
ВЛАДИСЛАВ РЕЙМОНТ
2
ВЛАДИСЛАВ РЕЙМОНТ
СЕЛЯНИ

ВЛАДИСЛАВ РЕЙМОНТ

СЕЛЯНИ

РОМАН
(ЧАСТИНИ III, IV)

Переклад з польської Марії Пригари

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»
1985

И(Пол)
Р35

WŁADYSŁAW REYMONT
CHŁOPI
1904—1909

Роман известного польского художника слова — одно из лучших произведений мировой литературы о жизни крестьян. В центре повествования — история сельского богача Мацея Борыны, история отношений Борыны с сыном Антеком, который полюбил его молодую жену, красавицу Ягусю.

Писатель показывает, как алчное желание достичь богатства калечит душу человека,— получив в наследство землю Борыны, Антек изгоняет из сердца любовь к Ягусе, отдает ее в руки оголтелой толпы, учинившей над ней расправу, и становится таким же «крепким хозяином», каким был его отец.

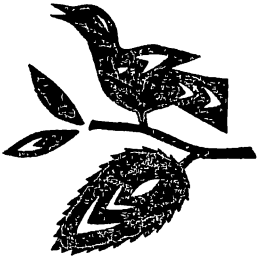
Перевидання перекладу

Р 4703000000—250
М205(04)—85 Бз10.15.85

© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

• ЧАСТИНА III •

ВЕСНА

I

Була весна, досвітня година.

Квітневий день ліниво підводився з лігва мороку й туманів, мов наймит, який, тяжко напрацювавшись, ліг спати і, не виспавшись, повинен устати вдосвіта і зараз же братися до плуга та йти в поле орати.

Ледь-ледь розвиднялося.

Але навколо ще стояла заціпеніла тиша; тільки й чути було, як капотить роса з дерев, що спали в імлі.

Небо — наче зволожена росою синява плахта — вже ледь-ледь яснішало над чорною, безмовною землею, що потопала в мороці.

Луки й поля в низинах заливав туман, схожий на спінене доїнням молоко. По селах, ще не видних у темряві, заспівали, перегукуючись, півні.

Останні зірки згасали, як зморені дрімотою очі.

А на сході, мов жар з-під попелу, зажевріла червона заграва.

Туман раптом заколивався, заклубочив і важко, як весняна повінь, ринув на чорні поля, а де-не-де, мов дим кадильниць, блакитними пасмами потягся до неба.

День наставав і боровся зі зблідлою ніччю, яка все ще притискалась до землі, мов грубий промоклий кожух.

По небу поволі розливалося світло, і воно наче опускалося над землею, подекуди вихоплюючи вже з туману верхівки дерев; на

пагорбах виринали з темряви сірі поля, мокрі від роси; наче тьмяні люстерка, замиготіли озера, струмки довгими вологими пасмами потяглися крізь поріділу імлу.

Дедалі світлішало, в мертву синяву просочилися перші промені, і от у небі сяйнули криваві відблиски ще не видної заграви, а незабаром так проясніло, що чорним колом повиступали навкруги ліси, стало видно велику дорогу, обсаджену рядами тополь, що гнулися, наче зморені важким сходженням нагору; села ще тонули в тумані, що стелився низько над землею, і тільки подекуди виглядали на світ, ніби чорне каміння із спіненої води, та ближні дерева сріблилися росою в сяйві світанку.

Сонце ще не вставало, але знати було, що воно от-от вигулькне із світанкової заграви, засяє над землею, яка через силу струшувала з себе сон, ледь розплющувала зліплені туманом очі, ворушилась і блаженно потягалась у солодкій знемозі: тиша навколо — аж у вухах дзвеніло, так наче земля затамувала подих,— тільки вітерець, легенький, як подих дитини, повівав з лісу, струшуючи росу з дерев.

Та от у цій млосній дрімоті світанку, над сонними ще, вкритими туманом полями, наче в костьолі, сповненому молитовної урочистості, в час, коли ксьондз от-от піднесе дароносицю, задзвенів раптом голос жайворонка...

Він знявся звідкілясь з ріллі; затріпотів крильцями і задзвенів дзвоником найчистішого срібла, шугнув у небо, мов запашний весняний пагонець, і, здіймаючись все вище й вище, виспівував у святій тиші світанку на цілий світ.

Одразу ж полинули в небо й інші жайворонки і, тріпочучи крильцями, піснею провіщали всьому живому, що настав ранок.

А за ними й чайки жалібно заквилили десь на болотах.

Заклекотали лелеки десь по селах, не видних іще в сірому присмерку.

Сонце мало от-от виглянути...

Аж ось і воно випливло з-за далеких лісів, виринуло з безодні, й, мов золоту іскристу чашу, підіймали його невидимі божі руки над сонною землею, благословляючи промінням усе живе і мертве, все, що народжувалось і що дряхліло; розпочиналось священнодійство дня, і все навколо, здавалося, впало ниць перед його величчю й притихло, не сміючи звести очей.

Настав день — неосяжне море радісного світла.

Туман, мов запашний дим, здіймався з лук до залитого золотом неба, а птахи й усі живі створіння зняли гомін і крик, ніби зливаючи свої голоси в щирій подячній молитві.

А сонце дедалі більшало, здіймаючись над чорними лісами, над незліченними селами — і велике, палаюче, жарке, мов святе око милосердя божого, солодкою і владною силою скоряло світ.

Саме в цей час на піщаному пагорку під лісом, з-за стіжків панського люпину, що стояли біля широкої вибоїстої дороги, з'явилася стара Агата, своячка чи родичка Клембів. Вона ще восени пішла на божий хліб — старцювати — і тепер поверталась до Ліпців, мов ті птахи, що завжди повертаються навесні до своїх гнізд.

Стара вона була, квола, худа й ледве дихала — достоту, мов крива, спорохніла придорожня верба, що вже ледь животіє й поволі засихає в пісках; в лахмітті, з торбами на спині, обвішана чотками, Агата брела, спираючись на жебрацький костур.

Вона вийшла з-за стіжків, якраз коли зійшло сонце, і задріботіла, підводячи до неба обличчя, сіре й висохле, мов порожні торішні перелоги; й запалі почервонілі очі сяяли радістю.

Ще б пак! Адже після довгої, тяжкої зими вона поверталася в рідне село, вже не йшла — бігла підтюпцем, аж торби підскакували на спині й видзвонювали чотки; від швидкої ходи перехоплювало подих, кололо в грудях, і Агата уповільнювала ходу, зупинялася й знову йшла, чимраз важче й повільніше; жадібним поглядом озиралась навкруги і радісно усміхалася до сірих, оповитих зеленкуватою млою ланів, до сіл, що поволі виринали з туману, до оголених дерев, що стерегли дорогу або стояли в полі, мов самотні вартові, до цілого світу!

Сонце вже підбилося височенько, десь на два людські зрости — видно було і найдальші поля; все блищало в рожевій росі; лисніла під сонцем чорна рілля, яскріли струмки в канавах, дзвеніли в холодному повітрі пісні жайворонків; де-не-де під кущами біліли ще останні клапті снігу, вціліле подекуди на деревах жовте листя гойдалося, мов бурштинове намисто; в затишку й біля нагрітих сонцем калюж, з-під іржавого торішнього листя пробивалися золотисті стеблинки молодої травички, а між ними тут і там визирали жовті очка кульбабок; легкий вітерець розносив вологий, свіжий подих полів, що ліниво грілися на сонці; і скрізь було так весняно, скрізь, незважаючи на легкий присмерк, було так розлого і ясно, таким щастям віяло звідусюди, що Агатина душа поривалась летіти, мов сп'янілий від радощів птах, що з покриком лине невідомо куди.

— Господи боже! — зітхала вона і час від часу сідала й дивилась, наче вбираючи весь навколишній світ у своє зворушене, чуле серце.

Гей! Адже весна йшла по безкрайніх полях, і прихід її звістували й пісні жайворонків, і святе сонце, і цей лагідний вітерець, ніжний, як поцілунки матері, і затаєний подих землі, яка знудилась за плугом і зерном, і веселий гомін навкруги, і повітря, тепле й бадьоре, наче насичене всім, що скоро стане зеленню, цвітом і повним колосом.

Гей! Весна йшла, мов панна в сонячнім уборі, з рожевими, як ранкова зоря, устами, з голубими косами струмків; злітала з сонця, линула над землею у ці квітневі ранки, із розкинутих рук випускала

жайворонків, що провіщали людям радість, а за нею з радісним курликанням тяглися журавлині ключі, пропливали в блідому небі табуни диких гусей, над луками кружляли лелеки, щебетали біля хат ластівки, і все веселе крилате плем'я з піснями линуло додому з далеких країв. Де весна торкалася землі краєм сонячних шат,— сходила молода травичка, бубнявіли клейкі бруньки, пробивалися зелені пагінці, несміливо шелестіло молоде листя, народжувалось нове, буйне, могутнє життя. А весна йшла далі, по всьому світу, від сходу до заходу, як божий посланець, обдаровуючи людей ласкою і милосердям...

Гей! Весна осявала низенькі, перехняблені хати, заглядала під стріхи милосердними очима, будила надію в знесилених, затьмарених тугою серцях людей, і люди скидали з себе пута, починали вірити в кращу долю, в рясний урожай, в ту давно вистраждану щасливу годину...

Роздзвонилося на землі життя, мов давно змовклий дзвін, в якого воскресили серце, серце з сонячного проміння, і посилає він дзенькіт угору, радісно гуде, будить усе, що завмерло, і співає про такі діла, про такі чудеса, що всі серця вторують йому і сльози самі ллються з очей; воскресає в безсмертній силі душа людини і, сп'яніла від щастя, обіймає всю землю, весь світ, кожну грудку, набряклу весною, кожне деревце, кожен камінь і хмаринку, все, що бачить...

Те ж саме почувала й Агата, повільно шкутильгаючи дорогою і обіймаючи спраглим поглядом любу землю, рідні місця; йшла, мов п'яна.

І тільки коли на дзвіниці ліпецького костьолу защебетав пташкою найменший дзвін, скликаючи людей на молитву, стара раптом отямилась і впала на коліна.

— Дякую тобі, господи, що з твоєї святої волі повернулась я додому... що зласкавився ти наді мною, сиротою...

Тільки й спромоглася вимовити, коли сльози рясним дощем сповнили її серце й потекли по змученому обличчю; Агата нестямно бурмотіла щось і так вся тремтіла, що не могла знайти чотки, згадати слова молитов, які кудись повтікали, розпорошилися в душі краплинками палючої роси. Нарешті вона поривчасто встала й пішла далі, уважно оглядаючи поля і часом проказуючи вголос якесь слово молитви, що раптом зринало в пам'яті...

Ранок уже настав, туман зовсім розвіявся, і Ліпці раптом з'явилися перед нею мов на долоні — лежали в улоговині, навколо великого ставу, що голубів, мов дзеркало під легким білим серпанком; приземкуваті хати оточили став широким колом, порозсідалися серед голих іще садків, мов захоплені розмовою статечні кумасі; тут і там здіймався над стріхами дим, поблискували на сонці шибки, ясніли серед темних дерев побілені нещодавно стіни.

Можна вже було роздивитися кожну хату. Дедалі чутніше долинав гуркіт млина, який стояв край села, біля дороги, якою йшла Агата; а майже напроти, на другому кінці, серед могутніх дерев яснів високими білими стінами костьол, виблискував шибками й золотим хрестом на бані, а неподалік червоніли дахи плебанії. Навколо, куди не глянь, темно-синім вінком лежали ліси, простяглися неозорі поля; мов сіра гусінь, припадали до землі далекі, заховані в садках села; звиїлися серед куп каміння й рядів похилих дерев дороги; здіймалися піщані пагорки, де-не-де поросли ялівцем; блищала між хатами вузенька смужка річки, що впадала в став.

Ближче до села широким колом лежали ліпецькі землі, покраяні смугами, наче розтягли тут під пагорками величезний сувій полотна, порізаний на клапті. Смужка тулилася до смужки, відокремлена одна від одної межами, на яких рясно росли гіллясті груші, лежали великі купи каміння, поросли терном; в золотавому світлі вирізнялися брудно-сірі перелоги, латки ніжнозеленої озимини, торішні чорні картоплища та зорані на зяб восени смужки, а подекуди в низинах, мов розтоплене скло, поблискували струмочки. За млином простягалися рудуваті луки, по яких, раз у раз озиваючись клекотом, походжали лелеки, та капустяні поля, ще й досі вкриті водою — виступали тільки острівцями мокрі плеса, мов спини пічкурів, а над ними кружляли білогруді чайки; а на роздоріжжях, як вартові, стояли хрести й вирізьблені з дерева статуї святих; а над припалими до землі селами, над усім широким світом лунали пісні жайворонків. Чути було, як у хлівах тужливо ревла худоба, десь гелготали гуси, долинав гомін гучних голосів; налітав теплий, лагідний повів і відносив кудись ці звуки, і тоді земля змовкала, оповита тишею і млостю, наче в святу хвилину зачаття.

Проте на полях майже не видно було, щоб десь працювали люди, тільки біля самого села поралося кілька жінок — вони розкидали по полю гній, і гострий, пронизливий запах линув хмарою у повітрі.

— Сплять, чи що, ледарі? День — чи й буває кращий, а в поле ніхто ще не вийшов... Земля аж просить плуга! — з жалем бурмотіла Агата.

І, щоб бути ще ближче до ланів, вона зійшла з дороги на стежку за ровом, де стокротки вже розплющували назустріч сонцю рожеві вії й густіше зеленіла трава.

Господи, поля були такі безлюдні, що це аж вражало. Агата добре пам'ятала, як минулими роками в цю пору скрізь аж в очах рябіло від жіночих спідниць, все гуло від пісень та гомону; знала, що в таку годину саме час вивозити в поле гній, починати орати й сіяти, а нині — що ж це таке? Одним-один чоловік, що його побачила десь посеред поля, ходить, зігнувшись, і розкидає півколом зерно.

— Горох, мабуть, сіє так рано... Здається, Домінікової хлопець — саме там їхнє поле... Пошли вам, господи, щедрий урожай, господарі любі,— розчулено шепотіла.

Стежка була нерівна, вся порита свіжими кротовиннями, захаращена камінням, а місцями багниста, але стара не звертала на це уваги і з втіхою й ніжністю придивлялася до кожного поля, до кожної смужки.

— Ксьондзове жито... Бач, як славно, густо зійшло! Правда, коли я з села йшла, наймит його саме орав під озимину. А панотець сиділи поблизу... Мов зараз пам'ятаю!

І шкутильгала далі, важко зітхаючи й озираючи все навкруги вологими очима.

— А це ось Плошкове жито... Видно, пізнє... а може, вимокло трохи.

Важко нахилившись, вона доторкнулась тремтячими старечими пальцями до вологих стеблинок, погладила їх з любов'ю, мов дитяче волоссячко.

— Боринина пшениця... Добрий кусень поля! Аякже, хіба не перший господар у Ліпцях?.. але пшениця чогось пожовкла; прибило морозом, чи що? Важка зима тут, видно, була, важка...— гомоніла сама з собою Агата, помічаючи на смугах припалої до землі, замуленої озимини сліди великих снігопадів і повені.

— Натерпілися люди, набідувались! — зітхала вона і, приклавши дашком до очей долоню, стала вдивлятися в хлоп'ят, що йшли їй назустріч.

— Либонь, органістів небіж Міхал з котримсь із органістових синків... До Волі, певно, йдуть збирати з парафіян яйця на великдень — ач з якими кошиками!.. Авжеж, таки вони!

— Слава Йсу,— привіталась Агата, коли хлопці підійшли близько, дуже зрадівши нагоді поговорити, але хлопці тільки буркнули у відповідь: «Навіки слава!» — і швиденько пішли далі, жваво розмовляючи.

«Я їх зовсім малесенькими пам'ятаю, а отже не впізнали! — зажурилась Агата.— Ну, та де їм пам'ятати таку старчиху! А Міхал, бач, як виріс, напевне, вже й на органі грає під час служби божої!..»

Міркуючи так, вона вже знову вдивлялась у далечінь: з села йшов якийсь єврей, женучи попереду себе велике теля.

— В кого купили? — спитала Агата.

— У Клембової! — відповів єврей, насилу втримуючи рудого в білі плями бичка, який упирався, усе хотів повернути назад і жалібно мукав.

— Либонь, від Рябої. Бо її ще перед жнивами до бугая водили... А може, й від Сивої. Славний бичок...

Вона обернулась і глянула вслід бичкові любовним хазяйським поглядом, але на дорозі вже не було нікого: бичок видерся в єврея

з рук, скочив на поле і, задерши хвоста, помчав навпростець до села, а єврей з розмаяними полами чимдуж біг йому навперейми.

— У хвіст його поцілуй та попроси гарненько — може, й повернеться! — задоволено пробурмотіла Агата, стежачи за цією гонитвою.

— І в Клембів на полі ні душі!

Але міркувати про це ніколи було — вона підійшла вже так близько до села, що почувала запах диму, бачила перини, що провітрювалися в садках. Стара охоплювала все поглядом, і серце в неї так і стрибало від глибокої вдячності за те, що з божою поміччю дожила до цієї весни й повернулася до своїх, у рідні місця.

Адже вона могла вмерти серед чужих... Так тяжко хворіла взимку, та от з божою поміччю вернулася...

Тільки ця надія живила її душу протягом усієї довгої зими, тільки цим жила вона кожної години, боронилася від морозів, злиднів, смерті...

Присіла під кущами, щоб трошечки заспокоїтись, перше ніж зайде в село. Але де там! Її охопила така радість, що кожна жилка в ній тремтіла, а серце калатало болісно, наче спійманий в сильце птах.

— Є ще на світі люди добрі, милосердні, є...— шепотіла вона, турботливо поглядаючи на свої торбинки. Еге ж, вона зібрала трохи грошенят: вистачить на похорон.

Вже довгі роки тільки про це й думала, тільки про це й турбувалася всім серцем, щоб, коли господь пошле їй смерть, вмерти в рідному селі, в хаті, на ліжку під периною, під образами, так, як умирали на селі всі шановні господині. Все життя готувалася вона до цієї останньої хвилини.

На горищі в Клембів стояла її скриня, а в ній гарна перина, подушки, простирала й пошивки, все чисте, нове,— вона хотіла, щоб усе було наготоване. Та ніде було їй постелити все це — хіба була в неї коли-небудь своя хата чи бодай своє ліжко? Все життя тулилась вона по чужих кутках, спала в хліву на соломі, де прийдеться, де тільки люди добрі дозволять прихилити голову. Та вона ніколи й не пхалася наперед, до сильних і багатих, не нарікала на свою долю, бо твердо вірила, що все в світі діється з волі божої і не дано цього змінити грішній людині.

Про одне тільки таємно мріяла, несміливо благаючи в бога прощення за пиху й гордість, тільки про одне молилася — щоб її поховали, як ховають господарів.

Тож не диво, що, ледве доплентавшись з останніх сил до села, почуваючи, що не за горами її остання година, вона похапцем пригадувала, чи все в неї приготовлене, чи не забула вона чогось.

Але ні, все було, що треба! Вона несла з собою воскову свічку-грімницю, яку випросила, коли її найняли молитися над якимось небіжчиком, несла й пляшечку із свяченою водою. Купила й нове

кропило та образок Ченстоховської божої матері, що його, вмираючи, триматиме в руках, відклала й кілька десятків злотих на похорон... А може, вистачить і на панахиду біля труни, хоча б і на паперті в костьолі! Господи, вона й думати не сміла, щоб ксьондз провів її на кладовище.

Де там! Хіба це можливо! Не кожен господар має таку честь і щастя, та й грошей у неї не вистачить заплатити за все.

Стара скрушно зітхнула й підвелася.

Та раптом зовсім знесиліла — кололо в грудях, мучив кашель, і Агата ледве ступала, щохвилини зупиняючись, щоб відпочити.

«Хоч би до сінокосу дотягти або й до початку жнив! — мріяла вона, радісно придивляючись до хат, які були вже зовсім близько.— А потім вже ляжу й помру, господи милосердний, помру...» — бурмотіла вона боязко, наче виправдуючись у своїх грішних надіях.

Але раптом серце її потьмарила турбота: хто ж пустить її до себе в хату, коли вона вмиратиме?

«Пошукаю добрих, чуйних людей, а може й грошей трохи їм пообіцяю, то вони легше згодяться... Звісно, хто хоче морочитися з чужими та в хаті гармидер робити?»

Про те, що на це згодяться Клемби, її рідня, вона й подумати не сміла.

«Стільки дітей, в хаті тіснота, та й кури й гуси тепер сидять на яйцях, їм теж місце потрібне, та й чи годиться, щоб під стріхою у таких господарів старчихи помирали?» — міркувала вона без усякої гіркоти, підіймаючись на дорогу понад високою греблею, що не давала ставку розливатися в долину — на луки й капустяні грядки.

Млин стояв біля самої греблі, так низько, що його запорошені борошном покрівлі ледь виступали над дорогою. Він аж двигтів — працював з гуркотом.

А ліворуч поблискував став, сонце купало золоті коси в тихій, блакитній від неба воді, на берегах росли похилі вільхи, гелготали й тріпали крилами гуси, а на вулицях, де ще не зовсім просохла грязюка, з радісними вигуками наввипередки бігала дітвора.

Як завжди, як, мабуть, з самого початку світу, Ліпці розсипали свої хати на обох берегах ставу, оточені подвір'ями й густими садками.

Агата ледве ноги переставляла, тільки очі її швидко бігали навколо й усе примічали. В будинку мельника, який стояв трохи віддалік від дороги і здаля мав вигляд не згірш поміщицького, у відчинених вікнах коливалися білі фіранки, а мельничиха сиділа на ганку серед пискливої зграї гусенят, жовтеньких, наче виліплених з воску, і, піймавши то одне, то друге, гладила, ніжно тулила до грудей.

Агата привіталася й тихенько пішла далі, радіючи, що її не почули собаки, що лежали попід стінами будинку.

Вона перейшла міст, під яким вода з плескотом падала на млинові колеса; звідси дорога розходилася, мов дві руки, обіймаючи став.

Якусь хвильку Агата постояла, вагаючись, але бажання побачити все, переважило, і вона звернула ліворуч, хоча ця дорога була трохи довша.

Кузня, що стояла першою скраю, була замкнена й безмовна. Попід її закуреними стінами валявся передок воза й кілька заіржавілих плугів; самого коваля ніде не було видно, а дружина його, в самій сорочці й спідниці, копала грядки в саду біля дороги.

Агата зупинялася тепер біля кожної хати і, перехиляючись через низькі огорожі, з цікавістю зазирала на подвір'я, в розчинені вікна й двері. Часом собаки гавкали на неї, але, обнюхавши і наче впізнавши свою, знов поверталися на призьби й грілися на сонці.

Вона йшла повільно, нога за ногою, ледве дихаючи від утоми, а ще більше — від радісного хвилювання.

Ступала тихо, як вітерець, що повівав по ставу й шелестів у рудому гіллі вільх; сіренька й непомітна, вона ніби зливалася з цими огорожами, з землею, яка вже місцями просихала, з легкою тінню, яка падала від оголених дерев, і ніхто не звертав на неї уваги.

А вона всім серцем раділа, що бачить усе таким, як залишила восени.

В хатах готували снідання — з комінів здіймався дим, а подекуди з розчинених вікон повівало запахом вареної картоплі.

Галасували діти, тривожно гелготали гуси, які стерегли своїх гусенят, і все ж на селі було напрочуд тихо й безлюдно.

Сонце підбилося вже високо, на півдороги до полудня, сипало на землю щире золото й заглядало в став, але ніхто не поспішав у поле; жоден віз не торохтів на дорозі, не рипіли плуги, що їх мали б уже везти на оранку.

«На ярмарок поїхали всі, чи що?» — думала Агата, ще пильніше придивляючись до хат.

Війтова клуня вже здалека жовтіла свіжим деревом серед безлистих садків, а на Гульбасовій хаті, яка стояла обіч дороги, стріха так розшарпалась, що видно було лати, які стирчали, мов ребра.

— Вітром зірвало, а йому, ледацюрі, лагодити неохота! — пробурчала Агата.

Далі, в старій, похилій хатині, жили Причеки, у вікнах замість вибитих шибок стирчали солом'яні віхті.

А от і солтисова хата, збудована обличчям до дороги, по-старосвітському.

За нею хата Плошків, розділена на дві половини.

Далі живуть Бальцерки; хату їх пізнаєш хтозна-звідки, вона прикметна, бо дівчата чистенько побілили стіни й пофарбували віконні рами блакитною фарбою.

А он там, у великому старому саду, дім Борини — першого господаря й багатія в Ліпцях. Сонце виграє в чистих шибках; стіни ясніють, ніби щойно побілені; подвір'я велике, всі будівлі стоять рядком, такі міцні й чепурні, що в декого й хати такої немає. Огорожі цілі, і скрізь такий лад,— навіть у голландців-колоністів не краще.

А далі хата Голубів.

Агата всі хати знала, пам'ятала, як молитву. Але сьогодні скрізь було тихо й порожньо, тільки в садках червоніли постелі й різна одежа, що їх вивісили провітритись, та де-не-де жінки, в самих сорочках, копали городи.

В садках, у затишку, з висаджених качанів капусти вже потяглися вгору зелені кіски, а під стінами з сірої землі пробивалися бліді паростки лілей, сходила розсада, прикрита кущами терну. Дерева були ніби всипані набубнявілими клейкими бруньками, скрізь попід тинами буйно росли кропива й бур'яни, а кущі агрусу вкрилися ясною, молоденькою зеленню.

Справжнісінька весна, що наче з неба впала, сяяла навколо, тріпотіла в кожній грудочці набряклої землі, а в Ліпцях було так сумно, так дивовижно тихо.

«Чого ж це жодного чоловіка не видно? Не інакше як у суд поїхали, чи на зборню всіх покликали?» — міркувала Агата, заходячи у розчинені навстіж двері костьолу.

Обідня вже скінчилась, ксьондз сповідав парафіян. Біля сповідальні сиділи на лавах, дожидаючи черги, десь з півтора десятка людей з дальніх сіл, мовчазні, зосереджені. Тільки зрідка важке зітхання або голосніше мовлене слово молитви порушували тишу.

Від лампади, що висіла на шнурі перед головним вівтарем, тяглися пасма блакитного диму до високих вікон, за якими сяяло сонце й цвірінькали горобці, час від часу залітаючи до костьолу і кружляючи під склепінням із стеблинками в дзьобах; інколи навіть ластівки з дзвінким щебетанням влітали в розчинені двері, кружляли, як сліпі в холодній тиші біля стін і квапилися втекти знову на світ божий.

Агата тільки прочитала коротку молитву — так уже поспішала до Клембів. Вийшовши з костьолу, вона зіткнулась віч-на-віч з Ягустинкою.

— Агато! — вигукнула та здивовано.

— Та от жива ще, газдине! Жива! — Агата хотіла поцілувати її в руку.

— А казали, що ви вже й ноги простягли десь у теплих краях... Але, видно, легкий хліб божий не йде вам на здоров'я, бо щось ви на тонку прядете...— казала Ягустинка, пильно придивляючись до неї.

— Ваша правда, газдине... ледве я сюди кісточки донесла. Скоро, скоро богу душу віддам...

— До Клембів поспішаєте?

— А куди ж би ще? Родичі вони мені.

— Вони вас залюбки приймуть: он які торбинки тягнете! Та, певно, й грошики десь у клунку заховані. Тепер вони вас з охотою за рідню визнають.

— А вони здорові? Не знаєте? — Агату боляче вражало це глузування.

— Здоровісінькі... Тільки Томек занедужав був трохи, то тепер лікується в острозі.

— Клемб! Томаш! Не жартуйте, бо мені не до сміху!

— Правду кажу. Та ще додам, що не сам сидить, а в гарному товаристві: разом з усім селом... І морги не зарадять, коли суд за грати посадить та двері міцно замкне.

— Пресвята богородице! — зойкнула, остовпівши, Агата.

— Біжіть, біжіть швидше до Томкової, там вас почастують новинами, солодшими за мед. Хи-хи! Святкують наші хлопи на славу! — ущипливо засміялась Ягустинка, і злі очі її блиснули ненавистю.

Агата пленталась, наче очманіла, все ще не хочучи повірити тому, що почула. Дорогою вона зустріла кілька знайомих жінок, вони її привітали добрим словом, розпитували про те, про се, але стара, здавалося, нічого не чула. Вона вся тремтіла від дедалі більшої тривоги й страху і навмисне уповільнювала ходу, щоб відтягти хвилину, коли справдиться ця жахлива новина. Довго сиділа вона під парканом плебанії, бездумно втупившись у ксьондзів дім. На ганку стояв на одній нозі лелека й стежив за собаками, які гасали по жовтих стежках саду. Амброжій з наймичкою обкладали свіжим дерном клумби, на яких уже, мов руда щітка, повитикалися паростки різних квітів.

Нарешті, трохи оговтавшись, Агата тихенько увійшла на подвір'я Клембів, хата яких стояла поряд з плебанією.

Підходила з тремтінням, раз у раз хапаючись за тин і тривожно оглядаючи сад і хату в глибині двору. Скрізь було тихо, тільки корови під вікнами хати голосно сьорбали пійло. Двері в сіни були розчинені навстіж, на дворі розляглася в калюжі свиня з поросятами та кури греблися в гною.

Підібравши порожній вже цебер, бо їй здавалося, що краще, коли вона зайде не з порожніми руками, Агата увійшла до великої, досить темної хати.

— Слава Йсу! — ледве вимовила вона.

— Навіки слава! Хто там? — озвався з комори протяглий голос.

— Та це я, Агата! (Боже, як їй забило дух!)

— Агата! Бачили ви, людоньки добрі! Агата! — швидко загомоніла

Клембова, з'являючись на порозі з повним фартухом пискливих гусенят. Старі гуски з сичанням і гелготанням ішли за нею.— Ну, хвалити бога! А люди казали, наче ви ще на свята померли, ніхто тільки не знав де. Мій навіть збирався поїхати до канцелярії дізнатись. Сідайте, ви, мабуть, натомились. Бачте, гусенята у нас повиводились.

— Он скільки їх!

— Так, майже шістдесят штук буде від п'яти гусок. Ну, ходімо на ганок, треба їх погодувати та доглянути, щоб старі не потоптали.

Вона обережно повипускала гусенят з фартуха на землю, і вони снували біля її ніг, мов жовтенькі клубочки, а старі гуси радісно гелготали й водили над ними дзьобами.

Клембова принесла на дощечці дрібно посічене варене яйце, змішане з кропивою й кашею, і, сівши навпочіпки, пильно стежила за малечею, бо старі гуси раптом стали з криком дзьобати й топтати її, намагаючись вкрасти корм.

— Усі плямисті будуть,— зауважила Агата, сідаючи на призьбі.

— Еге, усі доброї породи. Органістиха помінялася зі мною яйцями — я давала їй три за одне... Ну, добре, що ви вже повернулися!.. Роботи стільки, що не знаєш, за що раніше хапатися.

— Я зараз... зараз до роботи візьмусь... тільки трішечки відпочину... Хворіла я, зовсім з сил вибилась. Ось тільки дух переведу і зараз...

Вона хотіла встати, взятися до якоїсь роботи, але похитнулась, бідолаха, прихилилася до стіни й із стогоном зсунулась на землю.

— Еге, та ви, бачу, зовсім змучились, не до роботи вже вам, ні! — сказала Клембова тихше, дивлячись на її синє, набрякле обличчя і якось дивно скорчене тіло.

Вона зрозуміла, що від Агати не тільки ніякої допомоги не буде, а ще й, мабуть, клопоту з нею не обберешся.

Агата, видно, прочитала ті думки на заклопотаному й похмурому її обличчі й несміливо, запобігливо мовила:

— Не бійтесь, я у вас місця займати не буду й до миски не пхатимусь! Ось перепочину трошечки й піду... Я тільки хотіла всіх побачити, розпитати, як ви тут... А я піду,— на очі їй набігли сльози.

— Та я ж вас не жену, сидіть! А схочете піти — воля ваша.

— А хлопці де? Напевно, в полі з Томеком? — спитала, нарешті, Агата.

— То ви нічого не знаєте? Вони всі в острозі!

Агата тільки руки заломила з жаху.

— Казала мені Ягустинка, та я не йняла їй віри!

— Чистісіньку правду сказала, так воно й є.

Згадавши про своє горе, Клембова випросталась, і по її схудлому обличчю покотилися великі важкі сльози.

Агата дивилась на неї широко розплющеними очима, не сміючи більше розпитувати.

— Боже праведний! На селі наче страшний суд настав, коли всіх забрали і в місто повезли. Судна година настала, кажу вам! Дивно, як я ще живу й дивлюся на білий світ! Завтра мине вже три тижні, а мені здається, наче це вчора було. Залишилися в хаті тільки Мацек і дівки — вони зараз гній повезли в поле — та я, сирота нещасна!

— Геть, паскуди! Власних дітей топчуть, як свині! — гримнула вона раптом на гусей: — Гусіньки, гусі, гусі, гусі! — стала скликати гусенят, які всім табунцем, слідом за матерями, побігли на подвір'я.

— Нехай побігають, ворон ніде не видно,— сказала Агата.— А я вже їх постережу.

— Ви й ворухнутися не можете, де вже вам за гусенятами ганятися.

— Та мені вже трохи полегшало, тільки-но я ваш поріг переступила.

— Ну, то постережіть... А я вам їсти приготую. Може, молочка скип'ятити?

— Хай вам бог віддячить за вашу добрість, але сьогодні вербна субота, молока пити не годиться. Скип'ятіть мені трохи води, а хліб у мене є, я його накришу й хіба ж так поїм.

Клембова зараз же принесла в мисочці посоленого окропу, стара накришила в нього хліба й стала поволі їсти, дмухаючи на кожну ложку, а Клембова присіла на порозі і, стежачи очима за гусенятами, які скубли травичку під тином, почала стиха розповідати:

— Через ліс усе вийшло. Пан потай від Ліпців продав його євреям. А ті відразу стали рубати. Це ж нам яка кривда, а справедливості шукати ніде... Що ж було робити? Кому скаржитись? А тут ще й пан так розлютився на Ліпці, що жодного ліпецького безземельника не схотів узяти на роботу. Ну, наші змовилися й усім селом, скільки люду було, пішли своє добро боронити. Казали, що всю громаду не засудять, коли б до того дійшло, але про це ніхто й не думав, бо як же: за що ж карати? Адже своє добро боронили! Пішли на поруб, побили лісорубів, бо вони добром не відступились, побили двірських і всіх прогнали з лісу... Свого домоглися — і то справедливо, бо поки нашої частки не виділили, ніхто не має права чіпати ліс. Але з наших теж чимало люду побили; старого Борину привезли з розчерепленою головою — це його лісник так почастував. А Боринин Антек за батька потім лісника вбив.

— Боже праведний! На смерть убив?

— На смерть... А старий і досі нездужає, лежить без пам'яті; він найбільше постраждав, та й іншим теж перепало: Єнджику Домінікової ногу перебили, Матеуша Голуба так відлупцювали, що

довелося його додому везти, Стахові Площці голову розбили; іншим теж перепало, не пам'ятаю вже, кому і як. Та ніхто навіть не бідкався, не нарікав,— адже довели своє, ліс відстояли. Повернулися радісні, співаючи так, ніби війну виграли. Цілісіньку ніч потім у корчмі пили, а тим, кого дуже побито було, горілку додому носили.

А на третій день, у неділю, з самого ранку сніг мокрий падав, така хвища була, що носа надвір не висунеш. Тільки-но ми зібралися до костьолу, аж тут Гульбасові хлопці як закричать на вулиці:

«Стражники їдуть!»

І лоба ніхто не встиг перехрестити, як наїхало їх душ тридцять, а з ними й чиновники, й увесь суд. Розмістилися в плебанії. І не розказати, що тут діялось, як почали судити, допитувати, записувати все, а людей, одного за одним, брати під варту... Ніхто й не відмовлявся, всі певні були, що правда на нашому боці, всі, як на сповіді, казали чистісіньку правду. Аж надвечір допит скінчився, і хотіли вони все село, з жінками навіть, забрати, але тут знявся такий крик, діти так лементували, а чоловіки вже й кілків почали шукати. Довелося ксьондзу з начальством поговорити, і жінок не зачепили, навіть Козлову не взяли, а вона страшенно лаялась і погрожувала. Тільки чоловіків забрали в острог, а Антека Борину то навіть вірьовками наказали зв'язати.

— Господи! Вірьовками!

— І зв'язали, але він вірьовки, мов гнилі нитки, подер, аж начальство злякалося, бо думали, що він збожеволів. А він став перед ними й каже у вічі: «Ви мене міцно в кайдани закуйте й стережіть, бо я вас усіх повбиваю і собі віку вкорочу!..» Це він не при своєму розумі був, через те що батька вбили. Сам і руки простяг, щоб кайдани наділи, і ноги підставив. Так його й повезли...

— Господи милосердний! Мати божа! — зойкала Агата.

— Вмиратиму, а не забуду, як їх брали. Так мені це перед очима стоїть. Взяли мого з хлопцями... Взяли Плошків... і Причеків... і Голубів... Взяли Вахніків і Бальцерків... Взяли Сох... А інших ще скільки забрали — понад п'ятдесят чоловіків у тюрму погнали. Хіба розкажеш, що тут діялось: який плач, який лемент, які страшні прокльони... А тут весна настає, сніг швидко розтанув, земля підсохла, аж просить плуга! Час орати, сіяти, час працювати, а нікому! Зостались на селі тільки війт, коваль та ще кілька дідів, що ледве ногами дибають. А з хлопців — лише придуркуватий Ясек Незграба.

А тут іще роботи стільки, що не знаєш за що спершу хапатися. теляться, курчата, гусенята вилуплюються. Та й про чоловіка кожній теж треба подумати — то гроші відвезти, то харчі, то сорочку чисту.

А тут іще роботи стільки, що не знаєш за що спершу хапатися. Самим не впоратись, а наймитів з інших сіл тепер не візьмеш, бо кожному треба передусім своє обробити.

— Невже їх швидко не випустять?

— Бог його знає, коли! Їздив до начальства ксьондз, їздив війт — одна відповідь, що, коли, мовляв, слідство закінчиться, їх повипускають, а суд буде потім. Та минуло вже три тижні, а ніхто ще не повернувся. Рох у четвер теж їздив довідатись.

— А Борина живий ще?

— Живий, та ледве дихає і до пам'яті не приходить, лежить, як колода. Вже Ганка і лікарів, і знахарів привозила, ніщо не допомагає.

— Еге, хіба лікарі допоможуть, коли смерть прийде...

Обидві замовкли, засмучені спогадами. Клембова дивилася крізь сад на далеку, обсаджену тополями, дорогу, що вела в місто, і тихо плакала, раз у раз втираючи очі...

Потім, готуючи обід, вона слово по слову розповіла про все, що сталося на селі цієї зими і про що Агата й гадки не мала.

Стара тільки руками розводила та нахилялася до землі від жаху й подиву. Новини падали на неї, мов камені, і сповнювали її такою скорботою й болем, що вона теж заплакала.

— Боже ти мій, ходила я хтозна й де і все думала про Ліпці, але, що тут таке діється, мені навіть на думку не спадало... Відколи живу, про таке не чула! Нечистий тут рук доклав, чи що?

— Мабуть, що так!

— А може, це кара божа за злобу людську, за гріхи?

— А напевне-таки. Як бог не покарає за такий смертний гріх, який вчинили Антек з мачухою? А тут і нові гріхи діються в усіх на очах!

Агата боялась розпитувати, підняла тільки тремтячу руку і стала поспіхом хреститися, палко шепочучи молитву.

— Таке нещастя впало на всіх людей, на все село, і Борина лежить без пам'яті, а кажуть,— Клембова стишила голос і боязко оглянулась на всі боки,— кажуть, Ягуся вже з війтом тягається. Антека немає, Матеуша немає, всі інші хлопці теж в острозі, то для неї будь-хто добрий, аби тільки догодив! О господи, господи! — вона заломила руки.

Агата вже й не відгукнулась. Вона враз відчула таку втому, була така вражена всім почутим, що пішла в хлів поспати.

Тільки надвечір подалася вона на село до знайомих і повернулась, коли в Клембів уже вечеряли.

Їй дали ложку й місце за столом — не перше, але й не останнє — поруч з хазяйкою. Їла Агата дуже мало, як вередлива дитина, і весь час тихо розповідала, де вона була та в які місця ходила на прощу. Усі дивувалися, слухаючи її.

А коли настав вечір, у шибках згасли останні відблиски вечірньої заграви, село зовсім змовкло, і в хаті засвітили вогонь та стали

потроху лаштуватися до сну, Агата перетягла свої торби до лампи й почала виймати з них всяку всячину, що принесла родичам.

Всі тісно оточили її і, затаївши подих, так і їли палаючими очима.

А вона спершу роздала всім по свяченому образку, потім дала дівчатам по низці прегарного намиста,— воно так і мінилося всіма кольорами. В хаті знявся захоплений вереск, дівчата одна поперед одної тиснулися до дзеркальця і приміряли намисто, милуючись собою та надимаючи шиї, мов індички. У торбі знайшлися й добрі ножі для хлопців, і ціла пачка махорки для Томаша, а наостанку вийняла Агата для господині широкий збрижений комірець з кольоровою крайкою. Клембова навіть руками сплеснула від захвату. Всі раділи подарункам, без ліку милувалися ними, тішили очі. Агата дуже охоче розповідала, скільки кожна річ коштує та де її куплено.

Сиділи довго, до пізньої ночі, розмовляючи про відсутніх.

— Аж страх бере, так на селі тихо,— сказала Агата, коли вже всі примовкли.— А бувало навесні в цю пору все ходором ходило від крику та сміху!

— Село тепер — як свіжа могила. Тільки каменем привалити та хрест поставити... А помолитися вже нікому буде, нікому й панахиду ксьондзові замовити...— сумно мовила Клембова.

— Правда!.. Ну, господине, дозвольте вже мені на горище піти лягти; кістки болять з дороги й очі злипаються.

— Та лягайте собі, де хочете, місця вистачить.

Стара зібрала свої торби і, вийшовши в сіни, полізла драбиною на горище. Клембова гукнула їй услід у відчинені двері:

— Отакої, мало не забула вам сказати: перинку вашу ми взяли із скрині. Марцися хворіла на віспу, саме на масницю, холод був такий, а вкрити нічим, то ми у вас позичили. Перина вже провітрена, і хоч завтра можна буде віднести її нагору...

— Перину!.. Ваша воля... Звісно... коли потрібна була... звісно...

Агата не докінчила — щось здушило їй горло. Навпомацки добралась вона до скрині і, сівши навпочіпки, підняла віко й стала похапцем, тремтячими руками шукати в ній, обмацувати свій посаг на смертну годину.

Авжеж... перини немає... а вона ж залишила зовсім новісіньку... в чистому чохлі... ні разу не вкривалася нею... Стільки часу по пір'ячку збирала на пасовиськах, щоб укритися периною в останню смертну годину...

А її забрали... забрали!..

Її душили сльози, серце ладне було розірватися від болю.

Довго шепотіла вона молитви, заливаючи їх гіркими сльозами, жалібно й тихо скаржилася господові на свою кривду...

Мабуть, година була вже пізня; десь співали півні, провіщаючи чи то північ, чи то зміну погоди.

II

Назавтра була вербна неділя.

Вже зовсім розвиднілось, та сонце ще не зійшло, коли з Боринииної хати вийшла Ганка в самій спідниці, але закутана в хустку, бо надворі було ще холодно.

Вона виглянула за тин на зарошену, де-не-де посріблену памороззю вулицю. Було безлюдно — ні знаку життя; світанок одягав голубі шати на заціпенілі від холоду верхів'я дерев, але рештки ночі ще боязко ховалися попід тинами.

Повернувшись на ганок і важко вклякнувши, бо вона десь за тиждень чекала пологів, Ганка стала молитися, поводячи навкруги заспаними очима.

День поволі розгорявся білим сяйвом, наче ранкова заграва просочувалась крізь сито, осипаючи бризками східний край неба, який підносився чимраз вище, мов золоте склепіння над блискучою, але ще не видною дароносицею.

Вночі підморозило, і всі тини, містки, стріхи й камені виблискували памороззю, а дерева стояли в білих пухнастих хмарках.

Село ще спало, затоплене приземними сутінками, і тільки деякі хати, що стояли ближче до дороги, ясніли білими стінами; по млистій воді ставу тяглися довгі, майже чорні смуги течії, схожі на розтоплене скло.

В тиші без упину торохтів млин, і невидима річка тихенько й таємниче дзюркотіла по камінню.

Півні співали вже на повний голос, а птахи стиха перегукувались по садках, ніби складаючи спільну молитву, коли Ганка прочутилась від дрімоти. Натруджене тіло, що не відпочило за ніч, просилося до ліжка, але вона стріпнулась, протерла очі памороззю і, подумки пригадуючи забуті слова молитви, зійшла в двір — подивитися до худоби і збудити наймитів.

Насамперед вона заглянула до кабана, він спробував підвестися на передні ноги, але не зміг — такий був гладкий — і, повалившись на товстий зад, тільки водив писком і роххав, поки Ганка перемішувала йому корм і підкладала свіжого.

— Бач, скільки на тобі сала: на ногах не встоїш! На чотири пальці буде, не менш! — Вона задоволено помацала йому боки.

Потім відчинила двері в курник і кинула за поріг для приманки пригорщу свинячого корму; з сідала квапливо позлітали кури, голосно закукурікали півні.

Замкнені поряд гуси зустріли її гелготом і сичанням. Гусаків вона вигнала на двір, і вони одразу ж почали бійку з курями, а з-під гусок, що сиділи в гніздах, стала виймати яйця і роздивлятися їх проти світла.

— От-от повилуплюються! — вголос подумала вона, вловивши ледь чутне постукування дзьобиків у яйцях.

Коли йшла до стайні, вже й Лапа виліз із своєї буди, потягався й позіхав, не звертаючи уваги на гусаків, які войовниче сичали на нього.

— От ледацюра, спить цілу ніч, як наймит, замість хату стерегти!

Пес замахав хвостом, радісно загавкав і, перестрибнувши через курей, так що аж пір'я полетіло, став скакати Ганці на груди, лизати їй руки. Хоч-не-хоч довелося його погладити по голові.

— Не кожна людина ласку почуває, як цей пес. Знає, шельма, хазяїв! — Вона випросталась і підвела очі до сивих від паморозі стріх, бо в цю мить ластівки, які рядком сиділи в піддашку, голосно защебетали.

— Петреку! День надворі! — гукнула вона, стукаючи кулаком у двері стайні, і, почувши бурчання та брязкіт засува, відчинила двері поруч — до хліва.

Корови лежали біля ясел.

— Вітеку! Спить, опудало, мов після весілля!

Хлопчик одразу прокинувся, зіскочив з нар і став поспіхом натягати штанці, злякано щось бурмочучи.

— Підкинь коровам сіна, щоб поїли перед доїнням, і зараз же йди картоплю чистити! А Лисулі нічого не давай, нехай сама її годує,— додала вона гостро: Лисуля була Ягусина корова.

— Вона її так годує, що корова реве з голоду й солому з-під себе жере.

— А хоч би й здохла, не мій збиток! — люто прошепотіла Ганка.

Вітек іще щось буркнув, але, тільки-но хазяйка вийшла, впав упоперек нар, як був, з підтяжкою в руці, щоб хоч кілька хвилин подрімати.

А Ганка зайшла до клуні, де лежала вкрита соломою картопля — її перебирали перед тим, як садити,— заглянула під повітку — тут складали всякий господарський реманент. Лапа підстрибом біг попереду, весь час скакаючи на гусаків та заводячи з ними бійку. Уважно оглянувши все й перевіривши, чи не сталося вночі якоїсь шкоди, як це вона робила щоранку, Ганка рушила до перелазу, щоб піти в поле подивитися на озимину.

Знову зашепотіла перервану молитву.

Вже й сонце встало, війнуло полум'яним вихором на садки, заблищала під його промінням паморозь, закапотіла з дерев роса; знявся вітер і тихо зашелестів у гілках; дедалі дзвінкіше виспівували жайворонки; на селі й на дорогах почався рух — чути було плескіт води, яку набирали із ставу, рипіли немащені ворота, гелготали десь гуси, гавкав собака, та іноді в ранковій тиші лунали голоси людей.

Село прокидалось сьогодні трохи пізніше, ніж звичайно,— адже сьогодні була неділя, і кожному хотілося довше погріти в ліжку зморене тіло.

Заглиблена у власні думки, Ганка ні на що не звертала уваги, губи машинально шепотіли молитву, але душа її була далеко: вона поринула в спогади.

Перед її задуманими, сповненими радості очима стелилися широкі, замкнені стіною далекого лісу поля, по яких розливалося полум'я ранкового сонця, промені його вихоплювали з синявої хащі могутні бурштинові ялини; вся земля, здавалося, тріпотіла в золотавому сяйві; наче вогка зелена вовна, лежала на полях озимина, а подекуди в борознах срібними стружками блищала вода; вологий, холодний подих полів приносив з собою святу весняну тишу, в якій усе зростає і з'являється на світ.

Та Ганка не про це думала, не на це дивилася.

В пам'яті зринали спогади про все пережите лихо, голод, кривди, про Антекову зраду, про біль, що гвіздком встромлявся в серце, про всі смутки й муки — аж дивно було, що могла все це перетерпіти і здолати, а от здолала-таки, дочекалася, щоб господь бог змінив усе на краще... Вона знову на своєму господарстві, на своїй землі!

І хто має право вигнати її звідси? Хто може це зробити?

Вона за ці півроку вистраждала стільки, скільки інша людина за все життя не перестраждає. І прийме все, що господь зволить їй послати, все витримає і дочекається того, що Антек отямиться нарешті та що земля перейде до них назавжди.

Три тижні минуло, а їй здається, ніби вчора це сталося, коли чоловіки пішли боронити свій ліс...

Вона не пішла з усіма,— важко це було в її стані та й небезпечно.

Вона дуже тривожилась за Антека, бо їй сказали, що він не пішов з усіма, розуміла, що зробив він це на злість старому, а може й задля того, щоб зустрітися де-небудь з Ягусею... Це мучило її, але шукати його вона все ж не пішла.

І раптом перед самим полуднем примчав Гульбасів хлопчисько і кричить:

— Побили ми двірських! Побили!

І, мов шалений, побіг далі.

Вони з Клембовою пішли назустріч чоловікам. Аж тут з лісу біжить син Домінікової і вже здалеку кричить:

— Борину вбили, Антека вбили, і Матеуша, й інших! — змахнув руками, щось пробурмотів і впав. Довелося йому ножем зуби розціплювати, щоб влити води, так він стиснув їх, непритомніючи.

А в Ганки тоді душа закам'яніла від жаху.

Щастя, що раніше, ніж хлопця привели до пам'яті, чоловіки висипали з лісу на дорогу й розповіли, як усе було. А через кілька хвилин

вона й сама побачила Антека, живого — ішов біля батькових саней, синій, як труп, закривавлений і наче несповна розуму.

У неї, звісно, серце краялось, горло стиснули ридання, але вона перемогла себе, коли батько, старий Билиця, відкликав її вбік і тихо сказав:

— Старий зараз умре, Антек не при собі, а у Борини в хаті немає нікого. Якщо коваль туди залізе, його вже ніхто не вижене!

Вона відразу все зміркувала, миттю побігла додому, забрала дітей та деяку одежу, а за рештою попросила доглянути Веронку, і хутенько перебралася на давнє місце, у другу половину Борининої хати.

Ще Амброжій перев'язував Борину, ще люди не порозходились по хатах і все село радісно гомоніло, а де-не-де чулися стогони поранених, коли Ганка тихесенько повносила все до хати і так там і залишилась.

І пильно стерегла все: бо ж земля мала перейти Антекові, а старий ледве дихав і міг щохвилини вмерти.

Всі знають: хто перший запопаде до рук спадок і вчепиться в нього пазурами, того нелегко відірвати, і право буде на його боці.

І що їй було до ковалевих криків і погроз, коли він виганяв її з хати, страх який лютий, що вона його випередила!

Стане вона питати в когось дозволу, ще б пак! Вона вчепилася в землю і стерегла її, як собака, боронила своє добро — знала, що старий швидко помре і що Антека заберуть, про це її попередив Рох.

На кого їй було покладатися? Адже відомо: роби, небоже, то й бог поможе!

Не плачем і скигленням свого доб'єшся, а впертістю та чіпкістю — це вона вже знала, знала з досвіду!

І, хоча Антека й забрали, вона швидко заспокоїлась, бо що ти вдієш проти долі? Де вже людині, малій порошинці, опиратися тому, що призначено!

Та й коли Ганці було журитися й плакати — он яке господарство взяла собі на плечі!

І хоч залишилась сама, мов кущик при дорозі, та роботи не боялася, не злякалась і людей. А проти неї була Ягна, були коваль з жінкою, що хай бог боронить які люті були на неї, був війт, що залицявся до Ягни і через те опікувався нею, був навіть ксьондз, настренчений проти Ганки Домініковою.

І все ж не перемогли її, не далася нікому, що день, то глибше вростала в землю, міцніше тримала в руках господарство; не минуло й двох тижнів, а вже все в домі пішло її волею, її розумом, її силою.

Вона недоїдала, недосипала, не знала відпочинку, працювала, як віл у ярмі,— від світанку до пізньої ночі.

Звісно, Ганка не звикла ні працювати так, ні вирішувати все своїм розумом, бо і вдачею була несмілива, та й Антек дуже затуркав її за ці роки, і часом їй бувало важко, так важко, що руки опускалися.

Але страх, що її виженуть звідси, і запекла ненависть до Ягни додавали їй снаги в цій боротьбі.

І вона наче зростала на очах у всіх, викликаючи подив і пошану до себе.

— Чи бачили таке! Досі здавалося, що вона й до трьох не полічить, а тепер доброго хлопа варта! — говорили про неї перші на селі господині.

Плошкова й інші навіть запобігали її приязні, залюбки давали поради й допомагали, чим могли.

Була їм вдячна, але ні з ким не заприязнилася, не тішила її їхня ласка — нелегко було забути недавні кривди.

Вона не була охоча до балачок, не любила стояти біля тину з сусідками та перемивати людям кісточки.

Хіба мало в неї було своїх турбот, де вже тут чужими клопотатися!

Ганка не забувала про Ягну, з якою вела запеклу, мовчазну і вперту війну. Сама згадка про неї була, мов удар ножа в серце. Ганка схопилася з місця і, поспіхом хрестячись і дочитуючи молитву, пішла в хату.

Ще більше розізлилась, коли побачила, що в хаті всі сплять і на подвір'ї тихо.

Нагримала на Вітека, зігнала з нар Петрека, перепало заодно і Юзьці: сонце вже он як високо, а вона вилежується!

— Тільки на хвилину з ока спусти, і всі по кутках сплять! — бурчала Ганка, розпалюючи в печі.

Випустила дітей на ганок, дала їм по шматку хліба і покликала Лапу, щоб він з ними погрався, а сама пішла глянути на Борину.

Але на батьковій половині було ще зовсім тихо, і Ганка сердито грюкнула дверима, але це не збудило Ягусю; старий лежав так само, як вона залишила його ввечері: на червоній смугастій подушці вирізнялося посиніле, обросле бородою обличчя, таке схудле й застигле, що здавалося вирізаним з дерева обличчям святого. Широко розплющені очі нерухомо дивилися поперед себе й нічого не бачили, голова була обв'язана шматтям, а розкинуті руки висіли мертво, мов надламані гілки.

Ганка поправила йому постіль, зсунула перину нижче на ноги, бо в хаті була задуха, а тоді стала його напувати, потроху вливаючи в рот свіжу воду: він пив повільно, піднімався і опускався кадик, але старий ні разу не ворухнувся; лежав, як колода, тільки в очах щось

сяйнуло на мить — так іноді річка раптом блисне крізь нічний морок.

Зітхнувши від жалю до нього, Ганка сердито глянула на сонну Ягусю і навмисно стукнула своїм дерев'яним черевиком по відерку, щоб її розбудити.

Але Ягуся і тут не прокинулась, лежала, трохи повернувшись на бік, обличчям до дверей і, мабуть, через задуху, зсунула перину до половини грудей; плечі й шия, голі, рожеві, тихо ворушилися від дихання; крізь напіврозтулені вишневі губи найчистішими перлинами блищали зуби, а розплетене пишне волосся розсипалося по білій подушці, мов чистий, висушений на сонці льон, і звисало аж до підлоги.

— Подряпати б тобі нігтями твоє пещене личко, то не пишалася б перед іншими своєю вродою,— прошепотіла Ганка з такою ненавистю, що в неї навіть закололо в серці, а пальці самі скрючились і потяглись до Ягусі, але вона несвідомим рухом пригладила волосся, глянула в дзеркальце, що висіло на віконній рамі, і навіть відсахнулась, побачивши своє змарніле обличчя, все в жовтих плямах, і почервонілі очі.

«Ні про що не турбується, жере досхочу, висипляється в теплі, дітей не родить, чого б то їй не бути вродливою!» — подумала вона і, виходячи, так хряпнула дверима, що аж шибки задеренчали.

Ягна нарешті прокинулась. Тільки старий лежав все так само нерухомо і дивився кудись поперед себе.

Він лежав так уже цілих три тижні, відколи його привезли з лісу; часом наче приходив до пам'яті, кликав Ягну, брав її за руки, силкувався щось сказати і знову непритомнів, не вимовивши ні слова.

Рох привозив до нього з міста лікаря, той його оглянув, щось написав на папірці, взяв за це десять карбованців, і ліки коштували немало, а допомогли вони стільки ж, скільки безкоштовне лікування Домінікової, що замовляла хворобу.

Незабаром усі зрозуміли, що він уже не одужає, і дали йому спокій. Адже відомо, що як хто смертельно хворий, то хоч би й не знати яких лікарів до нього привозили і які ліки давали, все одно вмре, а якщо судилося одужати, то й без усякої допомоги одужає.

Тепер увесь догляд за ним полягав у тому, що йому часто міняли на голові мокре шмаття і давали пити — воду чи трохи молока, бо їсти він не міг — зараз же починалася блювота.

Тямущі люди, а особливо Амброжій з його великим досвідом, говорили, що, коли Борина не прийде до пам'яті, смерть його буде швидка й легка. Її чекали з дня на день, а вона не приходила; всім уже набридло те довге чекання, бо старого треба було хоч якось доглядати.

Звісно, це був передусім Ягнин обов'язок — його доглядати, та що вдієш, коли вона й години не могла всидіти в хаті! Старий їй страх як обрид, мучила постійна війна з Ганкою, яка її від усього відсторонила і стежила за нею — гірше, ніж за якоюсь злодійкою. Отож не диво, що її вабило з дому, між люди, на волю, кудись у пригріті сонцем простори, і, зваливши на Юзю догляд за старим, вона цілісінькими днями бігала не знати де й не раз поверталася аж пізно ввечері...

А Юзя доглядала старого тільки про людське око: вона була ще дурне непосидюще дівча. Отже, Ганці довелося ще й цей клопіт взяти на себе, бо коваль з жінкою приходили мало не десять разів на день, але тільки для того, щоб стежити — чи не виносить Ганка чогось із хати, а головне — вони чекали, що, може, старий заговорить та зробить якісь розпорядження щодо свого майна.

Тим-то вони й гризлися біля нього, мов пси біля здихаючого барана, які з гарчанням змагаються за те, хто перший встромить у нього зуби й вирве собі найкращий шматок. Коваль і тепер гав не ловив — цупив, що тільки під руку потрапить, не гребував ні старим посторонком, ні уламком дошки. Доводилось мало не силоміць видирати у нього все з рук, пильнувати за кожним його кроком, і жодного дня не минало без сварок і лайки.

Кажуть: «Хто рано встає, тому бог дає», і це правда, а коваль ладен був устати хоч би й опівночі і бігти хоч би й у десяте село, коли йшлося про добрий заробіток. Жаднючий був чоловік і спритний як мало хто.

От і сьогодні, тільки-но Ягна встала з ліжка й наділа спідницю, як рипнули двері і коваль тихо прошмигнув у кімнату і підійшов просто до хворого.

— Нічого не казав? — спитав він, зблизька зазираючи старому в очі.

— Лежить, як і досі! — відповіла Ягна, підбираючи волосся і запинаючись хусткою.

Стояла ще боса, в самій сорочці й спідниці, трохи заспана, і була така гарна, такою палючою млостю й чарами віяло від неї, що коваль довго оглядав її примруженими очима.

— А знаєш,— почав він, підійшовши ближче,— органіст мені проговорився, що в старого повинно бути чимало грошей, бо він ще перед різдвом мав позичити одному чоловікові з Дембіци цілих п'ять сотень, та не домовилися щодо відсотків. Отож ці гроші мають бути в нього десь у хаті сховані... Ти гарненько пильнуй за Ганкою, бо як вона до них перша добереться, то вже ніхто їх не побачить... А ти потихеньку, помаленьку обмацай усі кутки, тільки так, щоб ніхто не догадався... Чуєш, що я кажу?

— Чому ні! Чую! — Ягна накинула на плечі хустку, бо коваль наче обмацував її всю злодійкуватими очима.

Він обійшов кімнату, начебто мимохідь заглянув за образи, обнишпорив кожен куток.

— А ключ від комори в тебе? — він показав очима на низенькі замкнені двері.

— Он висить біля вікна, за розп'яттям.

— Батько брали в мене долото, десь з місяць тому, а тепер воно мені потрібне і ніяк знайти не можу. Мабуть, там серед усякого мотлоху валяється.

— Шукайте самі, я там порпатися не стану.

Але він, почувши в сінях Ганчин голос, відійшов від дверей, повісив ключ на місце і взявся за шапку.

— Завтра пошукаю... Додому треба бігти. Що, Рох приїхав?

— А я звідки знаю? У Ганки спитайте.

Він постояв ще хвилинку, поскубуючи руді вуса, а злодійкуваті очі так і бігали по всіх кутках. Потім усміхнувся чомусь і вийшов.

Ягна скинула з плечей хустку й почала застеляти постіль та прибирати в кімнаті, час від часу крадькома позираючи на чоловіка і намагаючись ходити по кімнаті так, щоб не зустріти погляду його весь час розплющених очей.

Так, він був їй осоружний, вона боялася його і ненавиділа скільки сили за всі пережиті кривди. І кожного разу, коли він кликав її і обіймав гарячими й липкими руками, вона завмирала від жаху й огиди, бо від нього віяло смертю. Але, незважаючи на все, тільки вона одна, мабуть, щиро бажала, щоб він одужав.

Аж тепер вона зрозуміла, що втратить, коли його не стане. При ньому вона почувала себе господинею, всі її слухались, а інші дівчата й жінки хоч-не-хоч, а мусили виявляти їй пошану, відступати перше місце. Ще б пак, Боринина дружина! А Мацей, хоча вдома був злий як пес і вона не чула від нього доброго слова, на людях був дуже уважливий і стежив, щоб усі ставились до неї як годиться.

Досі вона не розуміла гаразд, що це означає, але відколи Ганка залізла в хату й почала всім верховодити та відтручувати її від господарства, вона відчула себе ображеною і покривдженою.

Не землі їй було шкода — що їй господарство! Воно їй було потрібне, як торішній сніг. Правда, Ягна вже звикла до влади й багатства, любила ними пишатися, а проте не стала б тужити, втративши їх, їй і в матері жилося непогано. Одне гнітило її й мучило — що доводиться поступатися перед Ганкою, Антековою жінкою; це допікало Ягні до самого серця, викликало в неї злість і бажання робити все наперекір.

Та ще й мати підмовляла її, і коваль день у день під'юджував, а сама по собі Ягна б, може, швидко поступилася — так уже їй надоку-

чила вічна колотнеча і не раз хотілося покинути все й повернутися до матері.

— І думати не смій! Сиди там, поки старий не вмре, пильнуй своє добро! — суворо наказувала мати.

І вона сиділа, хоч їй було нестерпно нудно,— адже цілими днями ні з ким ні словом перемовитися, ні посміятись, ні вибігти до кого-небудь...

А в домі стогнав старий, крутилася Ганка, завжди готова до сварки, ішла безупинна війна, і Ягні вже несила було витримати.

У матері теж ніяк було довго всидіти.

Ягна бігала з куделею до сусідів, але й там було не ліпше: в усьому селі залишилися самі жінки, заплакані, сердиті й розкислі, мов березневі дні, і скрізь одна й та сама пісня — нескінченні скарги, і ніде жодного хлопця — і з свічкою не знайдеш!

Ягна нудилась, місця собі знайти не могла.

До того ж часто, дедалі частіше, мучили її спогади про Антека. Правда, під кінець, перед тим, як його забрали, вона зовсім до нього прохолола, боялася його, і побачення з ним були для неї страхом і мукою. А наостанку він її так скривдив, що й тепер ще від самого спогаду серце сповнювалось гіркотою. Але тоді вона мала до кого виходити, знала, що там, під стодолою, щовечора хтось чекає її, виглядає, що є хтось, кому вона скоряється з радістю, залюбки. І хоча Ягна тремтіла від страху, що її вистежать, і Антек не раз гримав, що вона примушує себе довго чекати, вона охоче бігла до нього й забувала про все на світі, коли він міцно пригортав її до себе, цілував, як шалений, брав, не питаючи дозволу. Та й як було опиратися? В його обіймах вона вся завмирала, її проймало вогнем. І не раз потім вона не могла заснути до півночі, притискаючись розшарілим від поцілунків обличчям до холодної стіни, згадуючи усім тілом солодку жагу.

А тепер вона сама, як палець. Правда, ніхто за нею не стежить, ніхто не має над нею влади, але й вона більше не тягнеться ні до кого, ніхто не чекає її біля перелазу, ніхто не приневолює до пестощів...

Війт тягається за нею, щипає, нашіптує пестливі слова, притискає до тину при зустрічі, кличе в корчму, частує, в'язне, але вона дозволяє йому це тільки через те, що їй дуже нудно, ні з ким пожартувати. А йому далеко до Антека, як собаці до хазяїна.

І ще вона гуляє з війтом на злість усьому селу, на злість Антеку! Бо ж він її боляче скривдив, в багно втоптав наостанку! Цілу ніч і цілий день просидів біля батька, навіть спав на її ліжку, ні на крок з хати не виходив, а її наче й не помічав, хоча вона весь час крутилася біля нього і, як собака, благала очима його ласки.

Ні, він і не глянув на неї! Бачив батька, Ганку, дітей, навіть Лапу — тільки не її!

Може, через те Ягна ніби назавжди викинула його зі свого серця, бо коли йому надягали кайдани, здався він їй якимсь іншим, чужим, і вона не жаліла його, навіть з таємною зловтіхою дивилася на Ганку, яка рвала на собі волосся, билася головою об стіну і скавучала, як сука, коли топлять її щенят.

А Ягна мстиво раділа її мукам і з огидою відводила очі від Антекового обличчя — страшного й напівбожевільного.

І таким чужим він став їй тоді, що вона навіть і пригадати його не могла,— мов людину, яку бачила тільки один раз.

Зате тим яскравіше пам'ятала вона того Антека, яким він був у дні кохання й шаленства, в дні побачень, обіймів, поцілунків і захвату... того Антека, до якого й зараз безсонними ночами рвалось її змучене серце з криком жалю й невимовної туги.

До того... до тих днів щастя поривалась Ягусина душа, до того Антека, не знаючи, де він, чи живе ще десь на білому світі.

От і тепер поставав він у неї в пам'яті, мов солодкий сон, від якого так не хочеться прокидатись, аж тут раптом знову залунав за стіною верескливий Ганчин голос.

— Іч розкричалась, валує, як собака в гицеля,— пробурмотіла Ягна, прочунявшись.

Сонце вже заглядало боком у вікно й освітлювало червонястим світлом темнувату кімнату; в садку весело виспівували птахи і, видно, потепліло, бо з дахів скляним намистом падала розтанула паморозь, у відчинене вікно разом із ранковим вітерцем линули крики гусей, які хлюпалися в ставку.

Ягна кружляла по кімнаті, тихенько, як щиглик, наспівуючи. Була неділя, час було йти з вербою до костьолу. Ще звечора в глечику стояли наготовані гілочки верболозу, осипані сріблясто-сірими пухнастими котиками, трохи прив'ялі, бо вона забула налляти в глечик води. Вона дбайливо стала їх оббризкувати, але Вітек гукнув їй з-за дверей:

— Хазяйка каже, щоб ви свою корову нагодували, вона аж реве з голоду.

— Скажи, що їй зась до моєї корови! — огризнулась Ягна голосно, прислухаючись, що закричить у відповідь Ганка.— А, верещи собі, поки язик не втомиться, мене сьогодні не доведеш до сварки!

І спокійнісінько почала виймати із скрині убрання та розкладати їх на ліжку, вибираючи, що надіти сьогодні в костьол. І раптом спохмурніла, засумувала — так іноді хмара набіжить на сонце, й одразу все навкруги потемніє. Навіщо їй чепуритись? Для кого? Для заздрісних жіночих очей, що вираховують, яка ціна кожної стрічки на ній? Щоб мали потім про що пащекувати за її спиною?

Ягна невдоволено відвернулась від своїх убрань і, сівши біля вікна, почала розчісувати свої пишні русі коси, сумно поглядаючи на залите сонцем село, що виблискувало росою; у садках біліли хати, стовпи блакитного диму здіймалися в небо; по той бік ставу, обсадженою тополями дорогою, проходили іноді жінки — червоні спідниці відбивалися у воді, мигтіли у затінку прибережних дерев; пропливали білими шнурами гуси — здавалось, вони пливуть у голубій безодні відбитого у воді неба, залишаючи за собою чорні півкола, так нібито за ними тихо повзли змії; меткі ластівки пролітали низенько, поблискуючи білими грудьми; десь біля водопою мукали корови й гавкав собака.

Скоро Ягна вже не помічала все це, втопивши погляд у височині, там, де на вологому небі паслися табуни хмар, білих і пухнатих, як баранці, а за ними, високо-високо, летіли невидимі птахи, і тільки їхні протяжні й сумні крики долинали до землі. Від цих криків Ягні щось підступило до грудей, і раптом туга, яка вже давно чатувала на неї, стисла їй серце; згаслий погляд блукав по деревах, по воді, в якій, потопаючи у блакиті, пливли ті самі хмари, але вона нічого не бачила за слізьми, що туманили їй очі, текли одна за одною по білих щоках, мов блискучі намистини розірваних чоток, і падали кудись на дно душі.

Чи вона розуміла, що з нею?

Ні, тільки почувала, що її підхоплює щось і несе, що вона подалася б кудись далеко-далеко, світ за очі, куди поведе ця незборенна туга, і плакала мимохіть і майже без болю — так осипане квітами деревце весняного ранку, коли пригріє його сонце й хитне вітер, щедро ронить з себе росу і, вбираючи з землі живлющі соки, простягає до неба квітучі гілки.

— Вітеку! Ходи запроси ту пані на сніданок! — знову гукнула Ганка.

Ягна ніби очутилась, втерла сльози, зачесала коси і хутко пішла на Ганчину половину.

Там уже всі сиділи за сніданком. У великій мисці парувала картопля, і Юзька присмачувала її сметаною і смаженою цибулею; усі встромляли в миску ложки, жадібно позираючи на смачну їжу.

Ганка сиділа на чільному місці, посередині, проти лави, на якій їли, Петрек — у кінці, а поруч з ним, просто на підлозі, вмостився Вітек, Юзя їла стоячи, бо їй весь час доводилося досипати з горщика картоплю. А діти сиділи біля печі, за чималою мискою, і ложками відганяли Лапу, який раз у раз хапав картоплю і снідав разом з ними.

У Ягни було своє місце, біля дверей, навпроти Петрека.

Їли повільно, спідлоба поглядаючи одне на одного.

Даремно цокотіла без упину Юзька і Петрек зрідка вкидав слово, а під кінець і Ганка, зворушена заплаканими смутними очима Ягни, стала заговорювати з нею — Ягна ні пари з уст.

— Вітеку, а хто це тобі таку гулю набив? — запитала Ганка.

— Це я об ясла стукнувся! — Вітек почервонів, як рак, і потер гулю, промовисто поглядаючи на Юзьку.

— А верби ти вже наламав?

— Зараз побіжу, ось тільки доїм,— винувато сказав Вітек, хутко доїдаючи картоплю.

Ягна поклала ложку і вийшла.

— Знову якийсь гедзь її вкусив,— шепнула Юзька, підливаючи борщу Петрекові.

— Не кожен може так торохтіти, як ти. А корову вона вже подоїла?

— Взяла дійницю — певно, в хлів пішла.

— Чуєш, Юзько, треба Сивулі приготувати макухи, вона от-от має телитися.

— Бичок у неї буде! — мовив Вітек, підводячись з-за стола.

— Дурень! — зневажливо шепнув Петрек, розпустив трохи пасок, бо поїв як слід, запалив від головешки цигарку і вийшов разом з Вітеком.

Жінки мовчки взялися до роботи. Юзька перемивала посуд, а Ганка застеляла ліжка.

— Підете до костьолу з вербою?

— Ідіть з Вітеком, Петрек теж може піти, тільки спершу нехай коней почистить та нагодує. А я залишусь вдома — батька глядітиму, а може, й Рох сьогодні повернеться і привезе якісь новини від Антека...

— Сказати Ягустинці, щоб завтра прийшла картоплю перебирати?

— Скажи, самим нам не впоратися, а перебирати треба чимшвидше.

— Та й гній би в полі розкидати.

— Петрек завтра опівдні, напевно, скінчить возити, то після обіду вони з Вітеком почнуть розкидати, а матимеш час, то й ти їм допоможеш.

За вікнами загелготали гуси, і в хату вбіг задиханий Вітек.

— Ти навіть гусям спокою не даєш!

— Вони мене скубти почали, а я боронився!

Він кинув на скриню цілий сніп ще вологих від роси золотистих гілок, наче обліплених котиками. Юзька почала їх складати, перев'язуючи кожен пучечок червоною вовняною ниткою.

— Це тебе лелека дзьобнув у лоб? — тихенько спитала вона у Вітека.

— Звісно, він, а то ж хто. Тільки не кажи нікому...— Вітек оглянувся на хазяйку, яка виймала зі скрині святкову одежу.—

Я тобі розкажу, як усе було... Я підгледів, що його на ніч залишають на ганку... Підкрався пізно ввечері, коли в плебанії всі вже спали, і вже схопив був його... Хоч він мене й дзьобнув, усе одно я б його в сорочку загорнув і поніс би, та собаки мене почули... Хоч і знають мене, а так напосілися, кляті, що мусив тікати. Ще й штани мені подерли... Та я однаково не відступлюсь...

— А як ксьондз узнає, що ти забрав лелеку?

— Та хто йому скаже?.. А я неодмінно заберу, бо він мій.

— А де ж ти його заховаєш, щоб знову не забрали?

— Вже я таку схованку знайшов, що й стражники не пронюхають... А потім, коли всі забудуть, приведу його до хати і скажу, що нового приручив. Хто ж його впізнає? Тільки ти, Юзю, не кажи нікому! Я тобі пташок наловлю, або й мале зайча спіймаю.

— Хлопчисько я, чи що, щоб пташками забавлятися? Одягайся швидше, ходімо разом до костьолу.

— Юзю, а ти даси мені нести вербу? Га?

— Чого захотів! Тільки жінкам можна нести вербу святити!

— Я біля костьолу тобі віддам, мені б тільки селом пронести...

Він просив так палко, що Юзя пообіцяла. Вона кинулась назустріч Настці Голембовій, що зайшла до хати, вже одягнена, щоб іти до костьолу з вербовими гілками в руках.

— Чи не чула щось нове про Матеуша? — спитала в неї Ганка, привітавшись.

— Тільки те, що війт учора казав: краще йому.

— Нічого війт не знає, плеще, що йому на думку спаде.

— Так він те саме й ксьондзові казав!

— А про Антека нічого не міг мені сказати...

— Бо Матеуш сидить разом з усіма, а Антек окремо.

— Ет!.. Війт просто бреше собі, аби було з чим до людей в хату зайти...

— То він і до вас заходив?

— Щодня заходить, та не до нас, а до Ягусі. У них якісь свої справи, от вони й сходяться далі від людей, біля перелазу.— Ганка сказала це тихо, з притиском, побачивши у вікно, що Ягна сходить з ганку, гарно вбрана, з молитовником і вербою в руках. Вона довго дивилася їй вслід.

— Спізнитесь, дівчата, людей уже на дорозі — не протовпитися.

— Не запізнимося, ще не дзвонили.

Але тут саме закалатав дзвін, скликаючи на молитву, і дзвонив довго, неквапливо, гучно.

Через кілька хвилин усі пішли з хати до костьолу.

Ганка залишилась сама; поставила обід у піч, трохи причепурилась і, сівши з дітьми на ганку, почала їх вичісувати і ськати — у будень їй на це не вистачало часу.

Сонце підбилося вже височенько, з усіх воріт виходили люди, поспішаючи до костьолу, і на дорогах, як маки, червоніли жіночі убрання, лунав гомін, галас дітлахів, що бавилися, жбурляючи камінці у воду та в птахів. Коли-не-коли торохтіли вози — це їхали люди з інших сіл. Якісь чоловіки, видно, чужі, йшли вулицею й віталися з усіма. Нарешті пройшли всі, вулиці збезлюдніли й змовкли.

Вичесавши дітей, Ганка посадила їх у дворі на соломі, щоб вони бавилися самі, зайшла в хату глянути на горщики в печі, в яких кипіли страви, потім повернулася на ганок і стала тихенько молитися, перебираючи чотки, бо по книжці вона читати не вміла.

Бралося вже до полудня, на селі стояла святкова тиша, не чути було жодного голосу, тільки цвіринькали горобці та щебетали, ліплячи гнізда під стріхою, ластівки; година стояла тепла, рання весна щойно доторкнулася до землі й дерев; небо було молоде, густо-синє і на диво блискуче; сади стояли нерухомо, здіймаючи до сонця гілки, осипані набубнявілими бруньками, і тільки на вільхах, що облямовували став, тихо, наче від подиху, ворушилося жовте віття, а на тополях руді, клейкі й пахучі бруньки розкривалися проти світла, наче дзьобики пташенят.

Під хатами добре припікало, навіть мухи вже повзали по нагрітих стінах, а часом і бджола пролітала з дзижчанням, падаючи на стокротки, які виглядали з-під тину, або кружляла над кущами, що буяли зеленим пломенем молодих листків.

Але з полів і від лісу ще віяв гострий вологий вітер.

Відправа в костьолі мала вже от-от скінчитись, бо в тихому весняному повітрі чути було віддалений спів, звуки органа та часом рясним дощем розсипалося калатання найменшого дзвона.

Час минав повільно, навіть птахи замовкли, коли стало припікати сонце, і тільки ворони, полюючи на гусенят, кружляли низько над ставом, а гусаки, побачивши їх, тривожно гелготали; десь заклекотів лелека і пролетів так близько, що його довга тінь побігла по землі.

Ганка палко молилась, поглядаючи водночас на дітей, і раз у раз заходила до хати, щоб подивитися на старого.

А він лежав так само нерухомо і дивився кудись поперед себе. Він повільно догоряв, потроху, що день то ближче підходив до своєї смертної години, як колосисте жито вистигає на сонці, дожидаючи гострого серпа... Він нікого не впізнавав і навіть коли кликав Ягну й навпомацки брав її за руки, дивився не на неї, а кудись убік. Проте, Ганці здавалось, що, почувши її голос, він ворушить губами й дивиться так, наче хоче щось сказати...

Йому все не легшало, аж плакати хотілося, дивлячись на нього.

— Господи, хто б міг цього сподіватися! Такий господар, такий розумний, такий багач, яких мало, і от лежить, мов дерево, розбите громом, все ще в зелених гілках, але вже приречене на смерть.

Лежить, не вмирає і не живе, і допомогти йому може тільки милосердя боже.

О доле людська, доле невблаганна!

Ти приходиш, коли тебе ніхто не сподівається, серед білого дня чи темної ночі, і несеш людину, мов билинку, в гіркий край смерті...

От про що з тугою думала Ганка, поглядаючи в небо. Вона зітхнула раз-другий, відклала чотки і пішла доїти корів — зітхання зітханнями, а робота перш за все.

Коли вона повернулася з повними дійницями, всі вже були вдома. Юзька розповідала, що казав ксьондз з амвона та хто був у костьолі. В хаті й на ганку стало гамірно, бо з Юзею прийшло кілька подруг, вони ковтали сіреньких котиків із свяченої верби, вірячи, що це відвертає хвороби горла.

Сміху при цьому було немало, бо дехто з них не вмів ковтати, давився й мусив запивати водою, або треба було бити їх у спину кулаком, щоб легше проскочило. Це з превеликим задоволенням робив Вітек.

Ягна не прийшла до обіду, бачили, як вона ішла з костьолу з матір'ю і ковалевою сім'єю.

Щойно пообідали і встали з-за столу, як увійшов Рох; усі радісно кинулись його вітати, бо за ці тижні він став усім близький, наче дідусь рідний. А він вітався лагідно, кожному щось казав, цілував у голову. Коли йому подали обід, їсти не став — зморений був дуже, сидів і заклопотано водив очима по хаті. Ганка уважно стежила за його поглядом, не зважуючись розпитувати.

— Бачився я з Антеком! — тихо сказав він нарешті, не дивлячись ні на кого.

Ганка схопилася з місця, страх так стиснув їй серце, що вона й слова не могла вимовити.

— Він уже здоровий і бадьорий. Хоча стражник не відходив від нас, але розмовляли ми з ним цілу годину.

— Він у ланцюгах? — насилу спромоглася запитати Ганка.

— Що ти? Ходить, як і всі інші? Йому там не так уже й погано, не журися!

— Козел розповідав, що їх там б'ють і що вони до стіни приковані.

— Може, деінде таке й буває... за інші провини. А Антека не чіпали, він сам мені казав.

Ганка радісно сплеснула руками, й усміх, як промінчик сонця, пробіг по її обличчю.

— А коли прощалися, наказав, щоб ви неодмінно закололи кабанця ще до свят, бо й він теж на великдень розговітися хоче.

— Голодом його там мучать, бідолаху, голодом! — заголосила Ганка.

— А тато хотіли кабанця відгодувати на продаж,— зауважила Юзька.

— Ну то й що! Антек наказує заколоти, а він тепер після батька найстарший: його воля,— заперечила Ганка гостро й рішуче.

— І ще він казав, щоб ти неодмінно послала людей у поле, щоб зробили все, що треба. Я йому розповів, як добре ти тут хазяйнуєш.

— А він? Що він на це сказав? — Ганка аж спалахнула вся від радощів.

— А він мені на це відповів, що ти, коли схочеш, з усім упораєшся.

— Упораюсь, упораюсь! — шепнула Ганка тихо, але впевнено, і в очах її блиснула тверда воля.

— А що у вас нового?

— Та нічого, все як було. А його скоро випустять? — сповненим тривоги голосом спитала Ганка.

— Може, й одразу ж після свят, а може, трохи згодом, як слідство скінчиться. А воно довго триватиме,— адже стільки людей сидить, майже все село,— відповів Рох ухильно, не дивлячись на неї.

— А про домашніх він запитував? Про дітей... про... мене... про всіх? — стурбовано допитувалася Ганка.

— Питав, звісно. І я йому по порядку все розказав.

— І... про всіх на селі?

Їй страх як хотілося знати, чи запитував Антек і про Ягну, але вона не зважувалась запитати одверто, а дізнатись якось манівцями, щоб Рох нічого не зауважив і сам проговорився, вона не зуміла, хоч як старалась. Та й слушна хвилина минула — на селі вже знали про те, що Рох повернувся, і незабаром, ще до вечірні, в хату почали сходитися жінки, вони хотіли бодай щось почути про своїх.

Рох вийшов до них на подвір'я і, сівши на призьбу, почав розповідати те, що дізнався про кожного. Та хоч вісті були непогані, в юрбі чулися схлипування, іноді вихоплювався і голосний плач, і жалібне слово.

Потім Рох пішов по селу, майже до кожної хати заходив зі словом розради. Усім своїм виглядом — довга сива, аж біла, борода, ясно-блакитні очі, що дивилися кудись поверх голів,— він нагадував людям святого, що приніс їм слово втіхи. Коли він заходив до хати, в ній наче світлішало, в серцях людей розцвітала надія, міцнішала віра, але й сльози лилися дужче, розбуджені спогади тяжче гнітили душу, дужчала туга за рідними.

Правду сказала вчора Клембова старій Агаті: село тепер, наче свіжа могила. Наче мор напав на Ліпці й більшість людей відвезли на кладовище. Буває так і після війни, коли переб'ють усіх чоловіків і в посиротілих хатах голосять жінки, плачуть діти, чути лемент

і стогони, і все сповнене живими й болісними спогадами про тих, хто загинув.

Ніякими словами не висловити того, що діялось у змучених душах.

Минав третій тиждень, а Ліпці ще не заспокоїлися, навпаки, гострішим стало відчуття кривди й заподіяної людям несправедливості. Тож не диво, що кожного дня, вдосвіта, коли жінки прокидалися, і вдень і ввечері, в хатах чи надворі, хоч би де тільки вони зійшлися, незмінно й жалібно, як спів старців, лунали їхні нарікання, і жадоба помсти зростала в серцях людей, як отруйне зілля; руки самі стискалися в кулаки, й завзяті гнівні слова зривалися з уст нестримно, як грім.

Рохові розповіді були, мов ціпок, яким необережно розгребли прихований під попелом вогонь, і він спалахнув з новою силою; в усіх перед очима знову постала пережита недавно кривда. Мало хто пішов навіть до вечірньої служби божої, здебільшого люди збиралися купками на подвір'ях, стояли на вулицях або йшли до корчми, розмовляючи все про те саме, плачучи й лаючись.

Тільки Ганка трохи заспокоїлась, і такою радістю сповнила її чоловікова похвала, таку надію, впевненість влила їй в душу, що й словами змалювати важко.

Тільки-но жінки розійшлися по хатах, як прийшла Магда посидіти біля хворого, а Ганка і Юзя пішли в хлів оглянути кабана.

Випустили його на подвір'я, але він був такий гладкий, що відразу ж повалився на купу гною і не хотів уставати.

— Не давай йому їсти, нехай випорожниться.

— А я якраз забула дати в полудень.

— Треба завтра ж його заколоти. Ти кликала Ягустинку?

— Авжеж. Обіцяла прийти ще сьогодні надвечір.

— Одягнися і біжи до Амброжія, нехай завтра ж, хоч би й після обідні, заколе його і розрубає.

— Чи матиме він час? Адже панотець казали, що завтра до нас приїдуть до сповіді аж двоє ксьондзів.

— Знайде! Він знає, що я горілки не пошкодую. Ніхто інший не зуміє так добре заколоти кабанця, розрубати й засолити м'ясо. Ягустинка йому допоможе.

— А я ранесенько поїду до міста, солі куплю й приправ.

— Що, провітритися захотілось? Нема чого тобі їхати: все є в Янкеля, я сама зараз піду до нього і куплю.

— Юзько! — гукнула Ганка вслід дівчинці.— А де Петрек з Вітеком?

— Певно, на село пішли, бо Петрек узяв з собою скрипку.

— Якщо зустрінеш, жени їх додому, нехай корито з повітки на ганок перенесуть, його треба буде вранці випарити.

Юзька, рада, що можна хоч на село побігти, чимдуж помчала до Настки, щоб удвох піти розшукувати Амброжія.

А Ганці так і не пощастило вибратися до корчми: приплентався її батько, старий Билиця. Вона дала йому поїсти і почала весело розповідати все, що Рох казав про Антека, але скінчити не встигла — раптом вбігла Магда з криком:

— Ідіть швидше, батькові недобре!

Борина сидів на краю ліжка, очі його блукали по кімнаті; Ганка кинулась до нього, щоб він не впав, а старий глянув на неї, а тоді на двері, в які несподівано увійшов коваль.

— Ганко! — промовив Борина раптом так виразно й голосно, що вона аж здригнулася.

— Я, я! Не ворушіться тільки, лікар заборонив! — шепотіла вона з острахом.

— Що там, на селі? — голос був надтріснутий, якийсь чужий, незнайомий голос.

— Весна іде, тепло,— відповіла, затинаючись; Ганка.

— Повставали всі? В поле пора...

Вони не знали, що сказати, і перезиралися, Магда голосно заплакала.

— Своє бороніть! Не здавайтеся, хлопці!

Борина кричав, але слова уривались, і раптом він затіпався весь, забився в Ганчиних руках. Коваль з жінкою хотіли їй допомогти, але вона не випустила його, хоча в неї вже затерпли руки й спина. Всі троє з тривогою дивилися в обличчя Борині, чекаючи, що він скаже.

— Ячмінь треба було б перш за все посіяти... До мене, люди! Рятуйте! — крикнув він раптом страшним голосом, весь напружився і впав навзнак, очі заплющились, він хрипів.

— Вмирає! Господи! Вмирає! — залементувала Ганка, щосили торсаючи його.

А Магда відразу ж вклала йому в безсило звислу руку запалену свічку-грімницю.

— Ксьондза! Швидше, Міхале!

Та перш ніж коваль вийшов, Борина розплющив очі і випустив з рук свічку, вона впала й розбилася на шматки.

— Йому вже легше... шукає чогось...— пробурмотів коваль, нахилившись над старим, але той досить сильно відштовхнув його і промовив цілком свідомо:

— Ганко, вижени цих людей!

Магда з плачем кинулась до нього, але він, видно, її не впізнавав.

— Не хочу... не треба... Вижени...— уперто повторював він.

— Вийдіть хоч у сіни, не гнівіть його! — благала Ганка.

— Вийди ти, Магдо, а я з місця не зрушу,— процідив коваль, збагнувши, що старий хоче щось сказати Ганці сам на сам.

Борина почув його слова і, підвівшись, так грізно глянув, показуючи рукою на двері, що коваль вискочив з кімнати, мов собака, якому дали штурхана. Він з прокльонами підбіг був до Магди, яка плакала на ганку, але раптом притих, оглянувся навкруги й побіг у сад. Тут він, скрадаючись, підібрався до вікна, припав до нього і став дослухатися. Ліжко хворого стояло узголів'ям до цього вікна, і крізь шибку можна було щось почути.

— Сядь до мене! — наказав Ганці старий, коли коваль вийшов.

Вона присіла на край ліжка, ледве стримуючи сльози.

— В коморі знайдеш трохи грошей... Заховай, щоб у тебе їх не забрали.

— Де?

Її всю тіпало від хвилювання.

— В зерні...

Він говорив виразно, відпочиваючи після кожного слова, а вона, подолавши незрозумілий страх, уп'ялася очима в його очі, що якось дивно блищали.

— Антека рятуй... Півгосподарства продай, а його не давай... не давай... Твої...

Він не докінчив, посинів увесь і впав на подушки. Очі його згасли, і їх наче щось затуманило, але він іще белькотів щось і силкувався підвестись.

Ганка скрикнула від жаху, й одразу ж вбігли коваль і Магда, стали приводити його до тями, бризкати на нього водою, обливати, але він уже не опритомнів. Лежав, як і досі, заціпенілий, нерухомий, з розплющеними очима, далекий від усього, що діялось навколо нього.

Довго ще сиділи вони втрьох біля недужого, жінки тихо плакали, ніхто не говорив ні слова; насувався присмерк, в кімнаті снувалися тіні.

Коли всі повиходили на подвір'я, день уже догорів, і тільки у ставку ще тліли останні відблиски призахідної заграви.

— Що він тобі сказав? — гостро спитав коваль, заступивши Ганці дорогу.

— Та ти ж чув.

— Ну, а потім?

— Те саме, що й при тобі.

— Гей, Ганко, не доводь мене до гніву, кепсько тобі буде...

— Я твоїх погроз так боюсь, як цього ось собаки...

— Він тобі щось у руки дав...— прискіпався коваль.

— Що дав, те завтра за клунею знайдеш,— глузливо огризнулася Ганка.

Він кинувся на неї, і, може, дійшло б до чогось гіршого, якби не Ягустинка, яка увійшла в цю мить і, своїм звичаєм, ущипливо сказала:

— Ви тут так мирно й приязно розмовляєте, що на все село чути!

Коваль огризнувся брудною лайкою й побіг з двору.

Скоро настала темна ніч, хмари запнули небо, жодна зірка не мигтіла у височині, знявся вітер і загойдав дерева, а вони шуміли глухо й сумно: певно, погода мала знову змінитися.

На Ганчиній половині було ясно й гамірно: в печі тріщав вогонь, варилась вечеря. Кілька літніх жінок і Ягустинка з ними розмовляли про те, про се, а Юзя з Насткою і Ясеком Незграбою сиділи на призьбі, де Петрек награвав на своїй скрипці такої сумної й жалібної мелодії, що аж плакати хотілося. Тільки Ганці ніяк не сиділося на місці: вона все думала про свекрові слова і кожної хвилини забігала до нього в кімнату.

Але зараз ніяк було шукати грошей у коморі: в кімнаті сиділа Ягна, складаючи в скриню своє святкове вбрання.

— Петреку, покинь грати! От-от має настати страсний понеділок, а ти все терликаєш і терликаєш! Гріх! — напалася Ганка на Петрека: була така схвильована, що ледве стримувала сльози. Петрек одразу ж покинув скрипку, і молодь перейшла до хати.

— А ми тут про поміщицького брата говоримо, про недоумкуватого Яцека,— сказала одна з жінок.

Але Ганка не розібрала, що їй кажуть, бо в цю хвилину на подвір'ї голосно загавкали собаки. Вона знову вийшла на ганок і прислухалась. Лапа, мов шалений, помчав у сад.

— Кусь його, Лапо! Хапай, Бурек!

Але собаки враз замовкли й повернулися, радісно скиглячи.

Того вечора це повторювалось кілька разів, і в Ганки виникла страшна підозра.

— Петреку, замкни все добре, бо, видно, хтось ходить, вистежує. І свій це, бо собаки його не чіпають.

Сусідки швидко порозходились, і весь дім заснув, не спала тільки Ганка. Вона ще раз вийшла перевірити, чи замкнені двері, і довго стояла біля стіни, тривожно прислухаючись.

— В зерні... Значить, у якійсь із діжок... Тільки б мене хто-небудь не випередив!

Холодний піт облив її від цієї думки, швидко закалатало серце. Цієї ночі вона майже не спала.

III

— Юзю, розпали в печі, позбирай усі горщики, налий у них води і постав до вогню, а я побіжу до Янкеля купити приправ.

— Тільки швидко, бо Амброжій от-от прийде!

— Не турбуйся, вдосвіта не пришкутильгає, йому ж треба спершу в костьолі все приготувати.

— Віддзвонить і прийде, а в костьолі його Рох заступить.

— Дарма, я встигну. Поклич-но хлопців, нехай зараз же вишкребуть корито і перенесуть його на ганок. А як прийде Ягустинка, хай помиє цебра. Діжки теж треба повиносити з комори й викотити в ставок, щоб вимокли. Тільки не забудь каменів у них понакладати, щоб не попливли за водою! А дітей не буди, нехай сплять, вільніше нам буде...— наказувала Ганка Юзі. Запнувши голову хусткою, вона квапливо пішла.

Був досвіток — похмурий, дощовий, розкислий: сивий туман здіймався з промоклої землі, падав холодною мрякою. Іти розгрузлою від дощу дорогою було слизько; почорнілі хати ледь виднілися у мжичці; промоклі скорчені дерева, наче зіткані із скляної імли, зрідка маячили тремтливими тінями і заглядали у синявий став; з-під туманної завіси чути було тихий плескіт краплин, що без упину падали у воду, за дощем світу божого не було видно й вулиці були безлюдні.

Лише коли на дзвіниці жалібно закалатав найменший дзвін, де-неде зарябіли спідниці жінок, які, дошукуючись сухіших стежок, ішли до костьолу.

Ганка пришвидшила ходу, сподіваючись зустрітися з Амброжієм на повороті до костьолу, але він ще не вийшов. Біля ставу, як завжди в цю пору, тюпала сліпа ксьондзова кобила, тягнучи бочку на полозках. Вона щокроку зупинялась, спотикалась на вибоїнах, і тільки нюхом знаходила дорогу до воріт, а наймит, замість вести її за повід, заховався від дощу десь під тином і курив собі цигарку.

Саме в цей час до плебанії під'їхала запряжена ситими гнідими кіньми бричка, і з неї зліз гладкий червоновидий ксьондз із Лазнова.

«Сповідати буде... Напевне, й слупський ксьондз зараз приїде»,— подумала Ганка, марно шукаючи очима Амброжія. Вона обминула костьол бічною вулицею, що була іще грязькіша, бо її заслоняли від сонця ряди великих тополь, які маячили крізь сітку дощу, мов тіні, що рухаються за каламутними шибками.

Проминувши корчму, Ганка звернула праворуч, на грузьку польову стежку: вона зміркувала, що встигне ще відвідати батька й поговорити з Веронкою; сестри помирилися, відколи Ганка перебралася до Борини.

Вона застала всіх удома.

— Щось Юзька вчора цокотіла мені, наче тато хворіють,— сказала вона, заходячи.

— Ет!.. Не хоче допомагати, то й вилежується під кожухом, крекче та хворобою відмовляється,— похмуро відповіла Веронка.

— Холоднеча тут у тебе, аж за литки хапає! — сказала Ганка, здригнувшись.

Стріха в хаті протікала, мов решето, і липка грязюка вкривала долівку.

— А чим палити? Хто хмизу принесе? Хіба я маю сили бігти вдосвіта так далеко в ліс і тягти дрова на спині? Тут стільки всякої роботи — не знаєш, до чого перше руки прикласти: хіба ж я сама з усім упораюсь?

Обидві зітхнули від думки про свою самотність і безпорадність.

— Коли Стах був тут, здавалось, від нього в господарстві ніякої користі нема, а як не стало його, отоді я й побачила, що то значить чоловік у хаті. Ти поїдеш до міста?

— Поїду, і хотіла б якнайшвидше, та Рох довідався, що до них пускатимуть тільки на свята. Зберуся в неділю на великдень і відвезу йому, бідоласі, свяченого.

— І я б хотіла моєму щось повезти, та що я можу? Окраєць хліба?

— Не журись, я наготую більше, щоб для обох вистачило. Разом і відвеземо.

— Спасибі тобі за добрість! Я вже колись відроблю.

— А я від щирого серця даю, не за відробіток. Сама не менше, ніж ти, із злиднями родичалась, пам'ятаю ще, як вони, паскудні, гризуть людину! — сумно сказала Ганка.

— Так, усе життя із злиднів не вилазимо, хіба що тільки в могилу від них сховаємось! От наскладала я трохи грошей, думала — навесні куплю порося, відгодую та до осені й зароблю якогось карбованця. Але довелося Стахові дати з собою трохи, а потім сюди злотий, туди два — дивись, усі гроші потекли як вода, а нових уже не складеш. Отака нам користь з того, що Стах за інших постояв!

— Не кажи дурниць, він власною охотою з іншими пішов, щоб своє відстояти: припаде і вам якийсь там морг лісу.

— Припаде, як же! Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Хто гроші має, тому й дуда грає, а ти, бідняче, здихай з голоду та втішайся тим, що коли-небудь і тобі попоїсти випаде.

— Може, тобі щось треба? — несміливо спитала Ганка.

— А що ж у мене є? Тільки те, що корчмар або мельник у борг дадуть! — скрикнула Веронка, з розпачем розводячи руками.

— Від щирого серця рада б тобі допомогти, та не можна: не на своєму я господарстві, самій доводиться відбиватися від усіх, як від собак, пильнувати, щоб мене з хати не вигнали... Голова чманіє від турбот!

Їй згадалася минула ніч.

— Зате в Ягусі голова не болить. Вона не дурна, часу не марнує! — зауважила Веронка.

— А що?

Ганка встала і стривожено глянула на сестру.

— Та нічого, живе собі, розкошує, чепуриться, по кумасях ходить, кожного дня в неї свято! Вчора, приміром, бачили її з війтом у

корчмі, за перегородкою сиділи, і Янкель ледве встигав їм туди пляшки носити... Не така вона дурна, щоб за старим побиватися,— додала Веронка ущипливо.

— Всьому кінець настає! — похмуро пробурмотіла Ганка, запинаючись хусткою.

— Ну, а тим часом вона нагуляється, наживеться досхочу — цього в неї вже ніхто не відбере. Розумно робить, шельма!

— Легко розумним бути, коли турбот немає!.. Слухай, Веронко, ми сьогодні кабанця заколемо, то ти зайди надвечір, допоможеш,— сказала Ганка, урвавши ці гіркі міркування, і вийшла.

Вона зайшла до батька, на ту половину, де жила раніше. Старого ледве видно було в сутінках, він лежав на лежанці й стогнав.

— Що це з вами, тату?

Вона присіла біля нього.

— Та нічого, дочко, мене тільки пропасниця трусить та щось душить у грудях.

— І не диво — адже тут холод і вогкість, мов надворі! Вставайте, ходімо до нас, дітей доглянете, бо ми сьогодні кабанця заколемо. Їсти хочете?

— Їв би... забули мені вчора дати... та й їмо саму картоплю з сілло. Адже Стах в острозі... Прийду, Ганусь... прийду! — бурмотів він радісно, сповзаючи з лежанки.

А Ганка, стурбована думками про Ягну, що наче гострим ножем краяли їй серце, хутко побігла до корчми купити все, що їй треба.

Тепер уже Янкель не правив з неї грошей наперед, а поспіхом відміряв і відважував усе, що вона казала, та ще й підсував усякі принадні речі.

— Давайте тільки те, що питаю! Я не дитина, знаю, навіщо прийшла і чого мені треба! — з погордою гукнула Ганка, не вступаючи з ним у дальші розмови.

Янкель тільки всміхнувся, бо вона й так уже набрала на кілька карбованців, горілки взяла більше, щоб і на свято вистачило, хліба питльованого, дві в'язки бубликів і десятка півтора оселедців, а наостанку навіть пляшечку рисової, так що ледве кошика підняла.

«Ягні можна, а я що — собака? Працюю як віл!» — думала вона, повертаючись додому, але потім пошкодувала, що витратила зайве, і якби не було соромно, віднесла б Янкелю назад пляшку рисової.

Вдома вже кипіла робота: Амброжій грівся біля печі і, своїм звичаєм, кепкував з Ягустинки, бо вона так ретельно випарювала цебра, що в кімнаті було повно пари.

— А я вже чекаю на вас, хазяйко, щоб зацідити кабанця по голові ломакою.

— Не думала я, що ви так швидко прийдете!

— Рох мене заступив у ризниці, ксьондзів Валек допоможе органістові, а костьол підмете Магда. Все я влаштував так, щоб вас не підвести. Сповідати ксьондзи почнуть тільки після сніданку... Ну й холоднеча сьогодні, навіть кістки ниють,— додав він жалібно.

— Біля вогню сидите, мало в піч не залізли, а на холод скаржитеся! — здивувалась Юзя.

— Дурна, всередині холодно, аж милиця моя закоцюбла.

— Знайдемо, чим вас розігріти. Зараз пригощу... Юзю, намочи-но оселедці, швиденько!

— Давайте, які є. Горілкою їх гарненько заллємо, то всю сіль і витягне.

— А у вас тільки одне на думці! Хоч опівночі чарочки задзвенять, ви й тоді встанете, щоб випити,— в'їдливо зауважила Ягустинка.

— Правда ваша, бабцю! Але мені здається, що й у вас язик задубів, і ви залюбки вмочили б його в горілочку, еге ж? — засміявся Амброжій, потираючи руки.

— Та вже мене, старий шкарбане, не переп'єте!

— Щось людей мало сьогодні до костьолу йшло,— перебила їх Ганка, дуже невдоволена тим, що обоє напрохуються на угощення.

— Ще не пізно. Всі посходяться, наввипередки побіжать гріхи витрушувати.

— Та заразом і від роботи відкрутитися, новини послухати та свіжих гріхів набратися.

— Дівчата вже з учорашнього дня готуються,— пискнула звідкілясь Юзя.

— Ще б пак! Їм перед своїм ксьондзом сповідатися сором! — озвалась Ягустинка.

— Вам, бабцю, час би вже на паперті сидіти, каятись та чотки перебирати, а не інших обмовляти!

— Почекаю, поки ви сядете зі мною, бісе одноногий!

— А я не кваплюсь, я ще спочатку вам задзвоню гарненько та лопатою вашу могилку зарівняю.

— Ви мене краще не зачіпайте, я сьогодні лиха! — пробурчала Ягустинка.

— Палкою відборонюсь, то не вкусите. Та й зубки свої пошкодуйте — адже останні!

Ягустинка аж затіпалася від злості, але змовчала, бо тут якраз Ганка налила чарки й стала цокатися з ними. Юзя подала оселедець. Амброжій гарненько вибив його об свою милицю, підсмажив на вуглинах і з смаком з'їв.

— Ну, досить забав! За роботу, люди! — гукнув він. Скинув кожуха, закачав рукава, поточив об брусок ніж і, взявши з кутка міцний дрюк, яким товкли картоплю для свиней, вийшов на подвір'я.

Всі пішли за ним і дивилися, як вони удвох з Петреком вивели з хліва кабанця, як той упирався.

— Корито на кров! Мерщій! — гукнув Амброжій.

Швиденько принесли корито. Кабан чухався об ріг хліва, стиха порохкуючи.

Всі стояли й мовчки дивилися на його білі боки й гладке обвисле черево.

Дощ дедалі дужчав, сад стояв, сповитий туманом; Лапа, завзято гавкаючи, бігав навколо.

Якісь жінки зупинилися біля двору, кілька дітлахів видерлися на тин, цікаво придивляючись до всього.

Амброжій перехрестився, міцніше взяв дрючок і став заходити збоку, нараз зупинився, одвів руку, перехилився так швидко, що в нього гудзик відлетів від сорочки, напружився і щосили оперіщив кабанця межи вуха, і той, кувікнувши, звалився набік, дригаючи ногами; Амброжій сів йому на черево, блиснув ніж і до ручки вгородився тварині в груди.

Підставили корито, кров порснула аж на стіну хліва й задзюркотіла, паруючи, мов окріп.

— Іди геть, Лапо! Чи бачили, крові йому захотілося в піст! — сказав Амброжій, відганяючи пса й важко переводячи подих.

— На ганку його обшпарите?

— Ні, до хати внесемо, треба ж його потім підвісити, щоб розрізати на частки.

— А мені здається, що в хаті тісно.

— Можна на батьковій половині, там місця багато, а старому ми не заважатимем. Тільки швидше несіть, поки не прохолов, легше щетина зійде.

За якихось чверть години кабанець, уже почищений і обмитий, висів у кімнаті Борини, підвішений до сволока.

Ягни вдома не було: вона з самого ранку пішла до костьолу і гадки не маючи про те, що тут має бути. А старий, як завжди, лежав на ліжку, втопивши безтямний погляд кудись поперед себе.

Спочатку всі працювали мовчки, часто озираючись на недужого, але він лежав так нерухомо, що про нього швидко забули й цілком захопилися кабанцем, який не обманув сподіванок: сало було чудове й на спині завтовшки десь пальців з шість.

— Ну, відспівали ми його, перевезли, час уже його й горілкою покропити! — проголосив Амброжій, миючи руки над коритом.

— Ходімо снідати, знайдеться чим запити.

Перше ніж узятися до борщу й картоплі, Аброжій перехилив чималу чарчину, але поїв нашвидку й одразу ж узявся до роботи, підганяючи інших, особливо Ягустинку, свою головну помічницю,— вона не гірше, ніж він, уміла солити й присмачувати м'ясо.

Допомагала й Ганка, чим могла, а Юзя хапалася за будь-яку роботу, аби залишатися в хаті.

— Іди допоможи гній накладати — треба його якомога швидше вивезти, бо ці ледарі й сьогодні не скінчать! — гримала на неї Ганка.

Юзя з жалем бігла на подвір'я і зганяла там злість на Петрекові й Вітекові; тільки й чути було її бурчання. Ще б пак! Вигнали її з хати, а там ставало дедалі гамірніше, дедалі веселіше. Щохвилини з того чи іншого приводу забігав хтось із сусідок і, побачивши кабанця, кожна сплескувала руками й починала голосно вихваляти: такий він, мовляв, жирний та величезний, навіть у мельника і в органіста такого немає.

А Ганку це тішило, вона дуже пишалася тим, що заколола кабана, і хоча їй трохи шкода було горілки, доводилося, додержуючи звичаю, частувати всіх з такої урочистої нагоди. Вона наливала чарки, подавала на закуску хліб з сіллю, залюбки слухала підлесливу мову і сама розмовляла не вгаваючи — тільки-но одна сусідка за поріг, як друга вже в сінях витирає ноги, забігши ніби на хвилиночку, йдучи до костьолу. Сунули, мов на богомілля, а дітлахів понабивалося по кутках і зазирало у вікна стільки, що Юзька не раз мусила їх розганяти.

На селі почався несподіваний рух: чимраз більше людей чапало по грязюці, раз у раз гуркотіли вози з інших сіл, а над ставом аж у очах рябіло від жіночого вбрання. Люди йшли до сповіді, незважаючи ні на грязюку, ні на мінливу погоду: то дощ полле, то пробіжить по садках теплий вітер, то сипоне снігова крупа, а була навіть і така година, коли сонце пробилося крізь хмари і залило все золотом. Таке буває ранньої весни, коли погода нагадує вередливу дівчину, яка то сміється, то плаче, то радіє, то сумує і сама не знає, що з нею діється.

В Ганчиній хаті усім було байдуже до погоди, там кипіла робота, а гамір стояв такий, що аж на вулиці було чути. Амброжій порався, підганяючи інших жартами, і щопівгодини бігав у костьол глянути, чи там усе гаразд, а потім скаржився на холоднечу й просив горілки, щоб зігрітися.

— Посадовив я ксьондзів, людьми їх обставив, тепер до полудня з місця не зрушаться.

— Та ні, лазновський ксьондз довго не витримає: кажуть, його економці раз у раз доводиться подавати йому нічну посудину.

— Краще, бабо, пильнуйте свого носа, а ксьондзів не чіпайте! Амброжій не любив, коли ксьондзів брали на посміх.

— Та й про слупського теж розповідають, наче він, коли сповідає, завжди пляшечку в руці тримає і носа затуляє, бо йому смердить від хлопів, і він після кожного помахує хусточкою в повітрі — розганяє сморід, і кадити наказує в сповідальні.

— Заткніть пельку! Сказано вам, ксьондзів не чіпайте! — сердито гукнув Амброжій.

— А Рох у костьолі? — швидко спитала Ганка, теж дуже невдоволена Ягустинчиним патяканням.

— Сидить з самого ранку. Прислужував за обіднею і робить там замість мене все, що треба.

— А Міхал де?

— Пішов з органістовим сином у Ріпки, з селян на великдень збирати.

— Наш органіст гусаком оре, піском засіває і непоганий урожай має! — зітхнув Амброжій.

— Ще б пак! Щонайменше за кожну записану в поминальнику душу по яйцю має.

— А за картки на сповідь окремо бере, по три гроші з кожного. Я щодня бачу, які мішки тягнуть з усякою всячиною: самих яєць органістиха минулого тижня продала більше як триста штук,— сказала Ягустинка.

— Прийшов він сюди, кажуть, пішки, з самим вузликом, а тепер добра і чотирма фурами не вивезеш!

— Що ж, органіст уже двадцять з лишком років у Ліпцях живе, парафія велика, а він служить, старається, гроші заощаджує, от і настарав,— виправдував його Амброжій.

— Настарав! Дере з людей за всяку дрібницю і, перше ніж кому хоча б щось зробити, в руки зазирає! По тридцять злотих за похорон бере — за те, що помекає по-латині та на органі побренькає!

— Зате він учений, своє діло знає, йому доводиться головою працювати.

— Звісно, вчений, знає, де треба мекнути тонше, а де грубше! А ще краще вміє в людей останнє вициганювати.

— Інший пропив би, а він сина в ксьондзи готує!

— То й честь матиме від цього й користь,— правила своє Ягустинка.

Розмова урвалася на найцікавішому місці: увійшла Ягуся і стала мов укопана.

— Кабанцем милуєшся? — фиркнула Ягустинка.

— Не могла ти на своїй половині розбирати, всю хату мені зашаскудили! — насилу вимовила Ягна і обличчя її почервоніло.

— Часу в тебе досить, вимиєш! — з притиском відрубала Ганка.

Ягуся сіпнулася була вперед, і всі думали, що зараз спалахне сварка, та вона стрималась, покрутилась по кімнаті, взяла з розп'яття чотки і, прикривши неприбране ліжко хусткою, вийшла, не сказавши ні слова, хоч губи в неї тремтіли від стримуваного гніву.

— Допомогли б, стільки роботи! — сказала їй у сінях Юзька.

Ягна прошипіла щось із такою злістю, що навіть слів не можна було розібрати, і вибігла, мов шалена. Вітек, подивившися їй услід, сказав, що вона помчала просто до коваля.

— Ну й нехай іде! Поскаржиться йому, їй і полегшає трохи.

— Знову вам воювати доведеться! — зауважила півголосом Ягустинка.

— Е, голубонько, тільки війною й живу,— відповіла Ганка спокійно, хоч на серці в неї було тривожно; вона розуміла, що зараз прибіжить коваль,— і не минути їй лютої сутички.

— От-от прибіжать! — співчутливо шепнула Ягустинка.

— Дарма, витримаю, не залякають мене! — з усміхом відповіла Ганка.

Ягустинка навіть головою похитала, дивуючись, і виразно глянула на Амброжія, який уже закінчував роботу.

— Піду до костьолу, продзвоню на полудень і повернусь до обіду,— сказав він Ганці.

Повернувся він дуже швидко і пояснив, що ксьондзи вже сіли до столу, що мельник прислав їм цілу вершу риби, а після обіду знову будуть сповідати, бо дуже багато людей чекають у костьолі.

Пообідали дуже швидко, хоч і щедро запивали горілкою, бо Амброжій жалібно скаржився, що вона неміцна і не тамує спраги після таких солоних оселедців, і знову взялися до роботи.

Амброжій розрубав кабана на шматки й обрізував м'ясо на ковбаси, а Ягустинка розрізала на столі сало і старанно засолювала його.

Аж тут вбіг коваль. З обличчя видно було, що він ледве стримується.

— А я й не знав, що ти купила собі такого кабанця! — почав він ущипливо.

— Купила і, бачиш, ріжу! — Правду кажучи, Ганка трохи злякалася.

— Гарний кабан! Певне, карбованців тридцять віддала? — він уважно оглянув тушу.

— А сало яке грубе! Такого пошукати! — з усміхом сказала Ягустинка, підсуваючи шматок під ніс ковалеві.

— Ну... не всі тридцять віддала, не всі! — відповіла Ганка задерикувато.

— Боринин це кабан! — випалив коваль, вже не стримуючи злості.

— Ти бач, який догадливий, з хвоста впізнав чий! — кепкувала Ягустинка.

— За яким правом ти його заколола? — гнівно закричав коваль.

— Не галасуй, тут тобі не корчма! А за таким правом, що Антек через Роха наказав його заколоти.

— А як Антек може наказувати? Хіба це його кабан?

— Звісно, його.

Ганка вже опанувала себе і була готова до боротьби.

— Неправда, він спільний! Ти за це дорого заплатиш!

— Не тобі відповідь даватиму!

— А кому ж! До суду подамо!

— Тихше, прикуси язика, тут он недужий лежить! Це його добро, він наживав.

— А їсти будете ви!

— Та вже, звісно, тобі й понюхати не дамо!

— Віддаси половину, то я до тебе не сікатимусь,— сказав він примирливо.

— Силоміць і ніжки не візьмеш.

— То дай добром оцю чвертку й частку сала.

— Накаже Антек — дам, а без його наказу — ні кісточки!

— Здуріла молодиця! Антеків це кабан, чи що? — знову розлютився коваль.

— Він батьків, а отже, все рівно що Антеків. Поки батько хворіє, Антек тут за нього порядкує, а потім буде, як бог дасть.

— В острозі нехай порядкує, якщо йому дозволять! Поженуть його в кайданах у Сибір, там і буде хазяйнувати! — оскаженіло гукнув коваль.

— Не твоє діло! Може, й поженуть, а однаково поля батькового ти не загарбаєш, хоч би для цього ще раз наших людей продав, як Іуда,— грізно вимовила Ганка, охоплена несподіваним страхом за чоловіка.

У коваля навіть ноги затремтіли і руки засіпалися, так йому хотілось схопити її за горло, тягати по хаті й лупцювати. Але він стримувався, бо тут були чужі люди, і тільки кидав на Ганку лютi погляди та від злості не міг вимовити й слова. А вона не злякалась: взяла в руки ніж, яким рубала м'ясо, і так пильно й зухвало глянула на коваля, що той оторопів, присів на скриню і почав скручувати цигарку, а налляті кров'ю очі його бігали по хаті. Кілька хвилин він, видно, щось зважував і обмірковував, потім устав і сказав несподівано лагідно:

— Ходімо на ту половину, я тобі щось скажу, і ми домовимося.

Ганка витерла руки й пішла за ним, але двері, на всякий випадок, залишила відчиненими.

— Не хочу з тобою ні сваритись, ні судитись,— почав коваль, закурюючи.

— Бо знаєш, що нічого не відвоюєш.

Ганка вже зовсім заспокоїлась.

— Сказав батько вчора ще що-небудь?

Тон у коваля був уже лагідний, він навіть усміхався.

— Ні. Лежав тихо, як і сьогодні лежить,— відповіла Ганка, підозріливо насторожившись.

— Кабанець — то байдуже: закололи, то й їжте собі, як хочете, не мій збиток. Часом скажеш таке, за чим потім жалкуєш. Ти забудь, що я казав. Тут важливіше діло є... Знаєш, на селі патякають, що в батька десь заховано багато грошей...— він зробив паузу, вп'явшись очима в обличчя Ганки.— Варт було б пошукати — боронь боже, помре, то ще загубляться десь або хтось чужий їх поцупить.

— Та хіба батько скажуть, де заховали? — В Ганчиних очах нічого не можна було прочитати.

— Тобі скаже, якщо розумно запитаєш.

— Нехай тільки до пам'яті прийде, тоді спробую випитати.

— Якщо будеш розумна й триматимеш язика за зубами, ми тільки вдвох і знатимем про ці гроші. Якщо їх знайдеться чимало, можна буде й Антека з острогу викупити. А іншим навіщо про це знати? З Ягни вистачить і того, що їй батько записали, та й ці морги можна буде відсудити. А Гжелі немало посилали за ці роки! — шепотів коваль, нахилившись до Ганчиного вуха.

— Правду кажеш... правду,— підтакувала вона, намагаючись нічим себе не виказати.

— Я так думаю, він їх десь у хаті заховав... Як ти гадаєш?

— Звідки ж мені знати? Він і словечком про це не згадував.

— Про зерно він щось тобі казав учора — не пам'ятаєш хіба? — підказував їй коваль.

— Так, правда, він про посів згадував.

— І ще про діжки щось таке,— провадив він далі, не зводячи з неї очей.

— Авжеж, бо в діжках у нього й лежить зерно для посіву,— відповіла Ганка, ніби нічого не розуміючи.

Коваль лайнувся стиха,— він ще більше впевнився, що Ганка про щось знає: прочитав це на її замкненому обличчі, в очах, занадто насторожених і занепокоєних.

— Ти гляди, не плещи язиком про те, що я тобі говорив.

— Базікало я, чи що, щоб з новинами по селу бігати?

— Та я тільки так застерігаю... А старого доглядай гарненько, бо коли в нього раз у голові проясніло, то він кожної хвилини може й зовсім до розуму повернутись.

— Ох, коли б швидше!

Коваль стрельнув у неї своїми липкими очицями, посмикав вус і вийшов, а Ганка дивилася йому вслід з прихованим глумом.

— Іуда, падлюка, розбійник! — прошепотіла вона з ненавистю, ступивши до дверей, за якими він зник. Не вперше він їй погрожує, страхає, що Антека зашлють у Сибір і прикують до тачки. Звісно, вона в це не дуже вірила, розуміючи, що коваль говорить більше по

злобі, для того, щоб її залякати та щоб легше було вижити її з Борининої хати.

А все-таки її мучила болюча тривога за Антека. Вона довідувалась, де тільки могла, яка його чекає кара, і з сумом говорила собі, що вийти сухим з води йому не пощастить.

— Правда, він захищав рідного батька, але все-таки вбив лісника... і його за це не помилують.

Так казали розважливі люди. Але кожен говорив своє, і Ганка не знала, кому вірити. В місті адвокат, до якого ксьондз направив її з листом, сказав, що справа може скінчитися різно — і зовсім погано, і не так уже погано, треба тільки не шкодувати грошей і терпляче дожидати. А найбільше лякали її розмови на селі, де коваль з кожним зустрічним ділився своїми міркуваннями і підбурював усіх проти Антека.

От і сьогодні слова його каменем лягли Ганці на серце. В неї тремтіли ноги, вона не могла вимовити й слова. До того ж тільки-но, як пішов коваль, прибігла Магда і сіла біля хворого, начебто для того, щоб відганяти від нього мух, яких у хаті зовсім не було, а насправді — щоб пильно за всім стежити.

А втім, їй це швидко надокучило, і вона кілька разів поривалась допомогти Ганці та іншим домашнім.

— Не клопочися, самі впораємось. Хіба ти вдома не наробилася?— сказала їй Ганка так гостро, що Магда більше не пропонувала своїх послуг і тільки зрідка нерішуче починала розмову про те, про се,— вдачею вона була боязка і мовчазна.

Аж надвечір прийшла Ягна, але цього разу не сама, а з матір'ю. Обидві привіталися — наче ніякої сварки й не було — так дружньо й лагідно, що Ганку це вразило, і хоч вона відповіла їм так само, не поскупившися на привітні слова й навіть на горілку, проте весь час була насторожі. Домінікова відсунула чарку:

— Страсний тиждень! Хіба можна горілку пити!

— Не в корчмі ж, а вдома. При нагоді не гріх,— виправдувалась Ганка.

— Люди завжди раді чимось скористатися, аби тільки собі дати попуск...

— Випийте, хазяйко, зі мною, я ж не органіст! — гукнув Амброжій.

— Де тільки чарочка брязне, ви вже й тут як уродилися! — буркнула Домінікова, беручись перев'язувати голову Борині.

— Що ж... Кожному своє! Один б'є себе в груди й кається, тільки-но зачує, як у костьолі задзвонили, інший, коли пляшка задзеленчить, чарочки шукає.

— Лежить, бідолаха, лежить, нічого в світі не бачить, не знає! — жалібно примовляла Домінікова над Бориною.

— І ковбаси не покуштує, і горілочки не хильне! — так само протягло перекривляючи її, мовила Ягустинка.

— А у вас самі жарти на думці! — гнівно напала на неї Домінікова.

— Сльозами горю однаково не зарадиш! Тільки й мого, що посміюся хоч трохи.

— Хто сіє зло, той збирає смуток, а потім каятиметься.

— Правду люди кажуть, що Амброжій, хоч і служить у костьолі, а ладен хоч і з самим нечистим покуматися, аби тільки мати від нього почастунок! — гнівно сказала Домінікова, зміривши його суворим поглядом.

У хаті запала важка мовчанка, Амброжій аж на місці засовався від злості, але проковтнув гостру відповідь, що так і просилася на язик: він знав, що кожне його слово буде відоме ксьондзові ще сьогодні, найпізніше — завтра після обідні, бо Домінікова не вилазила з костьолу. Принишкли й інші під поглядом її совиних очей. Наполохано примовкла навіть невгамовна Ягустинка. Домінікової боялося все село, казали, що вже не один відчув на собі силу її лихих очей,— не одного вона зурочила.

Пам'ятаючи про це, всі в хаті працювали мовчки, боязко похиливши голови, і тільки її обличчя, сухе, зоране зморшками і наче відлите з білого воску, миттю то тут, то там. Вона теж більше не сказала ні слова і разом з Ягною почала допомагати в роботі так рішуче, що Ганка не зважилась суперечити.

Незабаром за Амброжієм прибіг ксьондзів наймит — кликати його до костьолу. Жінки залишились самі й старанно складали в діжки й бодні м'ясо та сало.

— На цій половині менше палять, тут у коморі для м'яса холодніше буде,— вирішила Домінікова, і вони з Ягусею вмить винесли діжку до комори. Сталося це так швидко, що перш ніж Ганка схаменулася, діжка була вже в коморі. Розлючена цим, вона поспіхом почала переносити на свою половину те, що залишилось, покликавши на допомогу Юзю й Петрека.

Смерком, коли засвітили вогонь, вони почали готувати ковбаси й ковбики. Ганка рубала м'ясо з понурою люттю — вона все ще не могла заспокоїтись.

— Не залишу м'яса у них в коморі, щоб вона його зжерла або повиносила! Не діждешся, проклята! Ач яка метка! — процідила вона крізь зуби.

— А ви вдосвіта, коли вона піде до костьолу, потихесеньку попереносьте все в свою комору, та й по всьому! Не видере ж вона його у вас! — порадила Ягустинка.

— Нехай тільки спробує! Це вони змовились, через те й прибігли! — хвилювалась Ганка.

— А ковбаси в нас будуть готові, перше ніж повернеться Амброжій,— заговорювала до неї стара.

Але Ганка не відповідала, зайнята роботою, а ще більше роздумами про те, як відібрати сало й окости.

В печі тріщав вогонь і бушував так, що все в хаті було залито червоним світлом; у великих горщиках булькала начинка для ковбас, а над коритами з кров'ю про щось тривожно шепотілися діти.

— Їй-богу, в мене навіть у грудях ссе від цих пахощів! — зітхнув Вітек, роздуваючи ніздрі.

— Не нюхай, бо ще попаде! Іди дай коровам пити, сіна їм наклади та січки на ніч засип! Пізно вже, коли ти з усім упораєшся?

— От зараз Петрек прийде,— сам я не впораюся, звісно.

— Петрек? А куди ж він пішов?

— Не знаєте хіба? Він допомагає прибирати на тій половині.

— Що-о? Петреку! Зараз же йди до худоби! — гукнула Ганка в сіни так гостро, що Петрек миттю вибіг на подвір'я.

— А ти ручок своїх не жалій, сама кімнату прибери! Бачили її? Запаніла, ручок каляти не хоче, наймит їй потрібен! — галасувала розлючена Ганка, вивалюючи з горщика на стіл печінку й легені, від яких по всій хаті пішла пара.

На вулиці загуркотіла бричка, задзеленчав дзвоник.

— Ксьондз когось причащати їде,— мовив, заходячи до хати, Билиця.

— А хто ж це захворів? Щось наче не чути було...

— За війтову хату звернув! — гукнув у вікно Вітек.

— Напевно, до когось з халупників.

— А може, до ваших Причеків, Ягустинко? Бо вони ж якраз там живуть.

— Ні, вони здоровісінькі, хіба таким клятим станеться щось? — буркнула Ягустинка. Проте, хоч вона з своїми дітьми завжди сварилась і судилась, серце у неї тенькнуло.

— Піду довідаюся й миттю повернусь,— вона поспіхом вибігла з хати.

Минуло чимало часу, вже й Амброжій повернувся, а Ягустинки все не було. Амброжій розповів, що ксьондза покликали до Агати, родички Клембів, яка повернулася в суботу до села.

— То хіба вона не в Клембів живе?

— Ні. У Козла чи в Причеків притулилась, щоб умерти.

Більше вони про це не говорили, зайняті роботою, з якою й так уже дуже забарилися. Юзя й Ганка раз у раз відривались і порались по господарству.

Вечір тягнувся повільно, довгий і нудний, надворі було темно, хоч в око стрель, періщив холодний дощ, вітер гойдав дерева і часом так дмухав у комин, що головешки сипалися з печі до хати.

Скінчили майже опівночі, а Ягустинка все ще не повернулася. «На вулиці злива, грязюка, от вона й не захотіла чапати навпомацки»,— подумала Ганка, виглянувши у двір, перше ніж лягти спати.

Погода й справді була така, що й пса шкода було б на вулицю вигнати: од вітру тріщали покрівлі, по каламутному небу мчали важкі, набряклі дощем хмари, не видно було жодної зірки, жодного вогника в хатах, що потопали в темряві. Село давно спало, і тільки вітер з посвистом гуляв по полях, воював з деревами та здіймав на ставку хвилі.

Всі полягали спати, не чекаючи Ягустинки; вона з'явилась тільки наступного ранку, насуплена, як цей холодний, вітряний і похмурий день. Погріла тільки руки в хаті й одразу ж пішла в клуню перебирати картоплю, звалену туди з ям. Працювала майже сама — Юзя часто бігала накладати на воза гній: його ще вдосвіта почав возити на поле Петрек, бо Ганка дуже нагримала на нього за те, що він полінувався зробити це вчора. Петрек поспішав, горлав на Вітека, хльоскав коней і мчав, бризкаючи на всі боки грязюкою.

— Ач, ледар, тепер на коніках злість зганяє! — сказала Ягустинка, замахуючись на гусей, які прибігли до клуні цілим табуном і, голосно гелгочучи, клювали картоплю. Юзя пробувала до неї заговорити, але стара не відповідала, сиділа, насупившись, і ховала під низько насунутою на лоба хусткою почервонілі, заплакані очі.

Ганка один тільки раз вийшла до них — вона чатувала в хаті, чекаючи, поки Ягна піде, щоб забрати м'ясо до себе і водночас поритися в діжках з зерном.

Але Ягна, мов навмисне, ні на крок не виходила з хати, і Ганка, не стримавшись, кілька разів заходила до хворого, а тоді з якоїсь приключки заглянула до комори.

— Чого ти там шукаєш? Я знаю, де що лежить, скажи — покажу тобі! — гукнула Ягна, заходячи туди слідом за нею.

І Ганці довелося піти. Вона встигла тільки застромити руки в зерно, але гроші могли лежати глибше, на самому дні. Вона одразу зрозуміла, що Ягна за нею пантрує, і вирішила відкласти розшуки до слушнішої нагоди.

«Поки що треба буде приготувати всім гостинці»,— подумала вона, з жалем оглядаючи розвішані на жердці ковбаси. У Борин, так само, як і в інших заможних господарів, було заведено — заколовши кабана, на другий день посилати в подарунок найближчим родичам і приятелям по ковбасі, по шматку м'яса або сала.

— Хоч і шкода, а дати треба, бо скажуть, що ти скупа,— сказав Билиця, заходячи саме в ту мить, коли вона стояла й журилася цим.

І Ганка, знітивши серце, стала розкладати подарунки по тарілках і мисочках, з важким зітханням заміняючи надто короткі ковбаси на

інші, довші, то докладаючи, то знову знімаючи по шматочку, і нарешті зовсім змучена, гукнула Юзю.

— Одягнися краще, рознесеш усім.

— Ой, скільки тут!

— Що вдієш, треба! Без людей не проживеш! Оці, найдовші, віднеси найперше тітці: вона на мене вовком дивиться, паплюжить мене, де тільки може, та вже бог з нею! Оцю мисочку — війтові. Падлюка він, але з Мацеєм завжди приятелював, та й нам іще може допомогти при нагоді. Оці ковбаски, кишки з кашею й шматок почеревини — Магді: нехай не гавкає, що ми самі з'їли батькового кабана. Правда, рота їм не заткнеш, але все ж таки на одну причіпку менше... Причековій оцю ковбасу: жінка вона чванлива, язиката, але перша прийшла до мене з приязним словом. А оцей останній шматок — Клембовій.

— А Домініковій нічого не дасте?

— Потім їй дам, після обіду... Звісно, треба дати. Вона мов кізяк: не воруши і ще здалека обминай. Ну, неси всім по черзі, та гляди, не заговорися там з дівчатами, вдома ще стільки роботи.

— Дайте й для Настки шматочок, вони такі бідні, навіть на сіль у них немає! — тихо попросила Юзя.

— Нехай прийде, дам їй що-небудь. Тату, а ви візьміть для Веронки. Вона обіцяла вчора, що зайде...

— Її мельничиха покликала надвечір кімнати прибирати — мабуть, на свято гостей чекає...

Старий довго ще розповідав би сільські новини, але Ганка, випровадивши Юзю, одяглася тепліше й пішла допомагати Ягустинці та підганяти наймитів.

— А ми вас чекали вчора на вечерю,— почала вона, здивована мовчанням старої.

— Ох, надивилась я там... наїлась горя досхочу! Ще й сьогодні пече.

— Агата, кажуть, злягла.

— Так, у Козлів помирає, сирота.

— Як? А чому не в Клембів?

— Люди тільки тих за рідню визнають, кому нічого від них не потрібно або хто до них приходить з повними руками, а інших родичів вони собаками цькують...

— Що ви кажете? Не вигнали ж її Клемби?

— Приплелась вона до них у суботу і тієї ж ночі й злягла, то, кажуть, Клембова забрала її перину і майже голу з хати виставила.

— Клембова? Така добра жінка! Не може бути! Брехня...

— Кажу те, що від людей чула.

— Отже, Агата в Козлової лежить? Хто б подумав, що Козлова така жалісліва.

— За гроші й ксьондз пожаліє! Козлова взяла в Агати двадцять злотих і за це повинна утримати її до останньої години — стара з дня на день смерті чекає, а за похорон окремо... Недовго Козловій чекати, Агата не сьогодні-завтра богу душу віддасть...

Ягустинка змовкла, марно силкуючись стримати схлипування.

— Що це ви, нездужаєте, чи що? — спитала Ганка співчутливо.

— Надивилась я на людське горе — сил моїх більш немає! Людина — не камінь: захищаєшся сам від себе, хоч би й тією злістю на весь світ, а захиститися не можеш: приходить така година, коли вже й серце не витримує, на пісок з жалю розсипається.

Вона захлинулася плачем і довго здригалася, голосно сякаючись, потім знову заговорила з таким болем, що слова її, мов гіркий полин хлюпнули Ганці на душу.

— Кінця немає людському горю! Сиділа я біля Агати, коли ксьондз пішов, аж тут прибігає Філіпка з-за ставу, голосить, що найстаршенька її вмирає... Побігла я до них. Господи! В хаті мороз, вікна віхтями позатикані... Одне ліжко на всіх, а діти, як собачата, покотом на соломі сплять. А дівчина не помирає — це вона з голоду охляла. Картоплі вже нема... перину продали... Кожну мірку крупів в мельника треба жебрати... ніхто не хоче в борг дати чи позичити до нового... Та й у кого є зайве? Нізвідки порятунку нема, Філіп в острозі сидить, разом з усіма.

Тільки-но вийшла від них, аж тут Гжегожова каже, що Флорка Причекова родила, а доглянути її нікому. Негідники вони, скривдили мене, хоч і діти рідні. Але я зайшла, не час тепер кривду пам'ятати... Там теж злидні зуби шкірять: дітей повна хата, Флорка хвора, грошей і копійки нема, і допомоги чекати нізвідки. Землю зубами не гризтимеш... Їсти нема кому зварити, поле лежить неоране, хоч весна йде... Адже Адама теж в острог забрали. Хлопчиська народила міцного, як кремінь, тільки чим вона його годуватиме? Сама висохла, як тріска, молока в грудях ні краплі немає, а корова ще не телилася... І скрізь так тяжко... А що в халупників робиться — і сказати не можна. І робити нікому, і заробити ніде. Ні тієї копійки, ні порятунку нізвідки... Хоч би господь догадався — усім біднякам легку смерть послав, щоб не мучилися на цьому світі.

— А в кого ж тепер на селі через край переливається? В усіх горе, в усіх серце щемить.

— Ще б пак, і в багатіїв турбот чимало! Один думає, чим краще ковбаси начинити... інший — кому б гроші під більші проценти позичити... А про бідноту ніхто не дбає, хоч би вона й під тином здихала. Боже мій, в одному селі живуть, сусіди, а нікому це спати не заважає... Звісно, кожен на бога перекладає турботу про бідних, валить все на промисел божий, а сам за повною мискою черево тішить та теплим кожухом вуха затуляє, щоб не чути, як нещасні стогнуть.

— Що вдієш? Хто ж стільки має, щоб усім біднякам допомогти?

— Хто не хоче, завжди знайде, як викрутитись! Я про вас не кажу, ви не на своєму господарстві, важко вам, знаю, але є такі що могли б людям допомогти: мельник, ксьондз, органіст та й інші...

— Якби їм хто підказав, може, й зглянулися б, допомогли...

— У кого душа чуйна, сам почує, як люди стогнуть, не треба йому про це з амвона кричати! Ех, люба ви моя, вони дуже добре знають, що діється з бідним людом,— адже вони людською бідою живляться, з неї жиріють. У мельника вже тепер жнива, хоч до переднівку ще далеко: мов на богомілля, сунуть до нього люди по борошно та крупи, віддають йому останню копійку або набір беруть — хто на відробіток, хто за ще й які проценти. Що будеш робити,— хоч би й перину єврею продав, а їсти треба.

— Правда, дурно ніхто не дасть...

Ганка згадала власну, ще недавно пережиту нужду і важко зітхнула.

— Я вчора до пізньої ночі сиділа біля Флорки, посходилися туди й інші жінки, розповідали, що на селі діється...

— Во ім'я отця і сина! — скрикнула раптом Ганка і схопилася: вітер так хряпнув дверима клуні, що мало не розтрощив. Вона насилу їх зачинила і міцно підперла кілками.

— Вітер сильний, але теплий. Коли б дощу не навіяло знову.

— Вже й так віз у полі по осі грузне.

— Днів зо два сонячних — і швидко просохне. Весна ж надворі.

— Добре було б ще до свят почати садити картоплю.

Так вони перемовлялись, пильнуючи роботи, а незабаром і зовсім замовкли. Чути було тільки, як раз у раз стукає кинута картопля: дрібна падала на одну купу, підгнила — на іншу.

— Буде чим відгодувати кабана, та й для корів вистачить...

Але Ганка наче не чула, захоплена одною думкою: як би їй добратися до свекрових грошей? Вона тільки зрідка підводила голову й крізь відчинені двері кидала погляд у двір, на дерева, що похитувались, змагаючись із вітром. Сині збурені хмари мчали по небу, мов розшарпані снопи, а вітер чимраз дужчав і так шугав знизу, що стріха на хаті настовбурчувалась щіткою; було вогко й холодно, гостро тхнуло гноєм, який набирали з купи й возили на поле; у дворі було майже порожньо; тільки час від часу пробігали гнані вітром настовбурчені кури, а гуси сиділи в затишку під тином — гусенята, поховавшись в них під крильми, тихо попискували. Десь кожної півгодини під'їздив Петрек з порожнім возом, повертав, зупинявся біля самої клуні й, підкинувши коням сіна, накладав удвох з Вітеком гній, потім їхав знову в поле, зіскакуючи часом і підпираючи плечем віз на вибоїнах.

Раз у раз з криком прибігала Юзька, розчервоніла, задихана, і починала цокотіти. Їй дуже подобалось розносити ковбаси.

— Війтові віднесла, тепер побіжу до тітки!.. У війта всі вдома; білять вже хату до великодня. Так дякували, так дякували!..

Розказавши все докладно, хоч ніхто її й не питав, Юзя знову бігла на село, обережно тримаючи зав'язані в білу хусточку мисочки з гостинцями.

— Цокотуха дівка, а розумна! — зауважила Ягустинка.

— Розумна — штуки витівати та пустувати,— озвалася Ганка.

— А чого ж ви від неї хочете? Дівчисько ще, дитина...

— Вітеку, глянь-но, хтось там зайшов до хати! — гукнула раптом Ганка.

— Це коваль!

Вражена поганим передчуттям, Ганка зразу побігла просто на половину до Борини. Старий лежав, як завжди, горілиць. Ягна шила щось біля вікна. В кімнаті більше не було нікого.

— А де ж Міхал подівся?

— Він десь тут, шукає викрутку, яку колись Мацеєві позичив,— пояснила Ягна, не підводячи очей.

Ганка виглянула в сіни — нікого, зайшла на свою половину — тут тільки Билиця сидів біля печі з дітьми і майстрував для них вітрячок. Вона пошукала навіть у дворі — коваля ніде не було. Тоді кинулась просто в комору, хоч двері були зачинені.

Там біля діжки стояв коваль і, по лікті зануривши руки в зерно, завзято рився в ньому.

— То ти в ячмені викрутку заховав, еге ж? — гукнула вона, задихаючись від гніву й хвилювання, і грізно підступила до нього.

— Та ні, дивлюсь, чи не взявся пліснявою, чи годиться на посів,— затинаючись, пробурмотів захоплений зненацька коваль.

— Не твій це клопіт! Чого сюди заліз? — зняла крик Ганка.

Він неохоче вийняв руки з діжки і, ледве тамуючи лють, пробурчав:

— А ти за мною стежиш, мов за злодієм яким!

— Хіба я знаю, чого ти сюди прийшов? Ач у чужу комору заліз і порпається у діжках! Може, ще замки позриваєш та в скринях шукатимеш? — репетувала Ганка дедалі голосніше.

— Я ж тобі вчора казав, чого нам треба шукати...— коваль намагався говорити спокійно.

— Брехав ти мені, очі замилював! Бачу я наскрізь твої іудині наміри!

— Ганко, прикуси язика, бо я тобі його вкорочу! — люто гаркнув коваль.

— Спробуй, розбійнику! Тільки пальцем мене зачепи, такого галасу нароблю, що півсела збіжиться і побачать люди, що ти за цяця! — не вгавала Ганка.

Коваль пильно глянув по кутках і нарешті вийшов, сиплячи прокльони на її голову; вони подивилися одне одному в очі так пронизливо,

що, якби могли, повбивали б, здається, одне одного цими сповненими ненависті поглядами.

Ганка довго не могла отямитись, навіть води мусила випити — так була схвильована.

«Треба якомога швидше знайти гроші й заховати в надійному місці, бо, якщо він їх знайде, всі забере»,— думала вона, йдучи до клуні, але раптом повернула назад.

— Сидиш у хаті, стережеш, а чужих до комори пускаєш! — відчиняючи двері, гукнула вона Ягні.

— Міхал не чужий, він таке ж право має, як і ти,— нітрохи не злякавшись, відповіла Ягна.

— Брешеш, як собака! Ти змовилася з ним! Але затям собі: коли з хати щось пропаде,— бог мені свідок, до суду подам і скажу, що ти допомагала! Затям собі це!

Ягна схопилася з місця і лапнула, що під руку трапилось.

— Битися хочеш? Спробуй тільки! Я твоє пещене личко так розмалюю, що кров'ю вмиєшся, і рідна мати тебе не впізнає! — вже не тямлячись, несамовито закричала Ганка.

Хто зна, чим би це скінчилось,— обидві, підступивши одна до одної, от-от мали зчепитися,— зайшов Рох. Присоромлена його поглядом, Ганка трохи вгамувалась і вийшла, хряпнувши дверима.

Ягна залишилась у кімнаті — стояла приголомшена, губи в неї тремтіли, нібн в пропасниці, серце гучно калатало й сльози горохом сипалися з очей. Нарешті вона схаменулась і, кинувши в куток праник, який тримала в руці, впала на ліжко, вся аж здригаючись від гірких, невтішних ридань.

Тим часом Ганка пояснювала Роху, через що вони посварились. Він терпляче слухав її верескливу, переривану схлипуванням розповідь, але, так і не зрозумівши до ладу, в чому річ, перебив її і став суворо вичитувати. Навіть миску з їжею, яку подали йому, сердито відсунув і схопився за шапку.

— Доведеться, мабуть, світ за очі піти і в Ліпці дорогу забути, якщо ви такі! Диявола тішите та єретиків, що кепкують з колотнечі та глупоти люду християнського... Господи праведний! Мало їм горя, хвороб, злиднів — вони ще б'ються між собою та лютують!

Він аж задихнувся після цієї запальної промови. Ганку пойняв такий жаль і, боячись, щоб він не пішов розгніваний, вона поцілувала його в руку й від щирого серця попросила пробачення.

— Якби ви знали... Витримати вже не можу з нею, все робить на злість і на шкоду. Через неї і батько нас скривдив, стільки землі їй відписав! А ви знаєте, яка вона, знаєте, що вона з хлопцями гуляла, що вона... (Ні, про Антека Ганка не могла сказати). А тепер, кажуть, вже з війтом тягається,— додала вона тихше.— Як бачу її, все в мені аж кипить, ножем би її вдарила...

— Господь сказав: «Мені відомста — я відплачу». Вона — теж людина і образу почуває, за гріхи свої тяжко відповість. Кажу вам: не робіть їй кривди.

— Кривди? Я? — здивувалася Ганка. Вона не розуміла, чим скривдила Ягну.

Рох жував хліб, мовчки поглядаючи на Ганку і про щось думаючи. Потім погладив по голівках дітей, що тулилися до його колін, і зібрався йти.

— Я ще заскочу до вас якось увечері. А ви дайте їй спокій, а в усьому іншому покладіться на бога.

Попрощався й пішов до села.

IV

Рох повільно чвалав дорогою понад ставом, бо вітер просто з ніг збивав, і до того ж старий був пригнічений тим, що діялось на селі. Раз у раз поглядав почервонілими очима на хати, замислювався і тяжко зітхав. Погано було в Ліпцях, так погано, що гірше й бути не може.

І не найгірше було те, що багато людей на селі голодувало і хворіло, що жінки і сварилися, і билися частіше, ніж будь-коли, що смерть частіше заглядала сюди, ніж минулими роками. Таке вже траплялося, люди до цього призвичаїлися й розуміли, що часом інакше й бути не може. Набагато гірше було зовсім інше: те, що земля лежала неорана, незасіяна й нікому було на ній робити.

Весна йшла по всьому світі, з нею прилетіли і птахи на торішні гнізда, на вищих місцинах вода збігла, поля підсихали, земля аж просила плуга, угноєння, святого зерна.

А кому ж іти в поле, коли всі робочі руки в острозі? На селі залишились майже самі жінки, де їм було з усім упоратись! А тут іще, як завжди навесні, багатьом прийшла пора родити, та й корови телились, і домашня птиця сиділа на яйцях, і свині поросились. Час було порати городи, висаджувати розсаду, треба було, перш ніж садити, дістати з ям і перебрати картоплю, повідводити з ланів воду, вивезти гній — тут хоч руки до кісток пообдирай, а без чоловіка всього не подужаєш... Та ще — реманент лагодити, січку для худоби різати, дрова з лісу возити та рубати.

А скільки всякої іншої роботи й клопотів — хоча б про дітей, що їх у кожній хаті як маку. А жінки вже і рук, і ніг своїх не почували, надвечір поперек терпнув від утоми, а робота й наполовину не була зроблена. І, найголовніше, до роботи в полі ніхто ще й не брався.

А земля чекала. Зогрівало її молоде сонце, сушили вітри, наскрізь просочували вологою теплі, благодатні дощі, додавали сили туманні й

теплі весняні ночі. І вже сходила зеленою щіткою трава, швидко пішла вгору озимина, дзвеніли над полями жайворонки, а по луках блукали лелеки; де-не-де вже й квіти розцвітали у вологих улоговинах і тяглися до неба, яке ясною завісою обіймало землю і з кожним днем здіймалося вище. Чимраз далі сягав тужний зір — вже до околиць села, до лісу, досі схованого в зимовому присмерку. Весь світ прокидався й чепурився назустріч радісному святу весни.

У сусідніх селах, де тільки не кинь оком, скрізь кипіла робота. Цілими днями — у дощ і в годину — на полях лунали веселі пісні, перегукування, зблискували плуги, снували люди, чулося іржання коней і веселе торохтіння возів. Тільки ліпецькі поля були порожні й тихі, мертві, мов кладовище.

А до того жінок гризла тяжка тривога за тих, кого посадили до тюрми.

Мало не щодня хтось плентався в місто — з клуночком або й з порожніми руками, тільки для того, щоб марно благати про звільнення невинуватих.

Та хіба зглянеться хтось на скривджений люд, якщо він сам не доб'ється для себе справедливості?

Лихо впало на Ліпці, таке лихо, що навіть в інших селах починали вже розуміти, що кривда, заподіяна Ліпцям, є кривда всього селянського люду. Тільки мавпи гризуться між собою, а людина завжди за людину стояти повинна, щоб і її не спіткало таке ж лихо.

Отож не диво, що люди з сусідніх сіл, які досі раз у раз сварилися з Ліпцями за межі та різні завдані сусідами шкоди, а то й просто з заздрощів, — бо ліпецькі гнули кирпу перед іншими і село своє вважали за найперше,— тепер забули давні чвари, і вряди-годи якийсь дядько з Рудки, або з Волі, або з Дембіци, та навіть хтось із ріпецької шляхти вирушав до Ліпців на таємну розвідку.

А в неділю після відправи в костьолі або, як приміром, учора, після сповіді, вони довго розпитували про заарештованих і, слухаючи розповіді ліпецьких, хмурились і так само, як ті, стискали кулаки, лаяли напасників і журилися долею скривджених.

От про це й думав Рох тепер, обмірковуючи одну, видно, дуже важливу справу, бо він то уповільнював ходу, то зупинявся, ховаючись од вітру за деревами, і, наче не помічаючи нічого навкруги, дивився кудись удалечину.

Дедалі розвиднювалося й ставало тепліше, і тільки надокучливий вітер дужчав з кожною годиною; із стогоном хилилися молоді дерева, купаючи віття в ставку, летіли зі стріх віхті соломи, ламалися гілки. Вітер розгулявся з такою силою, що, здавалося, все зрушилося з місця — садки, тини, хати, дерева — і летить за ним. Навіть бліде сонце, що виглянуло з-поміж розшарпаних хмар, теж, здавалося, бігло по наче всипаному піском небу, а над костьолом якісь птахи,

розпроставши крила, знесилені, мчали за вітром і з страшним криком розбивалися об вежі та розмаяні дерева.

Але цей зухвалий і надокучливий вітер добре сушив землю, і вранці поля вже посвітлішали, а з доріг зійшла вода.

Рох довго стояв, поринувши у власні думки, забувши про все на світі, але раптом насторожився: вітер доніс до нього чиїсь лайливі голоси.

Він хутко оглянувся: на тому березі біля солтисової хати юрба жінок оточила якихось чужих людей.

Зацікавлений, Рох поспішив туди довідатись, що сталося. Але, здалека побачивши стражників і війта, звернув у найближчий двір, а звідти став обережно пробиратися садками до юрби: він не любив потрапляти на очі представникам влади.

Юрба гомоніла дедалі голосніше, підходило чимраз більше жінок, звідусюди збіглися діти і протискувалися поміж старшими, штовхаючи одне одного. На солтисовому подвір'ї вже стало тісно, і юрба ринула на вулицю, не звертаючи уваги ні на грязюку, ні на гілки, що хльоскали по головах. Галасували всі, і Рох нічого не міг розібрати, бо слова відносило вітром, і тільки чув з-за дерев, що найбільше надривалася Плошкова; огрядна, розчервоніла, вона так розлючено вимахувала кулаками під самісіньким носом у війта, що той задкував від неї, а юрба підтримувала Плошкову криками, мов зграя роздражнених індиків. Кобусєва жінка метушилась, марно силкуючись протиснутися до стражників, над головами яких раз у раз злітали стиснуті кулаки, а подекуди вже й костур чи брудна мітла.

Війт щось пояснював, заклопотано чухаючи потилицю, і сам стримував натиск жінок, поки стражники не вимкнулись обережно з юрби та не відступили берегом до млина. Тоді й він пішов за ними, відгризаючись на ходу й сварячись на хлопчисьок, що жбурляли в нього грязюкою.

— Чого вони хотіли? — підходячи до жінок, спитав Рох.

— Чого? Щоб село зараз же вирядило двадцять возів і людей лагодити дорогу до лісу,— пояснила Плошкова.

— Якесь високе панство там проїжджатиме, от і наказано засипати всі вибоїни...

— А ми сказали, що ні возів, ні коней не дамо!

— Хто туди поїде?!

— Нехай повипускають наших чоловіків, тоді вони їм дорогу полагодять.

— Пана запрягли б!

— Самі нехай за роботу беруться, замість по хатах нишпорити!

— Напасники прокляті!

Так чимраз голосніше і пронизливіше лементували, перебиваючи одна одну, жінки.

— Тільки-но я їх побачила, одразу ж відчула — щось тут недобре!

— Вони вже з самого ранку з війтом у корчмі радились.

— Нажлуктились горілки і гайда по хатах — людей на роботу виганяти!

— Війт усе знає, він повинен був доповісти начальству, яке становище в Ліщцях,— вставив Рох, марно силкуючись перекричати збуджених жінок.

— Еге, він з ними завжди заодно!

— Сам їх на нас нацькову є!

— Він тільки про свою користь дбає! — кричали в юрбі.

— Намовляв нас дати стражникам по п'ятнадцять яєць з кожної хати або по курці, тоді вони, мовляв, дадуть нам спокій і пошлють на шарварок інші села.

— А камінням по голові не хочуть?

— Та кийків би ще додати!

— Тихше, молодиці, бо ще посадять вас за образу начальства.

— Нехай карають, нехай в острог садовлять, а я хоч і найбільшому начальнику у вічі скажу, як нас кривдять!

— Злякалась я війта! Подумаєш, велике цабе. Опудало — горобців лякати! Забув, що його на цю посаду чоловіки настановили, то вони й скинути можуть! — горлала Плошкова.

— А за віщо ж нас карати? Хіба ми не платимо податків, не віддаємо наших синів у рекрути, не робимо, що накажуть? Мало їм, що чоловіків у нас забрали!

— Як тільки з'явилися стражники — чекай напасті!

— У жнива собаку мого в полі підстрелили!

— На мене до суду подали за те, що сажа в комині загорілася!

— А на мене хіба не подали, коли я торік льон сушила за клунею?

— А Гульбасового хлопчиська як побили за те, що каменем у них жбурнув!

Всі кричали разом, оточивши Роха. Такий знявся галас, що він навіть вуха заткнув.

— Та цитьте ви! Криком нічого не допоможеш! Тихше! — гукнув він нарешті.

— Ідіть ви до війта і все скажіть, бо ми самі туди підемо з мітлами! — несамовито горлала Кобусиха.

— Піду, тільки ви розійдіться, бо ж у кожної стільки роботи в хаті. Я йому все поясню! — палко переконував їх Рох, боячись, щоб стражники не повернулися.

У костьолі продзвонили полудень, і жінки стали поволі розходитись, голосно перемовляючись і часто зупиняючись біля хат.

А Рох поспіхом увійшов у хату до солтиса, де він тепер жив. (Дітей він навчав у порожній хаті Сікори, на другому кінці села, за корчмою).

Солтиса вдома не було — він поїхав до повіту, повіз гроші за податки, а солтисова жінка розказала Роху спокійно, по порядку, як усе трапилось.

— Коли б тільки з цього галасу не вийшло якогось лиха,— сказала вона наприкінці.

— В усьому війт винен. Стражники роблять, що їм наказано, а він же знає, що на селі залишились майже самі жінки і на полі робити нікому, не те що дорогу лагодити! Піду до нього, нехай владнає справу, щоб штрафу на село не наклали.

— Це вони Ліпцям мстяться за ліс! — зауважила Сохова.

— Хто мститься? Поміщик? Таж він про все це ні сном ні духом не знає!

— Е, пан з паном завжди легше домовиться, вони в згоді живуть. А наш поміщик заприсягнувся, що відплатить ліпецьким.

— О господи, дня спокійного немає! Як не те, то інше!

— Тільки б гіршого не сталося! — зітхнула Сохова, складаючи руки, як на молитву.

— Позліталися всі, як сороки, і такий крик зняли, що не дай боже!

— У кого болить, той і кричить!

— Адже криком нічого не допоможеш, тільки нове нещастя накликати можна.

Рох був роздратований і побоювався, щоб на село знову не звалилось якесь нове лихо.

— До дітей ідете?

Рох устав з лави.

— Ні, я їх відпустив — свято скоро, і вони повинні вдома допомагати: стільки роботи скрізь.

— Ходила я сьогодні вранці до Волі робітників наймати, по три злотих давала за оранку, на моїх харчах — ніхто не йде: кажуть, спершу своє треба обробити, де вже тут про чуже думати! Обіцяють прийти через тиждень, або й через два.

— Ех, шкода, що в мене тільки дві руки, та й ті немічні! — зітхнув Рох.

— Ви і так людям чимало допомагаєте! Якби не ваш розум і добре серце, не знати б, що з нами всіма й було б.

— Коли б я міг зробити все, що хочу, не було б горя на світі, але ж...

Рох розвів руками, усвідомлюючи своє безсилля, і квапливо вийшов.

Він попрямував до війта, але дійшов до нього нешвидко, бо дорогою заходив до кожної хати.

Село вже трохи заспокоїлось, подекуди біля тинів ще галасували найзавзятіші молодиці, але більшість порозходилась по хатах варити обід, і на вулицях тільки вітер гуляв і все ще шарпав дерева. Але після полудня, незважаючи на вітер, скрізь зароїлися люди: на подвір'ях, на

городах, біля хат, у сінях гуло, наче у вуликах, від роботи й безугавного жіночого галасу. Працювали самі тільки жінки й дівчата, а коли де-не-де й траплявся хлопчисько, то з тих, які ще сорочку в зубах тримають чи, найбільше, в підпасичі годяться... Всі старші сиділи в острозі разом з батьками.

Жінки працювали квапливо, підганяючи одна одну,— вчора всі прогайнували майже цілий день, просиділи до вечора в костьолі, чекаючи сповіді, сьогодні всіх збаламутила поява стражників, і треба було надолужувати згаяний час.

Надходило свято, на порозі був страсний вівторок, отож побільшало роботи і всякого клопоту: і в хатах треба було поприбирати, і дітям, і собі щось пошити, і зерно до млина відвезти, і на розговини всього наготувати, і ще стільки всякої роботи в кожній хаті, що голова йшла обертом — як з усім упоратись та що б таке продати корчмареві чи в місто відвезти, аби добути трохи грошей. Кілька жінок уже сьогодні після обіду поїхали до міста, везучи під соломою всяку всячину, на продаж.

— Глядіть, щоб вас дорогою деревом десь не прибило! — застерігав Рох Гульбасову, яка їхала такою злиденною шкапиною, що ледве пленталась проти вітру. Він одразу ж звернув до її хати, побачивши, що дівчатка, замазуючи шпарини, не могли дотягтися до стіни над вікнами: допоміг їм, потім розколотив у відрі вапно, щоб білити стіни, зробив з соломи чудовий віхоть і аж тоді пішов далі.

У Вахніків дівчата вивозили на ближнє поле гній, але так добре порались, що половину гною розсипали дорогою.

Дівчата вдвох тягли за вуздечку коня, а той щосили впирався. Рох прибив лопатою як слід гній на возі, а коня так шмагнув батогом, що той одразу став слухняний, як дитина.

У Бальцерків Марися — на селі її вважали за першу після Ягни красуню — сіяла горох на полі за огорожею. Земля була чорна, добре угноєна, але Марися, запнута хусткою, у батьковому до п'ят каптані, щоб вітер не розвівав спідницю, рухалась, як муха в смолі.

— Не поспішай так, устигнеш! — сміявся Рох, підходячи до неї.

— Як же... Хто в страсний вівторок горох сіє, збере по мішку з гарнця! — відгукнулась Марися.

— Поки ти весь посієш, у тебе вже перший зійде. І надто густо сієш, Марись, надто густо: коли виросте, переплутається весь і поляже.

Він показав їй, як сіяти за вітром, бо дурне дівча сіяло як попало.

— А Вавжон Соха мене запевняв, що ти все вмієш! — сказав він, ніби ненароком, ступаючи поряд з нею грязькою борозною.

— Ви з ним говорили? — скрикнула Марися, враз зупинившись і ледве переводячи подих.

Вона густо зашарілась, але розпитувати Роха не зважувалась.

Рох тільки всміхнувся, але, йдучи, сказав:

— На свято побачу його, то розповім, яка ти роботяща!

У Плошків, Стахових родичів, двоє хлопчиків орали поле під картоплю біля самої дороги. Один поганяв, другий пробував орати, але обидва ще ледве сягали носом до кінського хвоста і сил у них не вистачало. Плуг хилитався, наче п'яний, а кінь раз у раз повертав до стайні. Хлоп'ята шмагали його, проклинали, сварилися між собою.

— Ми впораємось, дядьку Рох, упораємось, тільки от через це прокляте каміння плуг щоразу вискакує! А кобила рветься до лошати,— виправдувався з плачем старший, коли Рох відібрав у нього плуг і одразу відвалив скибу, показуючи водночас, як треба тримати коня.

— Тепер ми до вечора цілу смугу зоремо! — задерикувато гукнув хлопчик, з острахом озираючись навкруги,— чи не бачив хто, як Рох їм допомагав. Коли старий пішов, він присів на плуг, спиною до вітру, як це робив батько, і закурив цигарку.

А Рох ішов далі, від хати до хати, додивляючись, де й чим він може допомогти. Він гамував сварки й колотнечу, втихомирював пустотливу дітвору, давав поради, а де треба, допомагав у роботі, хоча б і найважчій; приміром, Клембовій нарубав дров, побачивши, що вона не може впоратися з сукуватим пнем, а Пачесям приніс води із ставу. Зауваживши, що подекуди люди над міру сумують чи нарікають на долю, старий намагався розважити їх жартом, веселим словом: дівчатам він розповідав, як живуть пани, та згадував їхніх парубків; з жінками говорив про дітей, про всякий клопіт, про все, в чому вони змогли б знайти втіху,— аби тільки відвернути їх від сумних думок.

Чоловік він був мудрий, побожний, багато бачив на світі, і через те з першого погляду розумів, що кому сказати, якою приповісткою прогнати смуток, кому потрібен сміх, а кому й молитва чи тверде розумне слово, а кому навіть і погроза.

Він мав добре й чуле серце і часто, хоч його й не просили, просиджував ночі біля хворих, підбадьорюючи бідолах добрим словом. На селі його шанували навіть більше, ніж ксьондза; і, кінець кінцем, він став здаватися людям святим, який розносив по хатах слово милосердя і втіхи.

Але чи міг Рох допомогти всьому людському горю? Чи міг він боротися з долею, нагодувати всіх голодних, повернути здоров'я хворим, замінити власними руками всі робочі руки, яких бракувало на селі?

Він працював понад силу, допомагав, захищав, але для села його допомога була краплиною в морі. Це було однаково, що змочити в спеку спраглі уста, не давши людині напитись.

Село було велике, самих хат понад п'ятдесят, орної землі величезний шматок, сила худоби, за якою треба доглядати. А скільки їдців біля миски в кожній хаті!

І все це, відколи забрали всіх чоловіків, трималося швидше волею божою, ніж зусиллями людей. Отож не диво, що з кожним днем множились горе, злидні, скарги й турботи.

Все це Рох добре знав, але тільки сьогодні, ходячи з хати до хати, він побачив, яке убозтво панує скрізь.

Мало того, що поля лежали облогом, ніхто не орав, не сіяв, не садив, а якщо де-не-де й копалися в землі, то це була не робота, а дитяча забавка,— на кожному кроці вже були помітні сліди руйнування і занедбаності: тут валилися тини, там крізь дірки в стрісі світилися лати й крокви; зірвані з завіс двері висіли, мов перебиті крила, і раз у раз грюкали в стіни; деякі хати перехнябилися і потребували підпор.

Скрізь навколо хат — смердючі калюжі, грязюка — по коліна, попід стінами так напаскуджено, що й пройти не можна, і на кожному кроці такий занепад, що серце краялось. Часто ревли з голоду корови, коні обростали гноєм — нікому було їх чистити. Навіть забрьохані, як свині, телята блукали без догляду по шляхах, господарський реманент псувався під дощем, плуги точила іржа, у возах поросилися свині. Все, що покосилося, обірвалося, поламалося й упало, вже так і залишалось,— хто ж би мав його підіймати й лагодити? Хто міг хоч трохи запобігти руйнуванню?

Жінки? Та в них, бідолашних, ледве вистачало часу на найпотрібніші справи. От якби повернулися чоловіки, одразу все пішло б інакше! Їх повернення, як спасіння божого, чекали день у день, тільки цією надією й жили. Але чоловіки не поверталися, і ніяк було довідатись, коли ж їх випустять. Тим часом тільки диявол тішився з цього занепаду, чвар та колотнечі, горя й турбот.

Вже сутінки оповили землю, коли Рох вийшов з останньої хати за костьолом, від Голубів, і поплентався до війта, на другий кінець села.

Вітер бушував, навіснів чимраз дужче і так розхитував дерева, що небезпечно було проходити мимо: раз у раз на дорогу падали зламані гілки.

Старий, згорбившись, дибав попід тинами, ледве видний у сірих сутінках, що нагадували товчене скло.

— Якщо до війта йдете, то шукайте у мельника, вдома його немає! — заявила Ягустинка, що з'явилася несподівано, наче з-під землі виросла.

Рох, не кажучи ні слова, звернув до млина. Він не терпів цієї старої пліткарки. Але вона наздогнала його і, задріботівши поруч, зашепотіла майже на вухо:

— Зайдіть до моїх дітей, та й до Філіпки... зайдіть!

— Якщо чимось зможу допомогти, зайду.

— Вони так просили, зайдіть! — благала Ягустинка.

— Гаразд, тільки спершу мені треба з війтом поговорити.

— Спасибі вам!

Вона тремтячими губами припала до його руки.

— Що це ви? — здивувався Рох, бо вони завжди воювали одне з одним.

— Нічого. До кожного приходить така година, коли йому, як собаці загнаній і бездомній, хочеться, щоб його погладила добра рука,— пробурмотіла Ягустинка із слізьми в голосі. Та перш ніж Рох устиг відповісти їй лагідним словом, вона втекла.

Війта й на млині не було, напевно, поїхав із стражниками до міста, так пояснив Роху мельників наймит і запросив його в свою комірчину відпочити. Там уже сиділо чимало ліпецьких жінок і чоловіків з інших сіл, що привезли молоти зерно і чекали своєї черги. Рох залюбки посидів би там довше, та солдатка Тереза одразу ж підсіла до нього і почала несміливо й тихо розпитувати про Матеуша Голуба.

— Ви ж були там, то, певно, і його бачили... Він здоровий? Як себе почуває? Коли його випустять? — запитувала вона, не зважуючись глянути Рохові в очі.

— А як ваш чоловік у війську? Здоровий? Скоро повернеться? — спитав нарешті Рох так само тихо й суворо, пильно дивлячись на неї.

Тереза почервоніла і втекла з комірчини.

А Рох тільки головою похитав, думаючи про це засліплення, і вийшов слідом за Терезою, щоб поговорити з нею, застерегти від гріха. Але, хоча у млині горіли лампочки, він не міг знайти її в півмороці, серед борошняної як туман куряви. Терезка, мабуть, сховалася від нього. Млин гуркотів, вода з безупинним плескотом падала на колеса, вітер наче жбурляв величезними мішками в стіни й на дах, і все навколо деренчало й двигтіло, ніби от-от мало завалитися. Рох покинув шукати солдатку й пішов до Причеків та Філіпки.

Тим часом залягала ніч. Серед розгойдуваних вітром дерев де-не-де, мов вовчі очі, мигтіли вогники, і ніч стояла така ясна, що видно було хати, які тонули в садках, і навіть поля вдалині; високе темно-синє небо зовсім очистилося від хмар, тільки подекуди було наче снігом запорошене й на ньому висипало чимраз більше зірок. Але вітер не вщухав, навпаки, дужчав і бушував ще шаленіше.

Він навіснів майже всю ніч, і люди й на мить не могли склепити очей: в хатах страшенно дуло, дерева билися об стіни і стукотіли у вікна; здавалось, вітер от-от зірве з землі все село й понесе його по світу.

Нарешті все вгамувалося. Та тільки-но півні сповістили про світанок і змучені люди задрімали, як над землею розлігся гуркіт грому, кривавими стрічками замиготіли блискавки і ринула злива.

Тільки ранком все заспокоїлося; дощ ущух, з полів повівало теплом; радісно защебетали птахи і, хоча сонце ще не зійшло, в розривах

між низькими білястими хмарами яскраво голубіло небо. Все віщувало добру погоду. Та на селі скрізь чулися лемент і плач, бо вітер і гроза наробили стільки шкоди, що й не злічити. На дорогах лежали поламані дерева, шматки стріх, позривані тини; ні пройти, ні проїхати!

У Плошків завалився хлів і подушило всіх гусей. У кожному господарстві скоїлося щось лихе, і на всіх подвір'ях голосили і плакали жінки.

Вийшла і Ганка з хати оглянути своє господарство й перевірити, чи все ціле. Раптом у двір вбігла Сікора.

— Ви хіба не знаєте? У Стаха хата завалилась! Чудо, що їх усіх не повбивало! — гукала вона ще здалека.

— Господи! Мати божа!

Ганка обімліла від жаху.

— Я за вами прибігла — вони там зовсім стерялися, плачуть...

Накинувши на голову хустку, Ганка мерщій побігла до сестри, а за нею — ціла юрба, бо всі вже знали про нещастя.

І правда, від Стахової хати залишилися тільки стіни, та й ті, здавалося, ще більше похилилися і вгрузли в землю. Стріхи не було, над стінами погойдувалися тільки зламані крокви. Обвалився й комин; від нього залишилось кілька цеглин, що стирчали, як гнилі зуби. Земля навколо була вкрита розкиданою соломою й уламками всякого начиння.

Веронка сиділа біля стіни на звалених докупи речах і, обхопивши руками дітей, голосно ридала.

Кинулась до неї Ганка, оточили сусіди й стали втішати, але вона нічого не бачила, й не чула, й голосила, захлинаючись плачем.

— Ой, сироти мої бідні, сироти нещасні,— зойкала в розпачі, і не одна молодиця, дивлячись на неї, втирала сльози жалю.

— І де ми, нещасні, подінемось? Де голови прихилимо? Куди підемо? — нестямно голосила Веронка, тулячи до себе дітей.

А старий Билиця, згорбившись, блідий, як мрець, все ходив навколо руїн і то зганяв курей докупи, то підкладав жмут сіна прив'язаній до дерева корові, то сідав під стіною і свистів собаці, безтямно витріщаючи на всіх очі. Люди вирішили, що він геть збожеволів.

Раптом всі заворушились, розступились і стали кланятись: у юрбі жінок несподівано з'явився ксьондз.

— Мені Амброжій щойно сказав, яке тут нещастя скоїлось. А де ж Стахова жінка?

Всі відійшли вбік, даючи йому дорогу, а Веронка все плакала й нічого не бачила.

— Веронко! Дивись, їх велебність прийшли,— шепнула Ганка.

Аж тоді вона схопилась, побачивши перед собою ксьондза, впала йому в ноги й заридала ще голосніше й жалібніше.

— Не плач, не плач, заспокойся! Що робити, божа воля! Божа воля, кажу! — повторював ксьондз, але був такий схвильований, що й сам крадькома втирав сльози.

— З торбами доведеться нам іти, з торбами, старцювати!

— Ну, ну, не плач, добрі люди не дадуть вам пропасти, і господь допоможе. Нікого з вас не покалічило, га?

— Ні, хвалити бога.

— Справжнє чудо! Могло ж усіх задушити, як гусей у Плошкової!

— Могло й так бути, що ніхто б живий не вибрався! — загомоніли баби, перебиваючи одна одну.

— А худобу не вбило? Худоба, питаю, ціла?

— Бог боронив. У сінях була, а сіни цілі залишились.

Ксьондз понюхав тютюн, оглядаючи вогкими очима купу руїн, яка залишилася замість хати: покрівля й стеля завалилися всередину, і крізь вибиті шибки видно було купу дерев'яних уламків і трухлої соломи.

— Щастя ваше... могло б усіх задавити... Ну-ну!

— А нехай би задавило, нехай би нас усіх на смерть убило, то не довелося б на цю руїну дивитися, не дожили б ми до такого нещастя й занепаду! Ох, господи, господи, без усього залишилась я з цими сиротами! Де ж я тепер подінусь? Що робитиму? — Веронка знову заголосила і стала рвати на собі волосся.

Ксьондз, безпорадно розводячи руками, переступав з ноги на ногу.

— Сухіше буде вам стояти! — шепнула одна з жінок, підсунувши до нього уламок дошки, бо він стояв по кісточки в грязюці. Він став на дошку і, нюхаючи тютюн, шукав слова втіхи.

Ганка втішала сестру й батька, а інші юрмились навколо ксьондза, з надією дивлячись на нього.

Підходило чимраз більше жінок і дітей, грязюка так і хлюпала під дерев'яними підошвами, шелестіли тихі стривожені голоси, лунав дитячий плач і вже тихіші схлипування Веронки. На обличчях жінок, ледве видних під низько насунутими хустками, був вираз турботи, похмурої, як небо, що висіло над головами. Не в одної по щоці котилась гаряча сльоза.

Але внутрішньо всі були спокійні й покірливо дивилися на смутну картину руїни. Що вдієш! Божа воля! Якщо брати близько до серця чужі нещастя, не вистачить сил свої стерпіти! Того, що сталось, не змінищ, від долі не втечеш. Так думали всі.

Ксьондз раптом підійшов до Веронки і сказав:

— А найперше богу подякуйте за порятунок!

— Правда! Я хоч порося продам, а на обідню гроші занесу...

— Не треба, сховайте гроші для чогось іншого, я й так після свят молебень відслужу.

Веронка гаряче поцілувала його в руку й навіть у ноги вклонилась за

добрість і милосердя. А він благословив її, погладив по голові, а дітей, що тулилися до його колін, пригорнув до себе, як батько.

— Тільки віри не втрачайте, і все буде гаразд. Як же це у вас трапилось?

— Як? Звечора лягли ми спати рано, гасу в лампі не було та й дров теж. Вітер був такий, що вся хата тріщала, але я нітрохи не боялась,— і не такі ще бурі вона витримувала. Довго я не могла заснути, такий був у хаті протяг. А потім все-таки задрімала. Аж тут раптом як загуде, як загуркотить, щось як трусоне хату! Господи! Мені здалося, що весь світ валиться! Зіскочила я з ліжка, ледве встигла дітей схопити в оберемок, а тут уже все тріщить, ламається, на голову падає. Тільки-но я в сіни вискочила, а стеля зараз же за нами і впала... Я ще й з думками не зібралась, аж тут і комин завалився... Надворі — ніч, вітер, на ногах встояти ніяк, до села далеко, всі сплять і крику ніхто не почує... Залізла я з дітьми у картопляну яму; там ми до світанку й просиділи.

— Бог вас охороняв. А чия це корова прив'язана до черешні?

— Та моя, годувальниця наша єдина!

— Молочна, мабуть; спина, як балка, боки високі... Молока, певне, багато дає. Тільна?

— З дня на день має отелитися.

— Приведіть її в мій хлів, місце знайдеться, вона може там постояти, поки на траву не виженете. Але де ви всі подінетесь? Де, кажу?

В цю мить якийсь собака почав гавкати й кидатись на людей, а коли його відігнали, сів на порозів й заскавучав.

— Сказився, чи що? Чий це? — запитував ксьондз, ховаючись за спини жінок.

— Та це Кручек наш... Жаліє хазяїв... Розумний песик! — пробелькотів Билиця і пішов заспокоювати собаку.

А ксьондз попрощався і, кивнувши Сікорі, щоб ішла за ним, простяг обидві руки до жінок, що кинулися їх цілувати, і поволі рушив додому.

Видно було, як він довго про щось розмовляв з Сікорою на дорозі.

А жінки, наговорившись і позітхавши з Верончиної біди, стали швидко розходитись, згадавши про сніданок і всяку невідкладну роботу.

Біля зруйнованої хати залишилася тільки сім'я Билиці. Вони радились, як витягти що-небудь з-під руїн, коли повернулась задихана Сікора.

— До мене переходьте, на ту половину, де Рох дітей учив. Печі там, правда, немає, та нічого, поставите залізну грубку, і вам вистачить,— сказала вона скоромовкою.

— А платити ж я вам як буду, голубонько?

— Про це не клопочіться. Матимете гроші — заплатите, а ні —

в роботі якійсь допоможете, або й так живіть, за спасибі, однаково хата порожня стоїть. Від щирого серця прошу, а ксьондз звелів віддати вам ось ці гроші, купите, що там попервах буде потрібно.

Вона розгорнула три карбованці перед очима Веронки.

— Дай йому боже здоров'я! — скрикнула Веронка, цілуючи папірець.

— Добра людина, іншої такої не знайти,— додала й Ганка.

— Корові у нього в хліву теж буде добре,— зауважив старий.

Вони відразу ж стали перебиратися.

Сікорина хата стояла біля дороги, на повороті до села, недалечко від Стахової, вони швидко попереносили туди вцілілі речі та все, що пощастило витягти з-під руїн. Ганка гукнула на допомогу свого наймита, підійшов і почав ретельно допомагати Рох. Отож, перше ніж продзвонили на полудень, Веронка була вже в новій оселі.

— Халупниця я тепер, майже старчиха! Чотири кутки та стеля, образа божого навіть немає і жодної миски! — гірко нарікала вона, роздивляючись на новому місці.

— Образ я тобі принесу і посуд дам, що тільки знайдеться в мене зайвого. А повернеться Стах, то з людською допомогою швидко хату поставить, недовго тобі тут залишатись,— лагідно втішала її Ганка.— А де ж тато?

Вона хотіла забрати його до себе.

Старий залишився біля розваленої хати, сидів на порозі й оглядав роздертий бік Кручека.

— Ходімте до мене, тату, у Веронки тепер тісно, а в нас знайдеться для вас якийсь куток.

— Не піду, Ганусь... Тут народився, тут і помру.

Хоч як вона просила, хоч як умовляла, старий стояв на своєму.

— У сінях спатиму. А коли твоя ласка, то в тебе харчуватимусь, дітей за це догляну... От песика візьми до себе, бачиш, бік йому покалічило... Він добре стерегтиме, чуткии дуже...

— Таж стіни можуть завалитися і ще вас задавлять! — умовляла його Ганка.

— Дарма, вони довше протримаються, ніж дехто з людей, а песика забери.

Ганка більше не наполягала. Правду кажучи, і в неї було тісно, а із старим до хати увійшов би новий клопіт.

Вона наказала Петрекові відвести пса додому на вірьовці.

— Буде в нас замість Бурека, той утік кудись. От ще незграба! — гукнула вона нетерпляче, побачивши, що Петрек не може упоратися з собакою.

— Дурнику, кусатися надумав! Адже там тебе щодня годуватимуть... і в теплі полежиш, Кручеку,— умовляв старий собаку, допомагаючи зав'язати йому на шиї вірьовку.

Ганка побігла наперед, щоб дорогою ще раз заскочити до сестри.

В хаті вона застала кількох жінок. Веронка знову заливалася слізьми.

— Чим же я заслужила на таку вашу добрість, чим? — приказувала вона.

— Небагато можемо — в самих злидні, але те, що принесли, беріть, бо від щирого серця даємо,— сказала Клембова, сунувши їй в руки чималий клуночок.

— Адже таке нещастя!

— Ти ж без чоловіка, як ми всі!

— Тобі зараз гірше, ніж нам,— говорили жінки і клали перед Веронкою принесені клуночки. Змовившись між собою, вони принесли їй хто що міг: гороху, ячних круп, борошна.

— Люди добрі, хазяєчки, матінки рідні! — схлипувала Веронка, обіймаючи всіх так щиро, що й вони заплакали.

«Є ще добрі люди на світі, є!» — зворушено думала Ганка.

А тут прийшла й органістова жінка з буханцем хліба під пахвою і шматком сала в папірці.

Ганка, не чекаючи, що вона скаже, побігла додому, бо вже продзвонили полудень.

День був ясний, хоч і без сонця, повітря на диво прозоре. Високо здіймалося схоже на блакитну плахту небо, де-не-де всіяне білими перистими хмарками, а внизу, мов на долоні, широко розляглися поля — зеленіла озимина, подекуди латками жовтіла торішня стерня та перелоги, подекуди, мов скло, виблискували струмочки.

Голосно виспівували жайворонки, а від полів і лісів, з блакитної далечини пливло по всьому світу живодайне весняне повітря, тепле й вологе, просякнуте медовими пахощами тополевих бруньок.

На вулицях села поралися люди, прибираючи зламані вітром гілки й дерева.

Ніде — ані шелесне, і дерева, овіяні пухом першої зелені, майже не ворушились.

Величезна хмара горобців кружляла біля костьолу, аж чорно було на гіллястих кленах та липах, і оглушливе цвірінькання линуло по селу. Біля тихого блискучого ставу гелготали гуси, скликаючи гусенят, в кількох місцях на березі прали білизну жінки, голосно ляскаючи праниками.

Скрізь кипіла робота, люди, голосно перегукувались, метушились, у садах рябіли спідниці жінок, бігали дітлахи.

Двері в сіни й до хат були розчинені навстіж, на тинах сушилася щойно випрана білизна, у садках провітрювалися постелі, тут і там білили стіни. Собаки воювали із свиньми, що рилися в канавах, а корови підіймали рогаті голови з-за тинів і тужливо мукали.

Потяглися у містечко підводи за покупками до свята. А після полудня приїхав фургоном старий перекупник Юдка зі своєю жінкою і хлопчиком.

Вони їздили від хати до хати, супроводжувані скаженим гавканням собак, і Юдка рідко виходив звідкілясь із порожніми руками. Він не шахраював, як корчмар та інші, платив непогано і навіть, якщо кому в переднівок потрібні були гроші, позичав під невеличкі проценти. Він був розумний єврей, знав усіх на селі, знав, як з ким говорити, і раз у раз тягнув на свій віз то теля, то мішок зерна. А жінка його торгувала окремо: де купувала яйця й півнів, де обскубану курку або сувій полотна. Все це вона не так купувала, як вимінювала на всякі комірці, стрічки, тасьму, брошки та інші дрібнички, на які жінки завжди ласі. Весь цей крам вона носила у величезній коробці й спокушала ним чепурух.

Юдчин віз під'їхав до Борининої хати, і Юзька влетіла з криком:

— Ганусь, купи червоної тасьми й фарби для яєць. Та й ниток у нас теж немає!

— Завтра поїдемо в місто, там і купиш усе, що треба.

— От добре! У місті навіть дешевше, так не обдурять,— запевняла Юзька, зрадівши, що поїде до міста. Вона, вже не чекаючи наказу, вибігла до перекупників, гукаючи, що нічого не треба і нічого не продають.

— Та зажени курей, щоб якась, бува, на їхнього воза не вскочила! — вийшовши на ганок, гукнула їй услід Ганка.

На подвір'я зайшла солдатка Тереза, наче тікаючи від перекупки, яка щось кричала їй.

Тереза вбігла за Ганкою в хату, вона зашарілась і від збентеження й слова не могла вимовити, щось так прикро вразило її, що навіть сльози блищали на довгих віях.

— Що з вами, Терезко? — співчутливо спитала Ганка.

— Ці шахраї дають мені тільки п'ятнадцять злотих, а спідниця вовняна, новісінька! Що робити? Гроші мені аж гвалт як потрібні.

— Покажи-но... А багато просиш? — спитала Ганка: вона дуже любила наряди.

— Та не менше, ніж тридцять злотих! Спідниця новісінька, цілих шість з половиною аршин! На неї пішло більше як чотири фунти найчистішої вовни, і фарбареві я заплатила.

Вона розгорнула спідницю, яка засяяла всіма барвами, мов райдуга, хоч очі примружуй.

— Чудова спідниця! Дуже шкода... та що робити, самій на свято гроші потрібні. Може, почекаєш до проводів?

— Ні, мені гроші зараз потрібні!

Тереза похапцем згорнула спідницю і відвернулась, наче засоромившись.

— Може, війтова жінка купить... У них з грішми не так скрутно.

Ганка ще раз оглянула спідницю, прикинула її до себе і, нарешті зітхнувши, з жалем віддала її Терезі.

— Чоловікові хочеш гроші послати?

— Еге... писав... скаржився, що погано йому там... Ну, бувайте здорові!

І бігцем вискочила з хати, а Ягустинка, що товкла у цебрі картоплю для свиней, голосно розреготалась:

— Оце так прикрутило її, біжить, мало спідниці не погубила! Адже гроші їй потрібні для Матеуша, а не для чоловіка.

— То вона з ним гуляє? — здивувалася Ганка.

— Оце так! Нічого не знаєте, наче в лісі живете!

— Звідки ж мені знати!

— Тереза щотижня бігає в місто до Матеуша, цілісінькі дні вистоює, як собака, під острогом. Носить йому, що тільки може.

— Бійтеся бога! У неї ж свій чоловік є!

— Є, та далеко, на військовій службі, і ще хто зна, чи повернеться. Жінці самій нудно, а Матеуш близько, напохваті, і хлопець бравий! Чого ж їй не потішитись?

Ганці спали на думку Антек з Ягною, і вона промовчала, глибоко замисливщись.

— А коли Матеуша забрали, вона з його сестрою, з Насткою, заприятелювала, навіть живе в них тепер, разом у місто їздять: Настка начебто брата відвідувати, а більше для того, щоб Шимек її не забув.

— І все ви знаєте! Ну-ну!

— Таж у людей на очах все роблять, дурні, то як же не знати! От продає останню спідницю, щоб Матеушу свято справити! — глузливо відгукнулась Ягустинка.

— Ох, що воно в світі діється! І мені треба було б до Антека поїхати.

— Як же у вашому стані в таку дорогу їхати! Ще заслабнете... Не може хіба Юзька поїхати або хтось інший?

Ягустинка мало не назвала Ягну, але вчасно прикусила язика.

— Ні, сама поїду! Бог дасть, нічого зі мною не трапиться. Рох казав, що на свято до нього пускатимуть. Поїду! Та от що, Ягустинко, треба ті діжки з комори забрати.

— Звісно, треба — третій день м'ясо солиться. Зараз піду.

Вона пішла до комори, але швидко повернулась, дуже зніяковіла, і заявила, що половина м'яса зникла.

Ганка кинулася в комору, за нею — Юзька, і обидві злякано зупинилися біля діжки, не розуміючи, куди могло подітися м'ясо.

— Це не собака: ось видно, що ножем відрізано. Чужий злодій забрав би все, а не кілька фунтів. Це Ягусина робота! — вирішила

Ганка і, розлючена, кинулася в кімнату, але Ягни там не було, а старий лежав, як завжди, з витріщеними очима.

Аж тоді Юзька згадала, що Ягуся, йдучи вранці з хати, щось ховала під фартухом, але вона подумала, що це убрання, яке та шила собі на свято разом із дочкою Бальцерків.

— Значить, до матері понесла... Хто з'їсти схоче, не спитає чиє,— зауважила Ягустинка.

— Юзю! Клич Петрека! Треба решту перенести до мене в комору,— наказала Ганка.

Діжку ту ж мить перенесли. Ганка хотіла була при цій нагоді пересунути на свою половину й діжки з зерном — там їй було б зручніше пошукати гроші, але передумала: діжок було надто багато і Ягна одразу б донесла про це ковалеві.

Весь день пантрувала вона, коли повернеться Ягна, і, коли та смерком прийшла додому, відразу ж напалась на неї.

— Ну, й з'їла! Воно таке ж моє, як і ваше! Відрізала собі шматок і з'їла! — гостро відповіла Ягна, і хоча Ганка цілий вечір не давала їй спокою, вона на всі її наскоки не озивалася більше й словом, наче навмисне дратуючи ту. Навіть вечеряти прийшла, мов нічого не сталось, і з усмішкою дивилася Ганці в очі. А Ганка мало не скаженіла від люті, що нічого не може їй зробити, і цілий вечір зганяла злість на інших, допікала їм за кожну дрібницю і навіть спати погнала раніше, бо завтра, мовляв, страсний четвер, і треба до свята прибрати в хаті.

Сама вона теж лягла раніше, ніж завжди, але довго не могла заснути, і, почувши скажене гавкання собак, вийшла на подвір'я. У Ягни ще горіла лампа.

— Пізно, нічого гас палити, його дурно не дають! — гукнула вона в сіни.

— Пали й ти хоч цілу ніч! — відгукнулась Ягна з-за дверей.

Ганка знову так розлютилась, що задрімала тільки після перших півнів.

А ранком, вдосвіта, Юзька, хоча найбільше від усіх любила поспати, перша схопилася з ліжка, згадавши, що їй сьогодні їхати в місто за покупками, і побігла будити Петрека, щоб він запрягав. Почувши, що Ганка наказує Петрекові запрягати у віз гніду, вона збунтувалася:

— Я на дошках і сліпій кобилі не поїду! — верещала вона з плачем.— Старчиха я, чи що, щоб мене возом з-під гною возили? В місті знають, чия я дочка! Батько ніколи б цього не дозволили!

Вона зняла такий галас, що кінець кінцем домоглася свого й поїхала в бричці, запряженій парою коней, з наймитом на козлах, як завжди їздили багачки.

— Червоного паперу купи, і золотого, і всякого, який тільки

буде! — кричав їй Вітек з городу, де він з самого світанку копав і розрівнював граблями грядки, бо Ганка ще сьогодні збиралася висадити розсаду. Коли хазяйка довго не виглядала з хати, Вітек тікав на вулицю й разом з іншими хлопчиськами стукотів торохкавкою під чужими тинами, бо дзвони в костьолі, як завжди в страсний четвер, рано перестали дзвонити.

Погода була така ж, як учора, проте якась тиха й невесела: вночі похолодало, ранок уставав сивий від роси, імлистий і вологий. Хоча було вже не рано, ластівки щебетали, зіщулившись на стріхах, і голосніше гелготали гуси, вигнані на став. А село прокинулось іще вдосвіта. Задовго до сніданку вже скрізь забігали, заметушилися жінки, повиганяли надвір дітей, щоб не заважали, і вони гасали по вулицях та стукотіли торохкавками й калаталами.

Навіть у костьол на обідню, яку правили сьогодні без дзвону й органа, пішло дуже небагато людей. В ці останні передсвяткові дні час було почати прибирання, а головне — пекти хліб, місити тісто на пироги та на всяке солодке печиво. Майже в кожній хаті вікна й двері були щільно зачинені, щоб тісто не прохололо, в печах бушував вогонь, а з комінів шугав у захмарене небо дим.

Голодна худоба ревла в хлівах, обгризаючи ясла, свині вискакували в городи, кури й гуси блукали по вулицях, діти робили все, що хотіли,— бились, лазили на дерева по воронячі гнізда, бо нікому було їх втихомирити. У всіх жінок було повно роботи — місили тісто, виробляли паляниці, вкривали перинами діжі й корита з тістом саджали паляниці в піч. Вони забули про все на світі і турбувалися тільки, щоб пироги не вийшли з закальцем або не підгоріли.

Так було скрізь — у мельника, в органіста, в плебанії, в заможних хазяїв і в халупників. Кожен бідняк, хоч би й у борг або на останні копійки, вважав за потрібне приготувати собі щось на розговини, щоб хоч один-єдиний раз на рік проти святої неділі попоїсти досхочу м'яса та інших смачних наїдків.

Не в усіх були варисті печі, і доводилося пекти в сусідів. Тому в садках поміж хатами раз у раз пробігали дівчата з оберемками дров, а до ставу час від часу вибігали розпатлані, у борошні жінки, які урочисто і обережно, наче корогви на хресний хід, несли на стільницях та в коритах прикриті подушками сирі паляниці й пироги.

Навіть у костьолі кипіла робота: ксьондзів наймит возив з лісу ялинки, а органіст, Рох і Амброжій прикрашали плащаницю.

Наступного ранку, в п'ятницю, метушні ще побільшало, і майже ніхто не помітив, як приїхав додому на свята й походжав по селу, заглядаючи у вікна, органістів син Ясь — нікуди не можна було зайти і ні з ким було поговорити.

Як тут зайдеш, коли всі проходи й навіть садки заставлені шафами, ліжками, всякими меблями, а в хатах квапливо білять стіни,

мастять долівки, а на ганках миють образи, що рядком стоять попід стінами.

Скрізь був такий галас, метушня, біганина, всі підганяли одне одного і здіймали ще більший гамір. Навіть малюків примушували працювати, вигрібати з подвір'їв грязюку та посипати землю жовтим піском.

За давнім звичаєм, на страсному тижні від п'ятниці до неділі не годилося їсти гарячої страви, і всі голодували во славу божу, вдовольняючись сухим хлібом і печеною картоплею.

Звісно, і в Борин у ці дні діялося те ж саме, що й в інших хатах, з тією тільки різницею, що тут було більше робочих рук і не так скрутно з грішми, отож всі приготування закінчились швидше.

В п'ятницю, вже смерком, Ганка з допомогою Петрека скінчила білити хату всередині і знадвору і стала швидко митися і вбиратися, щоб іти до костьолу, куди вже прямували інші жінки помолитися біля плащаниці.

Бушував у печі вогонь, і на ньому в казані, такому величезному, що й удвох важко було б його підняти, смажилося ціле свиняче стегно, вчора нашвидку підкопчене, в меншому казані сичали ковбаси, і по кімнаті линули такі смачні пахощі, що Вітек, стругаючи щось у кутку з дітьми, раз у раз шморгав носом і зітхав.

А біля печі, в яскравому світлі вогню сиділи рядком Ягна з Юзькою і захоплено розмальовували писанки; кожна складала свої окремо, щоб потім похвалитися своїм умінням. Ягуся спершу мила їх у теплій воді і, витерши насухо, наводила візерунок розтопленим воском, а потім опускала по черзі в кожне з трьох горняток, в яких кипіла фарба. Робота була марудна — то віск не хотів триматися, то писанки розбивалися в руках або лопалися в окропі, але кінець кінцем, вони розмалювали штук тридцять і стали показувати їх одна одній і вихвалятися найкрасивішими.

Ну, де ж було Юзьці рівнятися до Ягусі! Вона показувала писанки, фарбовані в житній полові та в цибульному лушпинні, жовті, в примхливих білих візерунках; гарненькі, правда, бо не всякий зумів би так зробити. Але побачивши Ягусині, Юзя аж рота з подиву розкрила й засмутилась. Від цих писанок рябіло в очах: були тут і червоні, і жовті, і бузкові, і темно-блакитні, як цвітучий льон, а малюнки на них були такі, що повірити важко: на одному — півні співають на тину, на другому — гуси сичать на свиней, які лежать у калюжі, на третьому намальовано зграю білих голубів над червоними полями, на четвертому — чудові візерунки, якими мороз розмальовує шибки.

Милувалися ними, по кілька разів розглядаючи кожну писанку. Повернулися з костьолу Ганка з Ягустинкою. Ганка теж подивилась, але не сказала нічого. А Ягустинка, оглянувши кожну, пробурмотіла з подивом:

— Звідки це в тебе береться! Ну-ну!

— Звідки? Сама не знаю. Що в голову йде, те з-під пальців виходить.

Ягна раділа, як дитина.

— Треба було б їх велебності кілька віднести!

— От святитиме він їх завтра, то я йому піднесу, може, візьме.

— Ще б пак! Не бачив ксьондз такого щастя! Здивує вона його! — ущипливо буркнула Ганка, коли Ягна пішла до себе.

В інших хатах того вечора теж довго не лягали спати.

Ніч була темна, хмарна, але спокійна. Тільки млин гуркотів, та мало не до півночі світилися в хатах вікна, і смуги світла падали на дорогу, тремтіли в темній воді. Молодиці шили собі до свят обнови, закінчували останні приготування. Настала субота. День був зовсім теплий, оповитий легким серпанком туману, і так радісно було на світі, що люди, хоч і втомлені після тяжкої вчорашньої роботи, уставали бадьоро й жваво для нових турбот і роботи.

Майдан біля костьолу аж гудів від гомону й біганини. З давніх-давен на селі був звичай рано-вранці в страсну суботу «ховати» затірку й оселедець, які набридли всім за довгі тижні великого посту. Цієї весни в Ліпцях не було парубків і позбиралися самі хлоп'ята на чолі з Ясеком Незграбою. Вони добули десь великий горщик із затіркою, намішали туди різної гидоти й умовили Вітека нести його на спині в сітці від сирів, а поруч ішов інший хлопчик, тягнучи на вірьовці оселедця, виструганого з дерева. «Затірка» й «оселедець» ішли попереду, а за ними — решта хлоп'ят з торохкавками й калаталами; стукотіли, торохтіли, горлали, скільки було сил. Вів їх усіх Ясек — він хоч і придуркуватий був і розтелепа, та на всякі витівки й штуки дуже вдатний. Процесія обійшла навколо ставу й біля костьолу звернула на тополеву дорогу, де мав відбутися «похорон». Несподівано Ясек стукнув лопатою по горщику, і горщик розбився, а затірка потекла по спині Вітека.

От була втіха! Хлоп'ята аж падали на дорогу від сміху, а Вітек розлютився й кинувся на Ясека з кулаками, потім побився з іншими і нарешті, ледве видершись від них, з плачем побіг додому.

Ганка додала йому ще й від себе за геть зіпсовану куртку й послала в ліс по соснове гілля та «заячий вус». Посміявся з нього й Петрек, не пожаліла його навіть Юзя, яка старанно посипала широке подвір'я аж до вулиці жовтим піском, привезеним з-під кладовища, бо там він був найчистіший; посипала вона й під'їзд до ганку, і стежечку під стріхою, так що хата була наче оперезана жовтою стрічкою.

А на половині Борини вже готували все до розговин.

В кімнаті все було вимите й долівка теж посипана піском, вікна протерті, із стін та образів обметене павутиння, а своє ліжко Ягуся накрила красивою хусткою.

Ганка, Ягуся й Домінікова, хоч майже не розмовляли одна з одною, присунули гуртом до переднього вікна, де стояло ліжко Борини, великий стіл, накритий тонким білим обрусом, по краях якого Ягуся наклеїла широку, гарно вирізану смугу з червоного паперу. Посеред столу поставили високе розп'яття, прибране паперовими квітами, а перед ним, на перекинутому догори дном горщику примостили баранця; Ягуся так майстерно зробила його з масла, що він був, як живий: замість очей були вставлені чорні намистини, хвіст, вуха, копитця й короговка зроблені з червоної пухнастої вовни. Навколо них спершу лягли питльовані паляниці й білі калачі, замішані на молоці й маслі; за ними жовті паски з родзинками, більші й менші — для Юзі й дітей; були тут і пиріжки з сиром і ще — з покришеним яйцем, посипані цукром і солодким маком, і нарешті поставили велику миску ковбас, обкладених почищеними вареними яйцями, і на сковороді ціле свиняче стегно й шматок голови. Все це було обкладене крашанками. Чекали тільки Вітека, щоб натикати скрізь зелених гілок і обплести весь стіл «заячим вусом».

Тільки-но закінчили все, як одна за одною почали приходити сусідки, вони приносили в мисках і на тарелях свої великодні страви і ставили їх на довгій лаві біля столу: у ксьондза не вистачало часу обійти все село, і він наказав, щоб усе, що треба святити, позносили в хати до кількох найзаможніших господарів.

Ліпці були найближче, і він святив тут наостанку, вже зовсім смерком, об'їхавши всю парафію.

Сусідки розійшлися, не починаючи довгих розмов,— треба було встигнути до костьолу на урочистий обряд освячення вогню й води; перед цим в усіх хатах заливали водою вогонь, щоб потім знову запалити його вогником свяченої свічки.

Помчала в костьол і Юзя, забравши з собою дітей.

Чекали їх довго — тільки опівдні стали повертатися жінки, обережно заслоняючи від вітру засвічені в костьолі свічки; Юзя принесла цілу пляшку свяченої води й вогонь, яким Ганка зараз же розпалила приготовані дрова. Вона перша випила свяченої води, потім дала всім іншим по черзі — ця вода нібито запобігала головним хворобам,— потім покропила нею худобу й плодові дерева в саду, щоб тварини легше родили, а дерева приносили багатий урожай.

Бачачи, що ні Ягна, ні Магда не згадали про старого, Ганка вмила його теплою водою, розчесала сплутане волосся, принесла йому чисту сорочку і постільну білизну. Борина дозволяв робити з собою все, але ні разу не ворухнувся, лежав, дивлячись перед собою, байдужий, як завжди.

Після полудня на селі вже знати було свято: ще тут і там закінчували чорну роботу, але більшість жінок уже чепурилась, зачісувалась, милась, старанно купала дітвору, і з усіх хат чулися обурені крики.

Всі з нетерпінням виглядали ксьондза, він повернувся з маєтку тільки надвечір і одразу ж пішов на село, вбраний у стихар.

Органістів небіж Міхал ніс за ним мідний ківш із свяченою водою та кропило.

Ганка вийшла зустрічати його аж за ворота.

Ксьондз поспішав і, зайшовши в дім, швидко прочитав молитву, покропив страви. Потім глянув на синє, заросле Мацейове обличчя.

— Ніяких змін? Га?

— Рана майже загоїлась, а йому нітрохи не легше.

Ксьондз понюхав тютюн, обвів очима людей, що з'юрмились біля порога і в сінях.

— А де ж той хлопчик, що продав мені лелеку?

Юзя випхала наперед збентеженого Вітека, що ховався за піччю.

— На́ тобі п'ятачок; молодець він у тебе! Так курей ганяє з грядок, жодної не промине... А ви завтра до чоловіків підете? — звернувся він до жінок.

— Підемо, півсела збирається!

— От і добре, тільки глядіть, щоб усе було тихо й мирно. А до всеношної приходьте о десятій. О десятій почну, чуєте? Та якщо будете спати в костьолі, накажу Амброжію, щоб спровадив звідти! — грізно додав він, виходячи на ганок.

Юрба рушила за ним — проводжати аж до мельникового дому. А Вітек, показуючи Юзі мідний п'ятак, шепнув сердито:

— Недовго моєму лелеці ксьондзових курей ганяти, ні!..

Вони чкурнули в різні боки, побачивши, що на ганок вийшла Ганка.

Смеркалося, сутінки поволі насувалися на сади, хати й навколишні поля, затоплюючи все каламутною синявою; біліли тільки стіни приземкуватих хат, мигтіли між деревами вогники, а високо в чистому небі яснів блідий серп молодика.

Святкова тиша й морок поволі оповили село. В костьолі, який підносився високо над хатами, засяяли всі вікна, з розчинених навстіж дверей падала широка смуга світла.

Незабаром, під'їжджаючи до цвинтаря, заторохкотіли перші вози, почали юрбами сходитися мешканці дальніх сіл. У Ліпцях теж усі виходили з хат; раз у раз із розчинюваних дверей блимало в ніч світло; у теплому присмерку лунали кроки й тихий гомін, всі перегукувались, віталися, не бачачи одне одного; людський потік, що ширився повільно, але неухильно, плив дорогою до костьолу.

У Борин на хазяйстві залишилися старий Билиця та Вітек, який удвох з Мацеком Клембом майстрував дерев'яного півника, щоб ходити з ним по хатах після обливання.

Ганка вирядила наперед Юзьку з дітьми й Петреком, а сама мала вийти пізніше. Була вже одягнена, але чогось дожидала, все виходила

на ганок і поглядала на вулицю; аж коли Ягна пішла з Магдою і вона почула голос коваля, що ішов до костьолу разом з війтом, Ганка зайшла до хати і щось тихо наказала батькові.

Билиця вийшов на подвір'я вартувати, а вона навшпиньки сковзнула до Борини в комору... Вийшла звідти десь за півгодини, старанно застібаючи на грудях корсетку; очі в неї горіли, руки тремтіли.

Пробурмотівши щось нерозбірливе, вона пішла до костьолу.

V

На дорогах було вже безлюдно й темно, в хатах згасали вогні, до костьолу поспішали останні запізнілі парафіяни, а на майдані біля костьолу стояло безліч возів та розпряжених коней — в темряві чути було їхнє форкання й тупіт; під дзвіницею чорніли поміщицькі брички.

Ганка зайшла в притвор, ще раз помацала щось за пазухою і, спустивши хустку на плечі, почала проштовхуватися до передніх лав.

Костьол був уже повнісінький, щільно стиснутий натовп колихався і шумів, як вода; молитви, зітхання, привітання, кашель зливалися в тихий гомін; від натиску людей гойдалися порозставлювані між лав корогви та ялинки, що прикрашали вівтарі й стіни.

Тільки-но встигла Ганка пропхатися на своє місце, як ксьондз вийшов служити всеношну; з натовпу залунали голосні зітхання, замигтіли піднесені догори руки. Опускалися на коліна покірно, щільно одне біля одного. Незабаром всі стояли на колінах пліч-о-пліч, серце біля серця, наче поле, засіяне головами, і на хисткій людській ниві поблискували тільки очі, спрямовані на великий вівтар, де стояло зображення воскреслого Христа, закривавленого, вкритого ранами, одягненого лише в червоний плащ, з корогвою в руці.

Раптова тиша залягла в костьолі, наче весняного полудня, коли сонце пригріє поля, вщухне вітер і шепочеться, коливаючись, колосся та десь високо в блакитному небі солодко дзвенять пісні жайворонків.

Люди молилися мовчки, тільки губи в усіх беззвучно ворушились, і молитви, змішані із зітханнями, шелестіли часто й тихо, мов дощик по листю; голови схилялися дедалі нижче, часом звідкілясь вихоплювався стогін, чиїсь руки з благанням тяглися до вівтаря чи звучав тоненький жалібний плач. Натовп, мов порість, що стелиться по землі, тривожно причаївся під високим склепінням, похмурим, як прадавній бір. Хоч на вівтарях горіли свічки, костьол потопав у густому мороці, у вікна й широко розчинені двері сунула чорна ніч і заглядав з-за хмар блідий серп молодика.

Тільки Ганка не могла зосередитись на молитві і весь час наполохано тремтіла, наче була ще там, у свекровій коморі.

По спині біг мороз, вона ще почувала на руках сипкий холодок зерна і раз у раз пересмикувала плечима, щоб відчути захований на грудях вузлик.

Радість і незрозуміла тривога так бентежили її, що чотки падали у неї з рук, вона забувала слова молитов і нестямними очима поглядала на людей, але нікого не впізнавала, хоча поруч неї сиділи Юзя, Ягуся з матір'ю та інші.

На лавах, що стояли збоку від вівтаря, молилися на книжках поміщиці з Рудки, Модліци й панночки з Волі, а їхні чоловіки й батьки про щось розмовляли у дверях ризниці. На приступках вівтаря стояли чепурно вбрані мельничиха й органістова жінка, а біля граток, там, де було місце найперших ліпецьких господарів, тих, що завжди пильнували за порядком у костьолі, а під час процесії несли балдахін над ксьондзом та вели його під руки, зараз щільною юрбою стояли на колінах селяни з інших сіл і ледве можна було розрізнити серед них війта, солтиса й рудоголового коваля.

Не одна пара жіночих очей поглядала туди, з тугою шукаючи своїх... але даремно: були там чоловіки з Дембіци, з Волі, з Ріпок, з усієї парафії, тільки ліпецьких не було — не було перших господарів! І затріпотіли душі жінок, мов сполохані пташки, не одна голова з плачем схилилася до землі, не один жалібний стогін вихопився з грудей, і гіркі спогади про свою сирітську долю живим вогнем обпалили серця.

Так подумати лишень: найбільше за цілий рік свято, великдень, в костьолі зібралося стільки люду, і на всіх обличчях, трохи схудлих після великого посту, сяє радість, всі пишаються убраннями, чванливо, як пани, займають перші місця, а нещасні ліпецькі хлопи... що вони зараз роблять там, у тюрмі? У холоді та в голоді, терплять гіркі кривди, жаль їх гризе й туга!

Для всіх живих створінь настає день радості, тільки не для них... покривджених страдників!.. Усі з родинами повернуться додому і втішатимуться відпочинком, смачною їжею, весняним сонцем, розмовлятимуть, веселитимуться, як бог звелів...

А їх самотні дружини й діти тихо розійдуться по спорожнілих хатах, їстимуть святкові калачі, зажурені й заклопотані ляжуть спати...

— Господи! Господи! — зривалися жалібні приглушені зойки навколо Ганки; вона нарешті отямилась і побачила знайомі обличчя, повні сліз очі; навіть Ягна низько схилила голову над молитовником, і рясні сльози капотіли на сторінки. Мати штурхала її в бік, щоб опанувала себе, та як вона могла заспокоїтись, коли їй так любо згадався Антек! І, мов тоді, на різдво, вона чула його палкий шепіт, ввижалося, що він знову схилився біля неї, тулиться головою до її колін; туга нагло стисла їй серце, і сльози самі потекли по щоках.

Добре, що ксьондз саме почав проповідь, і в костьолі зчинився рух; усі вставали з колін і протискувались ближче до амвона, до ксьондза, який розповідав про муки Христові, про те, як розіп'яли його погані фарисеї за те, що він прийшов визволити світ, принести покривдженим справедливість, врятувати бідних. Він так палко розповідав про долю Христа, що аж гаряче ставало на серці; не один стискав кулаки, охоплений жадобою помсти, а жінки голосно ридали й сякалися.

Ксьондз говорив довго, розповідав усе докладно, так що в багатьох уже й очі злипались, а по кутках дехто вже по-справжньому куняв, але він звернувся до людей і, нахилившись з амвона, розмахуючи руками, став кричати, що скрізь, щодня, щогодини Христа катують людські гріхи, злість, безбожність, недодержання божих заповідей, що кожна людина розпинає його в серці, забуваючи про Христові рани, про святу кров, пролиту заради нашого спасіння.

Ксьондз так розпалився, що в костьолі знялися плачі й ридання і він навіть перестав говорити. І аж коли всі вгамувалися, він почав знову, але цього разу розповідав радісно й підбадьорливо, про воскресіння Христа, про весну, яку господь з ласки своєї щороку посилає грішним людям, і робитиме так, аж поки Христос знову не повернеться на землю, щоб судити живих і мертвих, гордих принизити, грішників навіки кинути в пекельний вогонь, а праведних посадовити по праву руку від себе у вічній славі. І настане час, коли всяка несправедливість зникне, всі страдники будуть втішені, і змовкнуть ридання, і зло перестане панувати на землі.

Говорив ксьондз так палко, так переконливо, що кожне його слово солодко падало в серця, сяяло в них, як сонце. Тільки ліпецькі баби тремтіли від жалю. Спогад про заподіяну їм кривду так краяв серця, що вони раптом залементували, заголосили і попадали долілиць на підлогу, скорботно благаючи милосердя й порятунку.

Костьол завирував: заголосили, заплакали й інші жінки, стали підводити ліпецьких, садовити їх на лави, підбадьорювати добрим словом, а ксьондз, втираючи сльози рукавом, казав весь час, що Христос випробовує тих, кого любить, що, хоча люди й завинили, та кара їхня швидко скінчиться, аби тільки вони вірили в боже милосердя. Чоловіки до них повернуться не сьогодні-завтра, але повернуться неодмінно.

Жінки заспокоїлись, після цих слів їм трохи полегшало і надія спалахнула в серцях.

А потім, коли знявся до небес гімн Христового воскресіння, коли орган, вторуючи йому, гримнув щосили, коли на цілий світ заспівали дзвони, а ксьондз із дароносицею в руках став сходити до людей в синій хмарі пахучого диму, оповитий співом і дзвоном,— могутня молитва вихопилася з усіх грудей, натовп захвилювався, гарячий вихор піднесення висушив сльози й охопив серця. І весь цей ліс людей,

співаючи багатоголосим хором, рушив процесією за ксьондзом, що ніс, тримаючи поперед себе, дароносицю, і вона, мов променисте серце в сліпучому сяйві, пливла над головами, крізь незліченну, оповиту співом, осяяну любов'ю юрбу, наче її проносили крізь серця всього люду...

Ксьондз неквапливо обходив увесь костьол, ледве протискуючись у людській хащі й співаючи як тільки міг голосно, а орган вторував йому, і дзвони калатали не вгаваючи.

— Алілуйя! Алілуйя! Алілуйя! — гудів костьол, аж стіни двигтіли; співали всі серця й груди, а палкі голоси, ніби жар-птиці, підносилися з могутнім криком щастя, наче осліпнувши, кружляли під склепінням і линули у весняну ніч шукати сонця, десь далеко-далеко, куди лиш сягає натхнення людини.

Відправа скінчилась майже опівночі, і люди стали поспіхом розходитись. Тільки Ганка ще залишилась і гаряче молилась; таким щастям запалили її ксьондзові слова, а радісний спів і згадка про те, що вона зробила, так підбадьорили її, що вона складала свою радість до Христових ніг, забувши в молитві про все на світі. Нарешті Амброжій сердитим бряжчанням ключів примусив її вийти з обезлюдніло вже костьолу.

Вона була тепер така спокійна і впевнена в своїй силі, що раптом зник навіть страх за Антека, що так довго мучив її.

Додивляючись у юрбі своїх, вона йшла додому не поспішаючи, бо посеред вулиці безупинним ланцюгом тяглися вози, а обабіч сунули пішоходи, ледве вгадуючи, куди йти, бо місяць уже зайшов і сірі хмари пливли у височині, раз у раз закриваючи темно-синє небо, на якому яскріли далекі зорі.

Ніч заходила тепла, волога від рясної роси, з полів повівав легкий вітерець, просякнений вогкістю землі й боліт, а на шляхах линули медові запахи тополь і берізок. Майже нічого не було видно, тільки часом там, де було ясніше, мигтіли голови людей; але темрява озивалась ходою людей і голосами, і, почувши їх, завзятіше гавкали на подвір'ях собаки, а у вікнах тут і там спалахували вогники.

Заглянувши дорогою у стайню й хлів, Ганка увійшла до хати. Там уже лягали спати.

«Нехай тільки повернеться та стане хазяйнувати, я й слівцем йому минуле не згадаю»,— вирішила вона, роздягаючись, але раптом, почувши Ягусині кроки, коли та ішла на свою половину, подумала: «А що як він знову з нею злигається?»

Ганка лягла в постіль і ще деякий час напружено прислухалась: на селі було тихо, тільки з доріг ще долинало торохтіння останніх возів і в пустельній далечині завмирали голоси.

— Тоді, значить, ні бога, ні правди немає! — прошепотіла вона суворо, але думати про це більше не було сил, сон зморив її.

. . . . . .

Назавтра Ліпці прокинулися дуже пізно.

День розплющив свої ще не зрячі від дрімоти, але блискучі блакитні очі, а все село спало міцним сном.

Ніхто не квапився прокидатись, хоча вже настав великдень. Сонце грало в ставку і в кожній краплинці роси, пливло по високому ясному небу і, здавалося, співало всьому світу «Алілуйя».

Величезне, променисте, котилось воно над ранковими туманами, над садками, хатами, полями, і радісно заспівали птахи, загомоніли дзюркотливі струмки, зашуміли ліси, затремтіло під вітром молоде листя, а земля стрепенулась так, що заколихались на ній густі вруна і росинки посипалися з них, як сльози.

Гей, настав великдень! «Алілуйя! Христос воскрес!» — лунало в усьому світі.

Так, воскрес він, замучений і вбитий людською злобою! Повернувся знову з темряви, з морозу, із зливи! Зневажив саму смерть, подолав її на щастя людям, і от у весняну живодайну пору підноситься над землею, разом із святим сонцем, і розливає навколо радість, будить зомліле, відживлює мертве, підводить похиле, заплідлює неплідне.

Алілуйя! Алілуйя! Алілуйя!

Весь світ чекав цього святого дня.

Тільки в Ліпцях було тихше й сумніше, ніж минулими роками в цю пору.

Спали довго: був уже білий день, і сонце стояло високо над садками, коли заворушилися в хатах люди, зарипіли ворота і розкошлані голови почали, позіхаючи, виглядати на світ божий, заллятий сонцем, сповнений піснями жайворонків, оповитий молодою зеленню.

Заспали і в Борин. Раніше від усіх прокинулась Ганка й розбудила Петрека, щоб запрягав у бричку коней, а сама почала накривати на стіл. Тим часом Юзя вмивала й одягала дітей — не обійшлося без чималого галасу й вереску. У дворі, біля колодязя, старанно вмивалися Петрек і Вітек. Тільки старий Билиця сидів на ганку й грався з собакою та часто вдихав носом повітря, донюхуючись, чи не ріжуть уже ковбасу.

За звичаєм, вогню в печі цього ранку не розпалювали, вдовольняючись холодними свяченими стравами. Ганка принесла їх з батькової половини і розкладала по тарілках, всім порівну — хліб, яйця, ковбасу, шинку, сир і солодкі пироги.

Причепурившись, вона скликала всіх і навіть пішла сама запрошувати Ягусю. Та одразу ж з'явилась, гарно вбрана, красива, як ранкова зоря. Блакитні очі її сяяли з-під лляного, гладенько зачесаного волосся. Усі теж були одягнені по-святковому — аж у очах мерехтіло від барвистих спідниць та корсеток. Навіть Вітек, хоч і босий, був у новій курточці з блискучими гудзиками, які він випросив у Петрека. А сам Петрек був сьогодні у небаченій досі на ньому одежі — темно-

синьому жупані й у смугастих жовто-зелених штанях. Він чисто поголився, рівненько підстриг над чолом волосся, а комір сорочки зав'язав червоною стрічкою. Коли він увійшов до кімнати, всі здивувались, а Юзька навіть руками сплеснула:

— Петреку, невже це ви? Та вас і рідна мати не впізнала б!

— Сіру шкуру скинув — і хлопець, як свічка! — зауважив і Билиця.

У відповідь Петрек тільки посміхнувся: очі його прикипіли до Ягусі. Ганка, перехрестившись, цокалася з усіма по черзі і квапила сідати до столу. Посідали на лавах, навіть Вітек несміливо присів на краєчку.

Їли не поспішаючи, смакуючи святкові страви, бо добре зголодніли за стільки тижнів посту. Ковбаса була так добре присмачена часником, що пахощі полинули по всій хаті, і собаки, які крутилися біля столу, жалібно скавучали.

Ніхто не обізвався й словом, поки не вгамували перший голод. Урочисту тишу порушувало тільки плямкання, сопіння та булькання горілки — Ганка сьогодні була щедра й навіть сама частувала всіх.

— Хутко поїдемо? — першим порушив мовчанку Петрек.

— Та хоч би й зараз після сніданку.

— Ягустинка хотіла з вами поїхати,— зауважила Юзя.

— Якщо вчасно прийде, поїде; чекати її не стану.

— Корм для коней брати?

— Тільки на одну годівлю — надвечір повернемось.

І знову взялися до їжі, дехто аж очі витріщав від насолоди, обличчя червоніли, ситість наповнювала серця теплом і щастям. Їли поволі, щоб якомога більше вмістити та довше відчувати в роті приємний смак. Тільки коли Ганка встала, всі відірвалися від мисок, з чималою вагою в шлунках. А Вітек і Петрек все, що не встигли з'їсти, забрали до себе в стайню.

— Запрягай зараз же! — наказала Ганка і, зібравши для чоловіка такий важкий клунок всякої їжі, що насилу його підняла, почала одягатися в дорогу.

Вже коні стояли біля хати, коли прибігла задихана Ягустинка.

— Мало не поїхала без вас! — сказала їй Ганка.

— То ви вже розговлялись? — жалібно зітхнувши, спитала та.

— Знайдеться дещо й для вас, сідайте, поїжте.

Голодну Ягустинку припрошувати не довелось — вона накинулась на їжу, як вовк, наминаючи за обидві щоки все, що було на столі.

— Господь знав, що робив, коли створив свиню! — сказала вона, наївшися.— Тільки от що дивно: хоч за життя їй у грязюці качатися дозволяють, після смерті неодмінно обмивають горілкою.

— Пийте на здоров'я, тільки швидше, бо час уже їхати!

І за кілька хвилин вони поїхали. Ганка, вже сидячи в бричці, наказувала Юзі, щоб не забула про батька. Дівчинка зараз же набрала

повну тарілку всякої їжі й понесла хворому. Та хоч як вона з ним заговорювала, він не відповідав, не глянув навіть на неї, але все, що вона клала йому в рота, з'їдав жадібно, все так само дивлячись в одну точку застиглим мертвим поглядом. Він, може, і більше з'їв би, але Юзі швидко надокучило його годувати і вона побігла на вулицю дивитись, як майже з кожного подвір'я виїжджали або виходили жінки з клунками. В місто потяглось десятка півтора возів, а стежкою вздовж канави йшли пішки жінки у червоних спідницях, з клунками на плечах.

Коли затих вдалині стукіт коліс, в селі стало страх як сумно й безлюдно. День тягнувся повільно, глухе безгоміння панувало на вулицях — ні галасу, ні пісень, як звичайно буває на свято, лише кілька хлоп'ят бігали біля ставу, жбурляючи камінцями в гусей.

Сонце здіймалося чимраз вище, заливаючи світ промінням, і стояла така теплінь, що на шибках вже дзижчали мухи, а в прозорому повітрі, мов шалені, кружляли ластівки; став мінився зблисками сонячних променів, дерева купалися в зелені, і від лискучого молодого листя линули медові пахощі; з неозорих полів, що вдалині зливалися з блакиттю неба, прохолодний вітер доносив часом пахощі землі й спів жайворонків; все дихало тихим щастям весни, а з навколишніх сіл, ледве видних в охопленій сонячною загравою далечині, долинали часом гучні вигуки й ляскання пістолетних пострілів.

В Ліпцях було безлюдно й похмуро, мов після похорону. Випущені на водопій корови блукали, де хотіли, чухались об дерева й ревли, дивлячись на зелені поля. Пусткою зяяли подвір'я і розчинені навстіж хати. Тільки де-не-де проти сонця грілися люди на призьбах, біля відчинених вікон дівчата заплітали коси, а на порогах старі баби вичісували дітей.

Так минала година за годиною у сонній сумній тиші; вітер зрідка шарпав дерева, і вони шуміли тихенько, хилячись до хат і несміливо заглядаючи у порожні кімнати; часом зграя горобців, цвірінькаючи, перелітала з садка на вулицю, чи лунали уривчасті крики дітей, які відганяли від курчат ворон.

Господи, не так бувало досі в цей день! Не так!

Наближався полудень, і сонце стояло високо над хатами, коли Рох приплентався до Борин, зайшов до хворого, поговорив з дітьми й присів на ганку погрітися на сонечку. Він читав якусь книжку, але часто відривався від неї й уважно поглядав на дорогу. Незабаром прийшла ковалиха з дітьми і, перевідавши батька, сіла на призьбі.

— Ваш удома? — спитав у неї Рох, помовчавши.

— Де там!.. У місто поїхав з війтом.

— Там сьогодні все село!

— Так... Розговіються, бідолашні.

— А ти чого ж з матір'ю не поїхала? — спитав Рох Ягну, що саме виходила з хати.

— Кому я там потрібна? — Вона вийшла за ворота, сумно дивлячись на поля.

— Нова спідниця на ній! — пробурмотіла Магда, зітхнувши.

— Ти що, не впізнала маминої спідниці? І корали всі, що в неї на шиї, і оті великі, бурштинові,— все мамине! — прикро сказала Юзя.— Тільки хустка на голові в неї своя.

— Правда, стільки одежі залишилось після покійниці, а тато нам і пальцем торкнути нічого не дозволили, а їй усе віддали, от вона і чепуриться...

— Еге, ще й скаржилась якось Настці, що спідниці, мовляв, залежались і від них тхне смородом...

— Щоб їй чортове лайно тхнуло!

— Нехай тільки тато одужають, я їм зараз же скажу про корали — п'ять довгих разків залишилось, а корали великі, як горох!

Магда відповіла тільки зітханням. Посидівши трохи, вона стала скати найменшу дитину. Юзя швидко втекла з двору, Вітек за стайнею все майстрував свого півня, а діти біля ганку гралися з собаками під доглядом Билиці, який пильнував їх, як квочка. Рох, здавалося, задрімав.

— Ну як, у полі ви з усім упоралися?

— Ні, тільки картоплю посадили та горох посіяли.

— Інші й цього не зробили.

— Встигнуть ще — кажуть, на проводи наших чоловіків повипускають.

— Це хто такий обізнаний?

— Різні люди казали в костьолі... А Козлова збирається іти до поміщика — просити, щоб він допоміг.

— Дурна! Наче то поміщик їх у тюрмі тримає?

— Якщо він заступиться, то, може, і випустять.

— Вже він не раз за них просив — не допомагає.

— Ні, якби він тільки захотів!.. Та він не хоче: сердитий на Ліпці... Мій каже...— Магда раптом урвала мову і нахилилась до голівки дитини в неї на колінах. Рох даремно чекав, що вона скаже що-небудь.

— Коли ж Козлова піде? — спитав він зацікавлено.

— Сьогодні після полудня.

— Тільки й користі від цього буде, що прогуляється на свіжому повітрі.

Магда нічого не відповіла, бо в цю мить на подвір'я саме зайшов пан Яцек, поміщиків брат. На селі про нього казали, що він придуркуватий, бо Яцек завжди носив з собою скрипку, грав на ній під хрестами на дорогах і приятелював тільки з селянами. От і зараз він

ішов із скрипкою під пахвою, з люлькою в зубах, високий, зсутулений, з ясною борідкою і блукаючими очима. Рох підвівся йому назустріч. Вони, видно, були знайомі, бо пішли разом до ставу, довго сиділи там на каменях і про щось тихо розмовляли. Вже давно продзвонили на полудень, коли вони розійшлись. Рох повернувся на ганок, але був якийсь млявий і дивився невесело.

— Змарнів як панич! Ледве я його впізнав! — зауважив Билиця.

— А хіба ви його знали? — спитав Рох півголосом, глянувши на Магду.

— Аякже... Чимало він замолоду набешкетувався, чимало. Дівочий баламут був, усіх дівчат у Волі позводив, жодної, бувало, не промине... Пам'ятаю добре, якими рисаками він колись їздив, як гуляв... Пам'ятаю...— бурмотів старий.

— Все це він тяжко спокутував! То ви, мабуть, найстаріший на селі, га?

— Ні, Амброжій має бути старший, бо, скільки я його пам'ятаю, він завжди був такий.

— Сам каже, що смерть про нього забула! — докинула Магда.

— Ну, безноса нікого не забуває, вона тільки чекає, коли людина підгниє... А цей міцний... Викручується чоловік, як може! — крекчучи, сказав Билиця.

Вони довго мовчали.

— За моєї пам'яті в Ліпцях лише п'ятнадцять хат було,— почав знову Билиця, несміливо простягаючи руку до Рохової табакерки.

— А тепер їх сорок! — Рох підсунув йому табакерку.

— І нові господарі вже чекають наділів. Врожайний рік чи ні, а люд, знай собі, множиться... Так... а землі не прибуває! Ще кілька років, і її на всіх уже не вистачить,— говорив Билиця, голосно чхаючи.

— Та вже й тепер на селі тісно,— мовила Магда.

— Це правда. А поженяться хлопці, то їхнім дітям уже й по моргу не дістанеться.

— Доведеться їм тоді світ за очі йти! — зауважив Рох.

— А з чим же вони підуть? Голіруч вітер ловити?

— От німці на Слупі відкупили землю в пана і тепер будуються. По шістдесят моргів на садибу! — сказав Рох похмуро.

— Як же — чули ми... Так то ж німці, люди вони інші, вчені, заможні, торгують і з чужої кривди багатіють... А нехай би спробували, як ми, хлопи, голіруч землю обробляти, то й три сівби не протрималися б!.. У Ліпцях тісно, задихаються люди, а в пана он скільки землі облогом лежить,— він показав на поміщицькі поля за млином, що простяглися ген угору, до лісу, де чорніли стіжки торішнього люпину.

— Це біля лісу?

— Якраз до наших полів прилягають. От якби їх відкупити! На тридцять господарств вистачить. Еге... на тридцять... Та хіба пан продасть, коли йому гроші не потрібні? Такий багач...

— Як же! Багач, а крутиться, щоб копійку добути, як в'юн у болоті. Вже й у селян позичає і де тільки може! Євреї правлять з нього завдаток за ліс, податки не сплачені, двірським ні копійки не дає, вони від нового року ще й помісячної платні не одержували. Усім скрізь винен, а звідки взяти, щоб заплатити? Бо ж начальство заборонило рубати ліс, поки він із селянами не домовиться. Недовго він у Волі просидить, недовго! Кажуть, вже покупців шукає...

Ковалиха якось несподівано розбалакалась, та коли Рох спробував спитати в неї ще щось, вона раптом наче язика проковтнула і, буркнувши щось невиразне, гукнула дітей, і пішла додому.

— Вона, мабуть, багато знає від чоловіка, та говорити боїться. Звісно, панська земля родюча, луки два укоси дають...— вголос міркував Билиця, задивившись на поля під лісом, де за стіжками виднілися дахи панських будівель. Але Рох його вже не слухав. Побачивши здалека біля ставу Козлову серед гурту жінок, він заквапився до них.

«Хи-хи... прикрутило, значить, пана... Ех, а здорово селяни могли б підживитися... Авжеж... Друге село там виросло б... рук не бракує, та й земля всім потрібна»,— міркував Билиця, швиденько йдучи за дітьми, що побігли на вулицю.

Задзвонили на вечірню.

Сонце вже перекотилося до лісу, і від дерев простяглися довгі тіні на став і дороги. В надвечірній тиші чути було далеке торохтіння коліс, крики птахів на болотах і тихі, зворушливі звуки органа в костьолі.

Дехто вже повернувся з міста, і на всіх містках стукотіли дерев'яні черевики — люди бігли почути новини.

Після вечірні, навзаході, дорогою до Вольки проїхав ксьондз, і Амброжій розповів, що в маєтку сьогодні бенкет. А незабаром і органіст з усією родиною пішов у гості до мельника. Ясь вів під руку матір, що сьогодні причепурилась, як ніколи, і весело вітався з дівчатами, що виглядали з-за тинів.

Тихий присмерк оповив землю, сонце зайшло, і вечірня заграва розливалася дедалі ширше, півнеба палало кривавим вогнем, наче посипане жаром. Замерехтіла червоним полиском вода у ставку, засвітилися у хатах вікна, а з міста приїжджало дедалі більше возів, і чимраз голосніше лунав гомін біля хат.

Ганка ще не повернулась, але на подвір'ї в Борини було гамірно й весело. До Юзі прийшли подружки, мов щебетливі щиглики,

обліпили призьбу й ганок та весело кепкували з Ясека Незграби, який упадав за Настусею, хоч вона тепер гнала його від себе, бо важила на іншого. Юзя частувала гостей паскою і ковбасою.

Верховодила в цьому товаристві Настуся, як найстарша, і саме вона найбільше глузувала з Незграби, який неодмінно хотів вдавати з себе бравого парубка. От і зараз він стояв перед дівчатами у смугастих штанях, в новому жилеті і, заломивши набакир капелюха, узявшись у боки, сміючись, говорив:

— Ви всі повинні мене шанувати — бо я єдиний парубок на все село!

— Не клопочись, є ще кому за коровами бігати!

— Опудало! Тобі б тільки картоплю чистити!

— Та ще малюкам носи втирати! — перебиваючи одна одну, голосно регочучись, верещали дівчата, але Ясек не розгубився, цвіркнув крізь зуби й сказав:

— А нащо мені такі дурні дівчиська? Вам би ще гусей пасти!

— Сам торік за коров'ячим хвостом витанцьовував, а зараз парубка з себе вдає!

— І щодня штани губив, як від бугая тікав!

— Женився б на Магді з корчми: це якраз для тебе підходяща!

— Вона єврейських дітей бавить, то й тобі зуміє носа висякати.

— Або Агату посватай, будеш її на прощу водити!

— Смійтеся, смійтесь! А якби я котру з вас посватав, то, мабуть, дала б обітницю в Ченстохов піти й кожну п'ятницю постила б з радощів.

— Еге, а хіба мати дозволить тобі одружитися? Адже ти їй у домі потрібен — перемивати горщики та курей мацати,— гукнула Настка.

— От розсердите мене — піду до Марисі Бальцеркової.

— Іди, іди, Марися там вже чекає тебе з помелом або й чимнебудь гіршим!

— І тільки-но тебе побачить, одразу ж собак з цепу спустить!

— Та гляди не загуби чого-небудь дорогою! — засміялась Настка, смикнувши його за штани,— у Ясека весь одяг був наче на виріст куплений.

— Ач дідові чоботи доношує!

— А жилет у нього зі старої пошивки, яку свині подерли!

Глузування сипалися градом, усі реготали. Ясек сміявся теж і, підскочивши до Настки, хотів її обняти, але одна з дівчат підставила йому ногу, і він простягся на весь зріст на землі і довго не міг підвестись, бо всі його штурхали.

— Та дайте ви йому спокій, годі вже! — заступилась Юзя, допомагаючи хлопцеві підвестись. Ясек, хоч і недотепа, все ж таки був хазяйський син та ще й рідня їй по матері.

Потім стали гратися в піжмурки. Ясекові зав'язали очі, поставили його проти ганку, і дівчата, мов зграйка горобців, розлетілися в усі боки. Він погнався за ними, розчепіривши руки, кожну мить натикаючись на тин чи на стіну. Почувши сміх, він кидався в той бік, але спіймати кого-небудь з дівчат було нелегко, вони кружляли навколо, мов ластівки, навмисно зачіпаючи його, і в дворі знявся такий тупіт, наче дорогою гнали цілий табун лошат, а вереск, крик, регіт лунали на все село.

Присмерк густішав, догоряла заграва, та забавам не було кінця. Раптом за повіткою голосно закудкудакали кури, і Юзя помчала туди.

Під повіткою стояв Вітек, ховаючи щось за спиною, а Гульбасів синок присів за плугами, і тільки обличчя його біліло в темряві.

— Нічого, Юзю, нічого...— бурмотів Вітек зніяковіло.

— Ви курей душили! Он пера ще літають!

— Ні, ні, я тільки в одного півня кілька пір'їнок з хвоста висмикнув, мені для мого птаха треба. Але півень не наш, не наш, Юзю! Це Гульбасяк приніс свого...

— Покажи! — суворо наказала Юзя.

Вітек кинув до її ніг напівживого півня, начисто обскубаного.

— Так, мабуть, не наш,— сказала вона, хоч без пір'я важко було вгадати, чий півень.— Ану, покажи свою чудасію!

Вітек виніс на світло вже зовсім готового півника, вистругапого з дерева й обліпленого тістом, в яке були натикані пера. Півник був зовсім, як живий, тим більше що голова з дзьобом була взята від справжнього півня і надіта на паличку. Птах був прикріплений до пофарбованої в червоний колір дощечки, так майстерно приладнаної до маленького возика, що коли Вітек торкнув довгий дишель, півник став танцювати й піднімати крила. А Гульбасяк закукурікав замість нього так, що кури озвалися з сідал.

— Господи! Скільки живу, такого чуда не бачила! — Юзька присіла навпочіпки біля півня.

— Гарний, га? Добре я зробив, Юзю? — спитав Вітек з гордістю.

— Ти його сам зробив? І все своєю головою придумав? — Юзя отямитись не могла від подиву.

— Сам! Єндрек мені тільки приніс живого, а я все сам, Юзю!

— Господи, дерев'яний, а,мов живий, рухається. Давай покажемо його дівчатам! От здивуються! Покажи, Вітеку!

— Ні. Завтра підемо з ним по хатах після обливання, тоді й побачать. Його ще треба кілочками обгородити, щоб не полетів.

— Ну, гаразд. Дай коровам сіна і приходь до хати майструвати, там тобі світліше буде.

— Прийду, от тільки на село ще треба збігати.

Юзя повернулась на ганок, але дівчата вже скінчили гру й почали розходитись. Вечоріло, у хатах спалахнули вогні, на небі вже

де-не-де з'явились перші зорі, а з полів дихало вечірньою прохолодою.

Всі жінки повернулися з міста, тільки Ганки не було.

Юзя приготувала смачну вечерю: борщ з ковбасою і картоплю, политу шкварками. Рох уже чекав, діти просили їсти, і в кімнату раз у раз заглядала Ягна, тож Юзя заходилася подавати на стіл, і в цю мить зайшов тихенько Вітек і підсів до паруючої миски. Він чогось дуже розчервонівся, їв мало і руки в нього так тремтіли, що ложка цокала об зуби. Не доївши, він знову кудись побіг.

Юзька перехопила його на подвір'ї біля хліва, коли він набирав у полу куртки картоплю, приготовану для свиней, і суворо зажадала пояснень.

Вітек всіляко викручувався, брехав, але кінець кінцем признався:

— Я відібрав у ксьондза свого лелеку!

— Господи милостивий! Матір божа! І ніхто тебе не бачив?

— Ніхто. Ксьондз поїхав, собаки побігли на кухню жерти, а лелека стояв на ганку. Мацюсь усе підгледів і прибіг мені сказати! А я лелеку Петрековим каптаном накрив, щоб він мене не дзьобнув, і поніс у схованку. Тільки ні словечка нікому, Юзю, золотенька! За тиждень-другий я приведу його до хати. Ось побачиш, як він походжає по ганку. Ніхто й не впізнає, що це той самий; тільки ти не кажи нікому!

— Ну, от ще! Коли ж я про тебе що казала? Але як ти на це зважився?

— Я своє забрав. Казав, що не подарую, от і забрав! Не для того я його приручав, щоб інші ним тішилися! — гукнув Вітек і побіг кудись у поле.

Він повернувся досить швидко і примостився біля печі разом з дітьми — докінчувати півника.

У кімнаті було якось сонно й сумно. Ягна пішла до себе, Рох сидів на ганку з Билицею — той уже куняв.

— Ідіть додому, там вас пан Яцек чекає,— пошепки сказав йому Рох.

— Мене чекає? Пан Яцек? Біжу, біжу... Мене?.. Ну, ну! — забелькотів вражений Билиця, відразу прочумавшись.

Він пішов, а Рох залишився на ганку і, шепочучи молитву, дивився кудись у ніч, у неосяжну глибину небес, що мерехтіла зоряним сяйвом. Нижче, над полями, вже сходив рогатий місяць, простромлюючи темряву ріжками.

Один за одним згасали в хатах вогні, мов очі, зімкнуті сном; навколо розливалося безгоміння, пройняте тихим тремтінням листя та глухим, далеким плескотом струмка. Тільки в мельниковому домі ще світилися вікна: там веселилися до пізньої ночі.

А в хаті Борини було тихо, всі полягали спати й загасили світло, тільки в печі, де стояли горщики з вечерею, ще жеврів жар. У кутку

рипів цвіркун... Рох усе ще сидів біля хати, дожидаючи Ганку. Майже опівночі на мосту біля млина застукотіли копита, і незабаром у двір в'їхала бричка.

Ганка була якась сумна й мовчазна. Вони повечеряли, і коли Петрек пішов на стайню, Рох зважився спитати:

— Ну, бачила чоловіка?

— Авжеж, півдня з ним просиділа. Він здоровий і духом не занепадає, наказав вам кланятись. Бачила я й інших... Їх мають випустити, але ніхто не знає, коли... І в адвоката, що на суді захищатиме Антека, я теж побувала...

Вона не сказала Рохові того, що каменем лежало в неї на серці, але, розповідаючи про різне, таке, що не мало нічого спільного з Антеком, раптом заплакала й затулила обличчя руками. Сльози текли в неї поміж пальцями.

— Я прийду завтра вранці. Відпочинь, розтрусило тебе, мабуть. Хоч би це не пошкодило тобі!

— Е, краще, коли б я здохла, щоб не мучитися більше! — вихопилося в Ганки.

Рох тільки головою похитав і пішов, не сказавши й слова; чути було, як він надворі зацитькував собак, щоб не гавкали, та заганяв їх у конури. Ганка одразу ж лягла біля дітей, але заснути не могла, хоч була дуже зморена. Антек зустрів її, мов надокучливу собаку!.. Все, що вона привезла, їв із смаком, гроші взяв, не питаючи, звідки вони, і навіть не пожалів її, змучену далекою дорогою.

Вона розповідала йому, як веде господарство, а він не похвалив її, навпаки, за дещо навіть сердито вичитував. Про всіх на селі розпитував, а про власних дітей і не згадав! Вона прийшла до нього з серцем, сповненим кохання, що так жадало його ласки: адже вона йому шлюбна дружина, мати його дітей... а він навіть не приголубив її, не поцілував, не спитав про здоров'я... Він поводився, як чужий, і на неї дивився, як на чужу, не дуже й слухав те, що вона розповідала. І під кінець вона вже не могла говорити, жаль її душив, сльози, а він ще нагримав на неї, щоб не приїжджала сюди ревти! Господи! Як вона не вмерла на місці! За всю її тяжку надсильну працю, за всю турботу про його добро, за все, що вона терпить заради нього,— ніякої нагороди, ні слова ласкавого, ні слова втіхи.

— Господи, будь милосердний до мене, допоможи, бо не витримаю! — благала вона, зариваючись обличчям у подушку, щоб не збудити дітей. Кожна її кісточка тремтіла від болю, від гіркого упослідження і страшної образи.

Вона цілий день повинна була стримуватись при Антекові та й тут, на людях, теж, і аж тепер у відчаї дала волю сльозам і гіркій розпуці, що краяла їй серце.

Назавтра, у великодній понеділок, день почався ще ясніший, ще дужче скупаний у росі, ніж учора, повитий блакитною імлою, але весь пронизаний сонцем і якийсь напрочуд веселий. Птахи співали голосніше, теплий вітер пробігав по деревах, і вони ніби шепотіли молитву; люди вставали радісно, розчиняли навстіж вікна й двері, виходили подивитися на світ божий, на заврунені молодою зеленню садки, на всю цю безкрайню землю у весняному уборі, в іскристих росах, в радісному сяйві сонця, на поля, де вже хвилювала під вітром озимина, мов ледь жовтава, збрижена ріка, розливаючись до самих хат.

Люди вмивалися на подвір'ях, перегукувались через садки; з комині́в уже шугав дим, по стайнях іржали коні; рипіли ворітниці; носили зі ставу воду; ішла на водопій худоба; кричали гуси. А коли вдарили у дзвони і їхні могутні голоси загули, розлилися по всьому селу, по полях, по далеких лісах, голоси людей залунали ще гучніше, ще швидше й радісніше застукотіли серця.

Хлоп'ята вже бігали з порскавками і обливали всіх, ховаючись за деревами біля ставу, обливали не лише прохожих, а й кожного, хто тільки виходив на поріг хати, отож стіни були мокрі й біля хат сріблилися калюжі.

Закипіло на всіх вулицях і подвір'ях — гамір, регіт, біганина, бо вже й дівчата взяли участь у забаві; вони ганялися одна за одною по садках, а через те що серед них було чимало й дорослих, вони хутко порозганяли усіх хлоп'ят і так розпустувалися, що на Ясека Незграбу, коли той з пожежним шлангом підстерігав Настку, напали Бальцерківни, всього облили, та ще й зіпхнули у ставок, всім на посміховисько.

Зазнавши від дівчат такої ганебної поразки, розлючений Ясек покликав на допомогу Петрека — Борининого наймита,— і вони удвох влаштували засідку Настусі, та так спритно, що вона відразу потрапила до них у лапи; потягли її до криниці й здорово скупали, а вона верещала не своїм голосом. Потім разом з Вітеком, Єндреком Гульбасом і ще кількома старшими хлоп'ятами спіймали Марисю Бальцеркову і так облили, що мати з дрючком прибігла визволяти її. Тоді підстерегли біля тину Ягну і теж скупали з голови до ніг. Навіть Юзьку не помилували, хоч як вона благала, і та з плачем побігла скаржитись Ганці.

— Скаржиться, а сама радісінька, очі так і блищать!

— І мене, капосні, до нитки промочили! — весело гукала Ягустинка, вбігши в хату.

— Хіба ці шибеники кого-небудь поминуть! — обурювалась Юзя, переодягаючись у все сухе, але все ж таки не стерпіла, вийшла на ганок, бо вулиці аж гули від вереску й біганини. Хлопці зовсім ошаліли,

ходили юрбою, направляючи на кожного, кого здибають, свої порскавки, і довелось кінець кінцем солтису розганяти пустунів, бо ніхто не міг носа виткнути з хати.

— Ви, видно, нездужаєте після вчорашнього? — тихо спитала в Ганки Ягустинка, сушачи біля печі мокру спину.

— Так, ворушиться він у мені й увесь час штовхає... І нудить мене чогось.

— Ви б полежали. Треба чебрецю запарити й випити! Розтрусило вас учора! — вболівала Ягустинка, та тільки-но запахло смаженою ковбасою, сіла разом з іншими снідати, жадібно виглядаючи в мисці більший шматок.

— Поїжте й ви, господине,— голодом хворобі не зарадиш.

— Ні, мене від м'яса верне. Я чаю собі запарю.

— Прополоскати кишки добре, але краще б ви горілку закип'ятили з салом і зіллям та й випили: швидше б допомогло...

— Ще б пак, такі ліки мертвого на ноги поставлять! — засміявся Петрек. Він сидів біля Ягусі, заглядав їй у вічі, послужливо подавав усе, на що вона тільки гляне, і часто заговорював з нею, та Ягуся відповідала неохоче, і він став розпитувати Ягустинку про Матеуша, про Стаха Плошку й інших.

— Як же, бачила їх, сидять усі разом, а покої у них достоту панські — високі, ясні, з підлогою, тільки на вікнах залізне павутиння, щоб їм прогулятися не закортіло; годують теж непогано. Горохову юшку принесли опівдня, я покуштувала: наче на старому чоботі зварена, а шмаровидлом приправлена; на друге пшоняну кашу їм подали... ну, Лапа ногу б на неї задер, а понюхати б не схотів. Доводиться їм на свої гроші харчуватись, а в кого ні копійки немає, молитвою казенні харчі приправить та й їсть,— в'їдливо розповідала Ягустинка.

— Скоро їх повипускають?

— Казали, наче на проводи дехто повернеться,— відповіла вона, ледь стишивши голос і тривожно позираючи на Ганку. Ягну наче на місці підкинуло, вона втекла з хати, не скінчивши снідання. А стара заговорила про Козлову.

— Пізно вона повернулась і ні з чим, тільки тої й користі, що розтрусило її на возі після ковбас та на маєток помилувалась. Кажуть, інакше пахне, ніж мужицька хата! Поміщик сказав, що допомогти нікому не може, бо це справа комісара й начальства, а якби навіть і міг, то й тоді не став би захищати жодного ліпецького хлопа, бо вони йому стільки шкоди наробили: ліс йому продавати заборонили, а купці його тепер по судах тягають... Лаявся, кажуть, страшенно і кричав, що коли йому через хлопів доведеться ходити з торбами, то нехай все село пропадає! Козлова вже з самого ранку з цими новинами по всіх хатах бігає і погрожує помститися панові.

— Дурепа, що вона йому тими погрозами вдіє!

— Е, любі ви мої, не вгадаєш, хто зможе в найболючіше місце влучити. Іноді найпослідуща людина...— Вона не докінчила і метнулася до Ганки, бо та в цю мить похитнулась і прихилилася до стіни.

— Господи милосердний! Коли б це з вами передчасно не трапилось,— прошепотіла вона злякано й підтягла Ганку до ліжка; Ганка зомліла в неї на руках, піт краплями зросив її обличчя, вкрите жовтими плямами, і вона лежала, ледве дихаючи. Стара оцтом терла їй скроні, але аж тільки коли вона піднесла їй до ніздрів хрін, Ганка опритомніла й розплющила очі.

Всі розійшлися — кожне до своєї роботи, в хаті залишився тільки Вітек. Обравши слушну хвилину, він став просити господиню, щоб вона відпустила його на гулянку з півником.

— Іди, одежі тільки не порви та не пустуй! Собак прив'яжи, щоб вони за вами кудись в інше село не побігли! Коли ж ви підете?

— Зараз же після обідні.

Ягустинка заглянула знадвору і спитала:

— А де ж це собаки, Вітеку? Я винесла їм їсти, гукала — жодної немає!

— Правда, адже їх і вранці в хліву не було! Лапо! Кручеку! — почав кликати Вітек, вибігши на ганок, але собаки не з'являлись.

— Мабуть, на село побігли! — пояснив він.

Відсутність собак на подвір'ї нікого не стурбувала, то була звична річ. Лише через деякий час Юзька почула начебто десь на подвір'ї глухе скавучання, але нікого не знайшла і побігла в сад, думаючи, що це Вітек розправляється з чужим собакою. Вона дуже здивувалась, не побачивши нічого, та й скавучання вже не чути було. Повертаючись, вона натрапила на Кручека: він лежав мертвий, з розбитою головою, біля затилля хати.

Юзька зняла такий вереск, що позбігалися всі.

— Кручека вбили! Певно, злодії!

Всіх охопила тривога.

— Та вже ніхто інший, як злодії! В ім'я отця і сина! — скрикнула Ягустинка, побачивши раптом купу виритої землі і велику яму під стіною.

— Підкопалися під батькову комору!

— А яма яка — конем можна в'їхати!

— І в ній повно зерна!

— Ой, а може, там ще сидять розбійники! — заверещала Юзя.

Побігли всі на Боринину половину. Ягусі вже не було, а старий лежав обличчям до дверей. В коморі, завжди темній, було видно, бо світло проходило крізь діру в підлозі, і всі одразу побачили, що тут усе перемішане, як в юшці горох з капустою. Зерно з діжок було висипане на підлогу, тут-таки лежала одежа, скинута з жердки, і

навіть пасма пряжі й вовни були розшарпані й переплутані. З першого погляду ніяк було визначити, чого не вистачало. Але Ганка одразу зміркувала, що це ковалева робота; її навіть жаром обсипало від самої думки, що якби вона бодай на один день спізнилась, він знайшов би й забрав гроші... Вона нахилилася над ямою, приховуючи від усіх свою радість і щось обмацуючи за пазухою.

— А в хліву все ціле? — раптом запитала вона, злякана несподіваною підозрою.

На щастя, там усе було на місці.

— Двері були добре замкнені! — сказав Петрек і раптом, зачувши жалібне скавчання, підбіг до ями з картоплею, відвалив від отвору велику колоду й витягнув звідти Лапу.

— Ясна річ, його туди злодії вкинули. Але дивно... собака лютий, а підпустив їх до себе!..

— І ніхто вночі не чув гавкання.

Про підкоп повідомили солтиса, новина миттю поширилася по всьому селу, і люди щодуху бігли подивитися, позітхати, обговорити подробиці. В садок понабігало людей, всі протискалися, мов до сповідальні, кожен неодмінно мав стромити голову в яму, висловити свої міркування й уважно оглянути збитого Кручека.

Прийшов і Рох, заспокоїв заплакану Юзю — дівчина кожному розповідала, як усе було, і пішов до Ганки — вона вже знов лежала в ліжку, але була на диво спокійна...

— А я боявся, щоб ви не брали цього занадто близько до серця,— почав Рох.

— Е... нічого злодій, хвалити бога, не взяв... спізнився,— додала вона тихше.

— Здогадуєтеся, хто?

— Голову дам відрубати, що коваль.

— То він, мабуть, заздалегідь щось вистежив та за цим і полював.

— Звісно... тільки прогавив... Я вам одному кажу...

— Еге, щоб звинувачувати, за руку треба схопити або мати свідків... І на що тільки людина не зважиться заради грошей!

— Ви навіть Антекові не проговоріться,— попросила вона.

— Ви знаєте, що я не балакучий... Вбити людину легше, ніж народити... Знав я, що коваль крутій, але не думав, що він на таке здатний.

— Він і на гірше здатний, я його добре знаю...

Прийшли війт із солтисом, стали докладно оглядати все й розпитувати Юзьку.

— Якби Козел не сидів в острозі, я б подумав, що це його робота...— шепнув війт.

— Тсс, Пйотре, Козлова сюди йде,— смикнув його солтис за рукав.

— Мабуть, злодіїв хтось сполохав, що вони нічого не забрали.

— Треба б стражників повідомити... Ех, нова морока! І свято не дадуть спокійно відбути...

Солтис раптом нахилився і підняв з землі закривавлену залізну штабу.

— Ось чим убили вашого Кручека!

Штабу передавали з рук до рук.

— З таких штаб зубці в боронах кують.

— Могли вкрасти в Міхала з кузні.

— Ні, кузня з самої п'ятниці замкнена.

— Коваля треба спитати, чи в нього нічого не пропало.

— Могли вони й украсти, могли й принести з собою; це я, війт, вам кажу. Коваля вдома немає. Ми з солтисом і без вас знаємо, що треба робити! — відрубав війт і гримнув на людей, щоб не товклися тут даремно, а йшли б додому.

Ніхто його не злякався, але час було збиратися до костьолу,— з інших сіл уже йшли попід тинами люди, і вози чимраз частіше гуркотіли по мосту. Отож юрба швидко розійшлася.

А коли всі пішли, в садок приплентався старий Билиця і став обдивлятися свого вбитого пса, гладити його і щось тихенько говорити.

Дім теж спорожнів, всі пішли до костьолу, крім Ганки, бо вона почувалася недобре і, лежачи в постелі, пошепки читала молитви, але думала про Антека. Коли старий забрав дітей на вулицю і в хаті стало тихо, вона міцно заснула.

Вже й полудень настав,розманіжений сонцем і такий тихий, що спів з костьолу лунав по всьому селу, аж шибки деренчали. Вже продзвонили перед піднесенням чаші, а Ганка все ще спала. Збудило її лише торохтіння возів по вибоїнах. За звичаєм, змагалися, хто швидше домчить до хати. Крізь просвіти поміж деревами так і мигтіли вози, повні-повнісінькі людей, та коні, яких шмагали батогами. Мчав вихор вигуків і сміху, і від тупоту двигтіла хата.

Ганка хотіла була встати помилуватися на це видовище, аж тут усі повернулися з костьолу, і Ягустинка, розігріваючи обід, почала розповідати, що сьогодні до костьолу прийшло дуже багато люду, так що й половина не вмістилася всередині. З'їхалися всі поміщики з сім'ями, а після обідні ксьондз скликав господарів до ризниці і про щось довго з ними розмовляв. А Юзя докладно змальовувала, як були одягнені поміщиці та їхні дочки.

— Знаєш, у панянок з Волі такі гузки — мов у індиків, коли вони хвости порозпускають!

— Вони туди сіно підкладають чи шмаття,— пояснила Ягустинка.

— А в поясі тонкі, як оси, здається, батогом би їх перетяв! І не вгадаєш, куди вони животи дівають: я зблизька придивлялась!

— Куди? Та під корсети запихають. Розповідала мені одна дворська дівка,— вона в модліцькому маєтку покоївкою робила,— як деякі панни голодують і поясами на ніч обперізуються, щоб не погладшати. Така в панів мода: щоб кожна паїнь була тоненька, як тичка, а зад щоб пишний був.

— На селі інакше: у нас парубки з худих сміються.

— Авжеж! Дівка має бути кругла, мов ріпа, й пишна, і коли парубок її пригорне, щоб від неї віяло жаром, наче з печі...— сказав Петрек, задивившись на Ягусю, яка саме виймала горщик з печі.

— Бач, опудало, вигулявся, нажерся м'яса, а тепер он на що облизується! — обурилась Ягустинка.

— А як дівка рухається на роботі, то щоб на ній аж спідниця тріщала.

Петрек, не зніяковівши, хотів додати ще щось масне, але прийшла Домінікова оглянути Ганку, і його вигнали надвір.

Обідали біля хати, бо день був теплий і сонячний. Молоде листячко виблискувало й тихо тріпотіло на гілках, мов метелики; з садів долинало пташине щебетання.

Домінікова заборонила Ганці вставати з ліжка, і коли після обіду прийшла Веронка з дітьми, до ліжка присунули стіл, Юзька подала всякі страви й пляшку горілки з медом, і Ганка, хоч і через силу, а підвелась, як і належить гостинній господині, частувати сестру й сусідок, що прийшли, за звичаєм, у гості. Вони висловлювали їй своє співчуття, перехиляючи чарки горілки та заїдаючи солодким пирогом, і розповідали всяку всячину, а головне — обговорювали подробиці підкопу.

Юзька та Билиця з дітьми сиділи на сонечку біля хати й розмовляли з людьми, що приходили в садок подивитися на яму, ще не засипану, бо війт заборонив чіпати її, доки не приїдуть писар і стражники.

Ягустинка — бог знає вкотре! — розповідала про те, що трапилось, а хлоп'ята тим часом вийшли на вулицю з півником. Вів їх Вітек, чепурно вбраний — цього разу навіть у черевиках і в Бориниім картузі, хвацьки збитим набакир, а поруч ішли Мацюсь Клемб, Єндрек Гульбас, Куба, син криворотого Гжелі, та інші підлітки. У всіх були в руках ціпки, через плече висіли торбинки, а Вітек ніс під пахвою Петрекову скрипку.

Вони урочисто вийшли на вулицю і насамперед попрямували до ксьондза, як це робили минулими роками дорослі парубки. Сміливо ввійшли вони в сад плебанії, вишикувалися вряд і поставили попереду півника. Вітек заграв на скрипці, Єндрек примусив птаха танцювати і сам заспівав півнем, а інші, стукаючи ціпками й ногами, тоненько заспівали:

Ми прийшли сюди до хати
Про Ісуса заспівати.
О Ісусе й божа мати!
Господине, тра щось дати!

Вони співали довго, дедалі сміливіше й голосніше, аж поки нарешті ксьондз не вийшов до них, дав усім по п'ятаку, похвалив півника і приязно випровадив їх.

Вітек аж упрів від страху — боявся, щоб ксьондз не заговорив з ним про лелеку. Але ксьондз, видно, не впізнав його серед інших хлопчиків і, зайшовши до хати, вислав їм наймичкою дуже смачного солодкого пирога, за що вони проспівали йому ще раз і пішли до органіста.

Так вони ходили з хати до хати, супроводжувані юрбою хлоп'ят; ті так галасували і штовхалися, що доводилося весь час боронити від них півника: кожному хотілося поторкати його пір'ячко, смикнути за паличку, яка його рухала.

Вів цю буйну ватагу Вітек. Він пильнував за всім: ногою давав знак починати і диригував смичком, вказуючи, коли брати ноту вищу, а коли нижчу; йому ж таки віддавали всі одержані гостинці.

Вони ходили по вулицях урочисто і водночас з таким галасом, що по всьому селу чути було їхні пісні й цигикання скрипки, а люди дуже дивувались: такі малюки, тільки-но від землі піднялися, а все в них виходить, мов у дорослих парубків.

Сонце повернуло на захід, трохи почервоніле, воно було вже над лісом, і білі хмаринки, мов незліченний табун гусей, розбіглися по його блакиті. Інколи налітав вітер і гойдав наче вкриті іржею верхів'я тополь; на селі ставало дедалі гамірніше і людніше. Старі люди, розмовляючи, сиділи на порогах; дівчата пустували біля ставу, заводили пісні чи, обнявшися, гуляли на березі; їхні барвисті убрання мигтіли між деревами й відбивалися у дзеркальній воді, мов маки й красолі, діти бігали за процесією хлоп'ят; а дехто з селян пішов межами в поле.

Задзвонили вже на вечірню, коли гладка Плошкова, відвідавши Борину, увійшла до Ганки.

— Була я у вашого хворого. Господи! Все лежить, як і лежав... Заговорила я, а він на мене навіть і не глянув... Сонце світить на ліжко, а він його пальцями ловить, загрібає, наче в пригорщу взяти хоче: чисто, як мала дитина. Аж плакати хочеться — що з чоловіком сталось! — говорила вона, сідаючи біля ліжка. Але одразу ж випила, як інші, і потяглася по пиріг.— Він що́, став більше їсти? Мені здалось, наче він трохи погладшав.

— Так, їсть добре. Може, ще одужає.

— Хлопці пішли з півнем у Волю! — зацокотіла Юзька, влітаючи до кімнати, але, побачивши Плошкову, пішла на ганок до Ягусі.

— Юзю, час корів доїти! — гукнула їй навздогін Ганка.

— Авжеж, свято святом, а робота роботою!.. Приходили й до мене з півником... А ваш Вітек молодець! З очей видно, що славний хлопчик.

— Атож, на всякі штуки майстер, а до роботи доводиться палицею гнати.

— Ех, голубко, з наймитами скрізь одне горе! От і мельничиха мені скаржилася на своїх дівок: і півроку жодної протримати не можна.

— У них там дівки швидко байстрюків заводять... Свіжий хліб, певне, допомагає.

— Хліб хлібом, а найбільше — наймит. Та й синок — той, що вчиться,— ні-ні, та й заскоче додому... Кажуть, і сам мельник — зух, жодної не промине. Через те дівки й не доживають у них до року. Правда, й наймити знахабніли. От я підпасича найняла, бо хлоп'ят у нас немає, то він мене за ніщо має і вимагає, щоб йому давали на вечерю молока! Чувана це річ?

— І в мене наймит є, знаю, як вони вередують. Але мушу йому годити, бо візьме та й піде, саме коли роботи найбільше — як же я без нього на такому господарстві?

— Глядіть, коли б тільки його хто не переманив,— сказала Плошкова тихше.

— А ви хіба щось чули? — занепокоїлася Ганка.

— Чула, казали люди... Може, й брешуть, то навіщо я буду повторювати... Ой, та що ж це я базікаю, базікаю і забула зовсім, чого прийшла! В мене сьогодні мають зібратися сусідки — наговоримось хоч, сироти сердешні! Приходьте й ви. Як же, найперші господині зберуться, то без Боринової не можна! — улесливо додала Плошкова. Але Ганка відмовилась тим, що нездужає. Вона, й справді, почувала себе зле та ще й випила трохи.

Плошкова, дуже невдоволена відмовою, пішла запрошувати Ягну.

Але і Ягуся відмовилась — вони з матір'ю вже обіцяли піти в інше місце.

— Пішли б ви, Ягно! Адже нудно вам без чоловіків, а до Плошкової, напевно, Амброжій чи, може, хтось із дідів зайде, хоч штаньми потрусить,— шепнула Ягустинка з порога.

— А ви все своє — словом, як ножем, ріжете!

— Мені весело, от я й бажаю всякому того, чого йому треба! — упривілво відповіла Ягустинка.

Ягусю аж пересмикнуло від злості; вона вийшла на вулицю, безпорадно оглядаючись навколо і ледве стримуючи сльози. Правду сказала Ягустинка: їй було страшенно нудно. Що їй до того, що скрізь було свято, люди гуляли, сміх і вигуки летіли по всьому селу і навіть на сірих полях рябіли жіночі вбрання і дзвеніли пісні? Їй було сумно й чогось так тяжко, що вона вже й витримати не могла. Від самісінького ранку її сьогодні щось мучило, не давало спокою, і вона

ходила по знайомих, вибігала на дорогу в поле і навіть разів зо три вже переодягалася — ніщо не допомагало. Чимраз дужче поривало її кудись бігти, когось шукати, щось робити...

От і тепер вона забрела далеко, на тополеву дорогу; ішла, задивившись на велике червоне сонце, яке сідало за ліс, ішла крізь тіні й смуги світла, що пробивалися поміж дерев.

В затінку її овівала прохолода, а теплий подих полів сповнював щасливим трепетом. Від села її наздоганяв чимраз слабший гомін, звідкілясь линули оманливі звуки скрипки і обплутували її серце, наче павутиння, що дзвеніло золотими росинками, і серце тануло в ледь чутному шелесті тополь, в присмерку, що стелився вже по борознах і чаївся в кущах терну.

Ягна йшла далі, не знаючи, що її жене і куди.

Вона глибоко зітхала, часом розводила руками, часом збентежено зупинялась і оглядала все навкруги тривожними очима, ніби шукаючи, за що зачепитися змученій душі, і знов ішла далі, а думки снували, химерні й невловимі, мов світляні смуги на воді, яких не спіймаєш, бо вони каламутяться й зникають від тіні простягненої руки. Вона невидющим поглядом дивилася на сонце, а ряди тополь, що килилися над нею, здавалися їй імлистими спогадами... Вона вся поринула в себе і гостро почувала одне: мучить її щось до болю, до сліз, вабить кудись — так і вчепилася б за цих птахів, що линуть на захід, і помчала б на край світу. Здіймалася в ній жагуча сила, повна такого болю, що сльози туманили очі й по тілу розливався вогонь: вона зривала з тополь липкі, пахучі бруньки й охолоджувала ними гарячі уста й очі.

Часом вона сідала під деревом і, скулившись, підперши голову руками, замислювалась, а потім пригорталась до стовбура, напружившись усім тілом і важко дихаючи. Здавалося, весна в ній заспівує свою пісню, щось прокидалося в серці, як прокидається під сонцем родюча земля, що лежала досі облогом, співало, як співають дерева, сп'янілі від сили зростання, ширилося й випростувалось, як випростується все, пригріте першим сонцем.

Ягуся вся тремтіла, сльози пекли її очі, втомлені ноги підкошувалися і ледве несли її. Плакати їй хотілось, співати, качатися на молодих, обсипаних перлинами холодної роси врунах. Часом її охоплювало шалене бажання скочити в кущі терну, пробиратися крізь їхню колючу хащу, відчувати дикий, солодкий біль боротьби й подолання.

Нараз вона повернула назад і, почувши звуки скрипки, побігла швидше. Гей! Ці звуки кружляли в ній, сповнювали її шаленством, туманили голову. Так би й пустилася в танець, кинулася б у юрбу гамірної корчми, в гульню, пиятику, хоч би навіть і на погибель!

Стежкою від кладовища до тополевої дороги, залитої багряним світлом вечірньої заграви, ішов хтось із книжкою в руці, часом зупиняючись під білими берізками.

Це був органістів син Ясь.

Ягуся хотіла крадькома подивитися на нього з-за дерева, але він одразу ж її помітив.

А вона не могла втекти, наче ноги приросли до землі, не могла відвести від нього очей. Ясь підходив чимраз ближче, всміхаючись, зуби його поблискували між червоними устами. Він був стрункий, високий, білолиций.

— Що ж це, Ягусю, ви мене не впізнали?

Щось здригнулося в ній від цього голосу.

— Чого б то я не впізнала? Тільки пан Ясь став тепер такий гарний... зовсім інший!

— Певно, роки минають... А ви до когось у Буди ходили?

— Ні, просто гуляла, сьогодні ж свято... Це щось божественне? — вона несміливо доторкнулась до книжки в його руці.

— Ні, це про далекі краї та про моря.

— Господи! Про моря! І картинки теж не божественні?

— Ось подивіться! — він розкрив перед Ягусиними очима книжку і став її гортати.

Вони стояли поряд, плече в плече, мимоволі доторкуючись одне до одного, нахилившись над книжкою, так що їхнє волосся спліталося. Коли Ясь пояснював щось, Ягна зводила на нього сповнені захватом очі і, боячись дихнути, нахилялась чимраз ближче, щоб краще розглянути малюнки, бо вже сутеніло.

Раптом Ясь здригнувся й трохи відсахнувся.

— Смеркає, час додому! — пошепки сказав він.

— То ходім!

Вони йшли мовчки, майже вкриті тінями дерев. Сонце зайшло, блакитний присмерк падав на поля. Захід сьогодні був блідий, тільки над товстими стовбурами тополь стелились на небі золотисті відблиски. День пригасав.

— І це все правда, що там намальовано? — спитала Ягуся, зупиняючись.

— Все, Ягусю, правда.

— Господи! Такі величезні води, такі землі! Повірити важко.

— Є, Ягусю, є!

Ясь говорив дедалі тихше, заглядаючи їй в очі так близько, що вона стримувала подих. По тілу пробіг дрож, вона нахилилась грудьми вперед і чекала, що він обійме її. Мимохіть розкрила обійми. Але Ясь похапцем відсахнувся.

— Мені час... На добраніч, Ягусю! — кинув він і швидко пішов уперед.

А Ягуся ще довго стояла, мов прикипівши до місця.

«Приворожив мене, чи що?» — думала вона, обважнілою ходою повертаючись додому. В голові паморочилось, тіло налилося млостю.

Вечоріло, у вікнах засвітилися вогники, з корчми чути було музику й приглушений гамір.

Вона заглянула у вікно: посеред яскраво освітленої кімнати стояв пан Яцек і грав на скрипці, а біля прилавка хитався п'яний Амброжій і крикливо щось розповідав жінкам, часто простягаючи руку до чарки.

Раптом хтось міцно обняв Ягну ззаду. Вона скрикнула і стала вирива-тись.

— Ага, спіймав тебе! Тепер не відпущу. Вип'ємо з тобою трохи! Ходім! — шепотів війт, не розмикаючи рук, і потяг її за собою бічними дверима в комірчину за перегородкою.

Ніхто їх не побачив, бо вже темніло й вулиця була безлюдна. Тихше стало на селі, змовкав гомін, порожніли подвір'я, люди розходилися по хатах; минало свято, дні солодкого відпочинку. Будні стояли біля порога, шкірили в темряві гострі зуби, і не одне серце знову стискав страх і турботи.

Зажурилося, примовкло село, міцніше притулилось до землі, ховаючись у мовчазних садах. Ще де-не-де на призьбах сиділи люди, доїдаючи рештки великодніх страв й тихо розмовляючи. А інші лягали вже спати й співали молитви.

Тільки в Плошків було гамірно й людно. Тут позбиралися сусідки і, посідавши на лавах, статечно розмовляли. На першому місці — війтова жінка, поряд з нею Бальцеркова, набундючена, пихата, щось голосно доводила. Була тут і суха Сікора, і крикліва Борина, двоюрідна сестра Мацея, була й ковалиха з немовлям, зайнята розмовою з тихою й побожною солтисовою жінкою. Прийшли й інші найперші на селі господині.

Сиділи поважні й надуті, мов квочки на яйцях, у святкових рясних спідницях, у хустках, за ліпецькою модою спущених до половини спини, в сніжно-білих чепцях з оборками, у величезних, як колеса, і високих, по самі вуха, плоєних комірцях, поверх яких кожна понадівала всі свої корали. Жінки розважались, як уміли, обличчя в них дедалі більше червоніли й сяяли вдоволенням. Вони старанно розправляли спідниці, щоб не зім'ялись, присувалися ближче одна до одної і шепотілися, перемиваючи кісточки знайомим.

Коли з'явився коваль, сказавши, що він щойно з міста, стало ще веселіше. Коваль був балакун, яких мало, а через те що він зараз був напідпитку, то брехав так кумедно, що жінки аж за боки бралися. А він сам сміявся голосніше від усіх, регіт його чути було навіть у Борин.

Довго вони так розважалися. Плошкова разів зо три посилала до корчми по горілку.

А в Борин ще й досі сиділи біля хати. Навіть Ганка встала з ліжка і, кутаючись у кожух, бо ввечері похолодало, підсіла до інших.

Поки було видно, Рох читав їм уголос. Кілька разів Ганка, вдивляючись у далечінь, тихо наказувала Юзі:

— Ану, виглянь на дорогу!

Але на дорозі нікого не було, і Рох продовжував читати, поки не стемніло, а потім став розповідати всякі історії. Всі слухали його з напруженою увагою. Морок укривав їх, постаті ледве вирізнялися на тлі білої стіни. Надходила ніч, темна й холодна; зірок не було, глуха тиша сповила землю, чути було тільки, як десь шуміла вода та валували собаки.

Всі збилися в купу. Настуся, Юзя, Веронка з дітьми, Ягустинка, Клембова й Петрек сиділи на приступках у Роха біля ніг, а Ганка збоку, на камені.

Рох розповідав їм про минуле польського народу, про життя святих, про всякі чудеса, які бувають на світі. Як тільки можна було все це зрозуміти й запам'ятати!

Вони слухали його, затаївши подих, не зважуючись поворухнутися, жадібно вбираючи в себе кожне слово, як висохла земля п'є теплий рясний дощ. А він, не видний у темряві, говорив урочисто й тихо:

«Після зими приходить весна для всіх, хто її чекає і в праці й молитвах готується до неї».

«Уповайте, бо упосліджені будуть першими».

«Жертовною кров'ю і працею треба засівати ниву щастя людського, і хто засіяв, у того зійде і настане для нього пора жнив!»

«А хто дбає про хліб щоденний, не сяде за трапезу господню».

«Хто тільки ремствує на зло, а добра не робить, той плодить ще гірше зло».

Він говорив довго, дедалі тихше й засмученіше, і через те що морок зовсім вкривав його, здавалося, що це святий голос самої землі чи то померлі покоління Борин, яких у ніч воскресіння з мертвих бог відпустив на землю,— з оцих старих стін, з похилих дерев, з густого мороку ночі говорять зі своїми нащадками, повчаючи і застерігаючи їх.

І душі живих вбирали в себе ці слова, як благовіст, і з тугою линули в далекий світ, в незбагненну країну мрії.

Ніхто навіть не почув, що по усьому селі завалували собаки, що на дорозі хтось кричить і біжать люди.

— Підлісся горить! — гукнув чийсь голос за садом.

Всі вибігли за ворота. Це була правда: горіли поміщицькі будівлі на фільварку в Підліссі, і полум'я кривавими кущами здіймалося в темряві.

— От слово й стало плоттю! — пробурмотіла Ягустинка, згадавши Козлову.

— От вона, кара божа!

— Це за нашу кривду! — розтинали темряву голоси.

Грюкали двері, і напіводягнені люди гуртом вибігали на вулицю. На мосту біля млина, звідки пожежу було видно найкраще, юрба весь час зростала, і незабаром там зібралося все село.

Пожежа щохвилини дужчала; фільварок стояв на пагорбі біля лісу, отож, хоч до нього було кілька верст, в Ліпцях усе було видно, мов на долоні. Чорну стіну лісу лизали вогненні язики, линули вгору криваві скошлані хмари. Вітру не було, і вогонь здіймався чимраз вище, будівлі палали, мов смолисті тріски; чорний дим шугав стовпами, і кривава заграва розливалася в мороці вогненною рікою й палахкотіла вже високо над лісом.

Раптом моторошне ревище розітнуло повітря.

— Воловні горять! Небагато вони худоби врятують,— бо ж там лише одні двері!

— Скирти загорілися!

— І клуні вже в огні! — тривожно гукали в юрбі.

Прибігли ксьондз, коваль, солтис, а тоді з'явився звідкілясь і війт, такий п'яний, що ледве тримався на ногах, і відразу ж почав гнати людей на допомогу в маєток.

Але ніхто не квапився туди іти, і тільки почулося злісне ремствування:

— Нехай наших чоловіків повипускають, то й побіжать рятувати.

Не вплинули ні лайка, ні погрози, ні навіть слізні ксьондзові благання: люди не рушили з місця і похмуро дивилися на пожежу.

— Сучі ви діти! Холуї панські! — гукала Кобусєва, погрожуючи кулаком ковалеві й війтові.

І тільки коваль, війт та солтис поїхали в Підлісся, та й то з порожніми руками — ні відер, ні багрів жінки їм не дали.

— Палицями того, хто у руки їх візьме! Позабиваємо падлюк! — верещали вони гуртом.

Все село висипало на вулицю, навіть найменших дітей, що аж заходилися плачем, матері тут-таки заколисували на руках.

Люди стояли в похмурому мовчанні,— мало хто кидав слово, та й то пошепки,— жадібно дивилися на пожежу й зітхали. І в кожному серці зростала глибоко прихована радість: вони вірили, що це за них бог покарав поміщика.

Горіло до пізньої ночі, але в Ліпцях ніхто не йшов спати: стояли й терпляче дожидали, поки все скінчиться. Вже суцільне море вогню бушувало над фільварком і хвилями здіймалося в небо; кривавим дощем падали з дахів палаюча солома і дранка; від заграви, що вогненною плахтою маяла в темряві, червоніли верхів'я дерев і дах млина, а став наче хто посипав жаринами.

Гуркіт возів, крики, ревище худоби долинали з Підлісся, зловісний жах знищення, здавалося, кружляв у повітрі, а в Ліпцях юрба все ще стояла, мов живий, врослий у землю мур, і тішила очі та душі помстою.

Від корчми долинав хрипкий голос п'яного Амброжія:

Ех, Марись, моя Марись!
Варить пива не берись!

VI

Почувши таку незвичайну новину, Ганка навіть підвелася на ліжку, але Ягустинка вчасно втримала її й силоміць вклала знову на подушки.

— Лежіть, лежіть, не горить ніде!

— Таж батько таке сказали, наче зовсім розуму стерялися. Помочіть собі голову свяченою водою, може, дур пройде.

— Ні, Ганусь, я при своєму розумі і сказав тобі щиру правду: пан Яцек з учорашнього дня живе в мене,— сказав Билиця, збираючись чхнути після доброї понюшки тютюну.

— Певно, вже зовсім здурів! Подивіться, чи не йдуть? Заморять мені голодом дитину!

— Від костьолу ніхто ще не йде,— заявила через хвилину Ягустинка і знову взялася прибирати в хаті, посипати долівку піском.

Старий чхнув кілька разів підряд та так, що аж на лаву сів.

— Трубите, як на міському базарі!

— Тютюн міцний, Ганусь, це пан Яцек мені дав, цілу пачку!

Було ще рано, у вікна заглядало ясне тепле сонце, дерева в саду гойдалися од вітру, у відчинені двері з сичанням лізли з сіней вигнуті гусячі шиї і червоні дзьоби. Ціла зграя забрьоханих гусенят з писком теребилась на високий поріг. Раптом десь загарчав собака, і старі гуси зняли крик, а квочки, що сиділи на яйцях, злякано заквоктали й стали розбігатися.

— Ви б їх хоч у садок вигнали, нехай траву поскубуть.

— Зараз вижену, Ганусь, і від ворон постережу...

В хаті запала тиша, тільки шелест гілок долинав з саду та легенько колихалися паперові прикраси під закуреною стелею.

— Що там хлопці роблять? — довгенько помовчавши, спитала Ганка.

— Петрек оре під картоплю біля пагорка, а Вітек поїхав боронувати поле під льон у Свинячому ярку.

— Мокро там ще?

— Мокро, нога по кісточку грузне, але після боронування швидше просохне.

— Коли земля нагріється і можна буде сіяти, я, може, встану.

— Ви про здоров'я дбайте, а робота від вас нікуди не втече.

— Корів подоїли?

— Так, я сама доїла, бо Ягуся залишила біля хліва дійниці й кудись пішла.

— Гасає по селу, як той бездомний собака, ніякої підмоги від неї в хаті!.. Ягустинко, скажіть Кобусєвій, що я їй землі під капусту дам, а Петрек відвезе їй гній на поле й заоре, тільки хай відробить мені потім по чотири дні за смужку. Половину відробить, коли картоплю садитимем, а решту в жнива.

— Козлова теж просила смужку під льон на відробіток.

— Ну, ця наробить, як кіт наплаче! Нехай шукає десь-інде. Торік вона на все село гвалтувала, що батько її скривдили!

— Як хочете, ваша земля, ваша й воля! Ще Філіпка заходила вчора, коли у вас пологи почалися... просила картоплі.

— За гроші?

— Ні, на відробіток. У них і копійки в хаті немає, з голоду мруть.

— Нехай візьме півкорця на їжу, а коли ще буде потрібно, то дам вже як посадимо, бо не знаю, скільки в нас залишиться. От Юзька прийде й відміряє їй... Хоч знаю я, як Філіпка робить; їй аби день до вечора...

— Та де ж їй сил узяти? Недоїдає, недосипає і щороку дитину приводить.

— Господи Ісусе, як мучаться люди! Жнива ще за горами, а переднівок на порозі!

— Як же, на порозі! Давно в хатах сидить! У людей від голоду животи позападали, ледве живі.

— Ви свиню випустили?

— Так, вона під призьбою лежить. А поросятка славні, кругленькі, як булочки.

У дверях з'явився Билиця.

— Гусей я під агрусом залишив... Приходить до мене пан Яцек на свято та й каже: «Перейду я до тебе жити, Билице, і добре платитиму». Думаю: сміється він з хлопа, як це буває в панів, і кажу йому теж жартома: «Що ж, гроші мені потрібні, і вільні кімнати у мене теж є!» А він засміявся, дав мені пачку тютюну, оглянув хату й каже: «Якщо ви тут можете жити, то й я житиму. А хату ми потроху збудуємо таку, що буде, як панський маєток!»

— Ти глянь, такий шляхтич, поміщиків брат! — дивувалася Ягустинка.

— Постелив собі постіль у сінях поруч з моєю і живе: коли я йшов, він на порозі цигарку курив та горобців зерном приманював.

— А їсти що буде?

— Приніс каструльки, чай собі кип'ятить та попиває.

— Ні, тут щось є... Коли вже такий вельможний пан... ну-ну...

— А тільки те й є, що зовсім з глузду з'їхав! Кожна людина б'ється, кращого шукає, а такий пан своєю волею на гірше піде? Не інакше, як з глузду з'їхав! — сказала Ганка і витягла голову, прислухаючись, бо надворі залунали голоси.

Це повернулися з костьолу всі, хто був на хрестинах: попереду Юзя, під наглядом Домінікової, несла немовля на подушечці, прикритій хусткою, за ними йшли хрещені батько й мати — війт і Плошкова, а позаду шкутильгав Амброжій, не встигаючи за іншими.

Раніше ніж увійти, Домінікова взяла дитину і, перехрестившись, стала за давнім звичаєм обходити з нею навколо хати, зупиняючись на кожному розі й примовляючи:

На сході — віє,
На півночі — холод.
На заході — темінь,
На півдні — гріє.

— І скрізь стережися нечистого, душе людська, та тільки на бога покладайся.

— Дивіться-но, Домінікова у нас яка побожна, а добре чаклує! — сміявся війт.

— Молитва молитвою, але й замовити теж не завадить,— пошепки сказала Плошкова.

Всі гамірливо увійшли до кімнати, Домінікова розповила немовля і, голеньке, червоне, як варений рак, подала Ганці.

— Приносимо тобі, матір, нового християнина, нареченого у святому хрещенні Рохом! Нехай росте здоровий тобі на радість.

— І нехай наплодить ще з десятеро Рохів! Міцний хлопчик: як хрестили, кричав так, що не довелося й щипати його, а сіль випльовував, аж сміх брав!..

— Бо він з такого роду, який горілкою не гребував,— озвався Амброжій.

Немовля на ліжку пищало й дригало ніжками. Домінікова обтерла йому горілкою очі, губи й чоло, і тільки після цього приклала Ганці до грудей. Воно присмокталося, як п'явка, і замовкло.

Ганка щиро подякувала кумові й кумі і, цілуючись з усіма, перепрошувала, що хрестини не такі, які повинні бути в домі у Борини.

— Родіть на той рік четверте, тоді ми все налагодимо і своє надолужимо! — пожартував війт, втираючи вуса, бо йому вже дали чарку.

— Хрестини без батька — однаково, що гріх без розгрішення,— необережно мовив Амброжій.

Ганка розплакалась, і жінки стали її втішати, обіймати, цокатися з нею. Трохи заспокоївшись, вона запросила гостей перекусити, бо вечеря з ковбасою вже парувала на столі.

Частувала Ягустинка, а Юзя, приспівуючи, заколисувала дитину в ночвах, бо в старої колиски поламалися полозки.

Довго стукали ложки, і ніхто й слова не промовив.

У сінцях товпилися сусідські діти, і з дверей раз у раз вистромлялися їхні голівки. Війт кинув їм пригорщу цукерок; вони з вереском і бійкою вибігли на ганок.

— Чогось Амброжій сьогодні наче води в рот набрав.

— А от сиджу й думаю, що малому треба господарство готувати і наречену.

— Земля — це вже батьків клопіт, а наречену куми підшукають.

— Цього добра не бракує, ні! Ще й просять, щоб узяли, та доплату дають.

— А війтовій, певне, сумно без малих! Я бачила, як вона провітрювала на тину одежу своїх небіжчиків.

— Кажуть, війт обіцяв на осінь справити хрестини.

— Ти бач! На такій роботі чоловік, а про це теж не забуває!

— Сумно в хаті без дитячого крику,— сказав війт поважно.

— Це правда. Біди з ними чимало, та зате й допомога, і втіха.

— Еге, щастя, нічого сказати! Дорого за нього доводиться платити! — буркнула Ягустинка.

— Правда, бувають і лихі діти, які батька й матір за ніщо мають, та яке коріння, таке й насіння. Яке коріння, таке й насіння! — зітхнула Домінікова.

Ягустинка скипіла, зрозумівши, що це камінь у її город.

— Легко вам з інших сміятися, коли у вас такі синки славні,— і напрядуть, і корів подоять, і горщики попереминають, як найспритніші дівки.

— Бо в слухняності та страху божому виховані!

— Ще б пак, самі щоки підставляють, бий! Достоту їхній татусь покійний! Звісно, яке коріння, таке й насіння,— це ви правду сказали. Пам'ятаю, що ви замолоду з хлопцями виробляли; тож не диво, що Ягуся в матір вдалася, хоч би кілок попросив, аби тільки шапка на ньому була,— ні в чому не відмовить, така добренька! — сказала Ягустинка над вухом Домінікової, а та — пополотніла і чимраз нижче хилила голову.

Сіньми пройшла Ягна, Ганка покликала її й почастувала горілкою. Вона випила і, ні на кого не дивлячись, пішла на свою половину.

Розмова якось не клеїлась. Війт, побачивши, що Ягуся не повертається, спохмурнів, сидів нагороїжившись, і коли вона знову з'явилася в сінях та вийшла на подвір'я, крадькома провів її очима.

І жінки не підтримали розмови: Домінікова з Ягустинкою міряли одна одну лютими поглядами, а Плошкова шепотілася про щось з Ганкою. Тільки Амброжій не розлучався з пляшкою і, хоч його ніхто не слухав, теревенив, що на думку спаде.

Раптом війт підвівся і, вдаючи, ніби йде за хату в своїй потребі, прокрався садом до хліва. Ягуся сиділа на порозі хліва й поїла з пальця рябеньке теля.

Війт, полохливо озирнувшись, запхнув їй за пазуху пригорщу цукерок і шепнув:

— На́ тобі, Ягусь! Приходь увечері до Янкеля за перегородку, дам тобі щось краще.

І, не чекаючи відповіді, поспіхом повернувся до хати.

— А славне теля у вас, дорого за нього дадуть,— сказав він, розстібаючи каптан.

— Ми його на розплід залишимо, воно від панського бугая.

— Прибуток буде, бо мельників бугай уже ні до чого. От зрадіє Антек такому приплоду.

— Господи, та коли ж він його побачить? Коли?

— Скоро, це я вам кажу, значить, вірте.

— Адже всіх з дня на день чекають, а їх нема й нема!

— Кажу вам: от-от повернеться, вже я знаю!

— Найгірше те, що поля не хочуть чекати!

— Страшно й подумати, що буде восени, коли вчасно не посіємо!

На вулиці застукотіли колеса, Юзя, виглянувши, сказала:

— Ксьондз із Рохом проїхали!

— Це вони по церковне вино їздили,— пояснив Амброжій.

— Чого ж то ксьондз Роха в помічники взяв, а не Домінікову? — ушипливо спитала Ягустинка.

Домінікова не встигла огризнутись, як увійшов коваль, і війт з чаркою пішов йому назустріч.

— Спізнився ти, Міхале, тепер наздоганяй нас!

— Тебе, куме, я швидко дожену — там уже шукають тебе...

Не встиг коваль договорити, як вбіг задиханий солтис.

— Ходімо, Пйотре, там тебе писар і стражники дожидають.

— От собаче життя, ні хвилини спокою! Треба йти, діло передусім.

— А ви їх швидше спровадьте й повертайтесь.

— Де там, будуть допитувати про пожежу на Підліссі та про ваш підкоп.

Він пішов з солтисом, а Ганка, пильно дивлячись на коваля, сказала:

— Коли прийдуть протокол писати, ти їм усе розкажи, Міхале.

Поскубуючи вуса, коваль удавав, наче уважно придивляється до немовляти.

— А що ж я їм можу сказати? Те саме, що і Юзька.

— Дівчисько я до стражників не пущу — це не годиться! А ти скажи, що з комори начебто нічого не забрано, а чи пропало щось інше — це вже тільки богу відомо.— Вона кашлянула і поправила

перину, опустивши голову, щоб приховати глузливу усмішку. Коваль рвучко повернувся і вийшов.

— Злодюга паскудний! — усміхнувшись, тихенько пробурмотіла Ганка.

— І так короткі були хрестини, а їх ще й укоротили,— скаржився Амброжій, беручись за шапку.

— Юзько, відріж Амброжієві ковбаси, нехай він іще вдома хрестини справить.

— Гусак я, чи що, суху ковбасу ковтати?

— То відлийте собі горілки, аби тільки на нас не нарікали.

— Розумні люди кажуть: відмірюй крупи, коли сиплеш їх у горщик, під час роботи на пальці не поглядай, а в гостях чарочок не лічи!

Так приказуючи, він щедро відлив собі горілки.

Не минуло й десяти хвилин, як солтис почав ходити по хатах і скликати всіх до війта — на допит до писаря й стражників.

Плошкова розсердилась і, взявшись у боки, гримнула на нього:

— Ось тут вони в мене... за пазухою... війтові накази! Наше це діло? Кликали ми їх? Є в нас час із стражниками марудитися? Ми не собаки, щоб на кожен посвист бігти! Нехай самі приходять і допитують, якщо їм треба! Не підемо!

Репетуючи, вона вибігла на вулицю до гурту переляканих жінок, що збиралися біля ставу.

— За роботу, куми, в поле! У кого є до нас діло, повинен знати, де нас шукати. Не діждуть вони, щоб ми за їхнім наказом все кидали й стояли під дверима, як собаки. Брехуни прокляті! — лементувала вона, страшенно роздратована.

Плошки були перші після Борин господарі в Ліпцях, і жінки її послухались. Вони розбіглися, мов сполохані квочки, а через те що більшість уже з ранку робила в полі, село збезлюдніло; тільки діти гралися біля ставу та грілися на сонці старі баби.

Писар, звісно, розлютився і добре вилаяв солтиса, але хоч-не-хоч довелося йти в поле. Довго він блукав по ланах, розпитуючи людей, що вони знають про пожежу в Підліссі. Звісно, всі казали те, що він і сам знав. Та й хто б став виказувати писареві й стражникам те, що думав?

Писар і його супутники тільки змарнували час до полудня, набігались по бездоріжжю, мало не по пояс грузнучи в грязюці, бо рілля місцями була ще дуже грузька,— і все це марно.

Сердиті прийшли вони до Борини складати протокол про підкоп. Старший лаявся на чому світ стоїть. Наткнувшись на ганку на Билицю, він підскочив до нього, розмахуючи кулаками, і загорлав:

— Ти, мордо собача, чом не стережеш? Куди дивишся? Чому в тебе злодії підкопи роблять, га? — Далі вже пішли матюки.

— Сам дивись, на те ти й поставлений, а я до тебе не наймався, чуєш! — відрубав, діткнутий до живого, Билиця.

Тоді й писар гримнув, щоб він не смів грубіянити, коли говорить з начальством, бо піде в тюрму за образу. Старий розсердився не на жарт. Він гордо випростався і, грізно блискаючи очима, гарикнув:

— А ти що за особа? Громаді служиш, громада тобі платить, то й роби те, що тобі війт наказує, а до нас тобі засі Ач лахмітник, писарчук нещасний! Від'ївся на нашому хлібі та ще й буде тут людей ганити! І на тебе знайдеться начальство й суд!

Війт з солтисом кинулися укоськувати старого, побачивши, що він украй розлютився і тремтячими руками шукає біля себе палицю.

— Можеш на мене штраф накласти, заплачу та ще й на горілку тобі добавлю, коли схочу! — кричав Билиця.

Вони, вже не звертаючи на нього уваги, почали розпитувати всіх у домі про підкоп і докладно все записувати.

А старий не міг заспокоїтись — щось бурчав собі під ніс, ходив навколо хати, заглядаючи в усі кутки, і навіть, щоб зігнати злість, копнув ногою Лапу.

Скінчивши, писар і стражники схотіли закусити, але Ганка звеліла їм переказати, що на сніданок молока й хліба немає, є тільки картопля. І вони пішли до корчми, лаючи Ліщі на всі заставки.

— Добре зробила, Ганусь, і нічого тобі за це не буде! Господи, навіть покійний пан, хоч і право мав, ніколи так мене не ганьбив, ніколи!

Він довго не міг забути образи.

Після полудня зайшла одна з сусідок і розказала, що стражники й досі сидять у корчмі, а солтис побіг за Козловою.

— Шукай вітру в полі! — крикнула Ягустинка.

— Вона, мабуть, у ліс по хмиз пішла?

— Ні, вона до Варшави поїхала, дітей брати з притулку, підкидьків. Хоче взяти на виховання двох.

— Щоб голодом їх заморити, як тих, що взяла два роки тому!

— Може, воно й краще для бідолах: не будуть ціле життя мучитись, як пси бездомні!

— І байстря — душа людська! Козлова тяжко відповідатиме за них перед богом.

— Та вона ж не навмисне їх морить — сама не часто їсть досита, звідки їй для дітей узяти?

— Їй платять за утримання, вона не з ласки цих дітей бере,— суворо заперечила Ганка.

— П'ятдесят злотих на рік за кожного! Невелика користь!

— Невелика, бо вона гроші одразу ж пропиває, а потім діти з голоду мруть.

— Адже не всі: от виростила ж вона вашого Вітека і того другого, що живе у господаря в Модліці.

— Ну, Вітека тато взяли зовсім малим, коли він ще сорочку в зубах тримав. Він у нас від'ївся. І з тим другим так само було.

— Я Козлову не захищаю, кажу тільки, що думаю. Мусить жінка шукати якого-небудь заробітку, коли їсти нічого.

— Звісно, Козла немає, нікому красти.

— А з Агатою їй не пощастило: стара, замість умерти, зовсім одужала й пішла від неї. Тепер усім скаржиться, що Козлова кожного дня їй вичитувала, навіщо вона зволікає, не вмирає, тільки збитку їй завдає.

— Агата, напевно, повернеться до Клембів — де ж їй притулку шукати?

— Ні, не повернеться: образилась на родичів. Клембовій не хотілося її відпускати — у старої і постіль є, і грошей, певно, наскладала чимало. Та Агата не залишилась, скриню свою перенесла до солтисової, і тепер шукає, в кого можна було б померти спокійно.

— Ну, може, ще поживе. Тепер вона в кожній хаті здасться — гусей попасе чи корів догляне. І куди це Ягна знову завіялась?

— Напевно, в органіста — комірець його дочці вишиває.

— От знайшла час! Наче вдома мало роботи!

— Та вона від самого великодня завжди там сидить! — скаржилась Юзька.

— Я її приборкаю, пам'ятатиме вона!.. Дай-но мені дитину!

Вона взяла немовля і, тільки-но прибрала зі столу, порозганяла всіх працювати і залишилась сама. Час від часу вона прислухалась до гомону старших дітей, які гралися біля хати під доглядом Билиці. А на другій половині лежав Борина, як завжди, самотньо, дивився на тремтячу смугу сонячного світла, що падала з вікна, і, ловлячи її пальцями, про щось тихо говорив сам з собою, мов дитина, яку залишили саму.

На селі теж було безлюдно: час не чекав, всі, хто тільки міг рухатись, пішли працювати в поле.

Від самого великодня стояла гарна погода, дні ставали чимраз ясніші й тепліші; вони були вже довгі, ранком туманні, сіренькі, опівдні тихі й сонячні, а навзаході оповиті багряними загравами — справжні весняні дні.

Деякі з них текли повільно, мов струмочки, що виблискують на сонці, прохолодні й прозорі, з тихим плескотом омиваючи береги — жовті від молочаю, білі від стокроток чи зелені від вербових пагінців.

Наставали інколи й зовсім теплі дні, розігріті сонцем, вологі, сповнені пахощів свіжої зелені, дні буйного зростання, напоєні весною, сповнені такої могутньої сили, що вечорами, коли змовкали

голоси птахів і село поринало в сон, здавалось, що чуєш, як коріння прокладає собі путь в землі, як тягнуться вгору стеблини й шелестять, розпукуючись, бруньки, зростають пагінці, лунають голоси всього, що народжується на світ божий.

А бували дні, зовсім не схожі на ці.

Безсонячні, в синясто-сірій імлі, придавлені низько навислим небом і череватими хмарами, дні — тяжкі, вологі, задушливі, що п'янили, мов горілка, і люди ходили, наче хмільні, дерева здригалися наче в трясовиці; і все живе, знемагаючи від незбагненної млості, поривалося невідомо куди й до чого. В такі дні хотілося кричати, блукати без мети, качатися по мокрій траві, як це робили ошалілі від весни собаки.

А часом приходили дні, дощові вже з самого світанку, наче обмотані сірою пряжею, і не видно було нічого навколо — ні доріг, ні хат, що ховалися в мокрих садках. Дощ лив без упину, тихо і вперто, наче розмотувалися тремтячі, рівні, сірі нитки з невидного веретена, зв'язуючи небо з землею, і все, покірливо понахилявшись, мокло, дослухаючись частого стукоту краплин і плескоту струмків, які білим шумовинням текли з почорнілих полів.

Все було так, як щороку ранньої весни, і ніхто на селі не помічав всього цього, ніколи було дивитися й замислюватись — світанок виганяв людей на роботу, і тільки пізній присмерк примушував повертатися додому; ледве вистачало часу попоїсти й хоча б трохи відпочити.

Ліщі цілими днями стояли пусткою, стерегли їх тільки старі діди та баби, собаки та ще садки дедалі густішим руном вкривали хати. Іноді селом плентався жебрак, і його супроводив собачий гавкіт, а занімілі хати дивилися крізь сади блискучими на сонці шибками на широкі поля, що, мов безкрає море, простяглися навколо села. Земля, як мати рідна, колисала в пелені дітей своїх і годувала їх налитими молоком грудьми, стискаючи в теплих обіймах.

Так, настали робочі дні, теплі, зрошені дощами; якось пішов навіть легкий, як пух, сніг і посріблив поля, але ненадовго, сонце швидко його розтопило. І не диво, що припинилися на селі сварки, колотнеча й плітки,— робота всіх запрягла в тяжке ярмо, прихилила всі голови до землі.

З самого світанку, ледве росяний ранок розплющував сірі очі й заспівували перші жайворонки, все село було вже на ногах. Починалась метушня, рипіли ворота, плакали діти, гелготали гуси, яких виганяли в канави. Хлоп'ята поспіхом виводили коней, тягли плуги, насипали у вози картоплю, і всі так швидко виїжджали в поле, що за якусь хвильку село безлюдніло й затихало. Навіть до заутрені майже ніхто не ходив, і часто звуки органа розлягалися в порожньому костьолі, озиваючись луною в ближніх полях, і, тільки почувши, як захлинається малий дзвін, люди вклякали й проказували вранішню молитву.

На роботу виходили всі, але на ліпецьких полях це було майже непомітно. Тільки уважно придивившись, можна було де-не-де побачити плуги, коней, віз на межі та жінок, які, наче червона гусінь, рухалися серед неозорих полів під високим ясним небом.

А з Рудки, Волі, Модлщи, з усіх навколишніх сіл, що маячили білими стінами й верхівками дерев у блакитній далечині, чути було гомінкі, сповнені галасу й пісень, відлуння праці. Скільки сягало око за межовими пагорками, видно було, як чоловіки сіяли, ішли за плугом, садили картоплю, а на пісковиках за боронами здіймалася курява.

Тільки ліпецькі поля лежали німі, сумні, заглухлі, як безплідні пустища, схожі на дерева, що всихають серед молодого лісу. Лежали облогом у сирітській самотині, бо всі жіночі руки на селі не могли замінити й десятеро чоловіків, хоча жінки й працювали в поті чола з ранку до пізньої ночі.

Що вони могли самі зробити? Возилися з картоплею та льоном, а на інших полях дедалі голосніше перегукувались куріпки, часто пробігали зайці, та так сміливо й неквапливо, що можна було полічити, скільки їх майне білими плямами в озимині. Ворони блукали зграями по не зораних ланах, що ліниво вигрівалися на сонці, марно чекали людських рук.

Яка користь була людям від того, що дні стояли чудові, що сонце кожного ранку здіймалося, мов золота дароносиця, омита в срібних росах, що все зеленіло, віяло пахощами трав, дзвеніло пташиними голосами, що кожна канавка жовтіла молочаєм, кожна межа мінилася барвами, як стрічка, вишита стокротками, кожна лука всіяна була рожевим пухом квітів, кожне деревце одяглося буйною зеленню, і все на світі дихало весною, і земля наче кипіла й клекотала у весняному своєму буянні.

Що їм було до того, коли поля лежали не зорані, не засіяні, мов міцні, здорові парубки, які тільки вигріваються собі на сонечку й марнують тиждень за тижнем; коли на масній родючій землі замість хлібів розросталася свиріпа, осот поціляв у небо, лобода гойдалася в борознах, червонів щавель, на осінній зябі рясно сходив пирій, а на торішній стерні гордо височіли стрункі стебла коров'яка та, як нахабні кумасі, широко порозсідалися лопухи; всі бур'яни, що досі лякливо ховалися в землі, тепер переможно зростали, хижо плодилися, лізли з борозен на грядки й полонили ріллю.

Навіть жахом якимсь віяло від цих занедбаних полів.

Здавалося, що ліси, низько посхилявшись над перелогами, здивовано перешіптуються, струмки якось боязко пробігають по цій пустині, а хущі терну, вже обсипані білими бруньками, і груші на межах, і перелітні птахи, і кожен подорожній, що забрів сюди з чужого краю, і навіть хрести й статуї, які стерегли дороги,— все оглядається з подивом і запитує в ясних днів та безлюдних полів:

«А де ж поділися хазяї? Де співи, де буйна радість праці, де?»

І тільки плач жінок відповідав їм, що трапилося в Ліпцях.

Дні минали за днями без усякої зміни на краще — навпаки, з кожним ранком чимраз менше жінок виходило в поле, бо вони ледве могли впоратися з роботою, що її назбиралося вдома.

Тільки в Борин все йшло, як звичайно, хоча й повільніше, ніж минулими роками, і трохи гірше, бо Петрек тільки-но призвичаївся до польових робіт. А проте робочих рук не бракувало, і вони сяк-так справлялися з усім.

Ганка ще не вставала після пологів, але порядкувала так уміло і так владно, що навіть Ягусю примусила разом з іншими взятися до роботи. Вона пам'ятала про все: про худобу, про те, коли саме треба орати і де що сіяти, про хворого свекра, про дітей, бо Билиця з самих хрестин не приходив,— видно, захворів. Цілими днями Ганка лежала сама, людей бачила тільки в обід і ввечері, та раз на день навідувала її Домінікова. З сусідок жодна не приходила, навіть Магда, а про Роха не було й чутки: як поїхав тоді з ксьондзом, так і не повертався. Ганці страшенно надокучило лежати, і, щоб одужати швидше й набратися сил, вона не шкодувала для себе сала, яєць, м'яса, навіть наказала зарізати курку,— правда, курка ця не неслась, але все ж кілька злотих коштувала. Зате Ганка одужувала так швидко, що вже на проводи встала й вирішила піти в костьол «на вивід». Жінки її відраджували, але вона нікого не послухала й одразу ж після обідні в супроводі Плошкової пішла до костьолу.

Ноги її ще не зовсім тримали, і вона частенько спиралася на куму.

— Аж у голові паморочиться, так весною пахне.

— Нічого, день-два і звикнеш.

— Пролежала якийсь тиждень, а здається, наче місяць — так змінилося все навкруги!

— Еге, весна швидким конем скаче, не обженеш її!

— А зазеленіло все як, господи!

І правда, сади висіли над землею величезною зеленою хмарою, тільки комини біліли та жовтіли стріхи серед листя. В гущавині гілок несамовито щебетали пташки, з полів віяло теплим вітром, який шарпав бур'яни під тинами, брижив у ставку воду.

— Он як набростилися бруньки на вишнях, от-от зацвітуть!

— Якщо їх морозом не вдарить, вишень буде багато.

— Люди кажуть: якщо хліб не вродить, то сад догодить.

— Видно, так воно цього року і буде в Ліпцях... До того йдеться! — сумно зітхнула Ганка, обводячи вогкими очима незасіяні поля.

Вони швидко повернулися з костьолу, бо дитина розкричалась, та й Ганка відчула таку втому, що, як тільки прийшла додому, відразу лягла. Проте, не встигла вона віддихатись, як влетів Вітек, кричучи:

— Хазяйко, по селу цигани йдуть!

— Тільки цього бракувало! Клич Петрека й замкніть ворота, щоб вони чогось не поцупили.

Дуже стривожена, вона вийшла на ганок.

По селу розбіглась ціла зграя циганок, з дітьми за спинами, обдертих, розпатланих, чорних, як чавун, і таких надокучливих, що хай бог боронить!

Вони вештались скрізь, просили милостиню, всім пропонували поворожити й силоміць лізли до хати. Їх було не більше як десять, а галасу наробили на все село.

— Юзько, зажени курей і гусей на подвір'я, а дітей відведи в хату, бо ще вкрадуть котрогось! — наказала Ганка і сіла біля хати. Побачивши, що одна з циганок прямує до їхніх воріт, вона нацькувала на неї собаку. Лапа люто наскакував на циганку, не пускав її в двір, а та насварилася костуром і щось забурмотіла.

— Плювати мені на твої прокльони, не боюсь я їх, злодійко!

— Не зурочила б вона тебе, якби ти її пустила! — ущипливо пробурмотіла Ягна.

— Зате щось таки вкрала б! Такої не встережеш, хоч би й на руки їй дивився! А коли хочеш, щоб вона тобі поворожила, біжи за нею.

Мабуть, Ганка вгадала таємне бажання Ягни, бо та помчала на вулицю і цілий день ходила за циганками. Вона не могла позбутися якогось невиразного страху, але цікавість була дужча за все. Сто разів поверталась додому і знову бігла за циганками; нарешті смерком, коли циганки вже повертались до лісу, Ягна побачила, що одна з них зайшла до корчми, і, потерпаючи зі страху, попрямувала за нею. Раз у раз хрестячись, вона попросила її поворожити, незважаючи на те, що біля прилавка юрмилися люди.

Після вечері в Юзі на ганку зібралися дівчата й цокотіли, розповідаючи, що кожній з них наворожила циганка: Марисі Бальцерковій, що та одружиться восени, Настусі — велике багатство й чоловіка, Улісі Соховій, що наречений її зрадить, гладкій Веронці Бартковій — хворобу, а солдатці Терезі...

— Байстря, напевно! — буркнула Ягустинка, що сиділа осторонь.

Дівчата не звернули на неї уваги, бо до них у цей час підсів Петрек і став розповідати всяку всячину про циган: наче в них є свій король, у якого на одежі нашито безліч срібних гудзиків, і всі так його слухаються, що коли б він жартома наказав комусь з них повіситися, той одразу ж це виконав би.

— Над усіма злодіями король, таку владу має, а його собаками цькують! — прошепотів Вітек.

— Собаче плем'я, нехристі прокляті! — бурчала Ягустинка і, підсунувшись ближче, почала розповідати, як цигани крадуть дітей по селах.

— Щоб діти стали чорні, вони купають їх у вільховім відварі,

то їх потім і рідна мати не впізнає, та ще й цеглою мало не до кістки стирають на тілі ті місця, які під час хрещення ксьондз мастить свяченою оливою, і діти обертаються на справжніх чортенят.

— Кажуть, наче вони знають чари й заворожити можуть так, що й сказати страшно! —пискнула одна з дівчат.

— Правда, от приміром, дмухне вона на тебе — й одразу ж у тебе виростуть вуса з аршин завбільшки!

— Смійтеся, смійтеся! А я от чула, що одному дядькові зі Слупської парафії, який їх собаками нацькував, циганка блиснула в очі якимсь дзеркальцем, і він ту ж мить осліп.

— І ще кажуть, наче вони людину на що хочеш обернути можуть, навіть на звіра.

— Хто п'яний нап'ється, той і сам, без циган, на свиню обернеться.

— Ну, а той господар з Модліци, що торік на богомілля ходив, не повзав хіба навкарачки, не гавкав?

— У нього нечистий увійшов — адже ксьондз з нього виганяв бісів!

— Господи, які тільки дива бувають на світі, аж мороз по спині пробігає!

— Бо біда скрізь пантрує, як той вовк біля овець.

Охоплені тривогою дівчата притулилися ближче одна до одної, а Вітек, тремтячи від страху, пошепки промовив:

— І в нас тут щось недобре діється...

— Не бреши, дурню! — гримнула на нього Ягустинка.

— Та хіба я насмілюсь брехати... Ходить хтось по стайні, обрік коням засипає... а коні іржуть... І за сінник ходить, я сам бачив, як Лапа туди помчав, загарчав спершу, а потім хвостом махав і лащився, а нікого там не було! Це, мабуть, Кубина душа приходить,— додав він тихше, оглядаючись.

— Кубина душа! — мовила за ним Юзя пошепки й кілька разів перехрестилась.

Всі затремтіли, похолонувши від страху, а коли рипнули двері, з криком схопилися з місця. На порозі стояла Ганка.

— Петреку, а де в циган табір?

— У костьолі казали, що в лісі, за Боринином хрестом.

— Треба вночі вартувати, щоб, бува, не вкрали чого.

— Та, кажуть, вони поблизу свого табору не крадуть.

— На це покладатися нічого! Вдасться, то й вкрадуть. Два роки тому вони на цьому ж місці стояли, а в Сохи свиню поцупили...— сказала Ганка.

Коли дівчата порозходились, вона перевірила, чи добре Петрек і Вітек замкнули хліви й стайню, а повернувшись до хати, зайшла на Боринину половину глянути, чи вдома Ягуся.

— Юзько, біжи-но поклич Ягну, нехай іде додому! Я сьогодні не покину дверей на цілу ніч відчиненими.

Але Юзя прибігла дуже швидко і сказала, що в Домінікової темно і на селі майже всі вже сплять.

— Не пущу цю волоцюгу, нехай до ранку надворі посидить! — погрожувала Ганка, замикаючи двері на засув.

Було, мабуть, вже дуже пізно, коли, почувши, що хтось торсає двері, Ганка злізла з ліжка й пішла відчиняти. Вона навіть відсахнулась, так від Ягни тхнуло горілкою. З усього видно було, що вона дуже п'яна: довго не могла знайти клямку дверей; коли зайшла до себе, натикалась на меблі і, не роздягаючись, повалилась на ліжко.

— Ну й ну! І на ярмарку так не напиваються!

Цієї ночі Ганці так і не довелося спати спокійно: вдосвіта на селі знявся такий лемент і плач, що люди повибігали в самій білизні на вулицю, думаючи, що десь горить.

То Бальцеркова та її дочки заходилися плачем — у них злодії вкрали коня.

Вмить до їхньої хати збіглося все село, а вони, розпатлані, не тямлячи себе від розпачу, плачучи й голосячи розповідали, як Марися вдосвіта пішла засипати коневі обрік і побачила, що двері відчинені навстіж, а коня біля ясел немає.

— Господи милосердний, змилуйся! Рятуйте, люди, рятуйте! — плакала стара, хапаючись за голову. Вона метушилась, билася об тин, як сполоханий птах.

Прибіг солтис, послали по війта, але його вдома не було — він з'явився тільки через деякий час, ледве тримаючись на ногах. П'яний, заспаний, він нічого не міг утямити, бурмотів щось, а тоді став розганяти людей. Довелося солтисові забрати його геть з-перед людських очей. Щоправда, людям було до нього байдуже, на всіх каменем навалилось це нове, тяжке лихо. Слухали розповідь Бальцеркових, ходили від стайні на дорогу й назад, не знаючи, що робити, безпорадні і вкрай перелякані. Нарешті якась жінка вигукнула:

— Це цигани вкрали!

— Правда! Адже вони в лісі ночували.

— Тим-то вони вчора ходили й виглядали! Їхня робота! Вони, нікому більше! — залунали схвильовані голоси.

— Треба бігти в табір і відібрати коня, а злодіїв побити! — заверещала Гульбасова.

— На смерть забити за таке!

Галас знявся страшенний, дехто вже почав виламувати кілки з тинів, розмахувати кулаками, метушитись і всі вже ладні були бігти до лісу, аж тут виявилась ще одна напасть.

Прибігла заплакана солтисова жінка, гукаючи, що в них вкрали з подвір'я воза. Всі остовпіли, наче вражені блискавкою, і довго тільки

охкали й зітхали, розводячи руками та з жахом переглядаючись.

— Коня й віз! Такого ще в нашому селі не бувало!

— Це кару господь посилає!

— І що день то гіршу!

— Раніше протягом років стільки не траплялось, скільки тепер за один місяць.

— І чим ще все це скінчиться, чим тільки скінчиться! — тривожно шепотіли жінки.

Потім усі побігли за солтисом у сад до Бальцерків, де на росяній траві та на свіжій землі видно було сліди кінських копит. Ішли ці сліди аж до солтисової клуні. Там, певне, злодії запрягли коня у віз і манівцями, полем, виїхали повз млин на дорогу до Волі.

Півсела йшло по цих слідах, мовчки придивляючись до них. Під обгорілими стіжками, на повороті до Підлісся, сліди враз зникли, і їх не пощастило відшукати.

Ця крадіжка так розтривожила всіх, що, незважаючи на гарну днину, мало хто пішов працювати в поле. Люди блукали, мов очманілі, заламували руки, жаліли Бальцеркову, і їх чимраз дужче охоплювала тривога за своє добро.

А Бальцеркова сиділа на порозі стайні, наче біля домовини, вся запухла від плачу і, задихаючись, примовляла крізь ридання:

— Ох, мій Гніденький, коник мій любий, робітничок мій єдиний! Йому ж лишень десятий рік минув! Я його лошам вигляділа, як дитину рідну, він разом з моїм Стахом народився. Що ж ми, сироти, тепер без тебе робитимем? Що?

Вона голосила так жалібно, що чутливі жінки плакали разом з нею над цією втратою: адже без коня в господарстві як без рук, особливо навесні, та ще й зараз, коли чоловіків немає.

Всі сиділи навколо Бальцеркової, втішаючи її та згадуючи Гнідого добрим словом.

— Добрий був кінь, міцний ще, а лагідний, як дитина!

— Він мого хлопчика хвицнув, а все-таки, кумо, скажу по правді: коник був славний!

— Правда, кульгавий трохи й сліпнути почав, але сорок карбованців за нього завжди дали б.

— А пустотливий, як песик! Пам'ятаєте, як він перини з тинів скидав?

— Так, пошукати такого коника, пошукати! — співчутливо зітхали сусідки, наче покійника згадували, а Бальцеркова щоразу, глянувши на ясла, знову починала ридати вголос. Порожнє стійло, як свіжа могила, нагадувало про неоплакану ще втрату. Заспокоїлась вона тільки тоді, коли їй сказали, що солтис, узявши з собою Петрека, Ганчиного наймита, Валека, що робив у ксьондза, та мельникового Франека, поїхав шукати коня в циган.

— Еге, шукай вітру в полі! Зуміли вкрасти, зуміють і сховати.

Вже надвечір вони повернулись і розповіли, що ніде — ні сліду, кінь наче у воду впав.

З'явився війт і, хоча вже стемніло, поїхав разом із солтисом повідомити стражників про крадіжку, а Бальцеркова з Марисею пішли самі шукати коня по сусідніх селах.

Повернулися ні з чим, довідавшись тільки, що й по інших селах почастішали крадіжки. Ця звістка ще більше налякала людей; всі боялися за своє добро. Війт навіть виставив сторожу. За браком хлопців, до цієї сторожі взяли двох жінок та кількох старших хлоп'ят, які щоночі повинні були обходити село. До того ж хтось у кожній хаті пильнував і дівчата ночували в стайнях та хлівах.

Проте й цим не убезпечилися, і тривога ще дужче зросла, коли, незважаючи на всі пересторо̀ги, першої ж ночі злодії вкрали у Філіпки свиню, яка от-от мала опороситись.

І словами не сказати, що діялося з нещасною жінкою: вона побивалася так, наче втратила дитину, бо ця свиня була її єдиним скарбом, вона сподівалася, продавши її, прохарчувати сім'ю до нового врожаю. Вона так ридала й билася головою об стіну, що страх було дивитись, навіть до ксьондза побігла з плачем, і він так розчулився, що дав їй цілого карбованця та ще й обіцяв подарувати порося з тих, які мали народитися в жнива.

Люди зовсім розгубилися, не знаючи, як вберегтися від крадіжок. Цей день був справжнім днем похорону, а до того ж і погода зіпсувалась: з самого ранку мжичив дощик; важке сіре небо наче пригнітило світ, і смуток мимоволі оповивав серця. Люди сиділи приголомшені, зітхали і з жахом думали про наступну ніч.

Але, на щастя, надвечір з'явився Рох і, оббігавши всі хати, повідомив скрізь дивовижну, неймовірну новину: післязавтра, в четвер, з'їдуться в Ліпці сусіди — допомогти в польових роботах.

Спершу ніхто не хотів цьому вірити, та коли й ксьондз прийшов на село і урочисто підтвердив Рохові слова, радість охопила всіх. Смерком, коли ущух дощ і калюжі порожевіли від вечірньої заграви, яка просочилась крізь туман, на дорогах зароїлися люди, залунали веселі крики. По хатах стояв гомін, сусіди бігали один до одного обговорювати новину і дивуватися їй. Всі так зраділи несподіваній допомозі, що навіть про крадіжку забули і мало хто вартував цієї ночі.

Назавтра все село вже вдосвіта було на ногах. Жінки прибирали, пекли хліб, готували вози, різали картоплю для садіння, ішли в поле розкидати гній, що лежав там іще в купах. А в деяких хатах вже клопоталися, щоб було чим напоїти й нагодувати несподіваних гостей, розуміючи, що треба привітати й почастувати їх по-хазяйськи. Не одна гуска й курка, залишена на продаж, наклала головою, і

жінки знов немало набрали в борг у корчмаря і мельника. Здавалося, в Ліпцях готувалися до великого свята.

А найбільше за всіх радів і хвилювався Рох. Цілий день він снував по селу, стежачи за приготуваннями, всіх підганяв і так сяяв, був, проти свого звичаю, такий говіркий, що коли дійшов до Борин, Ганка, яка знову почувала себе недобре, сказала тихо:

— У вас очі горять, наче у хворого...

— Ні, я здоровий і щасливий, як ніколи в житті! Подумайте: на цілих два дні в Ліпці наїде стільки чоловіків, що всю невідкладну роботу упорають. Як же не радіти?

— Дивно мені тільки, що вони згодні працювати дурно, тільки за спасибі... такого ще не бувало!..

— Еге, за спасибі приїдуть допомагати, так добрі поляки, щирі християни й повинні робити! Звісно, так досі не бувало — через те зло й панувало в світі,— а тепер буде! Ще все зміниться на краще, от побачите! Люд порозумнішає, збагне, що ні на кого йому покладатися, крім самого себе, і ніхто нам не допоможе, самі ми повинні собі допомогти. І розростеться тоді люд по всій землі могутнім бором, і вороги його зникнуть, як сніг навесні. Побачите, прийде така пора! — гукав Рох і простягав руки, наче хотів обняти весь люд і любов'ю об'єднати його в непереможну силу.

Але тільки-но Ганка почала допитуватись, хто зробив це чудо, хто навчив сусідів приїхати допомагати, Рох утік і знову пішов по хатах. До пізньої ночі скрізь горіло світло — то дівчата готували собі обнови, сподіваючись, що завтра приїдуть не тільки дядьки, а й молоді хлопці.

І назавтра, тільки-но світанок побілив стріхи, село було вже готове прийняти гостей. З комінів здіймався дим, дівчата, мов очманілі, бігали з хати в хату, хлоп'ята вилазили по драбинах на дахи і дивились на дорогу. Село принишкло в радісному чеканні. День був теплий, але пасмурний і якийсь напрочуд зажурений. В садках голосно щебетали птахи, але голоси людей звучали глухо, важко повисаючи в теплому вологому повітрі.

Чекали довго. І тільки коли вже продзвонили до ранньої обідні, глухо загули дороги, і в легкій синявій імлі з'явилися перші вози.

— Їдуть з Волі!

— Їдуть з Ріпок!

— З Дембіци їдуть!

— Їдуть з Пшиленка!

Так гукали з усіх боків, і люди наввипередки бігли до костьолу, куди вже під'їжджали перші вози. Незабаром на майдані було повно возів і людей. Одягнені по-святковому чоловіки зіскакували з возів і віталися з жінками, які збігалися звідусюди. А діти, звісно, галасували більше від усіх, юрбою оточивши приїжджих.

Всі зараз же рушили в костьол, звідки вже линули звуки органа. Тільки-но обідня скінчилась, мало не все село посунуло за ворота цвинтаря під дзвіницю. Попереду виступали господині, дівчата крутилися збоку та пасли очима парубків, а халупниці трималися осторонь, збившися в гурт, мов лякливі куріпки. Вони не сміли лізти на очі ксьондзу, який незабаром вийшов до юрби, привітався з усіма і разом з Рохом почав розподіляти приїжджих по хатах, причому старався, щоб багаті потрапили до багатих.

Він так швидко все розподіляв, що не минуло й півгодини, як усіх приїжджих розібрали, і біля костьолу залишилися тільки заплакані халупниці, які марно сподівалися, що їм теж дадуть помічників.

По всьому селу знялася метушня: жінки розставляли біля хат лави й столи, подавали гостям сніданок і частували горілкою, щоб швидше познайомитися. Дівчата прислужували, а самі майже не доторкались до їжі — бо ж більшість приїжджих були молоді хлопці, і так гарно вбрані, наче вони приїхали не на роботу, а на заручини.

Але на балачки не було часу: гості сказали тільки, з яких вони сіл та як їх звуть, і навіть їли мало, чемно відмовляючись тим, що вони ще не заробили такого частування.

Незабаром вони, під проводом жінок, почали виїжджати на поля. Все нагадувало урочисте свято.

Ожили безлюдні німі лани, задзвеніли голоси, з усіх дворів виїжджали вози, всіма дорогами тяглись плуги, всіма межами сунули люди; скрізь, у садках і на полях, чути було вигуки й радісні привітання; іржали коні, порипували розсохлі колеса, шалено гавкали собаки, ганяючись за лошатами, і буйна радість переповнювала всі серця й наче линула в простори. На картоплищах, на смужках, призначених під ячмінь, під жито, на зарослих бур'яном перелогах люди бралися за роботу галасливо, радісно, наче пускалися в танець.

Та от змовк гомін, свиснули батоги, зарипіли орчики, рвонули коні — й іржаві ще плуги поволі почали врізатися в землю й вивертати перші скиби масної чорної землі. А люди випростувались, набираючи повітря в легені, хрестилися і, окинувши поглядом поля, продовжували роботу.

Побожна тиша залягла в полях, наче в неозорому храмі, де іде служба божа. Люди мовчки схилялися над своїми смужками і з щирими зітханнями кидали святе зерно, сіяли працю свою, сподіваючись на щасливе врожайне завтра, і з глибокою вірою віддавали матері землі всі свої сили й думи.

Гей, ожили смутні ліпецькі поля, дочекалися хазяїв! Куди не глянь, від похмурих лісів до найдальших меж, скрізь у зеленкуватій імлі, наче у підводному царстві, так і миготіли червоні спідниці, смугасті штани, білі каптани, коні, що, напружившись, тягли важкі плуги, і вози на межах.

Наче бджолиний рій обліпив землю, яка віяла пахощами, і працьовито рився в ній у тиші блідого весняного дня, і голосніше співали жайворонки, невидимо линучи десь у вишині, а часом пролітав вітер, шарпав дерева, розвівав спідниці жінок і, попестивши мимохідь вруна, з реготом тікав у ліс.

Довго працювали без перепочинку, тільки час від часу хто-небудь випростував спину, переводив подих і знову нахилявся над землею. Навіть полуднати не поїхали з поля — присівши на межах, нашвидку поїли з горщиків, розім'ялися і, тільки-но погодували коней, знову взялися до плуга, не лінуючись і не зволікаючи.

Тільки смерком усі почали роз'їжджатися з полів. І відразу замигтіли вогники в хатах, і все село засяяло світлом, що вибивалося з вікон і відчинених дверей. У кожній хаті, готуючи вечерю, поралися господині. Знявся гамір, біганина, рипіли ворота, мукали телята, гелготіли гуси, яких заганяли на ніч, верещала дітвора. Все село аж двигтіло від цього на диво радісного гомону.

Він змовк тільки тоді, коли господині стали запрошувати до столу, так щиро вшановуючи гостей,— садовили їх на почесні місця, пропонували найкращі шматки, щедро пригощали і м'ясом, і горілкою.

В усіх хатах вечеряли, і у відчинені вікна й двері видно було схилені над мисками голови та плямкаючі роти. Стукотіли ложки, і смачний запах смаженого сала линув аж на вулицю й лоскотав ніздрі.

Тільки Рох ніде не сідав до столу надовго, а все ходив від хати до хати, тішив людей добрим словом і, поговоривши, ішов до інших, мов запобігливий господар, який про все клопочеться, нічого не забуває. Як і всі на селі, він був веселий — може, навіть радів більше, ніж інші.

В хаті у Ганки теж було по-святковому. Хоча поміч їй не була потрібна, вона, щоб допомогти іншим, покликала до себе вечеряти двох ріпецьких, які працювали у Веронки й Голубової. Покликала саме цих, бо вони вважали себе за шляхтичів.

Правда, в Ліщях завжди кепкували з такої шляхти і мали її за ніщо, лаяли навіть більше, ніж міських лахмітників та всяких пройдисвітів, але тільки-но ріпецькі ввійшли до хати, Ганка відразу збагнула, що це люди іншого, вищого гатунку.

Обидва були невисокі, худорляві, одягнені по-міському в чорні довгі каптани, вусики в них стирчали, як конопляні віхи. Вони дивилися на все звисока, але були говіркі, поводилися делікатно й висловлювались зовсім, як пани,— чемно хвалили все і вміли сказати щось приємне кожній жінці, не дивно, що ті аж танули від задоволення.

Ганка наказала приготувати ситну вечерю й застелити стіл чистою скатертю.

Вона була дуже уважна до гостей і наказала домашнім догоджати їм, отож усі ходили навколо них мало не навшпиньки, здавалося, по

очах вгадуючи кожне їхнє бажання. А Ягна зовсім очманіла, вбралася, мов на свято, і сиділа, дивлячись на молодшого шляхтича, як на ікону.

— У нього свої панни є, на босих він і не гляне!— шепнула їй Ягустинка, і Ягна, зашарівшись, утекла до себе.

Якраз у цю хвилину зайшов Рох і став шукати очима вільне місце.

— Найбільше здивуються наші чоловіки з того, що допомагати ліпецьким приїхали люди з Ріпок!— неголосно промовив він.

— Ми з ними не за своє билися в лісі, тим-то ніхто з нас не має серця на ліпецьких,— заперечив той, що був старший.

— Завжди так і буває: двоє б'ються, а третій з цього користується.

— Правду кажете, Роху, але якби ці двоє помирилися між собою та дійшли згоди, третьому могло б добре попасти, хіба не так?

— Мудро говорите, пане ріпецький, мудро...

— Сьогодні на Ліщі лихо впало, завтра воно може звалитися й на Ріпки.

— І на всяке село, пане ріпецький, якщо селяни, замість стояти один за одного і спільно захищатись, почнуть сваритися та по злобі один одного виказувати ворогові. А розумні, приязні сусіди — мов кам'яні мури, їх свиня не підриє і до городу шкоду робити не впхається..

— Ми це вже знаємо, Роху, а от, між нами кажучи, селяни цього ще не розуміють, у цьому ж то й лихо!

— На все свій час, пане ріпецький: порозумнішає люд...

Після вечері всі вийшли на ганок, де Петрек грав на скрипці дівчатам, які збіглись його послухати.

Надходив вечір, тихий і теплий. Туман білим кожухом стелився по луках, над болотами квилили чайки, як завжди невгаваючи гуркотів млин, часом шелестіли дерева. Високе небо вкрили бурі хмари, і тільки по краях їх просочувалось місячне світло, а місцями в проваллях поміж хмарами, мов у глибині колодязя, яскраво мигтіли зорі.

Село гуло, як вулик перед роїнням. До пізньої ночі світилися вікна, на подвір'ях і на вулицях чути було то тихий шепіт, то вибухи веселого реготу. Дівчата жартували з парубками, гуляли з ними над ставом, старші гості сиділи з хазяями на порогах і статечно розмовляли, розкошуючи відпочинком і прохолодою.

Назавтра, в передсвітанковій синій імлі, ледь зарожевіло небо, всі посхоплювалися і стали збиратися в поле.

Зійшло сонце — і, наче у срібні шати, одітий памороззю світ засяяв вогнями, заіскрився вологим блиском. Защебетали птахи, зашуміли дерева, задзюрчали струмки, і вітер, прихиляючи кущі, розніс по селу гуркіт возів, рев худоби, оклики, пісні дівчат, весь той гамір і метушню, які завжди супроводять виїзд у поле.

На луках лежав іще білий, як сніг, туман, тільки на пагорках він порідішав та, пошматований сонячним промінням, димів, наче з ку-

рильниць: здавалося, пасма тонкої, але прозорої пряжі здіймаються в ясне небо. Поля дрімали, бубнявіючи уві сні, як бруньки, а люди вже з усіх боків атакували сонні росяні простори. Поринаючи в пронизаний сонцем туман, вони мовчки схилялися над ріллею, а від землі, від дерев і синьої далечини, від блискучих струмків, від туманів і неба, що високо підносило пломінний сонячний диск, дихало такою буйною весною, таким чадом сили й п'янкої радості, що перехоплювало подих у грудях, душа тремтіла у священному захваті, який робить людей мовчазними, виявляється тихими сльозами, зітханнями.

Трударі довго оглядались навкруги, побожно хрестились, шепотіли молитву і нарешті мовчки бралися до роботи, тож коли задзвонили до ранньої обідні, всі вже були в полі.

Туман швидко розвіявся, і поля стояли в сонячному сяйві. Скільки сягало око, на ліпецьких землях, посмугованих латками зеленої озимини, рябіли спідниці жінок — вони садили картоплю,— поблискували плуги, сунули борони. Тут і там на чорних довгих смугах ходили пообв'язувані ряднами чоловіки і, трохи нахилившись, побожним плавним рухом руки сіяли зерно в пухку ріллю...

Працювали так ретельно, що й не помітили, як з'явився в полі ксьондз,— він після обідні прийшов до свого наймита, який орав край дороги. На подив усім, ксьондз став походжати по полях, весело вітаючись з людьми та частуючи чоловіків — кого тютюном, а кого й цигаркою. Тут він кидав ласкаве слово, там гладив голівку дитини чи жартував з хлопчаками, і раз у раз можна було бачити, як панотець зганяє зграю горобців, які сідали на щойно засіяне ячменем поле, чи благословляє хрестом першу пригорщу зерна. І скрізь він квапив людей, наче економ у маєтку.

Після обідні ксьондз теж разом з усіма вийшов у поле об'явити жінкам, що хоча сьогодні день святого Марка, хресний хід відкладено до третього травня.

— Зараз шкода часу,— адже сусіди не приїдуть вдруге вам допомагати.

Він і сам не пішов з поля до самого вечора. Підібравши рясу і спираючись на ціпок, бо нелегко було йому носити таке черево, він невтомно ходив і ходив, зрідка сідаючи на межі, щоб витерти піт з лисини і передихнути.

Всі були йому щиро вдячні, бо під його наглядом працювалося швидше і легше, сусідські чоловіки були горді, що сам ксьондз у них за економа.

Велике червоне сонце сідало за ліс, земля мерхла, і густо засиніла далеч, коли, покінчивши з найневідкладнішою роботою, чоловіки почали повертатися в село: вони поспішали, щоб завидна встигнути додому.

Багато хто й від вечері відмовився, нашвидку закусивши чим-небудь; інші похапцем брали подані миски з їжею; запряжені коні іржали біля хат.

Ксьондз разом з Рохом підходили до кожного і ще раз окремо дякували за допомогу ліпецьким.

— Те, що даєш нужденному,— даєш самому господові! І от я вам що скажу: хоч ви не дуже охоче замовляєте обідні й забуваєте про те, що треба для костьолу,— бо вже рік минув, як даремно нагадую вам, що в мене дах протікає в плебанії,— я буду за вас щодня богу молитися, бо ви зробили добре діло! — говорив ксьондз, із сльозами цілуючи голови, що схилялися перед ним.

Ксьондз і Рох підходили вже до ковалевої хати і звертали на той бік ставу, коли їм заступили дорогу заплакані жінки-халупниці з Козловою на чолі.

— Ми, ваша велебність, спитати хочемо: а нам чоловіки не допоможуть? — почала Козлова голосно й зухвало.

— Чекали ми, чекали, що й до нас черга дійде, а вони вже від'їжджають!

— І ми, сироти, залишаємось без усякої допомоги! — заговорили всі гуртом.

Ксьондз так захвилювався, що навіть почервонів.

— Що ж я можу зробити? Не вистачило на всіх... І так вони цілих два дні чесно допомагали,— бурмотів він, глипаючи на них очима.

— Еге, допомогли, та тільки багачам...— схлипнула Філіпка.

— А до нас, як до зачумлених, ніхто не прийшов!..

— Нікому й діла немає до нас, нещасних...

— Навіть кілька чоловіка — під картоплю зорати — і тих не дали! — жалібно говорили жінки.

— Голубоньки, адже від'їжджають вони... Як тут бути? Ну, що-небудь зробимо; знаю, що й вам тяжко... І ваші чоловіки разом з іншими в острозі... Нічого, кажу, зробимо що-небудь!

— А доки ж нам чекати? Якщо й картоплі не посадимо, тільки й залишається посторонка шукати! — заголосила Гульбасова.

— Кажу вам — зробимо! Дам вам своїх коней, хоч на цілий день, тільки ви їх мені не заженіть... Мельника теж умовлю...

— Може... Поки сонце зійде, роса очі виїсть. Ходімо, жінки, не скигліть даремно! Якби ви не бідували, вам би ксьондз допоміг! Для багатих господарів усе знайдеться, а ти, бідното, гризи каміння та сльозами запивай! Вівчар чому про баранів дбає? Бо він їх стриже. А з нас що можна взяти — хіба воші! — кричала Козлова так голосно, що ксьондз навіть вуха заткнув і втік.

Жінки збилися в купу, плакали гіркими сльозами та голосили, а Рох потішав їх, як умів, обіцяючи допомогти. Він відвів усіх вбік

під тин, бо чоловіки вже роз'їжджалися. На вулицях торохтіли вози, і з усіх порогів линули щирі слова подяки:

— Хай вам бог заплатить!

— Будьте здорові!

— Віддячимо при нагоді!

— У неділю приїжджайте до нас у гості, як до рідних!

— Батьків вітайте! І жінок своїх до нас привозьте!

— А буде кому треба — від усього серця допоможемо!

— Щасливо! Пошли вам боже урожай добрий, сусіди любі! — відгукувались ті й махали руками й шапками.

Дівчата і вся дітвора, скільки її було на селі, випроводжали гостей за село, ідучи поряд з возами. Найбільше стовпище було на тополевій дорозі, бо нею їхали аж з трьох сіл. Вози котилися поволі, під веселі розмови, сміх і жарти.

Вже смеркало, захід догоряв, і тільки вода в струмках і ставку сяяла ще червоними відблисками. Над луками клубочивсь туман, тиша весняного вечора оповивала землю. Десь вдалині хором кумкали жаби.

Ліпецькі провели гостей до перехрестя і там стали прощатися під сміх і крики, та не встигли ще коні рушити, як одна з дівчат заспівала їм услід:

Хай мій Ясь мене посвата;
Вже додому їде тато,
Виїжджа на міст.

Да-дана!
Виїжджа на міст!

А хлопці, обертаючись, співали у відповідь:

Зараз, Ма́рись, люта стужа,
Старости померзнуть дуже.
Жди мене у піст!

Ой да-дана!
У великий піст!

Дзвінко лунали молоді голоси, розносячи радість на весь світ.

VII

Чоловіки повертаються!

Ця звістка вдарила, як грім, і блискавкою облетіла Ліпці.

— Це правда? І коли? І як?

Ніхто нічого не знав.

Знали тільки, що сторож з волосної канцелярії приходив вдосвіта до війта з якимсь казенним папірцем і сказав це Клембовій: вона саме виганяла гусей на став, та́ миттю кинулася з новиною до сусідів, а дівчата Бальцеркової рознесли її по найближчих хатах, і за якихось десять хвилин всі Ліпці були вже на ногах і радісно гомоніли.

Щойно розвиднілось, і травневий ранок уставав якийсь похмурий і мокрий, сіявся, мов крізь густе сито, дощик і тихо хлюпав у розквітлих садах.

— Чоловіки повертаються! Чоловіки повертаються! — линув крик по всьому селу, дзвінко відлунював у садах, дзвенів радісним подзвінням у кожній хаті, як полум'я вихоплювався з кожного серця.

День щойно починався, а село вже кипіло, мов у храмове свято. Діти з гамором мчали на вулицю, грюкали двері хат, жінки одягалися вже на порогах, жадібно вдивляючись у дорогу, заслонену пишними гілками дерев і сіткою дощу.

— Всі повертаються! Чоловіки, парубки, хлопці — всі! Ідуть! Вже вийшли з лісу, вже на тополевій дорозі! — гукали всі навперебій, стоячи на порогах, а деякі мов очманілі мчали на вулицю. Де-не-де чути було і плач, і швидкий тупіт ніг: жінки бігли зустрічати своїх.

Розбризкуючи грязюку, чавкотіли дерев'яні черевики. Юрба вибігла за костьол, але на довгій, залитій дощем дорозі сіріли тільки каламутні калюжі та глибокі, повні води колії.

Ні душі живої не видно було під потемнілими від зливи тополями.

Дуже розчаровані, всі, не довго думаючи, помчали на той кінець села за млин, бо чоловіки могли прийти й тією дорогою, через Волю. Але й там нікого не було! Періщив дощ, сірим пилом заслоняючи широку вибоїсту дорогу. Жовта від глини вода бігла по канавах, клекотіла в борознах; по дорозі теж ринули спінені потоки, а розквітлий терен по краях зеленого поля згортав змерзлі квіти.

— Ворони кружляють високо — значить, злива швидко вщухне,— сказала одна з дівчат, марно вдивляючись у далечінь.

Дівчата пройшли трохи далі й раптом помітили, що з боку згорілого фільварку хтось прямує їм назустріч.

Це був сліпий жебрак, якого на селі всі знали. Собака, що йшов попереду нього на вірьовці, сердито загавкав на дівчат і став стрибати на них, а сліпий, уважно прислухаючись, збирався вже захищатися ціпком, але, почувши гомін, зацитькав собаку, привітався і весело сказав:

— Здається, ліпецькі, га? І щось багато вас...

Подружки оточили його — і давай розповідати новину, не даючи одна одній слова сказати.

— Налетіли на мене сороки і всі разом скрекочуть! — буркнув старий, уважно слухаючи і крутячи головою на всі боки.

До Ліпців поверталися вже всією юрбою, а жебрак плентався посередині, підскакуючи на костурах і виставляючи наперед своє широке обличчя із сліпими очима.

Щоки в нього були товсті, червоні, очі зарослі більмами, брови сиві й кущуваті, ніс, як труба, і черево чимале.

Він терпляче слухав цокотіння дівчат, а коли розібрав нарешті в чому річ, перебив їх:

— От з цією новиною я й поспішав до вас на село! Нехристь один сказав мені на вухо, що ліпецькі чоловіки сьогодні виходять з острогу! Вчора він це мені сказав, я й думаю собі: побіжу-но завтра вдосвіта і перший принесу цю звістку жінкам! Ще б пак! Такого села, як Ліпці, пошукати! А хто ж це тут біля мене дріботить? Щось я з голосу не можу впізнати...

— Марися Бальцеркова!.. Настка Голуб!.. Уліся солтисова!.. Кася Клембова!.. Гануся Сікора! — закричали дівчата.

— Ого! Весь цвіт дівочий назустріч мені вийшов! Мабуть, кортіло вам хлопців своїх побачити, а доводиться замість них дідом вдовольнятися, га?

— Неправда! Ми батьків зустрічати вийшли! — закричали всі гуртом.

— Бійтеся бога, адже я не глухий, а тільки сліпий! — гукнув старий, насуваючи на вуха шапку.

— Казали на селі, що вони вже йдуть, от ми й побігли назустріч! А тут нікого!

— Рано ще; добре, як опівдні встигнуть додому господарі, ну, а хлопці, може, й до вечора не повернуться.

— Це ж чому? Всіх разом випустять, значить, разом і прийдуть!

— А може, хлопці в місті забаряться. Хіба мало там дівчат? Нащо їм поспішати? Хе-хе! — дражнив їх старий, посміюючись.

— Ну, й нехай там розважаються! Ніхто за ними не плакатиме!

— Ще б пак, у місті чимало таких, що в мамки пішли або печі в євреїв топлять... Такі їм раді будуть! — похмуро буркнула Настуся.

— Кому міські хвойди миліші, ті нам не потрібні!

— А давно ви, дідусю, в Ліпцях не були? — спитала одна з дівчат.

— Давно. Ще з осені. Зимував я в добрих людей — весь скрутний час прожив у маєтку.

— Чи не в нашого пана у Волі?

— У Волі, так! Я ж з панами та з їхніми собаками запанібрата:

вони мене знають і не скривдять! Дали мені місце на печі, годували, скільки влізе, от я їм цілісіньку зиму з соломи перевесла крутив та бога славив. І сам під'їв, і песик мій теж боки собі нагуляв. Го-го! Пан ваш розумний, із старцями дружить! Він знає, що, як треба буде, від них і торби, й воші задурно матиме... Хе-хе! — сміявся сліпий, аж черево в нього трусилося, кліпав очима й базікав далі: — А дав господь весну, надокучили мені високі покої та панська їжа, засумував я за мужицькими хатами, за широким світом. Ех! Дощик який — щире золото, теплий, рясний, від нього все швидше вродить! Так і пахне землею, молодою травичкою!.. Та куди ж ви, дівчата!

Він почув, що вони побігли, залишивши його самого біля млина.

— Дівчата!

Але жодна не відгукнулась: вони побачили здалека юрбу жінок, які йшли понад ставом до війтової хати, і помчали до них

Біля війтової хати зібралося півсела, щоб дізнатися щось певне про повернення чоловіків.

Війт, видно, недавно встав — він сидів на порозі без каптана і, обмотуючи ноги онучами, гукав жінці, щоб подала йому чоботи.

Жінки з гамором налетіли на нього, ледве дихаючи від нетерпіння, засапані, забризкані грязюкою, деякі навіть ще невмивані й нечесані.

Війт дав їм накричатися, а тим часом натягнув змащені смальцем чоботи, вмився в сінях і, розчісуючи біля відчиненого вікна скуйовдженого чуба, кинув насмішкувато:

— Що, не терпиться вам, скучили без хлопів? Не журіться, сьогодні неодмінно повернуться. Стара, дай-но той папірець, що сторож приніс... отам за образами.

Він покрутив папірця в руках і, клацнувши по ньому пальцями сказав:

— Ось тут чорним по білому написано: «Оскільки селяни села Ліщі, Тимовської волості, повіту...» Ось вам, читайте самі! Вже коли війт вам каже, що повернуться, значить, так воно й буде!

Він кинув їм у вікно папірець, і той став переходити з рук до рук. Хоч жодна з жінок не вміла прочитати ні слова, бо папірець був «казенний» — написаний по-російськи,— всі дивились на нього з якоюсь тривожною радістю. Коли черга нарешті дійшла до Ганки, вона взяла папірця через фартух і віддала його війтові.

— Куме, а всі повернуться? — спитала вона несміливо.

— Написано, що повернуться, отже, повернуться.

— Разом брали, то й разом і випустять,— зауважила одна з жінок.

— Зайдіть до нас, кумо, адже ви промокли,— запрошувала Ганку війтова жінка. Але Ганка відмовилась, насунула хустку на лоба і перша пішла додому.

Ішла дуже повільно, задихаючись від страху й радості водночас. «Звісно, й Антека відпустять, не може інакше бути!» — думала

вона. І раптом зупинилась, прихилилась до чийогось тину — так стислося в неї серце, що вона мало не впала. Довго хапала повітря спраглими, пересохлими губами... Вона й досі почувала себе недобре, дивовижна слабість не минала. «Антек повернеться! Повернеться!» Від радості, що переповнювала серце, хотілось кричати, і водночас Ганка відчула незрозумілий страх, непевність, невиразні побоювання.

Вона йшла, ступаючи чимраз повільніше, чимраз важче, і тулилась до тинів, бо по всій вулиці з галасом сунула юрба. Всі сміялися й розмовляли, сяючи радістю, незважаючи на дощ, збиралися купками біля воріт і на березі, жваво обговорюючи новину.

Ганку наздогнала Ягустинка.

— Знаєте вже, мабуть? Оце так новина! Чекали ми її щодня, а як прийшла — наче обухом по голові! Від війта йдете?

— Звідти. Він підтвердив, що прийдуть сьогодні, і навіть нам папірця прочитав.

— Ну, коли в папірці сказано, значить, правда! Хвалити бога, повернуться бідолашні, повернуться господарі! — палко зашепотіла Ягустинка, склавши руки, і сльози потекли з її вицвілих очей. Ганка навіть здивувалась.

— Я думала, ви на всіх злоститесь, а ви — в сльози! Ну-ну!

— Що ви! Чого б я в такий час злостилась! Бува, з горя й скажеш щось, а на серці — зовсім інше. Хоч-не-хоч разом з усіма мусиш і радіти й сумувати. Не може людина жити осторонь від усіх, ні, не може!..

Вони проходили повз кузню. Тут гупали й стукотіли молоти, в горні палаххотів червоний вогонь, а коваль біля стіни обіруч натягав обід на колесо. Побачивши Ганку, він випростався й пильно глянув у її розчервоніле обличчя.

— Ну, що? Дочекалися Ліпці свята! Кажуть, повернеться дехто.

— Всі! Всі повертаються! Війт це в повідомленні прочитав,— поправила його Ягустинка.

— Всі... Убивць, надіюсь, так швидко не випустять, ні!

У Ганки навіть у голову вдарило, і серце мало не розірвалося з болю, але вона опанувала себе і, тільки відходячи, сказала із страшною ненавистю:

— Щоб тобі твій собачий язик відсох!

І пішла швидше, щоб не чути його сміху, який її мов ножем краяв.

Липе на ганку вона обернулась і глянула на небо.

— Ллє і ллє... нелегко буде орати! — сказала вона з удаваним спокоєм.

— Дарма! Весняний дощ та старої баби танок — недовгі...

— Треба буде поки що картоплю садити під сапу.

— Жінки от-от прийдуть, спізнилися через цю новину, але прийдуть неодмінно. Я до всіх звечора заходила: вони обіцяли прийти відробляти.

В печі вже тріщав вогонь, у хаті було тепло й світліше, ніж на вулиці. Юзя чистила картоплю, а дитина кричала не своїм голосом, хоч як забавляли її старші діти. Ганка, уклякнувши біля колиски, стала годувати немовля.

— Юзю, скажи Петрекові, щоб віз приготував, возитиме гній від Флорки на те поле, що біля жита Пачесів. Поки дощ ущухне, встигне кілька возів вивезти... нічого йому байдикувати!

— Ну, ви нікому полінуватися не дасте!

— Бо й сама рук і ніг не шкодую! — Ганка підвелася, застібаючи сорочку.— Ох, мало не забула: адже сьогодні з полудня свято. Ксьондз об'явив, що буде процесія, та, яку відклали в день святого Марка...

— Таж процесія буває тільки на храмове свято...

— Він з амвона казав, то, мабуть, буде... І у звичайне свято можна святити межі.

— Сьогодні хлоп'ята будуть прокладати на пагорках першу борозну! — із сміхом гукнула Юзька, звертаючись до Вітека, що зайшов саме до хати.

— Ідуть уже жінки! Ягустинко, ви йдіть із ними і порядкуйте там, а я вдома залишусь, поприбираю і сніданок приготую. Юзя й Вітек носитимуть картоплю в поле! — наказувала Ганка, дивлячись у вікно на халупниць, що, закутані по самі очі,— хто хусткою, хто мішком,— з кошиками й сапами підходили до ганку та обчищали черевики від грязюки.

Ягустинка відразу ж повела їх через перелаз до польової дороги за сінником, де починалося чорне намокле картоплище.

Тут вони відразу взялися до роботи — по дві на рядок,— скопували сапами землю й садили картоплю. Чотири жінки працювали, а Ягустинка тільки наглядала за ними й підганяла.

Але робота у них не йшла на лад! Руки коцюбли від холоду, в борознах було мокро, і в черевики набиралась вода, а одежа промокла наскрізь. Дощ, хоча теплий і дрібний, мжичив без упину, поливаючи землю й дерева, які, звісивши гілки над дорогою, з насолодою підставляли їх під струмки.

А втім, мало от-от випогодитися: співали півні, обрій прояснився, в повітрі часом стрілою шугали ластівки, наче вилетівши на розвідку, а ворони злітали із стріх і кружляли низько над полями.

Жінки, схожі на купи мокрого шмаття, зігнувшись над грядками, порпалися в землі. Працювали вони дуже повільно, розмовляли і подовгу відпочивали — знати було, що прийшли відробляти, а не працювати на себе. Нарешті Ягустинка, яка садила між рядками горох, обізвалася:

—. Небагато ж сьогодні господинь і в полі, і на городах!

— Їм зараз не робота в голові — чоловіки повертаються!

— Певно, смажать, варять та перини гріють...

— Смієтесь, а самі, надісь, аж труситеся за ними! — сказала Козлова.

— Відмовлятися не буду: Ліщі вже мені остогидли без чоловіків. Хоч я й стара, а скажу: тварюки вони, ледарі, забіяки, брехуни, а як з'явиться хоч один, навіть бозна-яке опудало, відразу й веселіше, і цікавіше, і легше жити на світі! І, коли хто скаже, що це неправда,— збреше, як пес.

— Чекають їх молоденькі жінки, як шуліка дощу! — зітхнула котрась з жінок.

— Не одна за це чекання тяжко заплатить, а найбільше дівки.

— Авжеж. Тільки-но дев'ять місяців мине, як ксьондзу робота буде. Не встигатиме хрестити.

— Ех! Старі, а верзете хтозна-що! На те господь бог і створив жінку, щоб дітей родити. Не гріх це! — задерикувато скрикнула жінка криворотого Гжелі.

— А ви все своє — за байстрюків горою стоїте!

— І завжди, до самої смерті, кожному у вічі казатиму: хоч байстрюк, хоч ні, все одно така ж людина і має таке ж право жити на світі. Христос йому так само, як і всім, заплатить за гріхи й заслуги.

Інші жінки напалися на неї, стали висміювати, а вона тільки руками сплеснула й похитала головою.

— Боже поможи! Ну, як іде робота? — гукнула Ганка з-за перелазу.

— Спасибі, добре. Тільки мокро дуже.

— А картоплі вистачає?

Ганка присіла на тин.

— Носять нам, скільки треба; та мені здається, що загрубо вона порізана.

— Ми ж її тільки навпіл різали. А от у мельника дрібну картоплю навіть цілу саджають. Рох каже, що так удвоє більше вродить.

— Мабуть, то німецька мода. А в нас, відколи Ліщі стоять, завжди картоплю для садіння різали на стільки шматків, скільки вічок,— не вгавала завзята суперечниця Гульбасова.

— Голубонько, сьогоднішні люди не дурніші від учорашніх...

— Ще б пак! Тепер яйця курку вчать...

— Авжеж, але як по правді казати, то деякі до старості дожили, а розуму не нажили! — закінчила Ганка, відходячи від перелазу.

— Пишається, наче все Боринине господарство до неї вже перейшло! — буркнула Козлова, дивлячись їй услід.

— Не чіпай її: щире золото жінка! Я не бачила розумніших і добріших від неї: цілими днями в них у хаті, а в мене очі пильні й голова на плечах є. Натерпілася вона... і такий хрест несе — не дай боже нікому!

— І що в неї ще попереду... Ягна в домі, і тільки-но Антек повернеться, таке в них піде — буде що людям послухати!

— Кажуть, наче Ягна з війтом злигалася, це правда?

Всі посміялися з Філіпки: питає про що вже всі горобці цвірінчать.

— Ану поприкусуйте язики! І вітер часом може підслухати та рознести, куди не слід! — обірвала їх Ягустинка.

Жінки знову понахилялися до землі, замигтіли сапи, часом брязкаючи об камінь, а вони все пащекували, перемиваючи кісточки всім на селі.

Ганка йшла додому від перелазу, обережно нахиляючись під вишнями, щоб не зачепити головою мокре, низько нависле гілля, рясно всипане білими пуп'янками і молодими листочками.

Вона пішла у двір подивитися по господарству.

З самого великодня вона майже не виходила з дому, їй погіршало після того, як пішла в костьол. І тільки сьогодні радісна звістка підняла її з ліжка й тримала на ногах. Похитуючись на кожному кроці, вона ходила по подвір'ю, заглядала в усі кутки і сердилась чимраз більше.

Корови були якісь мляві, всі в гною, поросята чогось мало підросли, і навіть гуси здалися їй на диво дрібними й занехаяними.

— Ти б хоч віхтем коня почистив! — напала вона на Петрека, який виїздив з гноєм у поле, але хлопець тільки щось сердито буркнув і поїхав.

У клуні — нова пригода: в купі картоплі спокійнісінько рилось Ягусине порося, а кури греблися у висівках, що їх давно треба було віднести нагору. Ганка нагримала на Юзьку, а Вітекові насмикала чуба. Хлопчик ледве видерся і втік, а Юзя розплакалася і стала гірко нарікати:

— Працюю з ранку до ночі, мов коняка, а ви ще на мене гримаєте! Ягна цілими днями байдикує, а їй нічого!

— Ну, цить, дурненька, не рюмсай! Сама бачиш, що в нас діється!

— Та хіба я сама можу за всім доглянути?

— Годі! Несіть у поле картоплю, а то жінкам не вистачить.

Ганка вже не сердилась. «Справді, хіба ж дівча може з усім господарством упоратись?.. А наймити? Господи, та вони вже з самого ранку вечора виглядають. На них покладатися — однаково, що найняти вовків вівці пасти... Совісті в них немає!» — гірко міркувала вона, зганяючи злість на Ягусиному поросяті. Порося втекло, кувікаючи, а дорогою його ще й Лапа куснув за вухо.

Зайшла потім до стайні, а там знову лихо: кобила обгризала порожні ясла, а брудне, як свиня, лоша, смикало солому з підстилки.

— У Куби серце розірвалося б, якби він тебе таким побачив! — прошепотіла Ганка, накладаючи у ясла сіно й гладячи теплі, м'які морди.

Далі вона не пішла: її раптом охопило почуття огиди й байдужості до всього на світі, ридання стисли горло і, прихилившись до Петрекової лежанки, вона заплакала, сама не знаючи чому.

Сили раптово залишили її, серце важким каменем лежало в грудях. Ні, не може вона більше боротися з долею, не може! Ганка відчула себе всіма покинутою і такою самотньою, мов дерево, яке росте на пагорку, де його шарпає буря, гне вітер. І поскаржитись нікому, і кінця не видко її гіркій долі! Тільки дався слізьми, ятри душу образами та горем, мучся і чекай ще гіршого!..

Лоша лизало їй обличчя, а вона несвідомо притискалася головою до його шиї і плакала дедалі дужче.

Нащо їй усе це господарство, багатство, пошана, коли не мала вона в житті жодної хвилини щастя, не мала нічого, нічого! Вона голосила так жалібно, що навіть кобила, дивлячись на неї, заіржала і стала шарпати ланцюг.

Доплентавшись до хати, Ганка взяла на руки дитину, що аж захлиналась плачем, і, годуючи її, бездумно дивилася на запітнілі шибки, по яких струмочками збігали краплі дощу.

Дитина була чогось неспокійна, пищала й кидалась.

— Цить, маленький, цить! От приїде тато, привезе тобі півника... Повернеться, синка посадить на коня... Цить, дитинко... А-а-а! Котки два! Сірі, білі обидва!..— наспівувала вона, заколисуючи дитину на руках і походжаючи по хаті.— А може, й справді повернеться! — сказала Ганка собі раптом і зупинилась.

Її навіть у жар кинуло, з новими силами випростала вона похилені плечі, і така радість заполонила душу, що їй захотілося зараз же бігти до комори, нарізати для Антека свинини, послати до Янкеля по горілку.

Вона ступила була до скрині, щоб дістати святкове убрання для зустрічі, аж тут згадалися їй ковалеві слова, і наче яструб гострими пазурами вп'явся в її наболіле серце. Вона застигла на місці, оглядаючи кімнату зляканими очима, мов людина, яка шукає порятунку і не знає, що думати, що робити...

«А якщо він зовсім не повернеться?»

— Господи! Господи! — зойкнула вона, хапаючись за голову.

Ганка боялась вимовити вголос ці слова, а вони гули в ній, як у криниці, здіймалися, зростали в грудях криком жаху.

Діти побилися й зняли крик, вона вигнала їх за двері і почала готувати сніданок, бо зголодніла Юзя вже кілька разів зазирала до хати — подивитися чи готово...

Мусила втерти сльози, затаїти горе в душі,— ярмо щоденних клопотів душило її, нагадуючи, що робота чекати не може...

І Ганка бігала по хаті, поралась, хоча ноги в неї підгиналися й усе валилося з рук. Тільки зрідка вихоплювалось в неї скорботне

зітхання, сльоза котилася по щоці, і вона тужно поглядала в імлисту далечінь за вікном...

— Чого ж Ягуся не йде картоплю садити? — гукнула Юзя за вікном.

Ганка відставила від вогню горщик з борщем і пішла на другу половину.

Старий лежав на боці, обличчям до вікна, і наче дивився на Ягну, яка розчісувала перед дзеркалом, поставленим на скриню, свої довгі білі коси.

— Чи сьогодні свято, що ти на роботу не йдеш?

— Розпатлана в поле не побіжу...

— З ранку могла б уже десять разів коси заплести!

— Могла, та от не заплела!

— Ягно, ти зі мною так не говори!

— А що? Проженеш мене з роботи чи, може, з платні відрахуєш?— зухвало огризнулась Ягна, все так само неквапливо розчісуючи коси.— Я не в тебе живу, не з твоєї ласки.

— А в кого ж?

— У себе, у своїй хаті, щоб ти знала!

— Умре батько, тоді я тобі покажу, в себе ти чи ні.

— А поки він живий, я можу тобі на двері показати!

— Мені! Мені! — Ганка аж підскочила, наче її батогом уперіщили.

— Чого ти завжди чіпляєшся до мене, як реп'ях до собачого хвоста?! Я тобі ніколи жодного поганого слова не кажу, а ти все тільки лаєш та підганяєш мене, як коня лисого!

— Дякуй богові, що тобі ще дужче не попало! — гримнула Ганка.

— А спробуй-но! Хоч я й сирота і ніком у за мене заступитись, але побачимо, чиє буде зверху!

Ягна відкинула з обличчя волосся, і її суворий, сповнений ненависті погляд, мов ножем, ударив Ганку. Така лють закипіла в Ганчиній душі, що вона стала грозити їй кулаками, вигукуючи все, що тільки спадало на думку.

— Погрожуєш? Ач сирітка невинна, кривдять її, бідну! Всі добрі люди знають, що ти виробляєш, по всій парафії відомі твої пригоди. Не раз бачили тебе в корчмі з війтом! І тоді, коли я тобі опівночі двері відчиняла, ти з ним пила й гуляла, повернулася п'яна, як свиня! До часу глек воду носить! Як дбаєш, так і маєш!.. Скінчиться твоє панування, і ні війт, ні коваль тебе не захистять! Ти... ти...

Ганка аж закашлялась від крику.

— Що хочу, те й роблю, і жодному собаці до цього діла немає! — гукнула раптом Ягуся, відкинувши за спину коси, наче пасмо найчистішого льону. Вона була як не при собі і ладна хоч би й битися, тремтіла вся, руки в неї сіпались, а очі блищали так дико, що в Ганки

серце стислося, вона замовкла і, грюкнувши дверима, вибігла з кімнати.

Після цієї сварки Ганка не могла ні за що взятися й сиділа з дитиною біля вікна, а сніданок подавала Юзя.

Тільки коли всі поїли і знову пішли на роботу, вона зібралася трохи з силами й вирішила піти до батька, який уже кілька днів нездужав.

Пішла — і з півдороги повернулась: так нею тіпало, що не могла рухатись.

Та й потім, коли Ганка трохи очутилася, тільки руки її майже машинально робили все, що треба, а в думках був Антек, і вона часто замислювалась, дивлячись в одну точку.

Тим часом розгодинилося: дощ ущух, капотіло тільки зі стріх і дерев, коли вітер ворушив гілки. Дороги сріблились калюжами, і небо дедалі прояснювалось.

Люди гадали, що опівдні сонце неодмінно вигляне, бо ластівки літали високо. Білі, позолочені невидним сонцем хмарки зграями пливли у височині, з полів віяло теплом, і птахи щебетали у садках, мов снігом, обсипаних білим цвітом вишень. Селом покотився гамір: з усіх коминів курився дим, господині готували смачні страви, радість вчувалась у лунких голосах, що линули від хати до хати; дівчата чепурилися, заплітали в коси стрічки, дехто мчав у корчму по горілку, бо Янкель, зрадівши звістці про повернення чоловіків, давав сьогодні всім у борг, скільки хто схоче. Щохвилини хто-небудь вилазив на хату і напружено вдивлявся в усі дороги з боку міста...

Жінки так захопилися приготуваннями, що майже ніхто не вийшов у поле; навіть гусей забули вигнати в балку, і вони голосно гелготіли на подвір'ях. А дітвора, що бігала сьогодні на волі, без усякого догляду, таке виробляла на вулиці, що не дай боже! Старші хлоп'ята, озброївшись довгими тичками, побігли на тополеву дорогу, вилазили там на дерева й розкидали воронячі гнізда, а перелякані птахи, мов чорна хмара сажі, кружляли високо в повітрі й жалібно каркали, наче стогнали. Меншенькі ганяли сліпу ксьондзову коняку, яка тягла бочку на полозках. Вони силкувалися загнати її з високого берега в ставок, але розумну кобилу важко було обдурити: опинившись на кручі, вона зупинялась, наче на злість їм, опускала голову, не слухаючи галасу, і терпляче обтрушувалась від грязюки й грудок, якими кидалися в неї пустуни. Почувши, що вони лізуть на бочку і вже хапаються за вуздечку, вона грізно іржала і пускалася чвалом, несподівано наскакуючи на хлоп'ят, а ті з галасом розбігалися. Вони розважалися досить довго і нарешті піднесли кобилі до ніздрів запаленого віхтя. Конячина з переляку сахнулася вбік, просто на Боринин тин, повалила ворота і заплуталася в посторонках, а хлопчиська оточили її і давай шмагати батогами.

Кобила, напевно, переламала б собі ноги, коли б Ягна, почувши галас, не порозганяла палицею шибеників і не вивела її на дорогу. Але настрашена тварина втратила нюх і, видно, не знала, в який бік іти, зауваживши, що мучителі підстерігали її, ховаючись за деревами, Ягна вирішила сама відвести кобилу до хазяїна.

Вона вела її стежкою поміж ксьондзовим садом та садибою Клембів і побачила, як до будинку органіста, що стояв у глибині подвір'я, під'їхала бричка. В ній уже сиділа органістова жінка, а Ясь на ганку прощався з рідними.

— От, привела коняку, бо хлопчиська її ганяли,— почала Ягна несміливо.

— Гукніть-но хто Валека, нехай забере її! Ти навіщо ж, бовдуре, покинув кобилу? Щоб вона собі ноги переламала? — гримнула органістиха на наймита.

Ясь, побачивши Ягну, глипнув скоса на батьків і простягнув їй руку.

— Залишайтеся з богом, Ягусю!

— Знов до школи?

Щось схоже на тихий жаль стисло їй серце.

— Везу його до міста, на ксьондза вчитиметься,— гордо похвалилася мати.

— На ксьондза?

Ягна здивовано глянула на Яся, а він уже сідав на переднє сидіння, спиною до коней.

— Хочу довше дивитися на Ліпці! — пояснив він, сповненим любові поглядом обводячи замшілий дах батькового будинку й квітучі сади, що виблискували росою.

Коні рушили підтюпцем. Ягна пішла за бричкою. Ясь іще гукав щось сестрам, які плакали біля ганку, але дивився тільки на неї — в її сині зволожені очі, що сяяли, як тразневий день, на її біляву голову, обвиту товстими косами, що, мов лінви, потрійним рядом лежали над білим чолом, звисаючи на вуха, на її чарівне, як польова троянда, обличчя.

А вона йшла майже несвідомо, наче заворожена його палким поглядом. Губи в неї тремтіли, серце завмирало від щастя, а очі покірно стежили за Ясем, туманіючи від дивно солодкого почуття. Її наче зморив раптовий сон, обсипавши дурманливим цвітом забуття...

Аж коли бричка звернула під тополі, їхні очі відірвалися одне від одного, пекучий вогонь розбився на скалки. Ягусин погляд наткнувся раптом на порожнечу, і вона зупинилась.

Ясь махав їй шапкою на прощання. Бричка вже в'їжджала в сутінки під тополями.

Ягна оглядалась і протирала очі, мов людина, раптово розбуджена від сну.

«Господи! Такий очима в самісіньке пекло заведе,— подумала вона й здригнулась, наче силкуючись струсити з себе хлопцеві палкі погляди.— Органістів син, а на вигляд справжній панич... І буде ксьондзом,— може, його навіть у Ліпці призначать!..»

Ягна оглянулась: бричка вже зникла з очей, долинали тільки стукіт коліс і голоси Яся та його матері, коли вони віталися з прохожими.

«Такий малий, майже дитина, а гляне — наче обійме! Навіть млосно стає і голова паморочиться!»

Вона здригнулась, облизуючи червоні губи, і жагуче потяглась усім тілом...

Їй раптом стало холодно. Тільки тепер Ягна помітила, що ноги в неї босі, голова не запнута, і на плечі поверх сорочки накинута тільки благенька хустка. Зашарівшись від сорому, подалася бічною стежкою додому.

— Чоловіки повертаються, чула? — радісно гукали їй від тинів і з-за перелазів дівчата, жінки, діти.

— Ну й що з того? — перепитала когось майже сердито.

— Повертаються! Хіба цього мало? — здивувалися з її байдужості.

— А мені однаково — з ними чи без них. От дурні! — бурчала вона, неприємно вражена тим, що всі знавісніли від радощів, чекаючи коханих.

Вона зайшла до матері. Вдома був тільки Єнджик — він сьогодні вперше встав із ліжка. Перебита нога була ще забинтована. Він сидів на порозі і плів кошика, підсвистуючи сорокам, що стрибали по тину.

— Чула, Ягусь, випустили наших!

— Ще б пак, усі на селі тільки про це й цокотять, як оті сороки!

— А знаєш, Настуся аж розум стеряла від радості, що Шимек повернеться...

— А їй що до того? — блиснула вона суворо очима, як мати.

— Та нічого... Ой, як у мене знову нога заболіла,— забурмотів зляканий Єнджик.— Цитьте ви, паскуди! — він жбурнув палкою в сіни, де розкудкудакалися кури.

Він для вигляду потирав поранену ногу й покірно зазирав у дивно спохмурніле сбличчя сестри.

— А де ж мати?

— В плебанію пішли. Ягусь, про Настку це я просто так сказав...

— Дурню, думаєш, про це ніхто не знає! Одружаться, і все...

— Та хіба мати дозволять? У Настусі ж бо лише один морг.

— Якщо питатиме, то не дозволить! Хлопець у літах, час уже своїм розумом жити, знати, що і як...

— Він знає, Ягусь, знає, і як затнеться — поставить на своєму! Він матері не послухає, на злість їй одружиться і відбере свою землю.

— Мели, мели, аби тільки мати не почула!

Туга взяла Ягну. Як же! Настка, і та має хлощя, і в тієї свої радощі. В інших дівчат теж. Мабуть, усі сьогодні подуріють, бо до кожної ктось повернеться...

Так, усі повернуться! Її раптом охопила нетерпляча радість і, покинувши здивованого Єнджика, вона помчала додому прибирати й готуватися до зустрічі, як усі інші, і чекати, гарячково чекати випущених з острогу, як чекало їх усе село.

Вона весело поралась, навіть радісно заспівала щось і кілька разів вибігала подивитися на дорогу, до якої всі прикипіли очима.

— А ви кого ж виглядаєте? — несподівано спитав її хтось із сусідів.

Ягну наче обухом по голові вдарили. Вона зблідла, руки опустились, мов перебиті крила, серце болісно стислося.

Правда, кого їй чекати? Адже ніхто до неї не поспішає, вона в усьому світі одна як палець! «От Антек хіба!..» — подумала Ягна з якоюсь тривогою.— Антек! — шепотіла вона, тихо зітхаючи, і спогади замигтіли в пам'яті, як легкий туман, як чудовий сон, що наснився давно, давно...

«Може, і повернеться,— сказала собі Ягна.— Хоч, правда, коваль тільки вчора запевняв, що його не випустять разом з іншими, що він залишиться в тюрмі на багато років...»

— А може, й випустять! — мовила вголос, в думці вже уявляючи собі, як вийде до нього назустріч, але без радості, без хвилювання, з якоюсь глибоко затаєною в серці неприязню.— Ну й нехай собі повернеться, мені що до цього? — прошепотіла вона сердито.

Мацей щось забурмотів, але Ягна бридливо повернулась до нього спиною і не стала його годувати, хоч знала, що він саме цього просить по-своєму.

— Хоч би ти здох нарешті! — розсердилась вона раптом і, щоб не бачити його, знову вийшла на ганок.

Праники стукотіли, на березі під деревами червоніли спідниці жінок, легкий сухий вітер ледь торкався зелених верб, і тоді вони злегка тремтіли. Сонце от-от мало вигулькнути з-за білих хмарок: уже поблискували калюжі, а на поверхні ставу танцювали золоті вогники. Розірвалась завіса дощу, і наче за сірими кам'яними огорожами, як величезні снопи квітів, дедалі чіткіше виступали в ясному повітрі квітучі сади, сповнені пахощів і пташиного щебетання. Голосно гуркотів млин, з кузні долинали гучно-дзвінкі удари молотів, і гомін та рух на селі нагадували дзижчання бджіл між деревами.

«А може, й побачу його»,— подумала Ягна, підставляючи обличчя вітрові й краплинам роси, що падали з гілок.

— Ягусю, працювати не підете? — гукнула їй Юзя знадвору.

Ягні сьогодні й на думку не спало суперечити: вона взяла сапу

й пішла в поле до жінок. У неї не було вже ні сил, ні бажання робити наперекір, вона навіть радо скорилася наказові, що відірвав її від думок і сумнівів. Її мучила незбагненна туга, сльози набігали на очі, душа поривалася кудись. Вона так ретельно взялася до роботи, що залишила усіх далеко позаду і не давала собі відпочинку, байдужа до Ягустинчиних кпин, не бачачи ворожих очей, які весь час пантрували за нею, мов злі пси, ладні от-от скочити і вчепитися зубами.

Тільки зрідка Ягна раптом випростувалась — так обважніла від цвіту дика груша випростується під дотиком вітру і, тихо погойдуючись, дивиться на світ тисячею очей, і ронить білі запашні пелюстки в море зеленого збіжжя, ніби плаче, згадуючи люту зиму...

На думку Ягні спадав інколи Антек, але частіше вставали у неї в пам'яті очі Яся, його червоні губи, і милий голос звучав у її серці так солодко, що зникала туга і все ясніло навкруги. І, нижче схиляючись над землею, вона всією силою свого смутку чіплялася за ці спогади. Така вже вона вдалася — мов тонка бруслина чи дикий хміль, яким завжди треба вчепитися за якусь гілку чи оповитися навколо міцного стовбура, щоб вони могли рости й міцніти, і жити, бо, позбавлені опори, залишені напризволяще, вони легко гинуть.

А халупниці, пошепки набалакавшись про неї досхочу, поскидали вже хустки, бо стало припікати, і дедалі жвавіше гомоніли, чимраз частіше випростувались, потягались, нетерпляче поглядаючи на сонце — чи швидко полудень?

— Козлова, ти на зріст вища, глянь-но, чи не видно наших чоловіків на тополевій дорозі?

— Не видно й не чутно! — мовила Козлова, зіпнувшися навшпиньки, щоб далі бачити.

— Дуже ви швидкі! Раніше ніж увечері, вони не прийдуть... адже дорога не близька...

— Та ще й п'ять шинків на дорозі! — не втерпіла Ягустинка.

— Бідолахи сердешні, хіба їм тепер до шинків?

— Натерпілись за стільки часу, змучилися...

— Тільки й тої муки, що висиплялися в теплі та їли досхочу.

— Де там, від'ілися, мабуть, як кабан на кропиві з половою!

— На волі й пісна картопля смачна,— сказала Гжелина жінка.

— Еге, дуже смачна!.. Тільки й користі від тієї волі бідняку, що може здихати з голоду, як йому заманеться, бо штрафу за це не беруть і в тюрму не тягнуть! — кепкувала Ягустинка.

— Правда, рідні, правда! А проте неволя — це неволя.

— А горох з салом — не юшка на осиковім кілку! — передражнила Ягустинка, аж усі вибухнули сміхом.

Філіпка щось їй відповіла, але хіба переговориш таку язикату! Ягустинка кепкувала з неї скільки влізе, а тоді згадала мельника, бо той, мовляв, дає в борг зацвілі крупи, а за гроші не доважує.

І так вони вдвох з Козловою перебрали всіх на селі, не минули навіть ксьондза: кожного протягли, мов по колючках.

Гжелина жінка пробувала захистити декого, але Козлова гримнула на неї:

— Ви б раді боронити навіть тих, що костьоли розбивають.

— Бо кожна людина потребує захисту,— мовила та лагідно.

— А найбільше Гжеля від вашої качалки.

— Вже б хто навчав мне, а не Бартека Козла жінка! — мовила та, ображено випростуючись.

Всі аж злякались, чекаючи, що вони от-от вчепляться одна одній в коси, але обидві тільки зміряли одна одну злими очима. Аж тут саме вчасно прибіг Вітек кликати усіх на обід та збирати кошики. Після полудня сьогодні робити не годилось, бо мала відбутися процесія.

Обід Ганка наказала подавати біля хати, бо сонце вже аж сяяло, і всі стріхи й квітучі дерева, наче запорошені сліпучо-білим снігом, купались у прозорому повітрі.

День був тихий, вітерець злегка торкався дерев, мов материна рука, що ніжно пестить личко дитини.

Після обіду ніхто не пішов у поле, навіть корів пригнали з пасовиська, тільки халупниці виганяли своїх захлялих годівниць попастися на межі або в ярочку.

А коли сонце повернуло з полудня на два людські зрости, жінки стали збиратися біля костьолу, стиха перемовляючись, мов птахи, які щебетали на могутніх кленах і липах, що сягали своїми ледь укритими зеленню верхів'ями аж під дах костьолу. Сонце припікало добре, як завжди після ранкового дощу. По-святковому одягнені жінки посходилися гурточками, тужно поглядаючи на тополеву дорогу. Біля цвинтарної брами сидів сліпий жебрак зі своїм собакою і жалібно виспівував божественну пісню, насторожено дослухаючись до всього навкруги і простягаючи свою мисочку, коли хто проходив поруч.

Незабаром вийшов ксьондз у стихарі, з непокритою головою. Його лисина так і виблискувала на сонці.

Хрест узяв Петрек, бо Амброжій не подужав би нести його так далеко, а війт, солтис і одна з найміцніших дівчат винесли корогви, які одразу ж затріпотіли на вітрі, виблискуючи яскравими барвами. Органістів небіж Міхал ніс свячену воду і кропило, декому з парафіян Амброжій пороздавав свічки, а органіст з молитовником у руці став біля ксьондза. Ксьондз дав знак, і люди тихо рушили вздовж села, понад ставом, у нерухомій воді якого відбивалася вся процесія.

Дорогою до неї приєдналось ще багато жінок і дітей; в останню хвилину до ксьондза протовпились мельник і коваль.

В кінці процесії, позаду всіх, шкандибала стара Агата, часто каш-

ляючи, та шкутильгав на костурах сліпий жебрак, але біля мосту він звернув кудись — мабуть, до корчми.

Тільки за змовклим млином, бо й Франек весь у борошні прилучився до процесії, засвітили свічки, ксьондз надів свою чорну рогату шапочку, перехрестився й затягнув: «Під твою опіку...»

Всі підхопили, хто як умів, і зі співом рушили понад річкою луками, де ще повно було калюж, а місцями ноги аж по кісточку загрузали в болоті.

Заслоняючи вогники свічок, жінки одна за одною потяглися вузькою стежкою, і їхні червоні та смугасті спідниці миготіли, мов довгий разок різнокольорового намиста.

Річка, виблискуючи на сонці, звивалася серед зелених лук, подекуди поцяткованих латками жовтих і білих квіток.

Над головами, наче великі птахи з великими жовто-червоними крилами, маяли корогви, попереду похитувався хрест, голоси співаків поволі линули в нерухомому прозорому повітрі, наче спадаючи на трави, на купи ясно-зеленого верболозу, на кущі терну, вкриті сніжно-білими квітами. Вода плескалась об береги, рясно всіяні кульбабками, і плескотінням своїм наче вторувала співу. Всі погляди були спрямовані вперед, на ясний обрій, на річку, яка виблискувала золотою лускою, на села, що маячили на пагорках, ледве позначені вдалині білими стрічками квітучих садів.

Ксьондз зі своїм почтом ішов одразу за хрестом і співав разом з усіма.

— Чогось багато качок летить! — пробурмотів він, скосивши очі праворуч.

— Це перелітні, крижні,— відгукнувся мельник, дивлячись за річку, де з низини, укритої жовтим торішнім очеретом і вільхами, важко здіймалися один за одним цілі табуни качок.

— І лелек наче більше, ніж торік.

— Є чим підживитися на моїх луках, от вони й летять звідусюди.

— А мій якраз на свята десь зник.

— Мабуть, летів ключ, от він і приєднався.

— Що це у вас на тих зораних смужках?

— А це я засадив цілий морг кінським зубом. Мокро тут, але, кажуть, літо буде сухе, то, може, й вродить.

— Тільки б не так, як мій торік: і збирати було нічого.

— Куріпкам зате пощастило! Багато їх там повиводилось,— півголосом пожартував мельник.

— Еге. Ви їли куріпок, а мої сивулі стукотіли зубами об порожні ясла!

— Якщо вродить, то я дам вам возик.

— Спасибі, бо в мене конюшина поганенька! Якщо буде посуха, пропаде! — сумно зітхнув ксьондз і знову заспівав.

Процесія наближалась до першого межового пагорка, так рясно вкритого кущами квітучої тернини, що він здавався величезним білим букетом, в якому бриніли цілі рої бджіл.

Люди із свічками оточили його вінком тремтячих вогників, високо здійнявся хрест, встромлений у кущ, розгорнудись похилі корогви, і всі стали на коліна, наче перед вівтарем, на якому в квітах з'явилася людям свята велич весни.

Ксьондз прочитав молитву проти граду, бризнув свяченою водою на всі чотири сторони, окропив і дерева, і землю, і води, і голови, покірно схилені перед ним, і весь світ навколо, що тремтів тихою радістю зростання, сили й щастя,— все, що починало жити та що вже вмирало.

Знову залунав спів, усі підводилися з колін, веселі, підбадьорені.

Пішли далі, звернувши ліворуч, луками, до невисоких пагорків. Лише діти затримались тут надовше, бо Гульбасові хлоп'ята з Вітеком завелися битися з іншими хлопцями і зчинили такий вереск, що ксьондз нагримав на них.

За луками починався широкий межовий вигін, і процесія посувалась між високими кущами ялівцю, які наче стерегли поля.

Вигін звивався, як широка зелена ріка, хвилями колихалась на ньому висока трава, рясно вишита квітами, навіть старі колії поросли жовтим молочаєм та білими стокротками. Де-не-де доводилося обминати купи каміння, порослі терном. Самотньо стояли дикі груші, вкриті цвітом, повні бджолиного дзижчання, білі, як святі облатки, і такі прекрасні, що хотілося стати перед ними на коліна, цілувати землю, що породила їх.

А далі хилилися берізки у білих сорочках, розмаявши зелені розплетені коси, чисті й тремтячі, мов дівчата, що приймають перше причастя.

Процесія поволі підіймалася на гору, обходячи ліпецькі поля з півночі, вздовж мельникової ниви, де вже шуміло жито.

Ксьондз ішов за хрестом, за ним купками тиснулись дівчата й молодші жінки, а наприкінці, поодинці або парами, плентались бабусі, за якими далеко позаду шкутильгала Агата. Діти бігали навколо, далі від очей ксьондза, щоб можна було пустувати на волі.

Нарешті вийшли на рівне місце. Стало тихше, вітер зовсім ущух, і корогви повисли. Похід розтягувався далеко, убрання жінок, мов квіти, мерехтіли серед зелені, вогники свічок іскрилися і тремтіли в повітрі, як золоті метелики. А над усім простягалось високе чисте небо, і тільки де-не-де виднілася біла-біла хмарка, наче овечка, загублена в неозорих блакитних полях, по яких пливло величезне палаюче сонце, заливаючи світ теплом і світлом.

Голосніше залунав спів, гримнув з усієї сили, так що з найближчих дерев порозліталися всі птахи; часом злякана куріпка пурхала з-під ніг або вискакував з-за купини заєць і наосліп мчав геть.

— Озимина добре пішла,— пошепки зауважив ксьондз.

— Авжеж! Учора жито й п'ят не закривало.

— А тут хто ж це так спаскудив? Половина гною позалишалася в борознах.

— Певно, хтось із халупниць під картоплю коровою орав.

— Коли боронуватимуть, борона все повикидає. Горе з такими орачами!

— А це ваш Валек тут жінкам допомагав,— тихо мовив коваль.

Ксьондза пересмикнуло, але він змовчав і, підспівуючи іншим, обводив очима неозору широчінь полів. Їхня хвиляста поверхня здіймалась, мов груди матері, і, здавалося, дихала в солодкому припливі сил, ладна нагодувати й приголубити всіх, хто припаде до її лона, щоб вони могли забути про свою тяжку долю.

Гей! Далеко линув погляд, і такі простори стелилися навколо, що вся процесія здавалася серед них ланцюжком мурашок, а голоси людей звучали, мов трелі жайворонка.

Сонце вже хилилося на захід і золотило поля, від дерев лягали тіні. Ліпецький став виблискував, мов дзеркало, в рамі садків, укритих білим шумовинням квітів. Село лежало у вибалку, наче на дні величезної чаші, оточене деревами, з-за яких тільки де-не-де сіріли клуні. Лише костьол височів над усім, здалека біліючи стінами, та сяяв у небі золотий хрест.

Праворуч рівнина розливалась безкрайнім сіро-зеленим морем — і з нього виринали села, придорожні хрести та самотні дерева. Погляд птахом линув у цю далечінь, не зустрічаючи ніде меж, крім лісів, що чорніли зокола.

— Щось надто вже тихо! Коли б уночі дощу не було...— почав ксьондз.

— Не буде. Бачите, як вияснилося й похолодало.

— Так, уранці періщило, мов з відра, а зараз уже й слідів дощу немає.

— Весна! Миттю все висихає,— зауважив коваль.

Вони дійшли до другого межового насипу, високого, як могила. Казали, що тут зариті ті, що загинули під час повстання. На вершині стояв невисокий хрест, зовсім спорохнілий, на ньому висіли образи й засохлі торішні вінки, а збоку притулилась стара гілляста верба, вкриваючи його рани молодими пагінцями. Моторошно тут було якось і пустельно, навіть горобці не гніздилися в дуплах дерев, і, хоча навколо лежали родючі землі, пагорок був майже голий, на його сипких схилах жовтів пісок, і тільки острівці заячої капусти вкрива-

ли його, мов лишаї, та стирчало сухе бадилля коров'яка й торішньої блекоти.

Ксьондз відслужив молебень від мору, і всі, пришвидшивши ходу, рушили ліворуч вузькою, добре втоптаною стежкою, яка, перетинаючи тополеву дорогу, добігала до самого лісу.

Ішли тісною юрбою. Тільки Агата залишилась біля пагорка, крадькома обірвала шмаття, що висіло на хресті, і, шкутильгаючи здаля за процесією, розкидала клаптики по межах, щось шепочучи.

Органіст заспівав молитву, але йому підтягував лише дехто, та й то мляво, не в лад, бо жінки тихо розмовляли між собою, часом лише вигукуючи там, де треба: «Моли бога за нас!» Дітвора бігла попереду, пустувала й перегукувалась, а Петрек, озираючись на ксьондза, раз у раз сердито бурчав:

— Шибеники кляті! Безбожники! От як скину ременя!..

Ксьондз, уже дуже втомлений, обтирав спітнілу лисину і, оглядаючи поля, розмовляв з війтом:

— Ого! Тут уже й горох зійшов!

— Так, ранній, мабуть. Земля добре зорана, росте, як ліс.

— Я сіяв ще на вербному тижні, а в мене щойно покільчився.

— Бо у вас у видолинку холодно, а тут грунт тепліший.

— От і ячмінь у них уже посходив, та рівний такий, наче сівалкою сіяли.

— Модліцькі хлопи — добрі господарі й поля обробляють на панську руч.

— Тільки на наших полях й сліду нема ні вівса, ні ячменю!

— Запізно посіяли, та й дощем іще прибило, не швидко тепер зійде.

— Та подекуди, як сіяли, спаскудили так, що нехай бог боронить! — зітхнув ксьондз.

— Дарованому коневі в зуби не заглядають,— засміявся коваль.

— Ну, шибеники, вуха пообриваю, якщо не перестанете! — гримнув ксьондз на хлопчаків, які жбурляли камінням у табунець куріпок, що пурхнув над полем.

Розмова відразу змовкла; хлоп'ята принишкли, органіст знов заспівав, коваль став вторувати йому так голосно, що аж у вухах гуло, а тоненькі голоси жінок зливалися в сумний хор, і молитва линула над землею, мов зграя змучених довгим льотом птахів, що спускаються чимраз нижче.

Так вони йшли серед зелених полів і співали, а модліцькі селяни, що працювали на своїх ланах, випростувались і скидали шапки або й ставали навколішки. Ревли корови, підводячи важкі рогаті голови, а іноді злякане лоша тікало від матері й наосліп мчало полем.

До третього пагорка й хреста біля тополевої дороги залишилося вже із сто сажнів, коли хтось голосно гукнув:

— З лісу якісь чоловіки виходять!

— Може, то наші?

— Наші! Наші! — загукала юрба, і кілька жінок кинулись були вперед.

— Куди? Спершу молебень! — гостро наказав ксьондз.

І вони зупинились, нетерпляче переступаючи з ноги на ногу та ще тісніше збившися в гурт. Усіх так і поривало бігти назустріч своїм, але боялися ксьондза, хоча він і сам прискорив ходу.

Несподіваний порив вітру загасив свічки. Затріпотіли корогви, загойдалися кущі, трави й осипані цвітом гілки, наче вклоняючись процесії. А юрба, хоч і співала дедалі голосніше, але вже майже бігла вперед, і всі очі були втоплені у близький ліс, де між деревами край дороги біліли каптани чоловіків.

— Не штовхайтесь, дурні! Не втечуть від вас чоловіки! — соромив ксьондз жінок, бо вони вже наступали йому на п'яти, штовхаючи одна одну.

Ганка, йдучи в перших рядах, навіть скрикнула, побачивши каптани. Хоч вона й знала, що Антека зараз не побачить, але вся тремтіла від радості, і п'янка надія сповнювала її серце. Вона відійшла вбік, стала в борозні й дивилася, дивилася...

А Ягуся, яка йшла поруч з матір'ю, теж зірвалася з місця, ладна бігти туди, де стояли чоловіки. Її то кидало в жар, то обсипало морозом, так що зуби стукотіли. Інші, не менше ніж вона, поривалися назустріч рідним, за якими вони так скучили. Кілька дівчат і підлітків не витримали: купою вихлюпнулися з натовпу, мов вода з перекинутого відра, і, не слухаючи окриків, помчали навпростець до лісу, тільки п'яти замигтіли.

Процесія швидко дійшла до хреста, від якого було вже зовсім близько до останнього пагорка, який відмежовував ліпецькі землі від панського лісу.

Там, у затінку величезних беріз, які стерегли розп'яття, стояв гурт чоловіків. Побачивши здалека процесію, вони поскидали шапки, і перед очима жінок з'явилися любі обличчя чоловіків, батьків, братів і синів — схудлі, змарнілі, але радісні, осяяні усміхом щастя.

— Плошки! Сікори! Матеуш! Клемб! Гульбас! І старий Гжеля! І Філіп! Рідні ви наші! Бідолашні! Господи, мати божа найсвятіша! — вигукували й палко шепотіли в юрбі, і всі очі сяяли щастям, руки простягалися назустріч, у грудях зростав нестримний крик. Чути було приглушений плач, але ксьондз одним голосним словом стримав та примусив замовкнути всіх і, дійшовши до хреста, спокійно прочитав молитву «від вогню». Правда, читав він неуважно, бо мимохіть весь час позирав убік і кидав зворушені погляди на змарнілі обличчя чоловіків.

Всі повклякали, читаючи палку, сповнену вдячності молитву. Сльози текли з очей, втоплених у сина божого, розіп'ятого на хресті.

Тільки скінчивши молитву й побризкавши свяченою водою схилені голови, ксьондз скинув свою рогату шапочку й весело гукнув на весь голос:

— Слава Йсу! Як ся маєте, люди добрі?

Вони відповіли хором, тиснучись до нього, як вівці до вівчаря, цілували руки, кланялися в ноги, а він кожного пригортав до грудей, цілував у голову, гладив по схудлому обличчю, турботливо питав про здоров'я і відпускав з добрим словом. Нарешті стомлений, сів під хрестом, втираючи піт і сльози радості.

Навколо кипіло, наче в казані. Гомін, сміх, дзвінкі поцілунки, радісний плач, вереск дітвори, палкий шепіт, вигуки, що, наче пісня, вихоплювалися із щасливих сердець, які одразу забули про довгу тугу... Кожна жінка відводила свого чоловіка вбік, кожен прибулий, як висока ялина серед кущів, стояв, оточений жінками й дітьми. Це тривало довго і не скінчилося б до ночі, якби ксьондз не схаменувся й не дав знак продовжувати процесію.

Похід рушив до останнього межового насипу. Дорога йшла лісом, поміж невисокими заростями ялівцю й молодими соснами.

Ксьондз заспівав: «Милостива матір...», і всі, як один, підхопили слова молитви могутнім хором, аж застогнав бір, повнячись луною. Щастя переповнювало серця, вибухало з такою силою, що спів гримів, як весняна буря, і лунав у височині гімном вогненного захвату.

Людей побільшало, і процесія зайняла всю дорогу, та ще й багато хто йшов лісом і полями. Все узлісся кишіло людьми, і спів злітав до самого неба. Та швидко він упав, мов хмара, коли відгримить грім,— тільки ті, що йшли попереду, підспівували ксьондзу, а іншим не терпілося поговорити зі своїми. Ряди вже розладналися, юрба розсипалася на усі боки, кожна сім'я йшла окремо, чоловіки взяли на руки менших дітей, молоді йшли парами, тихо розмовляючи, а деякі вже ховалися в хащу, далі від людських очей. Дівчата, червоні, як вишні, горнулися до своїх хлопців, вже не соромлячись нікого. Час від часу вони, від надмірного щастя, заспівували так голосно, що злякані ворони тікали з гнізд у поле, і від руху повітря гаснули свічки, а ліс озивався повільним протяглим гудінням.

Потім знов наставала тиша, в якій лунав тільки тупіт ніг, щасливий сміх і приглушений шепіт у кущах та сумне бурмотіння бабусь, які повторювали слова молитви. Надходив захід, небо здіймалось, як позолочена скляна баня і лише кілька хмарок палало червінню в його синій височині. Сонце вже скотилося до обрію і висіло над лісом. Поміж могутніми стовбурами, в зелених заростях бігали золоті відблиски, а самотні дерева на галявині спалахували живим вогнем; зблискували іскрами сховані в хащах струмки; і весь ліс був начебто у вогні і в червоному диму. Місцями, там, де суцільною стіною,

пліч-о-пліч, мов дужі велетні, стояли високі ялини, морок загусав, і лише де-не-де пронизував його сонячний дощ.

Бір хилився над дорогою і наче дивився на поля, гріючи в останньому промінні свої пишні верхів'я. Було так тихо, що здалека чулось, як стукотять дзьобами дятли. Десь дзвінко кувала зозуля, а з полів долинало щебетання пташок.

Дорога подекуди звивалася край самого поля, і чоловіки часто, урвавши розмову, товпилися біля придорожньої канави, нахилялися і йшли, не зводячи очей з зелених врун, над якими пломеніли оповиті загравою квітучі дерева. Довгі смуги наче лягали їм до ніг, а поля озимини коливались, як вода, з радісним шелестом вклоняючись своїм господарям. А ті йшли, втопивши очі в свою матір годувальницю, не один скидав шапку, хрестився й шептав молитву, і в усіх тремтіли серця в німому і щирому схиляннї перед цими священними просторами.

Звісно, після перших привітань розмови іще пожвавішали, радість переповнювала груди, не одному хотілося гукати на весь ліс чи припасти до цього поля й заплакати.

Тільки Ганка почувала себе самотньою. От і поперед неї, і позаду, і збоку з гомоном ідуть чоловіки, до них ніжно горнуться жінки й діти, про щось говорять, заглядають в очі, лише їй слова сказати нікому. Вся юрба так і кипить нестримною радістю, а вона, хоч і йде серед неї, почуває себе нещасною, покинутою, самотньою, мов дерево, що засихає в гаю, на якому навіть ворона гнізда не зів'є, не сяде жоден птах. З нею мало хто й вітався — кожен поспішав до своїх,— що вона їм? Скільки людей повернулось! Навіть Козел тут — знову доведеться стерегти від нього комори та зачиняти хліви... Відпустили найзавзятіших бунтівників: війтового брата Гжелю, Матеуша. Тільки Антека немає... Може, вона його вже ніколи й не побачить.

Ці думки каменем лягали на серце, позбавляли сил, і Ганка вже ледве ступала, але йшла з високо піднесеною головою, на вигляд сувора й горда, як завжди. Заспівували — вона співала разом з усіма, ксьондз починав молитися — і вона перша побілілими губами проказувала за ним молитву. Тільки коли западала мовчанка і поруч раптом лунав схвильований, гарячий шепіт, вона втоплювала суворі очі у хрест, що поблискував попереду, і намагалася стримати зрадливі сльози, що раз у раз злодійкувато вибивалися з-під почервонілих повік... Вона навіть не зважувалася спитати в кого-небудь про Антека — адже цим зрадила б свою муку! Ні, ні, стільки вже перестраждала, то й це витерпить, і навіть більше... знесе... переможе!.. Наказувала так собі, але водночас почувала, як ридання перехоплюють горло, чимраз дужче налягає туга, очі застилає морок і як мука її щомить зростає.

Не тільки Ганці було так тяжко — не ліпше почувала себе і Ягуся. Вона йшла осторонь, насторожена, як полохлива лань. В перші

хвилини й вона, в радісному піднесенні, помчала назустріч чоловікам і мало не перша добігла до них. Але ніхто не вибіг з юрби їй назустріч, ніхто не обняв, ніхто не поцілував. Ще здалека побачила вона вищу від усіх голову Матеуша, і її блискучі очі звернулися до нього, ожило раптом давно забуте почуття, і Ягна з радісним криком стала протискуватись до нього. Але він наче не бачив її. Мати повисла в нього на шиї, Настуся обіймала його, менші діти чіплялися за одяг, а солдатка Тереза, розчервоніла й заплакана, тримала його за руку, не ховаючись уже від чужих очей.

Ягусю наче хто холодною водою облив, вона вибралася з юрби й побігла в ліс, сама не знаючи, що з нею діється: ще якусь хвилину тому їй так хотілось радіти разом з усіма, бути в юрбі, серед веселого гомону привітань; у неї таке саме живе серце, сповнене вогню, відкрите до поривів захвату й щасливих сліз, а доводиться іти самій, осторонь від людей, мов шолудивому собаці.

Вона вся тремтіла від болю, ледве стримувала сльози й стогін, ішла похмура, як дощова хмара, що от-от рине зливою.

Ягна кілька разів поривалася бігти додому, та не могла: шкода було піти з такого свята, і вона вешталась серед людей, мов Лапа, що шукав у юрбі хазяїв. Її не вабило ні до матері, ні до брата, який навмисне чкурнув у ліс і не бачив нікого, крім своєї Настусі. Іншим також було байдуже до неї. Нарешті її охопила така злість, що вона залюбки жбурнула б каменем у юрбу, в ці веселі, усміхнені обличчя.

На щастя, процесія вже виходила з лісу.

Останній пагорок стояв на роздоріжжі, звідки одна з доріг звертала просто до млина.

Сонце вже сідало, з улоговини віяло холодом. Ксьондз поспішав, Валек, сидячи на козлах, чекав на нього з бричкою.

Люди ще співали, але вже поспіхом, абияк, бо всі вже потомились. Чоловіки, побачивши неподалік обгорілі руїни, тихо розпитували про пожежу на фільварку. Та й на поміщицьких полях відбувалося щось незрозуміле, що викликало загальне зацікавлення.

Поміщик на буланому коні їхав по полю слідом за якимись людьми, що довгими тичками міряли землю. А на роздоріжжі, біля згорілих стіжків, стояли яскраво-жовтого кольору брички.

— Що то може бути? — запитав хтось.

— Бачиш, поле міряють, а проте це не землеміри.

— Купці, певне, бо на селян не схожі.

— На вигляд наче німці.

— Оце правда! Каптани сині, у зубах люльки, а штани навипуск!

— Достоту як голландці з Грюнбаха.

Так перемовлялися ліпецькі, зацікавлено спостерігаючи прибулих, і якийсь глухий неспокій поволі охоплював усіх. Ніхто навіть не по-

мітив, як коваль тихцем вибрався з юрби і мало не навкарачки став борознами пробиратися до поміщика.

— Фільварок у пана хочуть відкупити, чи що?

— Ще на великдень казали, що пан шукає покупців.

— Хай нас бог боронить від сусідів-німців!

Розмови змовкли, бо процесія скінчилась, і ксьондз уже сідав у бричку разом з органістовою сім'єю.

Юрба, розбившись на купки, поволі потяглась до села. Ішли й дорогою, і межами — кому як ближче додому.

Сонце зайшло, і на землі посутеніло, а на зеленкуватому небі розгорялася вечірня зоря. З лук за млином здіймалися білі випари і, мов прядиво, снувалися по низинах. В тиші, яка оповивала все, долинало звідкілясь тільки клекотіння лелеки. А голоси людей затихали, і процесія потроху танула в полях, тільки де-не-де ще червоніла чиясь спідниця або білий каптан митів у синявому смерку.

Незабаром вулиці села сповнилися людьми й гомоном, з усіх боків сунув люд. Кожен господар хрестився, вітаючи давно не бачену рідну оселю, і не один падав перед образами ниць, ридаючи вголос від щастя. В хатах чути було привітання, вигуки, жіночий і дитячий вереск, палкі поцілунки та вибухи сміху.

Нарешті жінки,збуджені і наче очманілі від усього щойно пережитого, почали садовити своїх бідолах до полумисків і, припрошуючи їсти, підкладали їм найсмачніші шматки.

Забуто було всі жалі та кривди, довгих місяців розлуки наче й не бувало. Кожен від щирого серця радів тому, що повернувся додому, раз у раз обіймав своїх, пригортав до грудей та про все розпитував.

Наївшися, пішли оглядати господарство. Хоча уже зовсім смеркло, чоловіки обходили подвір'я, сад, гладили корів і коней, навіть торкали пальцями осипані цвітом віти, так пестливо, наче гладили дитячі голівки.

І не сказати, яка радість панувала в Ліщях.

Тільки в Борин було не так, як в інших.

Дім майже спорожнів: Ягустинка побігла до своїх, Юзя з Вітеком помчали туди, де було людно й весело, і Ганка самотньо ходила по темній хаті, заколисуючи на руках заплакану дитину, і дала волю горю та гірким, пекучим сльозам.

Не тільки вона страждала того вечора: по темному подвір'ю ходила Ягуся; її терзав той самий біль, і вона так само кидалася, мов птах, що б'ється об грати клітки.

Вони на диво були схожі в цю мить одна на одну.

Ягуся повернулася раніше від усіх і, сердита, похмура, як ніч, накинулась на роботу: хапалася за все, що тільки наверталось на очі, працювала за інших: видоїла корів, напоїла теля, навіть свиням віднесла корм. Ганка не вірила власним очам. А Ягуся, нікого не

помічаючи, працювала, наче хотіла втомою вгамувати таємну гіркоту, забути смуток і кривди.

Але, хоч руки її терпли від роботи й поперек ломило, сльози не висихали, і раз у раз гарячі краплини текли по щоках, а в серці зростав лютий біль.

Заплакані очі нічого не бачили, не помічали навіть Петрека, який, відколи вона повернулась, ні на крок не відходив від неї, допомагав у роботі, стиха заговорював і, жадібно дивлячись на неї, частенько присувався так близько, що вона мимоволі відсторонялась. Дійшло до того, що, коли Ягуся набирала в клуні січку, він обняв її за стан, притиснув до стіни і, щось бурмочучи, потягнувся до її уст.

Вона не опиралась, не догадуючись, до чого йдеться, і навіть начебто рада була скоритися чужій волі. Та коли Петрек штовхнув її на солому і вона відчула на обличчі його вогкі губи, Ягуся шарпнулася, мов вихор, віджбурнула його, мов ганчірку, з такою силою, що він упав на землю.

Вона навіть затіпалася від шаленого гніву.

— Опудало паскудне! Свинопас! Спробуй-но тільки ще раз мене торкнути, я тобі ноги й руки поперебиваю! Матимеш від мене пестощі — кров'ю вмієшся! — кричала вона, хапаючись за граблі. Але відразу забула про нього і, покінчивши з роботою, пішла до хати.

На порозі вона зіткнулася з Ганкою: заглянули одна одній у сповнені сліз, потьмарені болем очі і поспіхом розійшлися.

Двері в сіни були відчинені, в кімнатах горіли лампи, і обидві жінки, охоплені якимсь незрозумілим почуттям, щоразу поглядали здалека одна на одну.

Потім почали удвох готувати вечерю, поратися поруч, але жодна й рота не розтулила, й слова не вимовила — обидві тільки крадькома спостерігали одна за одною.

Звісно, кожна добре розуміла, яку муку терпить сьогодні інша, і часто їхні зловтішні, мстиві погляди стиналися, мов гострі ножі, а стиснуті губи наче промовляли.

«Добре! Так тобі й треба!»

Бували хвилини, коли вони жаліли одна одну й навіть ладні були приязно заговорити. Кожна тільки й чекала зачіпки, щоб відповісти лагідним словом. Вони навіть підходили ближче, вичікуючи, поглядали одна на одну; згасали завзяття й лють, однакова доля й самотність зближували їх... Але кожного разу щось заважало їм заговорити: то плач немовляти, то невиразне почуття сорому, то давні кривди, що раптом оживали в пам'яті. І злість знову закипала в серцях, знову відштовхувала їх, а очі люто блискали ненавистю.

— Так тобі й треба! — сичали обидві крізь зуби, міряючи очима одна одну, знову ладні посваритися, навіть побитись, щоб зігнати злість.

Але, на щастя, до цього не дійшло, бо Ягуся одразу ж після вечері пішла до матері.

Вечір був темний, але тихий і теплий, зірки тільки де-не-де поблискували у глибині сірого неба, на болотах товстим білим кожухом лежав туман, голосно кумкали жаби та часом квилили чайки. Земля була запнута мороком, на світлому фоні неба вимальовувались обриси дерев. У садках, наче оббризканих вапном, повівали пахощами квітучі вишні та ледь-ледь розквітлий бузок, пахло молодою травичкою і вологою землею; кожен запах чути було сам по собі, і все разом так напоювало повітря, що паморочилась голова.

На селі ще не спали, тихо гомоніли на порогах і на не видних у темряві призьбах. На вулицях, затінених деревами і тільки де-не-де посмугованих променями світла з вікон, було людно.

Ягуся збиралася навідати матір, але, не дійшовши до неї, пішла блукати навколо ставу, щоразу зупиняючись, бо мало не на кожному кроці натрапляла на якихось двоє закоханих, злитих у міцних обіймах.

Зустрілися їй і брат з Настусею. Вони йшли обнявшись і шалено цілувались.

Потім вона ненароком сполохала Марисю Бальцеркову з Вавжоном: стояли біля тину, в густій тіні, пригорнувшись одне до одного і забувши про все на світі.

Вона впізнавала з голосу й інших. З кожного затінку на березі, з-під тинів, звідусюди лунав шепіт, слова, тихі, як подих, палкі зітхання й шелести. Все село сьогодні кипіло коханням і насолодою: навіть дівчата-підлітки гуляли з хлоп'ятами, бігали наввипередки й пустували.

Від усього цього Ягусю занудило, і вона, обминаючи всіх, пішла просто до матері, але біля самої хати зіткнулась віч-на-віч з Матеушем. Він навіть не глянув на неї, обминув, як дерево. З ним ішла Тереза, він обіймав її і щось говорив. Вони пройшли, а Ягуся ще чула їхні голоси й стримуваний сміх.

Вона раптом повернула назад і стрімголов, наче за нею гналися собаки з усього села, побігла додому.

А вечір, тихий, запашний, просякнений радістю зустрічей, оповитий святою тишею щастя, минав і його ніяк було втримати.

Десь у пітьмі, в садку чи в полі, сумно заспівала сопілка, наче вторуючи палкому шепоту, звукам поцілунків, розлитій скрізь млосній радості.

А на болотах виспівував гучний жаб'ячий хор, часто уриваючись. Від ставу, затуманеного, як сонне око, у відповідь йому лунало протягле, чимраз тихше кумкання. Діти, що бігали по вулицях, вирішили позмагатися з ними і, передражнюючи, затягли:

Ох, ох, ох!
Наш лелека здох!
Я рада, ти рада,
Я і ти раді,
Раді, раді, раді!

VIII

День прокидався розкішний, веселий і свіжий, мов людина, яка, добре виспавшись, одразу ж схоплюється на ноги і, шепочучи молитву, протираючи очі та ще позіхаючи, хапається до роботи. Віщуючи добру погоду, червоне сонце поволі підіймалось на високе небо, мов на неозоре поле, де в синій імлі лежали незліченні зграї білих хмар.

А вітер уже гуляв по світу, мов господар, що будить усіх вдосвіта, перебігав по заціпенілому від нічного холоду колоссю, дмухав на туман, розганяючи його на всі боки, шарпав обважніле гілля дерев, гудів на перехрестях і, підкравшись тихенько до поринулих у сон садків, з такою силою вривався в хащу дерев, що з вишень сипався останній цвіт, снігом укривав землю і, як сльози, падав на поверхню ставка.

Земля прокидалась. Заспівали птахи, зашепотіли дерева, квіти розкривали назустріч сонцю ще важкі, вологі вії, іскриста роса сипалася перлистим градом.

Довгий щасливий трепет пройняв усе, що прокидалося до життя, і звідкілясь з глибини землі, з надр буття гримнув німий крик і блискавкою полинув над світом.

Так людина, коли її мучить уві сні кошмар, кидається, завмирає від жаху, розплющує очі і, побачивши сяйво сонця, криком невимовного щастя вітає день, радіючи, що вона ще серед живих, та забуваючи, що новий день — це ще один день праці й страждань, такий, який був учора, який прийде завтра, який буде завжди.

Прокидалися й Ліпці. З дверей раз у раз виглядали розпатлані голови, поглядаючи навколо заспаними очима. Дехто вже вмивався біля ганку, наповодягнені жінки бігли по воду. Хтось рубав дрова, на дорогу виїжджали вози, над комінами розквітали в повітрі звої диму; чути було, як у хатах гримають на ледачих, що не хотіли вставати.

Було ще рано, сонце ледве на два людські зрости звелося над східним краєм неба і збоку пронизувало червоним промінням темні садки, а на селі вже стояв кипучий рух.

Вітер угамувався, і все пило живлющу свіжість запашного ранку. Сонце купалося у воді, з дахів збігали перлисті струмочки, ластівки кружляли у прозорому повітрі, лелеки линули з гнізд на луки шукати їжі, на тинах виспівували півні, весело б'ючи крилами, а гуси з гел-

готінням вели своїх гусенят до порожевілого ставка. На всіх подвір'ях лунало протягле мукання, господині поспіхом доїли корів. З усіх воріт виганяли на дорогу худобу. Корови йшли, похитуючи боками і терлися об тини й дерева, а вівці, задерши голови та мекаючи, бігли посеред дороги, здіймаючи хмари куряви. Усіх їх гнали на майдан біля костьолу, де двоє підлітків верхи, хльоскаючи батогами й голосно лаючись, зганяли докупи череду, що весь час розбігалась, та гримали на запізнілих.

Вся череда рушила на тополеву дорогу, прямуючи до лісу, біля якого лежали громадські пасовиська, і незабаром її вкрила хмара червоної від ранкового сонця куряви. Тільки мекання овець та гавкання собак у цьому густому тумані позначали її рух.

Скоро й пастушки погнали табуни білих крикливих гусей. Часом хтось вів на налигачі тільну корову попастися на межі, хлопчиська вели за гриви сплутаних коней на перелоги.

Скінчилась ранкова метушня, але на селі не стало тихше, бо всі збирались на ярмарок.

Минув уже тиждень, відколи чоловіки повернулися з острогу, і в Ліпцях все входило у звичну колію. Мов після великої бурі, що наробила чимало шкоди, люди, отямившись від тривоги, нарікаючи та скаржачись на долю, знову бралися до виснажливої праці.

Правда, не все ще йшло як слід. Чоловіки, хоч і взяли знову господарство у свої тверді руки, лінувались, проте, рано вставати, допізна вигрівались під перинами; не один частенько забігав до корчми, наче щоб почути новини про свою судову справу; дехто до полудня вештався по селу та базікав з кумами, дехто порав найневідкладнішу роботу, аби тільки зіпхнути її з плечей. Нелегко було після довгої перерви братися до діла. Та минав день за днем, і всі чимраз більше звикали до роботи, чимраз рідше з'являлися в корчмі й на вулицях, з кожним днем злидні все міцніше хапали людей за карк і хилили до землі, запрягаючи їх у ярмо тяжкої повсякденної праці.

Але сьогодні майже ніхто не вийшов на роботу — всі збиралися в Тимов на ярмарок.

Цього року переднівок почався задовго до нового врожаю, і настав такий скрутний час, що в хатах стояв стогін. Ось чому кожен, в кого було що продати, поспішав на ярмарок. А дехто їхав просто для того, щоб зустрітися із знайомими з сусідніх сіл, дещо побачити й перехилити чарочку. Адже в кожного був свій клопіт, а де людям розважитись, де почути новини, як не на ярмарку чи на храмовому святі? Там і душу вилити можна і підбадьоритись.

І от тільки-но вигнали худобу на пасовиська, всі почали збиратися, запрягати коней, а ті, хто мав іти пішки, виходили з дому вдосвіта.

Першими рушили бідняки. Філіпка з плачем погнала продавати шість старих гусей, розлучивши їх з гусенятами, що тільки-но вбилися

в колодочки: чоловік її вийшов з тюрми й одразу ж захворів, а вдома нічого було їсти.

Дехто вів за роги телицю. А через те що в нужди, як то кажуть, ноги довгі, а пазури гострі, то навіть криворотий Гжеля, в якого землі було цілих вісім моргів, повів на ярмарок дійну корову, а сусіда його, Юзеф Вахнік — льоху з поросятами.

Рятувалися бідняки, як могли. Не одного вже так притиснуло, що він вів на продаж останню конячину, от як Гульбас, приміром, Бальцеркова подала на нього в суд, правлячи п'ятнадцять карбованців, які він колись позичив у неї на корову, і тепер погрожувала судовим вироком. Хоч-не-хоч сів бідолаха на гнідого й поїхав його продавати, супроводжуваний плачем та зойканням усієї родини.

Вози поволі виїжджали один за одним — заможні господарі теж везли продавати, хто що мав, бо війт нагадував про податки і погрожував всякими карами. Господині їхали кожна із своїм добром: з-під хусток кудкудакали кури, сичав на возі жирний гусак, а ті що йшли пішки, несли яйця у вузликах, масло, зібране крадькома від дітей, а дехто й святкову спідницю або шматок полотна. Всіх нужда притисла, а до жнив, до нового врожаю було ще далеко.

Всі так поспішали, що навіть обідню в костьолі сьогодні ксьондз відправив раніше, ніж звичайно. Лише кілька жінок стояли навколішки біля вівтаря, не встигаючи вимовляти слова молитви, бо ледве продзвонили на піднесення чаші, як уже Амброжій став гасити свічки і брязкати ключами. Солдатка Тереза, що мала до ксьондза якусь справу, прийшла саме в ту хвилину, коли він уже йшов додому снідати. Вона не зважилась його зупинити і стала чекати біля огорожі. Нарешті ксьондз вийшов, але раніше ніж вона встигла підійти до нього, сів у бричку і наказав швидше везти себе в Тимов.

Терезка, гірко зітхаючи, довго ще дивилася на тополеву дорогу, де здіймалася курява і сірою хмарою лягала на поля. Вози чимраз тихше торохтіли в далечині, і тільки червоні хустки жінок, які йшли одна за одною обабіч дороги, миготіли іноді між деревами.

Незабаром у Ліпцях все затихло, навіть млин не гуркотів, і кузня була замкнена, а вулиці зовсім збезлюдніли. Ті, хто не поїхав на ярмарок, поралися на подвір'ях та на городах.

Терезка, чимось дуже стурбована, пішла додому.

Вона жила за костьолом, поряд з Голубами, в хатинці на одну кімнату з половиною сіней. Другу половину хати брат, коли ділилися, відрізав і переніс на свою ділянку, і тепер перепиляні стіни та покрівля стирчали, як зламані ребра.

Настка, що стояла на порозі, побачила Терезу — їхні хати відділяв тільки невеличкий садок.

— Ну, що він тобі прочитав? — гукнула вона, підбігаючи.

Терезка, зупинившись біля перелазу, розповіла про свою невдачу.

— А може, органіст прочитає? Він, мабуть, уміє читати по-писаному.

— Звісно, вміє, та як з порожніми руками до нього піду?

— Візьми кілька яєць.

— Мати все понесла в місто, тільки качині залишились.

— Не турбуйся, він і качині візьме.

— Пішла б, та боюсь чогось! Якби знаття, що тут написано! — Вона дістала з-за пазухи лист від чоловіка, якого війт привіз їй учора ввечері з волосної канцелярії.— Що там може бути?

Настка взяла в неї з рук списаний аркушик, присіла під тином навпочіпки і, розправивши листа на колінах, знову почала з великими зусиллями розбирати його. А Терезка сіла на перелазі і, підпираючи руками підборіддя, з острахом дивилася на незрозумілі рядки, з яких Настка тільки й змогла прочитати по складах: «Слава Йсу».

— Ні, далі не розберу, марно й старатися! От Матеуш напевно прочитав би!

— Ні, ні! — Терезка страшенно почервоніла й тихо попросила:

— Не кажи йому про листа, Настусю, не кажи нічого!

— По-друкованому я з кожної книжки прочитаю, літери я добре пам'ятаю, а тут нічого не можу зрозуміти: якісь закарлючки, викрутаси, наче муху хто вмочив у чорнило й пустив на папір.

— Не скажеш йому, Настусю, ні?

— Вже я тобі вчора казала, що мені до вас байдуже. Повернеться твій, все й так неодмінно виявиться! — сказала Настка, підводячись.

Терезка раптом захлинулася плачем і не могла вимовити й слова.

Настка чогось розсердилась і пішла, скликаючи дорогою курей, а Терезка, зав'язавши в хустку п'ять качиних яєць, попленталась до органіста.

Але, видно, нелегко їй було — вона раз у раз зупинялась і, ховаючись за деревами, з тривогою вдивлялась у нерозбірливі літери листа.

«А може, його вже відпускають?»

Страх стискав їй горло, ноги підгинались, а серце калатало так розпачливо, що вона прихилялась до дерев і заплаканими очима дивилась навколо, наче шукаючи порятунку.

«А може, він тільки про гроші пише!»

Вона йшла дедалі повільніше, чоловіків лист наче пік її, і вона раз у раз виймала його з-за пазухи та нарешті зав'язала у ріжок хустинки.

В органіста ніби не було нікого вдома: двері стояли відчинені навстіж, але в кімнатах було безлюдно, тільки в одній, де вікно було завішане спідницею, хтось голосно хропів під периною.

Терезка несміливо пройшла сіньми й кинула погляд на подвір'я. В кухні на порозі сиділа наймичка і, поставивши між колінами маслобійку, збивала масло, відганяючи гілкою мух.

— А де ж хазяйка?

— На городі, зараз її почуєте!

Терезка стала збоку, бгаючи листа в руці, і нижче насунула хустку на очі, бо сонце підбилося вже височенько і визирало з-за будівель.

На ксьондзовому подвір'ї, по той бік огорожі, чути було крик свійської птиці. Качки хлюпалися в калюжах, молоді індички джерготіли десь під тином, а старі індики, розчепіривши крила, завзято наскакували на поросят, що брьохалися у грязюці. З клуні злітали голуби, кружляли в повітрі і білою хмарою сідали на червоний дах плебанії. З полів тягло вологим теплом, розквітлі садки купалися в сонячному світлі, і осипані цвітом яблуні виглядали з зелені, мов сніжно-білі хмарки, оббризкані червонястим промінням. Тихенько дзиготячи, бджоли летіли на роботу; то тут, то там, мов пелюстки, мигтіли у повітрі метелики; часом зграя горобців з галасом падала з дерев на тин.

У Терезки раптом полилися з очей сльози.

— Органіст удома? — спитала вона, відвернувшись.

— Де ж йому бути? Ксьондз поїхав, от він і вилежується, мов кабан!

— А ксьондз, певно, на ярмарок поїхав?

— Авжеж, бика хоче купити.

— Бика? Мало хіба в нього худоби?

— Хто багато має, тому ще більше хочеться,— буркнула наймичка.

Терезка помовчала. Гірко їй стало від думки, що от у людей усього вдосталь, а вона ледве животіє і не раз голодує.

— Хазяйка йде! — гукнула наймичка і так завзято заколотила копистком в маслобійці, що аж сметана розбризкалась навколо.

— Це твої штучки, ледацюго! Ти навмисне пустив кобилу в конюшину! — залунав у саду верескливий голос органістики.— Не хотів на переліг вигнати! Господи милостивий, ні на кого покластися не можна! Не менш як два сажні конюшини пропало! Стривай, скажу дядькові, то він тобі, дармоїдові, такого лупня дасть — довго пам'ятатимеш!

— Я її вигнав на переліг і власними руками спутав та прив'язав до кілочка.

— Не бреши! От дядько зараз з тобою поговорить!

— Кажу вам, тітонько, я її в конюшину не пускав.

— А хто ж? Може, ксьондз? — уїдливо спитала тітка.

— Вгадали: ксьондз своїх коней випаса у нашій конюшині,— сказав Міхал голосніше.

— Здурів хлопець! Заткни пельку, бо ще хтось почує!

— Не буду мовчати, у вічі йому скажу, бо сам бачив! От ви мене лаєте, а ксьондз конюшину кіньми столочив. Прийшов я вдосвіта за нашими кіньми, гнідий лежав, а кобила паслась. Вони там і були, де я їх залишив на ніч. Слідів там багато, можете перевірити — ще свіжі.

Розпутав я їх, сів на гнідого — аж дивлюсь: у нашій конюшині чиїсь коні пасуться. Ще тільки-тільки розвиднялось, я стежкою підібрався до ксьондзового городу, щоб їх перейняти. Виходжу на стежку біля Клембів, а там ксьондз стоїть з молитовником, оглядається навкруги та раз у раз батогом заганяє коней ще далі в конюшину...

— Тихо, Міхале! Чувана це річ, щоб сам ксьондз... Давно я казала, що сіно наше торік... тихо, там якась молодиця стоїть!

Вона поспіхом пройшла вперед, а тут якраз і органіст прокинувся і став кликати Міхала.

Терезка подала хазяйці вузлик з яйцями і, уклонившись низенько, боязко попросила прочитати їй листа від чоловіка.

Та наказала їй почекати. Минуло чимало часу, поки її покликали в кімнату. Органіст, зовсім розкислий, у самій білизні, попиваючи каву, став читати вголос листа.

Терезка слухала з завмерлим серцем. Чоловік писав, що в жнива повернеться додому разом з Кубою Ярчиком з Вольки та Гжелею Бориною. Лист був ласкавий, чоловік запитував про її здоров'я, про все, що діється вдома, посилав вітання знайомим і, видно, дуже радий був, що швидко повернеться. Наприкінці кілька слів приписав Гжеля — просив повідомити батька, що незабаром приїде. Бідолаха не знав, що сталося з Мацеєм.

Але Терезку теплі, ласкаві чоловікові слова шмагали, наче батогом, пригинали до землі. Вона стримувалась, щоб не помітили інші, намагалася спокійно прийняти страшну звістку, але зрадливі сльози гарячими струмочками текли по щоках.

— Ач як радіє, що чоловік повернеться! — глузливо пробурмотіла органістиха.

У Терезки сльози сипнули градом. Втекла, сердешна, щоб не заридати вголос, і довго ховалася під чиїмось тином.

— Що мені, сироті, тепер робити? Що? — шепотіла вона, охоплена безнадійним розпачем.

Ясна річ, повернеться чоловік і про все довідається!

Жах лютим вихором охопив Терезку. «Ясек добрий, хороший, але завзятий, як усі Плошки: образи не подарує, ще, може, уб'є Матеуша! Господи спаси, помилуй!» Про себе вона не думала.

Ридаючи і терзаючись цими думками, вона якось непомітно опинилася в Борини. Ганки вдома не було, вона ще раненько поїхала до міста. Ягна робила щось у матері, і вдома були тільки Юзя і Ягустинка,— вони відбілювали на сонці полотно, розстеляючи його мокрим у садку.

Терезка розказала про Гжелю і хотіла одразу ж піти, але Ягустинка відвела її вбік і сказала неголосно й на диво лагідно:

— Опам'ятайся, Терезко! Май розум, адже злих язиків не відріжеш!.. Повернеться Ясек — хоч би що, а дізнається. Ти про те подумай, що любчик — на місяць, а чоловік — на все життя! Я тобі добра бажаю.

— Що ви таке кажете?— белькотіла Терезка, наче не розуміючи, про що йдеться.

— Не вдавай дурненьку! Про вас усі знають. Прожени ти Матеуша, поки є час,— тоді Ясек людям не повірить: він за тобою скучив; ти йому, що схочеш, утовкмачиш. Матеуш звик до твоєї перини — але ж не приріс він до неї, прожени його, поки не пізно! Не бійся, і Ясек теж неабихто. А кохання мине, як учорашній день, не втримаєш його, хоч би й життям за це заплатила. Кохання — однаково що жирна приправа до святкового обіду; їстимеш її щодня, вона тобі швидко надокучить і відригатися буде. От люди кажуть: «Кохання — сльози, а шлюб — домовина!» Може, воно й правда, та домовина ця з чоловіком і дітьми краща, ніж вільне життя на самоті. Ти не рюмсай, а рятуйся, поки не пізно! Якщо чоловік тебе через це кохання покине та з хати вижене, куди підеш? По чужих людях, на посміховисько, на погибель! Еге, проміняв дядько сокиру на паличку! Впадеш з воза, то біжи потім за розворою, висолопивши язика! Проти вітру швидко дух перехопить, з сил виб'єшся, а не доженеш! Дурненька ти, дурненька! Кожен чоловік штани має, байдуже — Матеушем його звуть чи Кубою! Кожен присягається, поки свого не доб'ється, кожен — як мед, поки ти йому люба. Ти поміркуй та гарненько це запам'ятай. Я ж тобі дядина і добра бажаю!

Але Терезка вже не могла втриматися — втекла в поле і, заховавшись у житі, дала нарешті волю сльозам і горю.

Даремно силкувалася вона подумати над тим, що казала їй Ягустинка,— щохвилини її проймала така туга за Матеушем, що вона з риданнями качалась по землі, мов поранений звір.

Тільки лемент, який почувся поблизу, примусив її схопитися.

Десь — начебто біля війтової хати — чути було люту сварку.

І справді, це сварилася війтиха з Козловою, лаючи її на всі заставки.

Кожна біля свого тину — по обидва боки вулиці — в напнутих поверх сорочок самих спідницях, вони стояли і, задихаючись від люті, лаялись, як тільки могли, погрожуючи кулаками.

Війт запрягав коней у бричку, зрідка перемовляючись якимсь словом з чоловіком із Модліци. А той, сидячи на ганку, аж ногами тупотів від задоволення, вигуками під'юджуючи жінок.

Їхнє верещання розлягалося далеко, аж люди почали збігатися, мов на видовище. Чимало глядачів стояли вже на вулиці; біля всіх сусідніх тинів, з-за кожного рогу визирали голови.

Ох, і лаялися ж вони! Війтова жінка, завжди тиха й миролюбна, сьогодні наче сказилася і шаленіла чимраз більше. Козлова навмисне давала їй накричатись, а тоді слово за слово, спокійно дошкуляла їй глузливими зауваженнями.

— Репетуйте собі, пані війтова, репетуйте, вас жоден пес не перегавкає!

— Хіба це вперше чи, може, вдруге? Тижня не минає, щоб у мене з хати що-небудь не пропало! То курка, то курчата, то качка, навіть стара гуска! А з городу, з садка скільки поцуплено — і не злічити! Щоб ти вдавилася моїм добром! Щоб тебе скрутило! Щоб ти під тином здохла!

— Каркайте, вороно! Кричіть! Може, вам від цього полегшає, пані війтова!

— А сьогодні,— звернулася війтиха до Терезки, що саме проходила дорогою,— винесла я вранці білити п'ять шматків полотна. Приходжу після сніданку мочити їх — аж одного не вистачає! Шукаю — ніде нема, мов крізь землю провалився! А я ж полотно камінням пригнітила, і вітру немає! Полотно тонке, лляне, не згірш купованого — і пропало!

— Очі салом запливли, наче у свині, от і недогледіла!

— Це ти моє полотно вкрала! — заверещала війтова жінка.

— Я вкрала?! Ану скажіть-но це ще раз, скажіть!

— Злодійка! Перед усім світом скажу! Поженуть тебе в кайданах у тюрму, тоді, небійсь, признаєшся!

— Злодійкою мене називає! Чуєте, люди добрі?! Богом свідчусь, подам до суду! Всі чули? Я вкрала? А свідки в тебе є? Ти, торбо з салом!

Війтиха, схопивши якогось кілка, вибігла на вулицю. Наскакуючи на Козлову, мов оскаженіла собака, вона репетувала:

— Я тобі палкою доведу! Я тобі засвідчу! От як дам...

— Ану підійди, пані війтова! Торкни тільки мене, свиняча кумо! Торкни, опудало собаче! — звереснула й Козлова.

Вона відштовхнула чоловіка, коли той хотів був її втримати, і, взявшись у боки, підступила ще ближче, насмішкувато вигукуючи:

— Вдар мене, вдар! Тоді й сама не минеш криміналу, пані війтова!

— Заткни пельку, бо я тебе раніше до буцегарні запакую! — гримнув війт.

— Скажених собак замикай, це твоя справа! А жінку свою краще тримай на прив'язі, щоб на людей не кидалась! — репетувала Козлова, геть знавіснівши.

— Опам'ятайся, жінко, з тобою начальство говорить! — грізно сказав війт.

— Знаєш, де в мене таке начальство! Бачили його, ще страхати мене буде! Сам, може, полотно забрав — якійсь своїй хвойді на сорочку! Видно, громадських грошей уже не вистачило, пропив ти їх, п'янице! Знаємо, що ти виробляєш! Посидиш і ти, пане начальнику, ой, посидиш!

Тут уже і війтові, і його жінці урвався терпець, і вони напали на Козлову, як вовки. Жінка перша стукнула її кілком по голові і з диким вереском вчепилася в волосся а війт почав молотити кулаками, куди попало.

Бартек кинувся на допомогу жінці. Всі четверо збилися в клубок, і не розібрати було, чиї кулаки молотять, наче ціпами, чиї голови мотаються, хто кричить. Вони перекотилися від тину на вулицю, мов підхоплений вітром сніп, і кінець кінцем попадали на землю, здіймаючи куряву, і стали качатися по вулиці, лупцюючи одне одного та безтямно репетуючи.

Часом хтось виривався з купи або всі підхоплювалися на ноги й, хапаючи що попало, періщили одне одного, шарпали за волосся, за одежу.

Лемент розлягався на все село, перелякані кури кудкудакали по садках, собаки гавкали, а сусідки, голосячи, безпорадно тупцяли навколо, аж поки прибігли чоловіки й розборонили всіх.

Скільки було прокльонів, плачу, погроз — і словом не сказати! Сусіди поспіхом розбіглись, щоб не потрапити в свідки, і розповідали всім потай, як війт та війтиха побили Козлову.

Незабаром війт з опухлим обличчям, взявши з собою дружину, яка була чисто вся побита й подряпана, перший поїхав подавати позов. А через годину рушили Козлови: старший Плошка залюбки запропонував без грошей відвезти їх у місто, щоб зробити «дружню послугу» війтові.

Вони поїхали в такому вигляді, як були після бійки, не змивши з себе навіть грязюки, і навмисне їхали через усе село помаленьку, щоб дорогою можна було всім розказати, як їх побили, показати рани кожному, хто тільки хотів дивитися.

У Козла голова була роздягнута до кістки, і кров заливала обличчя, шию і груди, які визирали з-під роздертої сорочки. Не так уже

йому боліло, але він щохвилини обмацував себе і несамовито репетував:

— Ох, боже мій! Не витримаю! Всі ребра мені переламав! Рятуйте, люди, рятуйте, бо вмираю!

А Магда жалібно вторувала йому, голосячи:

— Кілком його лупцював! Цить, бідненький мій, цить! Побив він тебе, як собаку, але є ще суд і кара на розбишак, є! Цить, кажу, дорого він за це заплатить! Хотів на смерть його вбити — люди бачили! Ледве відборонили! Всі це на суді чесно засвідчать.

Магда й сама була так побита, що її ледве можна було впізнати. Їхала вона без хустки, і видно було, що коси в багатьох місцях повисмикувані разом із шкірою, вуха надірвані, очі залиті кров'ю, і все обличчя так подряпане нігтями, наче по ньому борона проїхала. І хоча всі знали, яке зілля ця баба, не один щиро жалів її.

— Так людей покалічити — ну-ну!

— Гріх і ганьба! Адже ледве живі обоє! І різник так не зуміє! Панові війту все можна — хіба він не начальство, не урядова особа! — єхидно говорив Плошка, звертаючись до людей.

І так він цим усіх сколошкав, що довго ще після від'їзду Козлових село не могло заспокоїтись.

Терезка, яка з остраху десь заховалася під час бійки, вилізла зі своєї схованки тільки тоді, коли обидві сторони вже поїхали подавати до суду.

Вона одразу ж зайшла до Козлів, бо Бартек був її двоюрідний брат. В хаті не було нікого, тільки на подвір'ї під стіною хати сиділо троє дітей-підкидьків, яких Магда привезла з Варшави.

Діти, притулившись одне до одного, жадібно гризли напівсиру картоплю, галасливо відбиваючись від поросят. Вони були такі худенькі, нещасні і брудні, що в Терезки серце стислося від жалю. Вона перенесла дітей у сіни і, замкнувши двері, помчала додому з новинами.

У Голубів вона застала лише Настку.

Матеуш ще до сніданку пішов до Стаха, зятя Билиці, вони удвох оглядали зруйновану хату й радились, як її відбудувати. Билиця ходив за ними і час від часу додавав своє слово.

А пан Яцек, своїм звичаєм, сидів на порозі, курив і підсвистував голубам, що кружляли над черешнями.

Наближався полудень, було дуже тепло, нагріте повітря мерехтіло над полями й переливалося, як вода. Лани й сади задивилися на сонце, часом з черешні сипався цвіт, пурхаючи по траві, як білорожеві метелики.

Матеуш скінчив огляд і, постукуючи сокирою по стінах, сказав рішуче:

— Все струхлявіло, сама порохня, нічого з цього не вийде! Шкода праці.

— Може, докупити трохи деревини, і тоді...— благально сказав Стах.

— Докупіть на цілу хату, а з цієї трухлявини не вибереш жодної цілої балки.

— Бійтеся бога!

— Адже деякі балки ще витримають, тільки наріжні треба дати нові. І стіни підпорами підперти та клямрами стягти...— бурмотів старий Билиця.

— Якщо ви такий майстер, будуйте собі самі, а я з порохні не вмію! — сердито сказав Матеуш, одягаючи куртку.

Підійшла Веронка з дитиною на руках і заголосила:

— Що ж ми тепер робитимем, що?

— Зо дві тисячі злотих на нову хату потрібно, не менше! — заклопотано зітхнув Стах.

— А якщо тільки одну кімнату з сінцями?

— Трохи деревини можна було б привезти з нашого лісу... а решту докупимо. Тоді вистачило б. Попросити хіба у волості?

— Як же, дадуть вам зараз, коли за ліс судяться! Навіть сушняк збирати заборонили. Почекайте, поки справа скінчиться,— радив Матеуш.

— Еге, чекай хтозна-чого! А де ж ми взимку подінемося, де? — гукнула Веронка і гірко заплакала.

Всі мовчали. Матеуш збирав свій теслярський інструмент. Стах чухав потилицю. Билиця, сховавшись за ріг, витирав очі, і в похмурій тиші чути було тільки схлипування Веронки.

Раптом пан Яцек підвівся і голосно сказав:

— Не плачте, Веронко, дерево на хату знайдеться.

Всі,пороззявлявши роти,приголомшено дивилися на нього. Матеуш перший отямився і зареготав:

— Розумний обіцяє, а дурень радіє! Самому приткнутись ніде, а іншим хати роздає! — гостро сказав він, спідлоба дивлячись на пана Яцека.

Але той, не відповівши нічого, знову сів на порозі, закурив цигарку і, поскубуючи борідку, втопив погляд у небо.

— Почекайте трохи, він вам незабаром і цілий фільварок пообіцяє,— засміявся Матеуш, здвигнувши плечима, і одразу ж пішов, звернувши на стежку за клунями.

Сьогодні на городах працювало мало людей. Тільки де-не-де здалека мигтіла червона спідниця та кілька чоловіків поралися по господарству: один лагодив покрівлю, другий щось майстрував у воротях клуні, які виходили в поле.

Матеуш не поспішав. Він залюбки зупинявся поговорити із стрічними про бійку війта з Козлом, весело шкірив зуби до дівчат

та заграваб із ними, а молодиць розважав жартами, такими масними, що на городах не вгавав сміх.

Не одна молодиця, зітхаючи, дивилася йому вслід, бо хлопець він був гарний, високий, як дуб, і над усіма ліпецькими хлопцями король: перший після Антека силач, танцюрист не згірше Стаха Плошки, і розумник. А до того ж майстер на всі руки: міг і воза змайструвати, і піч змурувати, і хату поставити, і на флейті грав добре. Хоча землі в нього майже не було і гроші не трималися,— надто вже він був щедрий,— не одна мати охоче пропила б із ним хоч ціле теля, аби тільки віддати за нього дочку. І не одна дівчина не відмовляла йому багато в чому, сподіваючись, що він після цього швидше одружиться з нею.

Але всі їх намагання були марні. Він пив з молодицями, гуляв з дівчатами, а від одруження відкручувався, як в'юн.

— Обрати одну нелегко, всі гарні, а підростають іще кращі... то я вже почекаю! — говорив він свахам, коли вони радили йому то одну, то другу дівчину.

А цієї зими він злигався з Терезкою і жив з нею мало не на очах у всього села, не звертаючи уваги на плітки й погрози.

— Приїде Ясек, я її йому поверну, він іще мені пляшку горілки поставить за те, що я його жінку глядів,— кепкував він у гурті приятелів скоро після того, як вийшов з тюрми. Терезка йому вже надокучила, і він чимраз більше уникав її.

От і зараз він пішов додому довшою дорогою, щоб пожартувати з дівчатами, а як пощастить, то й ущипнути котрусь. І зовсім несподівано здибав Ягусю: вона полола материн город.

— Ягусю! — скрикнув він радісно.

Ягуся випросталась — наче стрункa рожа виросла над грядкою.

— Оце тільки тепер мене побачив? Бач, який швидкий; цілий тиждень вже на селі і тільки тепер...

— Та ти ще краща стала,— захоплено шепнув він.

Спідниця в неї була підтикана до колін, з-під червоної хусточки, зав'язаної під підборіддям, синіли величезні променисті очі, білі зуби блищали між вишневими устами, а зарум'яніле, мов яблучко, чарівне личко так і просило поцілунків. Гордо взявшись у боки, вона так пильно дивилась на Матеуша, що того пройняв дрож, він глянув навколо і підійшов ближче.

— Цілий тиждень тебе шукаю, виглядаю скрізь — і все даремно!

— Бреши собаці, може, повірить! Кожен вечір шкірить зуби біля перелазів, кожен вечір до іншої залицяється, а тепер буде мене морочити!

— Оце так ти зустрічаєш мене, Ягусь!

— А як же тебе зустрічати? Може, в ноги тобі вклонитися та дякувати за те, що згадав про мене?

— Не так ти мене торік зустрічала!

— Це було торік — тепер інакше! — Вона відвернулась, ховаючи обличчя, а Матеуш раптом ступнув до неї і жадібно обняв.

Вона сердито випручалась.

— Не чіпай! Терезка мені за тебе очі видряпає!

— Ягусь! — стогоном вихопилося в Матеуша.

— Іди з ніжностями до своєї солдатки! Догоджай їй, поки чоловік не повернеться. Годувала тебе в острозі, витрачалась, то відробляй тепер!

Вона шмагала його цими словами, як батогом, і стільки в них було презирства, що в Матеуша відібрало мову.

Від сорому він почервонів, як буряк, знітився і втік.

А Ягна, хоч і сказала те, що думала та що подумки говорила Матеушеві цілий тиждень, але одразу ж пожалкувала: не сподівалась вона, що він розсердиться і піде.

«Дурний! Адже я це тільки так собі сказала, без усякої злоби! — думала вона, з жалем дивлячись йому вслід.— І чого він так образився?»

— Матеуш!

Але Матеуш не чув, він біг садом, наче його нацькували собаками.

— Зла оса! Стерво! — бурмотів він. Але гнів його поступово змінювався подивом. Адже Ягна завжди була ляклива, мов трусик, рота розтулити не сміла. А тепер прогнала його, як собаку! Сором пік його; він навіть подивився круг себе — чи не чув хто, як вона його паплюжила!

«Терезкою дорікає... дурна! Що мені ця солдатка? Забава, та й годі! А як вона очима блиснула! Як гарно взялася в боки! Яким жаром віяло від неї! О господи, від такої і по пиці дістати не сором, тільки б дістатися до меду...» Такі думки розпалили в ньому жадання, і Матеуш, підходячи до хати, мимоволі уповільнив ходу.

«Сердиться за те, що я її забув... Правда, я винен... І за Терезку...— він зморщився, наче оцту сьорбнув.— Надокучила ця плакса, остогидло її постійне скиглення. Не вінчавсь я з нею, то й не повинен вік за неї триматися, мов за коров'ячий хвіст! Адже в неї чоловік є! Ще дочекаюся, що ксьондз почне вичитувати з амвона! З такою і сам розкиснеш! Ну їх під три чорти, цих жінок!»

Вдома він нагримав на Настку за те, що обід іще не готовий, і зайшов до Терезки. Вона саме доїла корову в саду і, почувши його кроки, підняла на нього сумні очі, ще вогкі від сліз.

— Чого ревла?

Вона тихо виправдувалась, не зводячи з нього закоханих очей.

— Ти б краще на вим'я дивилась,— цвіркаєш молоком на спідницю!

Він був сьогодні суворий і такий недобрий, що Терезка сушила голову, гадаючи, що з ним. Вона вся знітилась, мов зляканий трусик, і замовкла зовсім, помітивши, що від кожного її слова Матеуш дратується та блискає очима.

Матеуш удавав, що шукає чогось у садку й біля хати, а сам крадькома придивлявся до неї, дивуючись чимраз більше:

«Та де ж у мене очі були? Таке захляле, шкіра та кістки! Ні риба, ні м'ясо! Приворожила мене, мабуть, чи що? Але вже того не буде, ні».

Очі в неї, правда, були гарні, не гірші, ніж у Ягусі, величезні, блакитні, як небо, відтінені чорними бровами.

Але, зустрічаючись з ними, Матеуш мимоволі відвертався і лаявся:

«Ач витріщає баньки, як теля, коли хвіст задере! От на злість не гляну на тебе! Не привабиш мене, ні!»

Її пильні погляди дратували його, викликаючи ще більший гнів.

Обідали вкупі, але він ні разу не заговорив до Терезки, не глянув навіть у її бік, і тільки весь час бурчав на сестру:

— Пес не став би їсти такої каші, як вугіль!

— Ну, що ти, Матеуше! Трішечки тільки підгоріла та наче в зуби коле!

— Ти зі мною не сперечайся! Мухами її затовкла, їх тут більше, ніж сала!

— Вже й мухи йому заважають! Вередливий який! Не отруїшся!

А коли Настка подала капусту, він став вимовляти, що сало старе:

— Шмаровидлом засмажити, і то, мабуть, гірше не буде!

— Полижи вісь, то побачиш, а я не хочу! — відрубала Настка.

Він прискіпувався до всякої дрібниці і продовжував злоститись. Терезка весь час мовчала, але після обіду він взявся і до неї. Побачив, що її корова треться об ріг хати.

— От, обросла гноєм, мов корою! Не можеш її обтерти, чи що?

— Мокро в хліві, от вона й брудниться.

— Мокро! В лісі підстилки скільки хоч. А ви собі чекаєте, щоб її хто-небудь позгрібав та додому привіз. Адже в корови боки пріють від гною! Стільки жінок у хаті, а порядку немає! — гримав Матеуш, а Терезка лагідно мовчала, не сміючи навіть боронитися, і тільки очима благала пожаліти її.

Тиха, поступлива й працьовита, мов мурашка, вона навіть рада була, що Матеуш забрав над нею владу і так суворо порядкує. А Матеуша ця покірність злостила чимраз більше, дратували її закохані, боязкі погляди, безшумні рухи, покірний вигляд, сердило,

що вона завжди крутиться біля нього. Йому хотілося крикнути, щоб вона пішла геть!

— Ех, щоб ви всі повиздихали, пся кревь! — вихопилося в нього нарешті, і, навіть не перепочивши, він зібрав свій інструмент і пішов до Клембів, де була якась робота.

У Клембів ще обідали, сидячи на подвір'ї.

Матеуш закурив і сів на призьбі.

Говорили про Гжелю Борину, який от-от мав повернутися з війська.

— А він уже відслужив строк? — байдуже спитав Матеуш.

— А ти хіба не знаєш? Повертається разом з Терезчиним Ясеком та Ярчиком з Волі.

— Пише, що в жнива приїде. Терезка бігала сьогодні з листом до органіста, щоб прочитав їй. Він мені казав...

— От так новина! Ясек повертається! — мимоволі вихопилося в Матеуша.

Клемби замовкли і переглянулись, а жінки аж зашарілися, ледве стримуючи сміх. Матеуш, нічого не помічаючи та ніби дуже зрадівши, сказав спокійно:

— Це добре, що приїде. Може, перестануть брехати про Терезку.

Всі так здивувалися, що навіть їсти покинули, і ложки наче повисли в повітрі. А він, зухвало поблискуючи очима, провадив далі:

— Знаєте, як її паплюжать! Мені до неї діла немає, хоч вона нам і рідня по батькові, але, якби на мене, я зумів би пліткунам роти позатикати, пам'ятали б вони мене! А вже жінки, то найгірші, жодної не проминуть. Хоч би вона була біла, як сніг, однаково грязюкою обіллють!

— Певно, що так! Певно! — підтакували йому, не підводячи очей від мисок.

— А що, були ви вже в Борини? — спокійно спитав Матеуш у Клемба.

— Все збираюсь, та щодня щось та перешкодить...

— Він за всіх постраждав, а ніхто про нього й не згадає!

— А ти сам до нього заходив, га?

— Еге, піду, скажуть, що до Ягни...

— Ач який обережний — наче дівка після гріха, як із нею лихо скоїться! — зауважила стара Агата, сидячи біля тину з мисочкою на колінах.

— Надокучило мені це гавкання!

— І вовк угамується, як зуби зогниють! — засміявся Клемб.

— Або коли він барліг собі підшукає,— підказав Матеуш.

— Еге, значить, ти от-от кого-небудь посватаєш! — пожартував Клембів син.

— Аякже! Весь час ходжу й міркую, до кого б старостів з горілкою засилати.

— Швидше вибирай, а мене в дружки клич, Матеуше! — пискнула найстарша дочка, Кася.

— Еге, легко сказати — вибери, коли всі дівки в нас мов одна, всі хороші! Магдуся — найбагатша, але в неї вже зубів немає і з очей тече. Уліся — мов квіточка, та одне стегно в неї товще від другого, а посагу тільки бочка капусти. Франка — з приплодом. Марися надто вже до парубків добра. А Євка, хоч і має цілих сто злотих, і все мідяками, та, проте, ледача, любить під периною вилежуватись. І всі хочуть смачно їсти, солодко пити й нічого не робити. Не дівчата — чисте золото. А ще інші є — то в тих перини занадто для мене короткі!

Гримнув такий дружний сміх, що аж наполохані голуби злетіли з даху.

— Правду кажу! Я вже не в одної приміряв: перини мені й до колін не доходять, як же я взимку спатиму? У чоботях, чи що?

Клембова вичитала йому за те, що він говорить таке при дівчатах.

— Та я для сміху тільки сказав... Адже добрі жарти не шкодять і під периною.

Дівчата понадувалися, мов індички.

— Скажіть, який перебірливий! Ще буде всіх ганити! Якщо тобі в Ліщях дівок мало, то шукай по інших селах! — напалися вони на нього.

— Є вони і в Ліщях, є: у нас стару дівку легше знайти, ніж злотий. Продаються по дидеку [1], та ще й могорич з батька на додачу. Тільки б покупці знайшлися! Добра цього стільки, що на селі від дівочого вереску сховатися ніде. І як тільки настає субота — у кожній хаті вже з самого ранку чепуряться, миються, стрічки в коси вплітають та по садах курей ловлять, щоб обміняти їх у Янкеля на горілку. А з самого полудня з-за хат на всі боки виглядають, чи не йдуть звідкілясь старости! Чув я, нібито деякі навіть з дахів хустками вимахують та верещать: «До мене, Мацюсь, до мене!» А матері їм допомагають: «До Касі іди, Мацюсь, до Касі! Додам до посагу сир і десяток яєць! До Касі!»

Матеуш розповідав так кумедно, що Клембові сини аж лягали від сміху, але дівчата зняли такий обурений вереск, що старий навіть гримнув на них:

— Ану цитьте! Скрекочуть, мов сороки на дощ.

Але вони не відразу заспокоїлись, і Клемб, щоб припинити цей галас, спитав у Матеуша:

— А ти бачив, як війт сьогодні воював?

---

[1] Дидек — близько трьох копійок.

— Ні. Кажуть, Козлам здорово попало.

— Так, відчухрав він їх — далі нікуди! На них дивитися страшно! Розходився наш війт, ну-ну!

— Від громадського хліба його розпирає — от і брикає.

— А головне, що він нікого не боїться. Хто йому відсіч дасть? Інший за таку штуку добре б заплатив, а в нього й волосинка з голови не впаде. З начальством кумається, от і робить у волості, що схоче.

— Бо ви, як вівці,— дозволяєте такому над собою командувати! На всіх плює, чваниться, а вони ладні йому чоботи цілувати!

— Якщо ми самі його обрали, значить і шанувати повинні!

— Хто його посадив, той і скинути може.

— Годі тобі, Матеуше, не кричи: ще дійде до нього!

— Ну то й що! Донесуть йому, то й знатиме! Нехай тільки мене зачепить!

— Мацей хворий, от і нікому війта приборкати. А посади цієї ніхто не хоче, бо кожен ледве із своєю роботою може впоратися,— тихо сказав Клемб, підводячись з лави.

За ним повставали інші й порозходились — хто ліг відпочити, хто, розпустивши пояс, вийшов на вулицю розім'яти кістки, дівчата пішли на став мити горщики та заразом посидіти там у холодочку й погомоніти. Матеуш почав обтісувати підпірки для хати, а старий Клемб закурив люльку й присів на порозі.

— Хто про інших тільки дбає, того нужда перемагає! — буркнув він, з насолодою попихкуючи люлькою.

Сонце стояло вже над хатою, після полудня почало припікати; нерухомо застигли садки, між стовбурами грало сонячне проміння, безшумно опадав на траву цвіт, на яблунях дзижчали бджоли, крізь гілки поблискував став. Навіть птахи примовкли і післяполуднева тиша, сонна, солодка, оповила все навколо.

Клемб, щоб не задрімати, почвалав до ями з картоплею.

Повертаючись звідти, він чомусь завзято попихкував пригаслою люлькою і спльовував, рухом голови відкидаючи волосся, що падало на лоб.

— Ну що, дивився? — спитала жінка, виглянувши з сіней.

— Дивився... Якщо тільки раз на день варити, вистачить до нової.

— Та ти що! Раз на день! Всі молоді, здорові, їм їсти треба!

— Ну, то не дотягнемо. Стільки душ — десять ротів! І всі їдці непогані. Треба щось придумати.

— Може, теличку продати хочеш? То щоб знав — я цього не допущу! Що хочеш роби, а телиці не дам! Затям це собі!

Клемб замахав на неї руками, наче відганяючи надокучливу осу, і, коли вона пішла, став розпалювати люльку.

— Чортове насіння! Як злидні прикрутять, то й теличка твоя — не ікона!

Сонце сліпило очі, а заховатися від нього було ніде — тінь була надто коротка. Клемб тільки повернувся до нього спиною і, розпустивши пояс, попихкував чимраз рідше й лінивіше. Під стріхою вуркотали голуби, а тихий шелест листя так заколисував, що старий почав клювати носом.

— Томаше! Томаше!

Він розплющив очі. Біля нього сиділа Агата й тривожно дивилась йому в обличчя.

— Тяжкий буде у вас переднівок,— почала вона тихо.— Якщо хочете... в мене є трохи грошей, виручу я вас. Збирала їх на похорон, але, якщо вже так треба, позичу вам, а теличку шкода. При мені її торік улітку корова привела... і молочної породи. Може, бог дасть, доживу, то ви мені з нового врожаю віддасте. У свого й господареві взяти не соромно! От візьміть,— вона всипала йому в пригорщу злотих, всього карбованців на три.

— Не треба, сховайте. Як-небудь обійдусь.

— Беріть, беріть, я ще з півкарбованця добавлю,— тихо просила Агата.

— Бог вам відплатить. Ач яка ви добра!

— Беріть вже для рівного раxунку всі тридцять злотих! — вона діставала з хусточки по п'ятаку і давала йому в руки.— Беріть! — просила жалібно, стримуючи сльози: у неї душа щеміла, наче вона кожен злотий віддирала від серця.

Монети спокусливо поблискували на сонці. Томаш навіть очі примружив, з насолодою перебираючи їх, такі вони були новенькі й чисті, і важко зітхав, борючися зі спокусою. Але кінець кінцем відвернувся і пробурмотів:

— Заховайте їх гарненько, бо ще підгледить хтось і вкраде.

Агата ще просила його тихенько, але більше для годиться; він не відповідав нічого, і вона поспіхом стала зав'язувати у хусточку свій скарб.

— Чого це ви не живете у нас? — запитав Клемб трохи згодом.

— Як же, робити я не можу, навіть гусей доглядати не здужаю... Навіщо ж я дурно ваш хліб їстиму? Слаба я стала, з дня на день кінця чекаю. Звісно, хотілося б у рідних померти... Хоча б навіть у тій загорожі, де телиця стояла... та де там... вам такий клопіт і турбота! А на похорон у мене є цілих сорок злотих! І на панахиду вистачить... щоб усе, як у людей... І перину б я вам віддала. Не бійтесь, я тихенько засну, ви й незчуєтесь... Швидко вже, швидко...— несміливо бурмотіла Агата, з тремтячим серцем чекаючи, що він згодиться і скаже: «Залишайтесь».

Але Томаш не обізвався й словом, наче не розумів, до чого вона хилить. Потягався, позіхав, потім тихцем став пробиратися повз хату до клуні — полежати на сіні.

— Такий господар... звісно... А я жебрачка...— тихо й скорботно шепотіла Агата, заплаканими очима дивлячись йому вслід.

Поволі почапала вона з двору, часто кашляючи і сідаючи перепочити на березі ставу. Знову, як щодня, пішла по селу питатися, де б можна було вмерти, де її поховають «по-хазяйськи», без обману.

Блукала, шукаючи таких добрих людей, снувала між хатами, як легке осіннє павутиння, що летить і не знає, де зачепиться.

Людей це тішило, і вони для розваги переконували бідну старчиху, що вона повинна залишитися в родичів, а Клембам, нібито по-дружньому, говорили:

— Адже рідня вона вам... Та й гроші на похорон у неї є, і довго вона у вас не прогостює. Де ж їй іще притулитися?

Всі ці міркування спали на думку Клембовій, коли чоловік розповідав їй про сьогоднішню Агатину пропозицію. Вони вже лежали в ліжку. Коли діти заснули, вона пошепки стала умовляти Томаша:

— Місце знайдеться. Вона в сінцях може полежати, а гусей під повітку виженемо... Скільки там вона з'їсть! Довго не протягне... На похорон у неї є... І люди не будуть судити. Та й перину не треба буде віддавати... Така на дорозі не валяється!..

Але Клемб тільки захропів у відповідь. І тільки вранці сказав:

— Якби в Агати не було ні копійки, я б її прийняв до хати — нічого не вдієш, на те воля божа! Ну, а так люди скажуть, що ми на оті її кількоро злотих знадились... І так уже пащекують, що вона для нас жебрати ходить... Не можна!

Клембова звикла в усьому слухатися чоловіка. Вона тільки з жалем зітхнула, згадавши про перину, і пішла квапити дочок, щоб ішли садити капусту.

День, так само, як і вчора, був гарний, сонячний — справжній травневий день. Тільки вітер свавільно пустував на полях, та колосся хвилювалося, мов розколихані води. В садках шуміли дерева, рясно посипаючи землю білими пелюстками, віяли пахощами пишні, важкі грона бузку й черемхи. Повітря було настояне на запахах землі й квітів. З пасовиськ біля самого лісу вітер доносив пісні, в кузні дзвеніли молоти. На дорогах було людно й гамірно: жінки йшли на капустяні поля, несучи розсаду в кошиках і решетах, вони голосно розповідали одна одній про вчорашній ярмарок та війтову справу.

Швидко, раніше ніж висохла роса, на чорних, покраяних борознами, смужках, в яких виблискувала на сонці вода, зачервоніли жіночі спідниці, зарябіли хустки.

Клембова з дочками теж пішла туди, а Клемб, разом з Матеушем і хлопцями, заходилися ставити підпори під хату.

Та коли сонце почало припікати, старий покинув роботу на синів, покликав Бальцерка і вони вдвох пішли провідати Борину.

— Гарна година, куме! — промовив Клемб, беручи понюшку тютюну.

— Та непогана. Тільки б спеки не було!

— Навкруги скрізь дощі, то вони й нас не минуть.

— Вже треба, бо осельні на деревах повно — видно, посуха буде.

— А ярина запізніла, коли б не згоріла.

— Та, може, господь не попустить... Ну, а що там на ярмарку, куме? Дізналися хоча б щось про коня?

— Де там!.. Дав я уряднику три карбованці, обіцяв пошукати.

— Ніякого захисту немає! Живеш завжди під страхом, як заєць, і ніхто не допоможе!

— А війт у нас... сидить, як цяця,— обережно шепнув Бальцерк.

— Треба буде про нового подумати,— озвався Клемб.

Бальцерк глянув на нього, але старий палко провадив далі:

— Через нього ганьба на все село! Чули про вчорашнє?

— Та це з кожним може трапитись, бійка — річ звичайна. Я про інше думаю: коли б ми за його урядування дорого не заплатили!

— Та хіба він сам над грішми господар! Адже є і касир, і писар, і управа...

— Еге, собаки м'ясо стережуть! Пильнують, а потім ви, хлопи, платіть, бо недогледіли!

— Так воно, так... А ви іще щось новеньке чули?

Бальцерк тільки сплюнув і рукою махнув — не хотів говорити. Чоловік він був похмурий, та й жінкою затурканий, отже, тримав язика за зубами.

Вони дійшли до Боринині хати. На ганку Юзька чистила картоплю.

— Заходьте, тато в хаті самі лежать. Гануся в полі капусту саджає, а Ягна в матері щось робить.

Кімната була порожня, у відчинене вікно заглядали китиці бузку, і сонячне проміння сіялось крізь листя.

Мацей сидів на ліжку. Він дуже схуд, сива борода щіткою стирчала на жовтому обличчі, голова ще була обв'язана, сині губи весь час ворушились.

Прибулі привіталися з ним, але він не відповів, навіть не ворухнувся.

— Що, не впізнали нас? — спитав Клемб, беручи його за руку.

Але Мацей, здавалося, не бачив їх і наче дослухався чи то до щебетання ластівок, які ліпили гнізда під стріхою, чи то до шурхоту гілок об стіни, що заглядали у вікно.

— Мацею! — Клемб обережно поторсав його за плечі.

Старий здригнувся, в очах його щось блиснуло, він огледівся.

— Чуєте, це я, Клемб, а це Бальцерк, кум ваш. Пізнаєте?

Вони чекали, дивлячись йому в очі.

— Один я тут, люди! До мене! Бий їх, сучих синів, бий! — крикнув раптом Мацей страшним голосом, підняв руки, наче захищаючись, і впав навзнак.

На крик прибігла Юзя і поклала йому на голову мокру ганчірку, але він уже лежав спокійно, тільки в широко розплющених очах відбивався жах.

Гості незабаром пішли, дуже схвильовані.

— Труп це лежить, а не жива людина! — сказав Клемб, озираючись на хату.

Юзя знову почала чистити на ганку картоплю, діти бавились на призьбі, а по саду походжав Вітеків лелека. Вітер заслоняв гіллям відчинене вікно в кімнаті Борини.

Деякий час Клемб і Бальцерк мовчали, мов люди, які щойно вийшли з могильного склепу.

— Кожного чекає це, кожного! — тремтячим голосом шепнув Клемб.

— Еге... Воля божа, нічого не вдієш. Але він міг би ще пожити, якби не цей ліс...

— Певно, загинула людина, а інші поживляться з того, за що він бився.

— Що ж, раз буває смерть... Мало хіба він попрацював на своєму віку...

— І нам з вами, може, незабаром доведеться за ним піти.

Вони в суворому мовчанні дивилися на поля, що хвилювали під вітром, на видний, мов на долоні, ліс, на весь цей ясний, теплий весняний день, і серця їхні кам'яніли в німій покорі волі божій.

— Така доля людська, і не змінити її, ні! — З цими словами вони розійшлися.

Того дня і в наступні хворого Мацея відвідували й інші сусіди, але він так само нікого не впізнавав, і кінець кінцем до нього перестали ходити.

— Тепер тільки треба молитися, щоб господь швидше забрав його до себе,— сказав ксьондз.

А що в усіх було досить своїх турбот і клопотів, то не дивно, що про Мацея швидко забули, а якщо хтось коли й згадував, то як про покійника.

А бідолаха лежав сам-один, всіма покинутий, наче вже й справді був мерцем у могилі, порослій травою.

Хто мав пам'ятати про нього?

Траплялося, що він цілими днями лежав, що йому ніхто й капелиночки води не подав, і, може, й умер би просто з голоду, коли б не добре серце Вітека, який хапав усе, що тільки можна було, і ніс хазяїну, навіть часто крадькома доїв корів і напував його молоком.

Хворий викликав у нього дивну тривогу, і нарешті він якось зважився спитати в Петрека:

— Петреку, правда, що як хто вмирає без сповіді, то попадає просто в пекло?

— Правда. Ксьондз це завжди каже в костьолі.

— Значить, і хазяїн наш може попасти до пекла? — Вітек злякано перехрестився.

— А що таке хазяїн? Така ж людина, як інші.

— Оце сказав! Хазяїн — такий же, як інші!

— Дурний ти, як качан капустяний! — розсердився Петрек. Він ще довго утовкмачував щось Вітекові, але той не хотів вірити. Хлопець знав своє.

Так минали дні в хаті у Борини.

А на селі тим часом клекотіло, наче в горщику.

Причиною була війтова бійка з Козлом. І той, і той тепер шукали свідків; кожен намагався перетягти людей на свій бік.

Хоча війт і не боявся Козла, а проте, він не спав, а діяв, як міг. Перевага відразу виявилась на його боці, більше половини села було за нього. Всі знали його, як фальшиву копійку, але ж він був війт, міг і допомогти, міг і залити сала за шкуру. І, діючи умовляннями, обіцянками, горілкою, він зумів забезпечити собі потрібних свідків.

Козел лежав тяжко хворий, до нього навіть привозили ксьондза. Про хворобу цю говорили різне, потихеньку навіть натякали, що він удає хворого, щоб війту гірше було на суді. Один бог знав, так воно було справді чи ні. У всякому разі Козлова з ранку й до вечора скаржилась і проклинала війта. Вона говорила, що їм довелося продати свиню з поросятами на лікування, і майже щодня, навмисно зупиняючись перед війтовою хатою, горлала, що Бартек помирає, закликаючи бога й людей рятувати його.

На її боці були чулі жінки, вся біднота та ще Кобусь, один з небагатих господарів, людина неспокійна й запальна. Інші й слухати її не хотіли, брехали просто в очі, ніби нічого не бачили. Багато хто радив їй дати війтові спокій, бо з цього, мовляв, нічого не вийде.

Через це раз у раз виникали нові сварки, бо Кобусь, коли що, відразу кидався з кулаками, а жінки теж давали волю язикам, але мало що могли вдіяти, бо де ж бідноті воювати з війтом та господарями.

Навіть Янкель кепкував з них і не хотів давати у борг.

Не минуло й тижня, а вже ця історія всім так надокучила, що ніхто й слухати Магду не хотів. Та раптом Козел дістав несподівану підмогу, і знову закипіло!

Плошка умовив мельника, і обидва стали на бік Козла.

Звісно, він їм був, як торішній сніг,— у них були свої заміри, розрахунки.

Плошка був чоловік пихатий, потайний, чванився своїм розумом і багатством, а про мельника всі знали, що він жмикрут, скнара, за грош дав би себе повісити.

І от почалась боротьба, таємна і вперта. Вони прикидалися приятелями, зустрічались, як досі, і навіть частенько ходили разом, обнявшись, до корчми.

Розумніші відразу зміркували, що не за справедливість стоять Плошка й мельник, не про Козла дбають, а про щось інше, може, про війтову посаду.

— Один поживився, тепер інші поживитися хочуть! — говорили, похитуючи головами старі люди.

Минав час, а колотнеча в Ліпцях дедалі зростала.

А тут раптом по хатах полинула звістка:

— В корчмі зупинилися німці!

— Певно, на Підлісся їдуть,— казав один.

— Ну й нехай собі їдуть з богом! Вам що до них? — озивався хтось другий.

Але якась тривожна цікавість охопила людей. Переказували цю новину один одному, перегукуючись через садки, стояли біля тинів, обговорюючи її. Дехто вирушив до корчми на розвідку.

Справді, перед корчмою стояло п'ять фургонів, всі на залізних осях, пофарбовані жовтою і блакитною фарбою, з полотняними будами, з яких виглядали жінки й видно було всяке господарське начиння. А в корчмі біля прилавка пили чоловіка з десять німців.

Всі були здоровенні, дебелі, бородаті, в довгих синіх сюртуках, із срібними ланцюжками на товстих животах, а пики аж лисніли від доброї їжі. Вони розмовляли про щось з євреєм своєю мовою.

Хлопи ввійшли юрбою, зупинилися поруч, гукнули Янкелеві, щоб подав горілки, а тим часом дивилися на німців та уважно дослухалися, але не могли зрозуміти жодного слова. Нарешті Матеуш, який умів розмовляти з євреями їхньою мовою, так жваво загомонів до німців, що навіть Янкель обернувся і здивовано глянув на нього. Але німці тільки перезирались і нічого не відповідали. Потім і Гжеля, війтів брат, сказав їм якесь німецьке слово. А вони повернулись спиною до селян і зарохкали щось по-своєму, як свині над коритом.

— Дати б їм по пиці! — сказав обурений Матеуш.

— Помацати палкою боки, то миттю б заговорили!

А Клембів Адам, найзапальніший з-між усіх, шепнув:

— От я зараз штурхону в пузо того, що скраю, а як він мене повалить, біжіть на допомогу.

Але його стримали, та й німці, наче відчувши недобре, взяли бочку пива і швидко забралися з корчми.

— Гей, ви, шароварники, не так швидко, бо штани загубите!

— Кодло свиняче! — гукали їм услід ліпецькі.

Коли німці нарешті поїхали, Янкель розповів, що вони вже майже купили в пана Підлісся і їдуть туди розміряти землю під колонію, бо на фільварку оселиться п'ятнадцять родин.

— Ми тут задихаємось на смужках, а німці порозсідаються на тридцяти моргах кожен!

— То ти заплати дорожче, та й купи сам фільварок! Пометикуй, коли розумником себе вважаєш! — гукнув Гжелі Стах Плошка.

— Кепська справа! — Матеуш стукнув кулаком по прилавку.— Якщо вони засядуть на Підліссі, погано нам буде в Ліпцях! — запевняв він, як людина бувала, що добре знає німців.

Йому не дуже вірили, а проте, село захвилювалось. Всі міркували й думали, чим таке сусідство може зашкодити Ліпцям.

А тут пастухи і всякі перехожі щодня розповідали, що на Підліссі вже розміряють землю, звозять камінь і копають колодязі.

Але як насправді стоїть справа з купівлею Підлісся довідатись ніяк не щастило. Питали в коваля, який устиг знюхатися з німцями і кував їм коней, але коваль крутив і не говорив нічого певного.

Нарешті війтів брат Гжеля вирушив на розвідку і, повернувшись, розказав усе достеменно.

Було так. Поміщик заборгував одному німцеві п'ятнадцять тисяч карбованців, а повернути не міг. Німець хотів за борг взяти Підлісся, а різницю заплатити готівкою. Поміщик начебто згодився, але все-таки шукав інших покупців, бо німець пропонував тільки по шістдесят карбованців за морг. Отож пан зволікав, як міг.

— Але, видно, доведеться йому німцям продати! В маєтку повно євреїв, яким пан заборгував, і кожен своє вимагає! Казав мені лісник, що вже й корів описали за несплату податків. Звідки ж йому взяти, коли в нього й хліб на пні проданий? Ліс рубати не дозволять, поки він з нами судиться. Ніяк йому не викрутитись,— продасть Підлісся, хоч би й за безцінь! — стверджував Гжеля.

— За таку землю й по сто карбованців за морг недорого!

— Що ж, купуй! Він продасть, та ще й ручку в тебе поцілує.

— Еге, дорога й копійка, коли її нема!

— Німці поживляться, а ти тільки облизуйся!

Так говорили ліпецькі, важко зітхаючи. Жаль їх брав, шкода було впускати таку землю — і родюча, і лежить поряд з їхніми полями. Кожному придалися б кілька моргів! Тісно їм було на своїх смужках, працювали з ранку до вечора, як мурашки, а ледве перебивалися від жнив до жнив. Такий шматочок чудової землі був би дуже до речі — можна було б виділити синів і зятів. Збудували б на Підліссі нове село,— там і луки добрі, і вода поруч... Але нічого

не вийде. Німці землю загарбають, будуть на ній панувати, а ви, селяни, здихайте!

— І де ми їх усіх подінемо? — зітхали старі люди, дивлячись на молодь, яка гуляла вечорами на вулицях. А було її багато, так багато, що вже і в хатах місця не вистачало. Та як тут землю купувати, коли на життя ледве вистачає?

Журилися хлопи, навіть до ксьондза ходили за порадою. Але й він нічого не міг придумати: з порожнього не наллєш!

— Хто не має гроша, не вмочить носа! Біднякові завжди вітер в очі!

Та наріканнями й ремствуваннями нічому не зарадиш.

А тут іще почалася спека. Був тільки кінець травня, а пекло, наче в липні. Дні прокидалися тихі й задушливі, розпечене сонце сходило в чистому небі й припікало так, що на високих місцях і пісках ярина вже пожовкла й прив'яла, на перелогах трава геть вигоріла, струмки пересихали, а картопля, що спочатку сходила добре, тепер тільки ледь-ледь вкривала землю кволенькими пагінцями.

Тільки озимині не дуже завадило — колосиста, висока, вона ще добре підіймалась, так що навіть заслоняла хати, які, здавалося, припали до землі. Тільки стріхи виднілися над лісом колосся.

Ночі теж були задушливі. Всі ночували в садках, бо в кімнатах нічим було дихати.

Ця спека, клопоти, нещастя, таємна боротьба Плошки з війтом, тяжкий, як ніколи, переднівок — усе разом зробило людей у Ліпцях на диво дражливими й неспокійними.

Всі ходили сердиті, тільки й пантруючи, кого б шмагонути гострим словом або й побитися, кожен радий був зачепити іншого, і село стало пеклом: щодня з самого світанку аж гуло від сварок і лайок. Раз у раз траплялося щось нове: то Кобусь з жінкою побився, і довелося ксьондзу їх мирити й присоромлювати, то Бальцеркова зчепилася з Гульбасом за порося, яке підрило моркву, то Плошкова погризлася з солтисом за підмінених гусенят. Причіпкою для колотнечі були діти, спаш, будь-які сусідські шкоди. Чіплялися до всякої дрібниці, аби тільки покричати та полаятись. Наче пошесть охопила село — стільки було сварок, бійок та судових позовів.

Навіть Амброжій у розмовах з чужими жартував:

— Непогану весну послав мені господь! Ніхто не помирає, ніхто не народжується, не одружується, а мене щодня хтось горілочкою частує та у свідки запрошує. Якби вони ще так років зо два сварились, я зовсім би розпиячився.

Так, негаразд було в Ліпцях. А найгірше, мабуть, було в хаті Домінікової.

Шимек разом з іншими повернувся з тюрми, Єнджик одужав, нужда Пачесям не дошкуляла, як іншим, і все, здавалося, мусило б

іти по-давньому. Але хлопці зовсім забули про послух, грубіянили матері, сперечалися з нею, бити себе не давали і ніякої домашньої жіночої роботи не хотіли робити.

— Наймичку візьміть або самі все робіть! — сказали вони їй рішуче.

Домінікова мала залізні руки й тверду, непохитну вдачу. Ще б пак! Стільки років вона всім керувала, стільки років ніхто не зважувався перечити її волі! А тепер хто проти неї повставав? Хто насмілювався суперечити їй? Власні діти!

— Господи! — волала вона в нестямі, раз у раз хапаючи палицю та кидаючись на синів, хотіла їх приборкати, примусити слухатись. Але вони затялись не менше, ніж мати, і не хотіли поступатися. І мало не щодня можна було бачити, як Домінікова з ціпком ганяється за синами навколо хати та репетує не своїм голосом, так що сусіди збігалися.

Навіть ксьондз, якого, мабуть, підмовила Домінікова, покликав Шимека й Єнджика до себе й умовляв слухатися матері та жити з нею у згоді. Хлопці терпляче його вислухали, поцілували йому руку і в ноги вклонились, як годиться, але поведінки своєї не змінили.

— Ми — не діти, знаємо, що нам робити. Нехай мати поступиться! — виправдувались вони перед людьми.— Бо з нас же все село сміється!

Домінікова навіть пожовкла від злості й досади. Замість сидіти щодня в костьолі чи в гостях у кумась, вона мусила тепер робити всю хатню роботу. Вона раз у раз кликала Ягусю допомагати, але й дочка завдавала їй чимало турбот і сорому. Домінікова була на боці війта і навіть згодилася виступити свідком проти Козла,— вона бачила, як вони бились, і потім перев'язувала рани війту та його дружині. Пйотр часто вечорами заходив до неї, начебто порадитись про позов, але передусім для того, щоб викликати потім Ягусю й піти з нею десь у город.

На селі від людських очей нічого не приховаєш, всі добре знають, що в кого діється. Ягусина поведінка викликала загальне обурення, і добрі люди вже не раз застерігали стару.

Але як вона могла запобігти цьому, коли Ягна, незважаючи на її докори й благання, робила все, наче на злість? Найтяжчий гріх та людська обмова лякали її менше, ніж перебування в остогидлій чоловіковій хаті. Якийсь злий вихор підхопив Ягну й ніс, і ніхто не мав сили, щоб стримати її.

А Ганці це було навіть на руку, вона часто казала іншим:

— Нехай собі бавляться, поки війтові не заборонять марнувати громадські гроші. Адже він нічого для неї не шкодує, що тільки не привозить їй з міста — в золото ладен би її вбрати! Нехай собі тішаться, поки цьому не прийде кінець. Що мені до них?

Їй і справді було не до них. Хіба мало гризло її власних турбот? Вона не шкодувала грошей на адвоката, але й досі невідомо було, коли розглядатимуть Антекову справу та що його чекає. А він, бідний, нидів у тюрмі та чекав божого милосердя. Господарство теж починало занепадати. Хіба могла вона сама всього доглянути? Наймита теж, мабуть, під'юджував коваль — хлопець зовсім знахабнів, робив усе, що йому заманеться, і частенько, коли вона їхала в місто, цілими днями вештався по селу. Ганка якось пригрозила йому, що коли повернеться Антек, він з ним розрахується.

— Повернеться, як же! Ще цього не бувало, щоб розбійників випускали! — зухвало гукнув він їй у відповідь.

Ганка заніміла від гніву. Вдарити б по цій нахабній пиці, та хіба вона здужає? Ще поб'є її, і хто її захистить, хто підтримає? Ні, треба терпіти, ховати в собі образу до слушної пори, бо ще піде, і все господарство звалиться на її руки. Вона вже й так ледве може впоратися з роботою, здоров'я дедалі гіршає. Адже й залізо кінець кінцем роз'їдає іржа, і камінь може витримати до часу,— а що вже говорити про немічну жінку!

Якось в один з останніх днів травня ксьондз з органістом поїхали на храмове свято, а Амброжій так напився з німцями,— ті частенько навідувалися до корчми,— що нікому було дзвонити до вечірньої й відімкнути костьол. І от люди пішли молитися в капличку біля цвинтаря, де стояла статуя діви Марії. Щороку в травні дівчата прикрашали цю статую паперовими стрічками, сухозліткою та польовими квітами. Капличка була дуже стара, вже вся потріскалась і обсипалась, навіть птахи не звивали у ній гнізд, і тільки під час осінньої сльоти пастух іноді ховався тут від дощу. Старі липи, струнке берези і похилі хрести трохи захищали її від зимових завірюх.

Людей зібралось чимало, нашвидку прикрасили капличку клечанням і квітами, повимітали сміття, посипали долівку жовтим піском, а лампади й свічки примостили біля ніг статуї.

Люди повклякали долі, попереду, біля порога, засипаного тюльпанами й рожевими квітами шипшини, став на коліна коваль і перший заспівав молитву.

Сонце давно зайшло. Смеркало, але небо на заході ще палало, ніжно-зелене, залляте золотом. У безвітряній тиші коси беріз важко звисали до землі, а колосся, здавалося, заслухалось дзвінкого белькотіння річки й тихого стрекотання польових коників.

Вже останні череди поверталися з пасовиська. Від села, з полів, уже не видних у присмерку, долинали пронизливі співи пастухів і довге протягле мукання. А люди в каплиці співали, задивившись у ясне обличчя богоматері, яка наче простягала, благословляючи, руки над усім світом.

На добраніч, цвіт-леліє.
На добраніч!..

З цвинтаря віяло пахощами молодих беріз, і солов'ї вже починали випробовувати голоси: вони, наче набираючи сил, брали окремі уривчасті ноти, і нарешті полинули, мов золоті, пінисті струмки, ніжні трелі, тьохкання, ніжний, манливий свист. А в полі неподалік озвалася скрипка пана Яцека, вторуючи молитві так солодко, тихо й ніжно, ніби це дзвеніло жовте колосся жита, стикаючись стеблинами чи стукаючись об золоте небо, або суха від спеки земля славила піснею травень.

І вже всі співали гуртом — люди, птахи й скрипка. А коли на мить завмирали солов'їні співи і струни скрипки наче переводили подих, чути було монотонне і протягле кумкання безлічі жаб.

Так вони співали, вторуючи одне одному.

Відправа тривала довго. Коваль нарешті заквапився і, обертаючись, погукував на тих, хто відставав:

— Ану, швидше, люди!

А раз навіть гримнув на Мацюса Клемба:

— Не дери горлянку, паскудо, не за коровами йдеш!

І голоси людей, кружляючи, мов голуби, поволі линули в потемніле небо:

На добраніч, цвіт-леліє,
На добраніч!
Непорочная Маріє,
На добраніч!

Морок густішав, тепла, тиха ніч уже обіймала світ і на небі іскристою росою сяяли зорі, коли всі почали розходитися з каплиці.

Дівчата йшли, обнявшись, і співали.

Ганка з дитиною на руках ішла сама, глибоко замисливши сь. Її наздогнав коваль і пішов поруч.

Вона всю дорогу мовчала. І тільки біля самої хати, побачивши, що він не відстає, спитала:

— Зайдеш до нас, Міхале?

— Сядьмо на призьбі, я тобі щось скажу,— мовив він пошепки.

Ганка аж затерпла вся, гадаючи, що почує зараз про якесь нове лихо.

— Ти, здається, була в Антека? — почав він.

— Їздила, але мене до нього не пустили.

— Саме цього я й боявся.

— Кажи, що знаєш! — мороз пробіг по спині Ганки.

— Що я можу знати? Тільки те, що пощастило в стражника випитати.

— Що ж?

Вона прихилилась до стовпа і міцніше притулила до себе дитину.

— Він каже, що Антека до суду не випустять.

— Чому? — вся тремтячи, насилу вимовила Ганка.— Таж адвокат казав, що можуть випустити.

— Еге, щоб він утік! Так просто не випустять. Слухай, Ганко! Прийшов я до тебе сьогодні, як друг. Що там між нами було, те було. Колись сама зрозумієш, що я мав рацію... Ти мені не вірила — твоє діло... Але зараз послухай, а я, мов ксьондзу на сповіді, всю правду тобі скажу... З Антеком погано. Його, напевне, посадять надовго, може, на десять років. Чуєш?

— Чую, але не вірю! — Ганка раптом заспокоїлась.

— Кожен не вірить, поки не пересвідчиться; а я тобі щиру правду сказав.

— Ти завжди таку правду кажеш,— зневажливо всміхнулася Ганка.

Коваля аж пересмикнуло, але він став її гаряче запевняти, що цього разу прийшов, як щирий друг, допомогти їй порадою. Ганка слухала, блукаючи очима по подвір'ю, і вже кілька разів нетерпляче підводилась. Корови, не видоєні, ревли в хліву, гусей досі не загнали на ніч, лоша бігало по подвір'ю наввипередки з Лапою, а Петрек і Вітек сиділи в клуні й базікали.

Вона не вірила жодному слову з того, що казав коваль. «Нехай собі говорить може, і викаже, навіщо прийшов»,— думала вона, дослухаючись до його слів.

— Що ж робити? Що? — спитала вона, аби тільки щось сказати.

— Засіб є,— відповів коваль тихо.

Вона повернулась до нього.

— Якщо внести заставу, його випустять до суду, а потім вже він сам що-небудь надумає... Хоч і в Америку втече... Не спіймають його...

— Пресвята діво Маріє! В Америку! — мимохіть скрикнула Ганка.

— Цить! Бог мені свідок, що так пан радив. «Нехай тікає, каже, бо найменше — десять років! Загине чоловік!» Вчора він мені це сказав.

— Втікати з села... від землі... від дітей... Господи! — Ганка збагнула тільки це.

— Ти внеси заставу, а решту Антек сам зміркує.

— Звідки ж я візьму?.. Боже мій, втекти так далеко... від усього...

— Вони правлять п'ятсот карбованців! У тебе ж є ті... батькові гроші... Віддай їх у заставу... Потім будемо рахуватися, тут аби тільки його врятувати...

Ганка схопилася.

— Ти, як пес, завжди одне гавкаєш! — відрубала вона.

— Чого кидаєшся, як дурна? — розсердився коваль.— Це я так тільки сказав... Ще буде тут прискіпуватися до кожного слова, а чоловік у тюрмі гниє. От я йому розкажу, як ти хочеш його визволити!

Ганка знову сіла, не знаючи, що й думати.

А коваль почав розповідати про Америку, про знайомих людей, які туди поїхали й пишуть листи, навіть гроші присилають рідним. Як там добре, як вільно, як багатіють люди. Антек міг би відразу й поїхати: він сам знає людину, яка багатьох уже туди переправила. Мало хіба таких, як Антек, втекло туди! А вона, Ганка, може поїхати згодом, щоб людям очі замилити. Гжеля повернеться з військової служби і виплатить їм їхню частину спадщини, а як не схоче, то покупця знайти недовго.

— Порадься з ксьондзом. Побачиш, він тобі те ж саме скаже. Тоді ти зрозумієш, що моя правда і що я від щирого серця раджу тобі, а не для своєї користі. Тільки дивись мені — ні пари з уст, щоб ніхто з начальства не довідався, бо тоді ні за які тисячі його не випустять, та ще й у кайдани закують! — закінчив він поважно.

— Звідки ж мені взяти на заставу? Такі гроші! — простогнала Ганка.

— Знаю я одного чоловіка в Модліці... Він дав би під добрі проценти... знаю й інших... Гроші знайдуться. Це вже мій клопіт... я допоможу...

Довго він ще радив їй та переконував.

— То ти поміркуй, треба вирішувати швидше.

Коваль тихенько пішов, Ганка й не помітила, як він зник у темряві.

Було вже пізно, в хаті всі спали, тільки Вітек сидів під стіною, наче стеріг хазяйку. На селі теж усі полягали, навіть собаки не гавкали, лише вода плескотіла в ставку та заливалися пташки в садках. Зійшов місяць і срібним серпом поплив у темній моторошній безодні неба; білий туман низько стелився по луках, а над ланами жита хмарою висів квітковий пилок; між деревами, мов крижина, поблискував став. Аж у вухах дзвеніло від тиші та від солов'їного тьохкання.

Ганка, мов прикута, сиділа все на тому самому місці. Одна думка снувалася в неї в голові:

«Господи, втекти з села, від землі, від усього!»

Жах охопив її і зростав щохвилини, невимовний смуток гнітив серце.

Раптом солов'ї змовкли, пролинув, сумно завиваючи, вітер, на стіні заколивалися якісь тіні, й одразу жалібно заскавучав Лапа.

— Виє! Це він Кубину душу почув! — прошепотів Вітек і злякано перехрестився.

— Дурню! Спати йди!

— Адже він приходить, до коней заглядає, корму їм підкладає... Хіба це вперше?

Ганка його не слухала. Тиша знову залягла навколо, співали солов'ї, а вона сиділа, мов заціпеніла, повторюючи іноді з мукою й жахом:

— Поїхати на край світу! Назавжди! Господи милосердний! Назавжди!..

IX

Ще не зовсім зів'яло клечання, яким прибрані були хати на зелені свята, коли одного дня вранці несподівано з'явився Рох.

На село він пішов тільки після обідні та довгої розмови з ксьондзом. По хатах було мало людей, бо в ці дні саме підгортали картоплю, але тільки-но пролинула звістка, що приїхав Рох, всі вибігли на дорогу зустрічати його. А він ішов, як завжди, поволі, спираючись на ціпок, усе в тому ж сірому каптані, з чотками на шиї; вітер розвівав сиве волосся, худе обличчя сяяло лагідністю й тихим щастям.

Піднявши обличчя, він обводив поглядом хати й сади, весело усміхався всьому, вітався з кожним окремо, гладив по голові дитинчат, які тулились до нього, перший заговорював з жінками, задоволений, що тут все по-давньому.

— Я в Ченстохов ходив на богомілля,— відповідав він цікавим, які розпитували його, де це він так довго був.

Всі щиро раділи його поверненню і тут-таки на дорозі поспішали розповісти йому ліпецькі новини. Дехто вже й поради питав або, відвівши його вбік, скаржився і викладав перед ним всі свої турботи, наче приховані про чорний день гроші.

— Змучився я зовсім, відпочину днів зо два,— казав Рох, намагаючись їх позбутись.

Всі навперебій запрошували його до себе.

— Поки що поживу в Мацея,— я вже обіцяв Ганці. А там, якщо мене хто прийме, у того осе́люся надовго.

І він хутко пішов до Борин.

Ганка теж йому зраділа й стала частувати від щирого серця. Але він, тільки-но скинув з плечей торбу і віддихався, спитав про старого.

— Ідіть подивіться на нього, він у садку лежить, у хаті задуха. А я вам тим часом молока зварю. А може б, і яєчню з'їли, га?

Але Рох був уже в саду й тихо пробирався попід гілками до недужого, що лежав у знятому з брички кузові, на перині, укритий кожухом. Лапа, згорнувшись клубком, примостився у нього в ногах,

а поміж деревами з кумедною поважністю походжав, наче вартовий, Вітеків лелека.

Сад був старий, тінистий, високі гіллясті дерева зовсім заслоняли небо, і внизу, на траві, тільки де-не-де золотими павучками бігали сонячні плями.

Мацей лежав горілиць. З тихим шелестом гойдалися над ним дерева, вкриваючи його тінню, і тільки коли вітер розсував суцільне гілля, відкривався клаптик блакитного неба, сонце било йому просто в очі.

Рох присів біля нього.

Шелестіло листя, часом Лапа клацав зубами на муху чи ластівки з голосним щебетанням шугали поміж чорними стовбурами й линули на зелені поля.

Хворий раптом повернув голову до Роха.

— Пізнаєте мене, Мацею? Пізнаєте?

Слабенький усміх пробіг по обличчю Борини, очі закліпали. Він заворушив синіми губами, але не міг вимовити ні слова.

— Як бог дасть, ще, може, одужаєте!

Борина, мабуть, зрозумів,— він похитав головою і невдоволено відвернувся від нього. Знову задивився на гілки, що похитувалися над головою, на сонячні бризки, що просочувалися крізь листя.

Рох тільки зітхнув, перехрестив його й пішов.

— Батькові начебто краще, правда? — спитала в нього Ганка.

Він довго міркував, потім сказав тихо й поважно:

— Отак лампа, перш ніж згаснути, спалахує наостанку яскравим полум'ям. Здається мені, що Мацей доживає останні дні. Навіть дивно, що він ще живий,— висох, як тріска.

— Адже він нічого не їсть, навіть молоко не завжди п'є.

— Ти мусиш бути готова до того, що він кожної хвилини може вмерти.

— Господи, я й сама бачу, що це так. Те ж саме учора казав і Амброжій; радив навіть не чекати, а вже тепер замовляти труну.

— А таки замовляй, довго вона не стоятиме, ні... Коли душі час піти зо світу, нічим її не втримаєш, навіть сльозами... А коли б не це, дехто навіки залишався б жити у світі,— сумно сказав Рох.

Він не поспішаючи пив молоко, яке подала йому Ганка, і розпитував про все, що діється в селі.

Вона переказала те, що він уже чув дорогою від інших, а потім почала квапливо й докладно розповідати про свої турботи.

— Де ж це Юзька? — нетерпляче перебив він.

— На полі, картоплю підгортає разом з Ягустинкою й халупницями. А Петрек возить для Стаха дерево з лісу.

— То Стах хату будує?

— Будує. Адже пан Яцек дав йому десять сосон.

— Справді? Мені щось про це казали, та я не вірив.

— Бо важко повірити. Ніхто спочатку не хотів цьому йняти віри. Він обіцяв, правда, та обіцянка — цяцянка, а дурневі радість, як то кажуть. Але пан Яцек дав Стахові листа і наказав іти з ним до нашого пана. Веронка навіть пускати Стаха не хотіла. Каже: «Нащо дурно підметки збивати? Ще глузуватимуть з тебе, що повірив недоумкуватому...» Але Стах затявся і пішов. Розказував потім, що не довелося йому чекати й десяти хвилин після того, як віддав листа. Пан відразу ж до кімнати його покликав, почастував горілкою і сказав: «Приїжджай з возами, лісник тобі вибере десять штук будівельних сосон». Дав йому Клемб своїх коней, дав і солтис, а я відпустила з ним Петрека. Пан уже чекав їх на порубі, зараз же сам вибрав найкращі дерева з тих, що взимку рубали для купців. Тепер возять їх з лісу,— разом з гіллям возів з тридцять буде! Добру хату Стах собі поставить! Нічого й казати, як він пану Яцеку дякував та як його перепрошував. Правду сказати, всі його за жебрака вважали, за дурника, бо він не знати з чого живе і все по полях блукає та під хрестами грає на скрипці... Часом, бува, таке щось недоладне верзе, наче він не сповна розуму... А виявилось: він такий пан, що його сам поміщик слухає! Хто б міг подумати!

— Не дивися на людину, а на її вчинки.

— Стільки лісу віддати! Матеуш вважає, що буде на тисячу злотих — і все дурнісінько, за спасибі! Такого ще не чувано!

— Казали мені, що він за це бере собі стару Стахову хату у довічне володіння.

— Ціна їй така, як оцьому стоптаному черевику! Вже ми, правду кажучи, думали, чи немає тут якого підступу. Веронка навіть до ксьондза ходила радитись, то він її дурною обізвав.

— Правда! Дають — бери і богові за ласку дякуй!

— Не звикли ми задурно одержувати, та ще й від панів! Коли це хто давав селюкові що-небудь дурно? Хоч би за якою дрібничкою прийшов — всі тобі одразу ж в руки зазирають. До волосної канцелярії без грошей і не потикайся, скажуть — приходь завтра або й за тиждень. Через цю Антекову справу я добре взнала, які порядки в світі. Скільки я грошей перевела...

— Добре, що ти мені нагадала про Антека. Я був у місті...

— Бачили його?

— Ні, часу не було.

— А я недавно їздила, та мене до нього не пустили. Тільки бог святий знає, коли я його побачу!

— Може, раніше, ніж думаєш,— сказав Рох, усміхаючись.

— Та ви що! Господи!

— Правду кажу. В головному управлінні мені сказали, що Антека можуть і до суду випустити, якщо його візьмуть на поруки або внесуть у суд заставу — п'ятсот карбованців.

— Те ж саме й коваль сказав!

І Ганка слово в слово переповіла Роху всі ковалеві поради.

— Поради добрі, та Міхал людина небезпечна, є в нього тут якісь свої розрахунки. Землю продавати не поспішай! Від неї дехто їде баскими кіньми, а повертається навкарачки... Треба щось інше придумати. Може, хтось за нього поручиться? Поспитай-но в людей... Звісно, якби були гроші...

— Гроші, може, і знайдуться,— пошепки сказала Ганка.— У мене є трохи, тільки полічити не вмію... Може, й вистачить...

— Ану покажи, разом полічимо.

Ганка зникла десь у глибині подвір'я і, повернувшись за кілька хвилин, взяла двері на засув і поклала Рохові на коліна вузлик з грішми.

Були в ньому й паперові гроші, і срібні, навіть кілька золотих монет і шість разків коралів.

— Це покійної свекрухи корали, він їх спершу віддав був Ягні, та, видно, потім забрав! — сказала вона стиха, присівши навпочіпки перед лавою, на якій Рох лічив гроші.

— Чотириста тридцять два карбованці і п'ять злотих. Це від Мацея?

— Так... Він мені після свят дав...— пробурмотіла Ганка, червоніючи.

— На заставу не вистачить... Але можна що-небудь продати.

— Я можу продати свиню... та й ялівку теж... обійдемось без неї. Янкель вже запитував... І ще кілька корців зерна...

— От бачиш, так зернятко до зернятка й збереться мірка. І викупимо Антека без чужої допомоги. Знає хто про ці гроші?

— Мені їх батько дали, щоб я Антека врятувала, і наказали про це нікому не казати й слова. Я вам першому призналась. Якби Міхал...

— Не розкажу нікому, не бійся! Коли повідомлять тебе, що можна, поїдемо разом за Антеком. Все вийде на добре, от побачиш, голубко! — сказав Рох, цілуючи її в голову, коли вона з вдячністю обняла його коліна.

— Рідний батько не зробив би для нас стільки! — плачучи, скрикнула вона.

— Повернеться чоловік, тоді подякуєш богові. А де ж Ягуся?

— Вона ще затемна поїхала з матір'ю і війтом до міста. Кажуть, що до нотаріуса — стара хоче всю землю на дочку записати.

— Все Ягні? А хлопці?

— Та це вона їм на злість — за те, що поділу вимагають. У них там справжнє пекло, дня не минає без бійки. А війт за Домінікову стоїть. Він ще після смерті Домініка опікуном був над сиротами.

— А я думав — тут щось інше, мені різне говорили...

— Говорили вам чистісіньку правду. Він опікується тільки Ягною, але так, що й розповісти сором. Бо ж Мацей ще дихає, а вона, як сука... Я б не стала чужі плітки переказувати, якби сама не заскочила їх у садку...

— Покажи мені, де можна відпочити,— перебив її Рох, підводячись.

Вона хотіла постелити йому на Юзиному ліжку, але він сказав, що піде в клуню.

— Гроші заховай добре! — застеріг він її ще раз, виходячи.

Рох знову зайшов до хати тільки після полудня, пообідав і хотів був піти на село, але Ганка несміливо попросила:

— Може, ви допоможете мені вівтар прикрасити?

— Правда, завтра ж свято тіла господнього. А де ж ти вівтар поставиш?

— Там, де щороку — біля ганку. Петрек зараз привезе з лісу глицю, а Ягустинку з Юзею я після обіду вирядила, щоб назбирали квітів для вінків.

— Ну, а свічки й свічники в тебе є?

— Амброжій обіцяв принести рано-вранці з костьолу.

— А в кого ще будуть ставити вівтарі?

— На нашому кутку — ще у війта, а на тому — в мельника й у Плошків.

— Гаразд, я тобі допоможу, піду тільки спочатку до пана Яцека і ще завидна повернусь.

— Скажіть там Веронці, щоб прийшла вранці допомагати!

Рох кивнув головою і пішов до зруйнованої Стахової хати.

Пан Яцек, як завжди, сидів на порозі, курив і поскубував борідку та, блукаючи поглядом по нивах, спостерігав птахів, що летіли в далеч.

Біля хати, під черешнями, вже лежало кілька могутніх сосон і купа зрізаних гілок. Навколо них блукав старий Билиця, вимірював топорищем, обрубував іноді якийсь сук і бурмотів собі під ніс:

— І ти прийшла на наше подвір'я. Ну, да... Бачу, що хороша. Спасибі! Зараз тебе Матеуш обтеше... на сволок підеш... Сухо тобі буде, не бійся.

— Наче з живою людиною говорить! — здивувався Рох.

— Сідайте. Це в нього від радощів розум помутився. Цілі дні отак розмовляє з деревами. Ось послухайте...

— І ти, бідолахо, настоялася в лісі, зате тепер відпочинеш. Ніхто вже тебе не займе! — говорив старий, ласкаво погладжуючи жовту облуплену кору сосни.

Потім підійшов до найгрубшої, що лежала на стежці, присів навпочіпки перед розрізом і, дивлячись з любов'ю на жовті, налляті живицею кільця, бурмотів:

— Ось яка ти здоровезна, а подужали й тебе, га? Були б тебе євреї повезли в місто, аж ні: господь бог інакше розсудив — залишишся у своїх, у господарів, образи на тебе повісимо, свяченою водою тебе ксьондз покропить... Он як!..

Пан Яцек слухав і ледь помітно усміхався. Поговоривши з Рохом, він узяв скрипку під пахву і пішов межею до лісу. А Рох посидів ще трохи у Веронки і послухав новини.

Наближався вечір, і спека поменшала, з лук навіть війнуло прохолодою. Після полудня розгулявся вітер, і молоде, вже трохи побуріле жито на полях коливалося, мов хвилі на воді. Здавалось, воно, це бурхливе море колосся, от-от завирує і рине на дороги й межі, затопить їх, як повінь, але воно тільки хльоскало жовтими гривами об землю і відступало назад, мов табун здиблених жеребців. Вітер налітав з усіх боків, шарпав, наче для забави, і знову хвилював ниви, з їхніми жовтими пагорками, зеленими затоками, іржавими смугами, сповнені шелесту й тремтіння.

А над ними у височині видзвонювали жайворонки, часом пролітала зграя ворон, то кружляючи в повітрі, то сідаючи відпочити на розколихані дерева. Сонце вже червоніло, опускаючись чимраз нижче, і по всьому світу — і по схвильованих нивах, і по садах, що шарпалися під вітром, мов худоба на прив'язі, поволі розливалося багряне світло пригаслого дня.

Був переддень свята, і люди раніше поверталися з поля. Жінки на ганках плели вінки для вівтарів, діти приносили оберемки клечання. Перед будинками Плошки й мельника лежали молоді берізки і ялинки, їх укопували в землю там, де мали ставити вівтарі. Де-не-де дівчата вже прибирали клечанням хати, вирівнювали дорогу, засипаючи вибоїни. Біля ставу кілька жінок ще прало, лунав стукіт праників і гелготіння сполоханих гусей.

Рох мав уже йти від Веронки, аж тут на тополеву дорогу в хмарі куряви вилетів хтось верхи на коні. Дорогу йому перепинили вози з деревом для Стаха, і він звернув, збираючись об'їхати полем.

— Гей, ти! Коня заженеш, куди так поспішаєш? — гукали йому возії.

Але він якось обминув їх і щодуху помчав до села, аж у коня кевкала селезінка.

— Гей, Адаме, почекай-но! — гукнув йому Рох.

Клембів син зупинився на мить і закричав:

— А ви й не знаєте — в лісі якісь убиті лежать! Господи, аж дух перехопило!.. Пас я коня на межі, і ми з Єндреком Гульбасовим їхали вже додому, аж тут біля Борининого хреста кінь як шарпнувся вбік, я аж на землю беркицьнувся! Дивлюсь, який це чорт коня наполохав! А там у ялівці якісь люди лежать... Ми гукаємо, а вони мовчать, лежать, як мертві.

— Дурню, чого ти людей морочиш! — загукали на нього з усіх боків.

— Ідіть, самі подивіться! І Єндрек теж бачив, тільки він від страху в ліс помчав, туди, де халупниці сушняк збирають... Кажу вам, неживі лежать!

— В ім'я отця й сина! То мчи швидше, скажи війтові!

— Війт ще з міста не повернувся,— сказав хтось.

— Тоді солтису треба сказати! Він біля кузні дорогу з хлопцями рівняє,— гукали вслід Адаму, який шаленим галопом помчав далі.

Звичайно, звістка про вбитих у лісі вмить облетіла все село. Знявся зляканий галас і біганина, люди хрестилися від жаху. Ще не зайшло сонце, як півсела висипало на дорогу. Хтось сповістив ксьондза, і він вийшов з плебанії, щоб розпитати людей. Біля костьолу зібралася ціла юрба. Молодь побігла вперед, на тополеву дорогу, а інші нетерпляче дожидалися солтиса, який поїхав у ліс возом, взявши з собою Клемба й хлопців.

Чекали довго, бо солтис повернувся тільки смерком і, на загальний подив, війтовою бричкою. Він був чогось страшенно сердитий, раз у раз лаявся й шмагав коней, і навіть не подумав зупинитися біля юрби, що зустрічала його. Але хтось схопив коней за вуздечки, і Шимону хоч-не-хоч довелося зупинитись.

— Паскудники ці хлопці, вигадали все для забави! Ніяких вбитих у лісі не було,— просто хтось там спав під кущами. Спіймаю я цього Адама — покажу йому, як людей лякати! А війта я зустрів дорогою і пересів до нього в бричку... От вам і все! Вйо, малята!

— Що ж це, війт, може, захворів? Чому лежить, як лантух? — спитав хтось, заглянувши в бричку.

— Сон його зморив, і все! — солтис шмагнув коней, і вони побігли риссю.

— От шибеники погані! Вигадати таке!

— Це Гульбасові штуки, він на всякі витівки мастак!

— Відшмагати б їх ременем, щоб не тривожили людей задарма! — обурювались усі, поволі розходячись по хатах.

Біля почервонілого в призахідному сонці ставу ще стояли невеличкі купки людей, коли на дорозі з'явились халупниці з в'язками хмизу на спинах. Попереду йшла Козлова, зігнувшись мало не до землі під своєю ношею. Побачивши людей, вона зупинилась і сперлась в'язкою на дерево.

— Добре вас солтис обдурив! — сказала вона, ледве дихаючи від утоми.— Вбитих у лісі не було, це правда, зате було дещо гірше!

І коли, почувши її голос, навколо зібралося багато цікавих, Козлова розпустила язика:

— Повертались ми дорогою мимо лісу, до хреста, аж тут мчить на нас Гульбасів хлопчисько і гукає злякано: «Під ялівцем убиті лежать!» — «Вбиті чи ні,— думаю собі,— а подивитися варто». Пішли ми туди... Вже здалека бачимо: і справді лежать якісь люди, мов неживі... Тільки ноги стирчать з-під кущів. Філіпка мене тягне — тікай, мовляв! Гжелиха вже молитву бурмоче, підходжу ближче, дивлюсь — а це наш пан війт лежить без каптана, а біля нього Ягуся Боринина і сплять собі міцно! Нажлуктилися в місті, жарко їм стало, от вони й надумали відпочити в холодочку та побавитись. А горілкою від них так і тхне! Ми їх будити не стали: нехай свідки прийдуть, нехай все село побачить, що в нас діється! Сором сказати, як вона була роздягнена; вже Філіпка її пожаліла та хусткою прикрила. Чистий содом! Я до старості дожила, а про такий страм не чула! Солтис зараз же приїхав і розбудив їх. Ягна втекла в поле, а пана війта ледве в бричку втягли — п'яний, як свиня!

— Господи милостивий, такого в Ліпцях ще не бувало,— простогнала одна з жінок.

— Коли б то хлопець з дівчиною, а то господар, жонатий чоловік, війт!

— Борина на смертному ложі, йому води нікому подати, а ця...

— Я б її з села геть вигнала! Я б таке стерво батогами на майдані відшмагала! — знов зняла крик Козлова.

— Гріх сам за себе кричить, що вже тут додавати! — заспокоювали її жінки.

— А Домінікова де?

— Вони її навмисне в місті залишили, щоб не заважала.

— Боже мій, подумати страшно, що в світі діється!

— Такий гріх, таке паскудство — адже ганьба на все село ляже!

— Ягна слави не боїться, завтра знов те ж саме робитиме.

Так гомоніли в хатах, а деякі жінки навіть плакали і ламали руки від обурення й жаху, побоюючись суворої кари божої на все село. Ліпці аж гули від розмов і галасу.

Тільки хлопи, зібравшись на мосту, розпитували Гульбаса про подробиці й реготали, аж лягали з реготу.

— От так півень наш війт! Ну й хват! — сміявся Адам Вахнік.

— Він ще заплатить за цю гульню: жінка йому голову відірве!

— І з півроку до себе не підпускатиме!

— Ну, після Ягусі він не дуже буде до неї квапитись.

— Бісова душа! Для Ягни кожен на все зважиться.

— Ще б пак! Молодиця — як лань! Такої красуні і серед панночок не знайдеш: тільки гляне на чоловіка — так його до неї й потягне!

— Не жінка — мед! Не диво, що й Антек Борина...

— Годі вам! Єндрек бреше одне, Козлова — інше, а жінки із заздрості ще й своє додають, а якщо правду сказати, то ми не знаємо, як воно було. У нас ладні знеславити й найчеснішу жінку...— мовив Матеуш якимсь смутним і схвильованим голосом, але не докінчив, бо до них підійшов війтів брат Гжеля.

— Ну що, Петро ще спить? — запитали в нього цікаві.

— Хоч він мені рідний брат, та зараз для мене гірший, ніж пес! Але винна в усьому ця хвойда!

— Неправда! — крикнув раптом Боринин наймит Петрек, підступаючи до Гжелі з кулаками.— Хто так каже, сам бреше, як пес!

Всіх здивував цей несподіваний захист, а Петрек кричав, розмахуючи кулаками:

— Війт в усьому винен! Хіба це вона йому корали привозила? Вона його до корчми тягала? Вона його цілими ночами в саду підстерігала? Я добре знаю, як він її силував та спокушав! А може, їй і крапель якихось підлив, щоб вона йому не опиралась!

— Ач заступник який! Не стрибай так, штани загубиш!

— От довідається, що ти її захищав, то платню тобі збільшить.

— Або старі Мацеєві штани подаруе!

Глузували, аж за боки хапалися від реготу.

— Ні чоловік, ні хто інший за неї не заступиться, то хоч я її боронитиму. Не дам її кривдити! А коли ще почую погане слово, кулаків не пошкодую... Сучі ви сини, пліткуни паскудні! Коли б це з котроюсь із ваших сестер або жінок трапилось, то, либонь, язики не розпускали б!

— І ти язика прикуси, наймите! Не твоє це діло, гляди свої кінські хвости! — гримнув на нього Стах Плошка.

— Та дивись, щоб тобі самому раніше не попало,— додав Вахнік.

— А до господарів тобі зась, кудлатий! — кинув хтось, повертаючись, щоб іти.

— Подумаєш, господарі! Поміщики які! Я роблю та потай до Янкеля мішків не тягаю, не краду з батькової комори! Я вам покажу! Ви ще мене не знаєте! — кричав Петрек їм услід, бо вони поспіхом стали мовчки розходитися — їм раптом стало ніяково.

Був уже вечір — вітряний і на диво ясний. Захід давно догорів, але на небі ще виблискували затоки багряної заграви, схожі на розриті мурашники, і поволі напливали великі хмари. Якась тривога розливалась над світом, вітер віяв високо і тільки найвищі дерева хитали верхів'ями. З гомоном пролітали десь птахи, не знати чого тривожно гелготіли на подвір'ях гуси, собаки гавкали, мов скажені,

забігаючи навіть на поля. Така ж невиразна тривога мучила й людей. Після вечері ніхто не сидів удома, не відпочивав на порозі, як звичайно. Всі йшли до сусідів і, збираючись біля тинів, стиха гомоніли.

Село наче завмерло — не чути було ні сміху, ні співу, як звичайно теплими вечорами. Всі перешіптувалися, щоб не чули діти й дівчата, про те, що трапилося в лісі, і всіх поймав однаковий жах і обурення.

У Ганки на подвір'ї теж зібралося кілька кумась — прибігли висловити їй співчуття та довідатись щось нове про Ягну. Вони так і сяк починали розмову, але Ганка тільки сказала сумно:

— Ганьба це і гріх, але й велике нещастя.

— Ну, ще б пак! Завтра вся парафія про це знатиме.

— Говоритимуть, що таке тільки в Ліпцях може трапитись.

— І на всіх ліпецьких жінок ганьба впаде!

— А молодиці в нас такі вже святі та божі!.. Кожна, якби до неї хто-небудь так в'язнув, зробила б те ж саме, що й Ягна,— насмішкувато кинула Ягустинка.

— Покиньте, зараз не до жартів! — суворо перебила її Ганка і більше вже ні словом не згадувала про це.

Її ще палив сором, але гнів проти Ягни вже зник. Коли кумасі порозходились, вона заглянула на другу половину, нібито до Мацея, і, побачивши, що Ягна спить одягнена, зачинила двері, й навпомацки дбайливо роздягла її.

«Нехай бог боронить від такої долі!» — думала вона з незбагненним жалем і того вечора ще кілька разів заглянула до неї.

Ягустинка, мабуть, щось зміркувала і, ніби нехотячи, сказала:

— Ягна, звісно, не без гріха, але найбільше винен війт.

— Правда, він і повинен за все відплатити! — погодилася Ганка так гаряче, що Петрек з вдячністю глянув на неї.

Не тільки вона так думала. До пізньої ночі старий Плошка і Козел з жінкою бігали по селу, підбурюючи людей проти війта. Плошка заходив у хати й починав начебто жартома:

— Оце так війт у нас, в усьому повіті другого такого хвата не знайти!

Йому щось не дуже охоче підспівували, і він вирішив піти до корчми. Там сиділо кілька небагатих господарів. Він почастував їх горілкою раз і другий, і коли вони вже трохи захмеліли, знову почав своє:

— Війт наш що виробляє, чули?

— Хіба це йому первина! — ухильно зауважив Кобусь.

— Я про нього свою думку маю, та при собі тримаю,— бурчав захмелілий Сікора, важко навалюючись грудьми на прилавок.

— Ну й тримай хоч би і у зубах: ніхто в тебе не видере! — розсердився Плошка і вже обережніше заходився підбурювати їх

проти війта: що от, мовляв, який він поганий приклад подає людям, яка ганьба через нього на все село, і таке інше.

— Я й про тебе своє думаю, та не скажу,— торочив своє Сікора.

— Одне тільки — скинути його з посади, тоді він одразу вгамується,— говорив Плошка, поставивши їм ще одну пляшку.— Ми його на війта обрали, ми й скинути можемо. Те, що він сьогодні зробив,— ганьба для всього села, але за ним є й гірші справи: він завжди з паном заодно, на шкоду громаді. Ось тепер хоче російську школу в Ліщях будувати! Та й німців на Підліссі посадити, кажуть, теж він панові нараяв. І все п'є, гуляє, клуню онде собі нову збудував, коня прикупив, щотижня м'ясо їдять і чай п'ють, а на чиї це гроші, га? Ясна річ, не на свої, а на громадські.

— Я так думаю, що війт — свиня, але й ти не від того, щоб сунути свій писок у громадське корито! — перебиваючи його, бурмотів Сікора.

— Ач налигався і меле хтозна-що!

— Я своє кажу: не оберемо тебе на війта!

Мужики відсунулись від п'яного і довго ще радилися про щось.

А на другий день на селі ще голосніше заговорили про війтові подвиги, бо ксьондз заборонив ставити вівтар біля його хати, як це бувало щороку. Війт, звісно, зараз же про це довідався і вдосвіта послав по Домінікову, яка майже опівночі повернулась додому, і був такий лихий, вилаяв органіста, а Амброжія навіть ударив чубуком.

В день свята тіла господнього погода була така ж гарна, як і перед тим, але на диво задушлива й тиха, найменший повів не линув з полів, сонце з самого ранку припікало немилосердно і в сухому, розпеченому повітрі в'яло листя, знесилено хилилося колосся. Пісок пік ноги, а на стінах виступала краплями розтоплена живиця.

Господь бог дав сьогодні сонцю волю, і воно пекло, як вогонь, але на нього ніхто не звертав уваги: вже з самого світанку знялась на селі метушня, біганина. Всі збиралися до костьолу. Дівчата, які мали нести ікони в процесії та посипати квітами дорогу ксьондзу, бігали одна до одної приміряти убрання, зачісуватись та базікати про всякі дрібниці, а старші поспіхом ставили вівтарі. Один — біля мельникової хати, другий — біля плебанії, третій — біля хати Борини. Тут Ганка з самого ранку працювала усією сім'єю, а Рох їм допомагав.

Вони скінчили майже перші і так гарно прибрали свій вівтар, що всі дивувались і запевняли, що він кращий, ніж у мельника.

І це була правда: біля ганку стояла сплетена з березового гілля та всякої іншої зелені, наче справжня, капличка, прибрана клаптями вовняної тканини, такими яскравими, що аж очі вбирало, а посередині, на помості, височів вівтар, прикритий тонким білим

полотном, заставлений свічками й квітами у горщиках, які Юзька обгорнула золотим папером.

Над вівтарем повісили великий образ божої матері, а поряд — менші, стільки, скільки вмістилось.

І нарешті, як найбільшу прикрасу, над самим вівтарем підвісили клітку з дроздом, яку принесла Настуся. Дрозд виспівував на все подвір'я, а Вітек тихенько йому підсвистував.

Все подвір'я від ганку до воріт було обсаджене ялинками й берізками й густо посипане жовтим піском та аїром.

Юзя принесла оберемки волошок, сокирок, польового горошку й прикрашала ними стіни каплички, образи, свічники, все, що тільки можна було, навіть землю перед вівтарем посипала квітами. Не забула вона й хати: стін і вікон не видно вже було під клечанням, а стріха була обтикана високими стеблами аїру.

Працювали всі, крім Ягусі, яка раненько втекла з дому і досі не поверталась.

Хоча в Борин і впоралися раніше від інших, але сонце стояло вже високо над селом, коли вони скінчили. Чимраз більше возів торохтіло на дорозі — це їхали до костьолу люди з сусідніх сіл.

Всі стали поспіхом одягатись.

Вітека залишили стерегти двір, бо дітлахи збігалися юрбою дивитися на вівтар і підсвистувати дрозду. Вітек відганяв їх гіллякою, а коли це не допомагало, випускав на них свого лелеку... Лелека, видно, привчений, підкрадався до них, націляючись гострим дзьобом у босі ноги, і пустуни з криком розбігались.

Вдарили у маленький дзвін, коли всі вийшли з двору. Юзька бігла попереду, в білій сукенці й черевичках, зашнурованих червоною тасьмою, з молитовником у руці.

— Вітеку, як я тобі подобаюсь, га? — спитала вона, крутячись перед ним на підборах.

— Гарненька! Достоту біле гусенятко! — відповів він із захватом.

— Розумієш ти стільки, скільки й твій лелека! Ганка каже, що ні в кого з дівчат немає такої сукенки! — цокотіла Юзя, обсмикуючи надто коротку спідницю.

— Еге, а колінця в тебе червоніють з-під спідниці, мов гусячі лапи!

— Дурню! Лапі заглянь під хвіст! Та краще лелеку свого заховай! Ксьондз прийде з процесією, ще побачить його і впізнає! — застерігала Юзя, виходячи.

— А й правда, гарненька вона і чепурна така! Та й хазяйка сьогодні теж вичепурилась — достоту індик,— пробурмотів Вітек, дивлячись їм услід. Але тут-таки, згадавши Юзину пересторогу, схопив лелеку й заховав його в порожню картопляну яму. Він залишив Лапу біля вівтаря, щоб стеріг його від дітей, а сам побіг до Мацея, що, як завжди,

лежав у саду. У селі було вже зовсім тихо, всі проїхали і пройшли, вулиці збезлюдніли, тільки на подвір'ях де-не-де бавилися діти та вигрівались на сонці собаки. Над ставом у розпеченому повітрі шугали ластівки. В костьолі почалась відправа, ксьондз вийшов до служби й заграв орган, а тільки-но він закінчив казання, задзвонили в усі дзвони й залунав такий спів, що голуби позлітали з дахів, люд посунув з костьолу. Над головами маяли корогви, мерехтіли свічки, вбрані в біле дівчата несли образи, останнім виплив з дверей пурпурний балдахін, під ним ксьондз із золотою дароносицею в руках поволі сходив по приступках.

Коли всі поставали рядами, утворивши ніби довгу вулицю, облямовану палаючими свічками, ксьондз знову заспівав:

Перед твоєю брамою стою, господи!..

А весь люд відповів йому могутнім хором:

Уповаю на твоє милосердя...

Процесія рушила із співом, товплячись у цвинтарній брамі, бо людей з усієї парафії з'їхалося безліч. Прибули пани з усіх маєтків. Двоє з них вели ксьондза під руки, а балдахін над ним несли господарі, тільки, мов на злість, не ліпецькі, а з інших сіл.

З тінистого цвинтаря процесія вийшла на майдан, здавалося, аж білий і блискучий від спеки; сонце било в очі, пекло вогнем, і люди йшли повільно під калатання дзвонів і спів, оповиті димом кадильниць та хмарами куряви. Горіли свічки, під ноги ксьондзу сипалися квіти.

Дійшли до першого вівтаря праворуч, на подвір'ї Борини. На вулиці одразу зчинилася така тиснява, що тріщали тини й дехто попадав у став з високого берега. Від натиску людей тремтіли на узбіччях дерева. Юрба, що голосно співала гімн, нагадувала ріку, що виграє всіма барвами, а посеред цієї ріки, мов човен на хвилях, плив пурпурний балдахін, маяли корогви, похитувалися ікони й статуї святих, прибрані тюлем і квітами.

Люди сунули плече в плече, ледве дихаючи від спеки й тисняви, але співали від щирого серця, на повні груди. Здавалося — весь світ разом з людом співає хвалу богові — і гіллясті липи, і чорні вільхи, і стрункі берізки, і води, що іскрилися на сонці, і тінисті сади, і зелені поля, і неозора далечінь — все радісно вторує гімну, що лине в бліде небо, до самого сонця.

Аж листя тремтіло на гілках і останній цвіт з дерев осипався на землю.

Біля вівтаря Борин ксьондз прочитав перше Євангеліє і, трохи перепочивши, повів усіх до мельникового вівтаря.

Спека дужчала, люди знемагали, курява забивалася в горло. По блідому небу простяглися довгі білясті смуги, а розпечене повітря мерехтіло й переливалось: збиралася гроза.

Вже десь із годину тривала процесія, всі змучились, ксьондз, червоний, як буряк, раз у раз витирав піт, але обходив вівтарі не поспішаючи, біля кожного читав Євангеліє і співав щоразу нові молитви.

А часом, коли втомлений хор на мить змовкав і чути було тільки тупіт ніг, у раптовій тиші дзвеніли пісні жайворонків на полях; десь невтомно кувала зозуля.

А дзвони все гули без упину, протяжно й голосно. І хоча хор виспівував щосили — чоловіки не шкодували горлянок, жінки виводили тонесенькими голосами, й навіть дітвора пищала щось по-своєму, а від важкого тупоту стугоніла висохла земля,— над усім здіймалися голоси дзвонів — чисті й високі, пройняті радістю, і такі дзвінкі, наче хто бив молотом у сонце і весь світ тремтів і видзвонював луною.

Коли обійшли всі вівтарі, довелося ще відстояти довгу відправу в костьолі. І тільки-но люди стали виходити на майдан, щоб трохи постояти в холодку, подати милостиню старцям та погомоніти із знайомими, як раптом потемніло, прокотився далекий гуркіт, сухий гарячий вітер загойдав дерева і звихрив на дорогах пилюгу.

Люди з найближчих сіл стали поквапно роз'їжджатися.

Спочатку пішов тільки дрібний дощик, теплий і ріденький; стало іще задушливіше, сонце палило немилосердно, жаби кумкали сонно́, чимраз тихше. Та от далечінь потемніла знову, загримотів грім, і на чорно-синьому небі замигтіли бліді блискавки.

Гроза йшла із східного боку. Звідти серпом тяглися важкі сині хмари, напоєні дощем або градом, а поривчастий шумливий вітер, випереджаючи їх, свистів у кронах дерев, шарпав колосся; птахи з криком ховалися під стріхи, собаки — в хатах, а худоба тікала з поля. На дорогах кружляли стовпи куряви, грім лунав дедалі ближче.

Не минуло й кількох хвилин, як сонце стало потопати в рудій скаламученій імлі і світило, мов крізь закурене скло. Гримотіло вже над селом. Налетів такий вихор, що мало не виривав з корінням дерева. Він ламав гілля, зривав солому зі стріх і ніс її хтозна-куди. Грім ударив десь над лісом, і небо вмить потемніло; сонце померхло від громових ударів, що лунали один за одним, двигтіла земля, тремтіли хати, і вогні блискавок розтинали захмарене небо. Все живе причаїлося, охоплене жахом.

На щастя, гроза пройшла стороною. Гуркотіло уже десь удалині, вихор промчав, не накоївши лиха, небо світлішало. Але перед вечірнею линула злива, яка відразу поклала хліба, ріка розлилася, а з усіх ярів, ровів, з кожної борозни помчали спінені потоки.

Злива вщухла тільки навзаході; з-за хмар вогненною кулею викотилося сонце.

Ліпці знов ожили, люди відчиняли двері й виглядали на світ божий, з насолодою вдихаючи прохолодне повітря. Після дощу все віяло пахощами, особливо молоді берізки і м'ята в садках. Мокра земля наче танула на сонці, іскрилися калюжі на вулицях, блищало листя, трава й потоки води, що з веселим дзюрчанням збігали в ставок.

Легкий вітерець перебирав прибите дощем колосся, і чудова живлюща свіжість линула від полів і лісів; діти, щось весело викрикуючи, бродили по канавах і калюжах, птахи щебетали в густому гіллі, цесарки, сидячи на тину в плебанії, зняли крик на всю вулицю. На подвір'ях, дорогах, у хатах лунали голоси, а десь біля млина якась дівчина виводила пісню:

Дощик лле, і мокну, мокну я,
Ой пусти ж мене, Мариснько моя!

А з поля, разом з муканням корів, чути було верескливу пісню пастушків:

Ти казав, що зараз старостів зашлеш,
Тільки жито та пшеницю ти збереш.
А тепер скосив ти вже й овес —
Значить, брешеш ти, як пес!
Ой дана, да-дана!

Люди, які перечікували грозу, почали роз'їжджатися, але багато хто з близьких сіл залишився погостювати в Ліпцях — це були ті, що свого часу так охоче приїхали допомагати жінкам у польових роботах. Багатші господарі щедро частували їх, не шкодуючи ні наїдків, ні горілки, а бідніші повели своїх благодійників до корчми, бо в гурті і гуляти, й пити веселіше.

Хлопці привели сюди музикантів, і від самої вечірні лунали по селу звуки скрипки, гудіння басів та гупання бубна.

Багато людей зійшлося сьогодні до корчми повеселитись: адже від самісіньких масниць не було жодної вечірки! В корчмі не вистачало місця для всіх, і дехто мусив примоститися на колодах, що лежали біля корчми. Правда, погода була чудова, на небі сяяла золота затока вечірньої заграви, і люди залюбки сиділи на свіжому повітрі, частенько погукуючи на Янкеля, щоб він приніс їм горілки.

У корчмі було повно майже самої тільки молоді, вона з місця пустилася танцювати оберек, аж задвигтіли стіни й підлога. У першій парі, на загальний подив, танцювали Шимек Пачесь з Насткою. Марно менший брат Єнджик тихо умовляв його і пробував вивести,— Шимек так розходився, що й слухати нічого не хотів; весь час пив і

силував пити Настку та своїх друзів. Він кидав п'ятаки музикантам і, обнявши Настку, горлав щосили:

— Ану, грайте дужче, хлопці, дужче, по-нашому!

І мчав по корчмі, мов застояний жеребець, хвацько погукуючи та клацаючи закаблуками.

— Устілки, бісова душа, з чобіт повитрушує! — бурчав Амброжій, заздрісно поглядаючи на хлопів, що випивали поруч.— Ач ножищами, як ціпом, молотить, от-от повідлітають! — додав він голосніше, присуваючись до гурту.

— Глядіть, щоб самі чого не загубили! — кинув Матеуш, що стояв з приятелями неподалік.

— Давай зап'ємо з тобою згоду! — сказав, посміхаючись, Амброжій.

— На, пий, тільки чарку не проковтни, п'янице! — Матеуш простяг йому повну чарку й одвернувся, бо саме Гжеля почав щось тихо говорити приятелям. Ті, спершись спинами на прилавок, слухали його уважно, забувши про танці та про горілку, яка стояла перед ними. Було їх шестеро, все хазяйські сини, найперші в селі парубки. Вони про щось гаряче розмовляли, і тим що навколо здіймався чимраз більший галас і ставало дедалі тісніше, швидко перейшли в кімнату до корчмаря, бо за перегородкою сиділи із своїми гостями старі люди.

Комірка в Янкеля була тісна, заставлена ліжками, на яких спали діти. Хлопці насилу вмістились за столом. Одна лойова свічка чаділа в прилаштованому на стіні мідному свічнику. Гжеля пустив кружка пляшку, випили раз і другий, але ніхто не заговорював про те, для чого вони зібрались. Нарешті Матеуш сказав глузливо:

— Починай, Гжелю, чого ви сидите, як ворони на дощі?

Але Гжеля не встиг почати — увійшов коваль і, привітавшись, став шукати, де б йому сісти.

— Ач смола! Завжди там зійде, де його не сіяли! — вилаявся Матеуш. Але відразу ж додав, стримуючи роздратування: — За твоє здоров'я, Міхал!

Коваль випив і сказав удавано жартівливо:

— На чужі таємниці я не ласий. А тут я, видно, зайвий.

— Правда! Тобі з німцями весело щоп'ятниці каву пити, а сьогодні неділя — то буде ще веселіше!

— Мелеш ти, Плошко, хтозна-що, так наче перебрав...— огризнувся коваль.

— Кажу те, що всі знають.— Ти з ними щодня кумаєшся.

— Хто мені роботу дає, на того й роблю, я не перебірливий.

— Роботу! Ні, ти з ними якісь гешефти крутиш,— сказав Вахнік.

— Так само, як з паном, коли ти йому допомагав наш ліс продавати,— грізно додав Причек.

— Та я, здається, на суд потрапив! І все ви знаєте!

— Дайте йому спокій, він без нас своє робить, то й ми без нього обійдемось,— мовив Гжеля, пильно дивлячись у брехливі очі коваля.

— Якби стражник подивився у вікно й побачив вас, то подумав би, що ви змовляєтесь проти когось! — коваль ніби жартував, але губи в нього тремтіли від люті.

— Може, і змовляємось, але не проти тебе, Міхале, не таке вже ти цабе!

Коваль нацупив шапку і вийшов, хряпнувши дверима.

— Пронюхав щось і прибіг на розвідку!

— Тепер підслуховуватиме під вікном.

— То почує про себе таке, що не схоче й підслуховувати.

— Тихше, хлопці! — почав Гжеля поважно.— Я вже вам казав, що Підлісся німцям ще не продане, але вони щодня з паном можуть купчу підписати. Я чув навіть, що мають це зробити наступного четверга.

— Знаємо! Треба цьому запобігти! — нетерпляче перебив Матеуш.

— Порадь, Гжелю, ти грамотний, газети читаєш, тобі легше придумати.

— Бо якщо німці куплять фільварок і за межею від нас житимуть, буде так, як у Гірках: нічим буде дихати в Ліпцях, всі з торбами підемо чи в Америку доведеться тікати.

— Батьки наші тільки потилиці чухають та зітхають, а придумати нічого не можуть.

— А господарство нам не відступають! — хвилювалися хлопці.

— Велике цабе — німці! От жили вони в Липках, і наші у них все відкупили. А в Гірках самі селяни винні — пили, завжди судилися, от і досудилися до торбів.

— А ми можемо відкупити в них Підлісся й витурити їх! — вигукнув Єнджик Борина, Антеків двоюрідний брат.

— Легко сказати! Нам і тепер купити ні за що, хоч пан поклав тільки по шістдесят карбованців за морг, а потім доведеться, може, з тисячу злотих віддати,— а де їх візьмеш?

— Якби батьки виділили кожному його частину, нам легше було б обернутися.

— Звісно! Тоді кожен знав би що робити! — загукали всі гуртом.

— Дурні ви, дурні! У батьків зараз в руках уся земля, та й то вони ледве животіють, а ви думаєте на своїх смужках гроші складати! — перебив їх Гжеля.

Вони замовкли, Гжеля мав рацію, і його слова наче вдарили всіх обухом по голові.

— Не в тому лихо, що батьки не хочуть вас виділити,— провадив він далі,— а в тому, що надто вже мало землі в Ліпцях, а людей

дедалі прибуває. Що за дідів наших вистачало на трьох, тепер доводиться ділити на десятьох.

— Свята правда! Все так, як кажеш! — стурбовано шепотіли хлопці.

— То купимо Підлісся й поділимо! — вигукнув хтось.

— Купив би й село, якби грошей прибуло! — буркнув Матеуш.

— Майте терпіння, може й придумаємо щось...

Матеуш схопився, грюкнув кулаком по столу і закричав:

— Ну й майте собі терпіння і робіть що хочете, а з мене вже досить. От урветься мені терпець, кину зовсім село й піду в місто, там люди краще живуть.

— Як хочеш. Але інші мусять тут залишитися і якось жити.

— А мені вже терпцю не стає, злість бере дивитися: тіснота скрізь — як тільки хати всіх уміщають та не порозвалюються! Злидні аж гавкають, а тут поруч земля гуляє і сама проситься в руки... А не візьмеш, ні, хоч би й здихав з голоду. І купити її ні на що, і позичити грошей ніде. Трясця його матері з такими порядками!

Гжеля став розповідати, як живуть люди в інших країнах. Хлопці слухали, голосно зітхали, а Матеуш перебив його:

— Що нам з того, що інші добре живуть! Покажи голодному повну миску, а тоді сховай — чи наїсться він самими очима? В інших країнах добре жити, бо про людей дбають; не так, як у нас, де кожен хлоп, як та дичка в чистому полі: чи виросте, чи загине — нікому діла немає. Аби тільки податки платив, у солдати йшов та проти влади не бунтував. Надокучило мені таке життя, аж верне від нього!

Гжеля терпляче його вислухав і знову провадив своє:

— Є тільки один спосіб добитися, щоб Підлісся було наше.

Всі присунулись ближче, щоб не проминути жодного слова. Але тут у корчмі знявся такий галас, що навіть шибки задеренчали, і музиканти покинули грати. Один з парубків вийшов глянути, що трапилось, і, повернувшись, із сміхом розповів, що це Домінікова наробила такого переполоху; прибігла з палкою за синами, хотіла їх бити й примусом вести додому! Але вони не злякалися і витурили матір з корчми. Тепер Шимек п'є напропале, а Єнджик, п'яний, як чіп, реве біля печі.

Хлопці не розпитували далі, бо Гжеля почав викладати свій план: треба помиритися з поміщиком і запропонувати йому віддати замість лісу землю на Підліссі, по чотири морги орної землі за морг лісу!

Всі страшенно здивувались і зраділи такій можливості. А до того ж Гжеля додав, що таку угоду уклало одне село біля Плоцька,— він читав про це в газеті.

— Земля буде наша, хлопці! Гей, Янкелю, горілки! — гукнув Плошка в двері.

— За три морги лісу припало б нам рівно дванадцять моргів поля!

— А нам десять — ціле господарство!

— Хай би дав ще трохи кущів на паливо.

— А за пасовисько міг би дати хоч по моргу луки!

— І будівельного лісу на хати! — говорили хлопці, перебиваючи один одного.

— Ще трохи, і вам захочеться, щоб він накинув іще по коневі з возом та по корові кожному! — глузував Матеуш.

— Тихше! Тепер треба умовити найстарших, щоб пішли до поміщика і пояснили йому, чого ми хочемо; може, й згодиться.

— Якщо його не прикрутить, то не згодиться! — втрутився Матеуш.— Йому гроші сьогодні потрібні, а німці хоч завтра дадуть, аби тільки він захотів. А поки наші потилиці чухатимуть, поки порадяться й домовляться між собою та жінок на свій бік перетягнуть, мине місяць, пан німцям землю продасть — та й по всьому! А маючи гроші, він може чекати, поки скінчиться судова справа з лісом. Гжелин спосіб розумний, але, на мою думку, треба з іншого кінця починати.

— Як це? Кажи, Матеуше, порадь нам!

— Не радитись та міркувати треба, а зробити так, як тоді, коли ліс відстоювали!

— Інколи так можна, а інколи — ні! — невдоволено сказав Гжеля.

— А я тобі кажу, що можна, тільки трохи інакше, а вийде те ж саме. До німців треба йти всією громадою і спокійненько їм сказати, щоб не думали купувати Підлісся...

— Ще б пак, такі вони дурні, що відразу ж злякаються й відступлять!

— А ми їм скажемо, що коли вони куплять, ми не дамо їм ні сіяти, ні будуватися, кроку не дозволимо ступити за межу! Побачите, злякаються чи ні! Викуримо, як лиса з нори!

— Не думай, вони знають, що робити! Ось побачиш, посадять нас знову до острогу за такі погрози! — крикнув Гжеля.

— Посадять і випустять, не вік же нам там сидіти! А коли нас випустять, німцям іще гірше буде... Вони не дурні і спочатку добре розміркують, чи їм варто воювати з нами. Та й пан іншої заспіває, коли ми його покупців порозганяємо... А якщо ні...

Але тут вже й Гжеля не витримав, схопився з місця і почав із запалом відраджувати їх від таких зухвалих намірів, пояснював, які через це почнуться судові справи, які збитки для всіх, який занепад... Говорив, що їх за постійні бунти можуть посадити на кілька років, що краще, коли вони залагодять все тихо й мирно з самим паном.

Він богом заклинав і благав хлопців не накликати на село нового лиха, навіть цілував кожного, благаючи отямитись. Говорив з півгодини, аж почервонів увесь, але марна річ, слова відскакували від них, мов горох від стіни. Нарешті Матеуш перебив його:

— Що ти нам казання читаєш, мов ксьондз? Нам інше щось потрібне!

Тут усі заговорили разом, посхоплювалися з місць і, грюкаючи кулаками по столу, весело загукали:

— На наше вийде! Ходімо на німців, розженемо шароварників! Матеуш добре радить, треба його слухати, а хто полохливий, нехай під перину сховається.

Вони були такі збуджені, що марна річ була говорити з ними.

Тим часом Янкель приніс їм пляшку. Послухав-послухав і, витираючи зі столу розлиту горілку, несміливо сказав:

— Матеуш — голова! Розумно радить.

— Дивіться-но, і Янкель проти німців! — здивовано загомоніли хлопи.

— Я завжди за своїх! Бідую, як і всі, але якось із божою допомогою жити можна! А де тільки оселяться німці, там не те що бідному єврею поживитися буде нічим,— а й собаці нічого їсти! Щоб вони повиздихали, щоб їх... тьху! холера вхопила!

— Єврей — а за хлопів стоїть! Чули, га? — дедалі більше дивувалися хлопці.

— Я — єврей, але мене не в лісі знайшли; я тут народився, так само, як ви, мій дід і мій батько тут народилися... За кого ж мені стояти? Хіба я вам не свій? Адже як вам буде ліпше, то й мені буде ліпше! Коли станете господарями, я буду з вами торгувати, як мій дід торгував з вашими дідами, хіба не так? А за те, що ви так розумно з німцями придумали, я вам цілу пляшку рисової ставлю! За ваше здоров'я, господарі підліські! — гукнув Янкель, цокаючись з Гжелею.

Ліпецькі пили чарку за чаркою, і така радість їх охопила, що вони мало не цілували Янкеля в бороду; посадовили його з собою за стіл, стали розповідати все з самого початку і радитися з ним. Навіть Гжеля перестав хмуритись і приєднався до них, щоб про нього, бува, не подумали злого.

Але нарада тривала недовго, Матеуш устав і гукнув:

— Досить на сьогодні! До корчми, хлопці, треба ноги розім'яти!

Всі гуртом перейшли до корчми. Матеуш одразу ж відбив у когось Терезку і пустився в танець, а за ним й інші витягали дівчат з кутків, погукували на музикантів і кружляли, як вихор.

Музика заграла шпаркіш, музиканти знали, що з Матеушем жартувати ніяк, він платить щедро, але може й побити.

Розтанцювалася корчма! Не один уже був добре напідпитку,

гамір, тупіт, музика, задерикуваті вигуки аж кипіли й линули з розчинених навстіж дверей і вікон. А біля корчми, на колодках та на призьбі, теж непогано розважались: дзвеніли чарки, чоловіки раз у раз цокались і говорили дедалі голосніше, заплітаючи язиками.

Був пізній вечір, зірки сяяли, тихо шуміли дерева, з боліт долинало кумкання жаб, часом кричав бугай, у садках заливалися співом солов'ї. Люди втішалися відпочинком у вечірній прохолоді. З корчми час від часу виходила, обнявшись, якась пара і зникала в тіні... А надворі ставало дедалі гамірніше, говорили всі разом і важко було хоча б щось розібрати.

— Тільки-но я порося випустила, не встигло воно писок у картоплю стромити, а вона як заверещить!

— Вигнати її з села! Вигнати!

— Пам'ятаю, коли я ще молода була, зробили так з одною... Відшмагали біля костьолу до крові, відвезли коровами за околицю, і спокійніше стало...

— Гей, Янкелю, кварту міцної!

— Зурочила вона мою Сивулю, пропало в неї молоко...

— Оберемо нового, кожен не згірш від нього впорається...

— Зло треба корчувати, поки воно глибше коренів не пустило!..

— Полоти поле, поки бур'яном не заросло...

— Вип'ємо, куме, я вам щось скажу...

— Бери бика за роги й не відпускай, поки не звалиш!

— Два морги та один — три морги. Три морги й один — буде чотири.

— Пий, куме! І рідний брат для тебе стільки не зробить!

Лунали в мороці уривки розмов, і не можна було зрозуміти, хто і з ким говорить. Тільки грубий голос Амброжія вирізнявся серед інших і лунав то тут, то там, бо Амброжій переходив від гурту до гурту, зазирав і до корчми й скрізь канючив по чарочці. Він був уже такий п'яний, що ледве тримався на ногах. Біля прилавка схопив когось за комір і став плаксиво благати:

— Я ж тебе хрестив, Войтеку, і по жінці твоїй так дзвонив, аж руки в мене розпухли. Почастуй чарочкою, голубе. А поставиш півкварти, то я їй ще подзвоню на вічний спочинок, а тобі іншу посватаю. Молоду, кріпку, як ріпа! Постав, голубе, півкварти...

Молодь завзято танцювала. Корчма повнилась вигуками, маяли спідниці, каптани, танцюристи підспівували музикантам і кружляли чимраз швидше, мов охоплені шаленством. Навіть немолоді жінки верескливо погукували, поводили плечима й притупували, а Ягустинка, протиснувшись до середини кола, взялася в боки і, притупуючи, хрипко заспівала:

Що мені ті звірі!
Хоч би й вовки сірі!
Що мені ті хлопи,
Хоч би й цілі кóпи!

X

Ці дні — від свята тіла господнього до неділі — нелегко минули для Матеуша, Гжелі та їх товаришів. Матеуш покинув будувати Стахові хату, інші теж занехаяли свою роботу і з ранку до вечора ходили з хати до хати, підбурюючи людей проти німців та підмовляючи вигнати їх з Підлісся.

Корчмар зі свого боку теж не шкодував слів, а для впертих і горілки — кого просто так частуючи, а кому даючи в борг,— але справа посувалася мляво. Старі люди тільки тяжко зітхали і, не висловлюючись ні за, ні проти, оглядалися на інших, а головне на жінок, які всі, мов одна, і слухати не хотіли про похід на німців.

— Ще чого! Що це їм у голову вдарило! Мало хіба горя через той ліс? Ще за те не відсиділи, а вже нове лихо на село накликають! — репетували вони, а солтисова жінка, завжди така тиха, навіть мітлою замахнулась на Гжелю.

— Як будеш людей до нового бунту підбурювати, я тебе стражникам викажу! Ледацюги прокляті, працювати не хочуть, тільки б їм гуляти! — репетувала вона на всю вулицю.

А Бальцеркова наскочила на Матеуша.

— Собаками вас нацькую, нероби! Окропом ошпарю!

Всі вони стіною стали проти умовлянь, глухі до всіх пояснень і прохань, і не було ніякої змоги втовкмачити хоча б щось їм. Жінки верещали, як несамовиті, а дехто починав голосити:

— Не пущу свого! Вчеплюся за каптан, і нехай хоч руки мені відрубає — не пущу! Досить уже ми набідувалися!

— Щоб вас грім побив, дурепи безмозкі! — лаявся Матеуш.— Кричать і кричать, мов сороки на дощ! Теля швидше зрозуміє людську мову, ніж жінка розумне слово! — додавав він з глибоким презирством.— Облиш, Гжелю, їх розуму навчиш хіба що тільки кулаками! Якби вона твоя була, тоді ще, може, і послухала б,— сумно казав він Гжелі.

— Що вдієш, такі вже вони є, їх силою не переробиш. З ними треба інакше — не сперечатись, а підтакувати, і потроху перетягати на свій бік,— пояснював йому Гжеля.

Щоправда, і він з самого початку був проти походу на німців, та коли зважив, що іншого способу немає, став обстоювати це від щирого серця.

Хлопець він був упертий і непоступливий: коли вже за щось брався, то неодмінно доводив до кінця, хоч би йому не знати що на заваді

стояло. І тепер він ні на що не зважав. Зачиняли в нього перед носом двері, він говорив у вікно. Жінки йому погрожували, лаяли,— він не сердився, навіть погоджувався з ними; де треба — підспівував, заговорював про дітей, хвалив порядок в їхньому господарстві, а під кінець знову звертав на своє. Не щастило — ішов далі. Цілих два дні його можна було бачити скрізь — в хатах, на городах, навіть у полі; спочатку він говорив з людьми про те, про се, потім переходив до справи. Тим, хто не міг зрозуміти, креслив паличкою на землі план підліських полів, показував ділянки і терпляче пояснював, яка кожному буде користь від цього. Проте, даремні були б усі заходи й намагання, якби не допоміг Рох.

Якось у суботу після обіду хлопці, зрозумівши, що їм села не підняти, викликали Роха за Боринину клуню й призналися йому в усьому.

Вони боялися, що він буде проти. Але Рох поміркував трохи й сказав:

— Спосіб, правда, розбійницький, але придумати щось інше — часу нема; я радо допоможу вам.

Він одразу ж пішов до ксьондза,— той сидів на городі і наглядав за наймитом, що косив конюшину. Наймит потім розповідав, що спочатку ксьондз розсердився на Роха, кричав, затикав вуха, не хотів навіть слухати, а потім обидва, сидячи на межі, довго про щось говорили. Видно, Рох переконав ксьондза: смерком, коли люди почали повертатися з поля, він пішов на село, наче прогулятися на свіжому повітрі, і, заходячи на подвір'я, розпитував хазяїв про всяку всячину, а більше розмовляв з жінками і наостанку тихо казав кожній:

— Хлопці добре надумали. З цим треба поспішати, поки не пізно. Ви своє зробіть, а потім я до пана поїду і буду його умовляти.

Він добився того, що жінки вже не перечили Матеушевому плану, а чоловіки розміркували, що коли сам ксьондз радить, то, мабуть, варто так зробити.

Цілий вечір радились, а раптом, у неділю, дійшли згоди й вирішили діяти.

Іти на Підлісся збиралися після вечірні, на чолі з Рохом, який умів говорити з німцями по-їхньому.

Заручившися Роховою обіцянкою, хлопці пішли задоволені, радісно перемовляючись, а він усе сидів на ганку Борининої хати, перебирав намистини чоток та про щось міркував.

Було ще рано, щойно прибрали зі стола після сніданку, і запах затірки з салом лоскотав ніздрі. Петрек, розпустивши пасок, потягався на ганку. Ранок був теплий, але свіжий, ластівки кулями розтинали повітря. Сонце щойно підвелося з-за хати, в затінку ще поблиску-

вали росою важкі трави, прохолодний вітерець приносив з полів запах жита.

В хаті було тихо, як завжди в неділю, жінки прибирали, діти сиділи на призьбі навколо миски і їли собі помаленьку, з писком захищаючись ложками від Лапи, який уперто ліз до миски. Попід стіною розляглась на сонці свиня й рохкала, бо поросята тикалися в неї головами, добираючись до молока. Лелека розганяв курей і бігав за лошам, яке вибрикувало на дворі. В саду час від часу шелестіли дерева, а з поля долинало тільки дзижчання бджіл, що летіли за медом, та дзвінкий спів жайворонків.

Така ж святкова тиша стояла в усьому селі. Часом тільки заквокче курка, скликаючи курчат, долине від ставу дитячий сміх та плескіт води або закричать качки.

Вулиці були безлюдні, залиті сонцем. Ніде нікого не видно було, лише подекуди дівчата заплітали на порогах коси та хтось тихо награвав на сопілці.

Рох перебирав чотки, ловив вухом усі звуки, а думки його щоразу поверталися до Ягусі. Він чув, як вона ходила по хаті, іноді виходила на ганок і стояла за його спиною або йшла на подвір'я і, проходячи мимо, опускала очі, а кривавий рум'янець заливав її схудле обличчя. Роху стало шкода її.

— Ягусь! —покликав він, лагідно глянувши на неї.

Вона зупинилась і, затаївши подих, чекала, що він скаже, але Рох, не знаходячи слів, тільки пробурмотів щось і замовк.

Ягуся знову пішла до себе в кімнату, сіла біля відчиненого вікна і, спершись на підвіконня, сумно задивилась на залите сонцем село, на хмарки, які, мов білі гуси, блукали по небу. Важкі зітхання рвалися з її грудей, а часом і сльози капотіли з почервонілих очей і поволі текли по змарнілому обличчю. Хіба мало вона пережила за ці дні? Все село цькувало її, мов шолудивого пса. Жінки повертались до неї спиною, а деякі плювали вслід, подруги не помічали її, чоловіки зневажливо всміхались, а вчора наймолодший Гульбасів хлопчик жбурнув у неї грудкою і крикнув:

— Війтова полюбовниця!

Наче ножем різонули її по серцю! Ще й досі від самого спогаду її душив сором.

«Господи, та хіба вона винна? Війт напоїв її так, що вона нічого не тямила. Хіба могла вона опиратися? А тепер усі на неї, все село відвертається, мов від зачумленої, і ніхто й слова не скаже на її захист.

Куди їй піти? Всі зачинять перед нею двері та ще, мабуть, і собаками нацькують! Навіть до матері йти нема чого: вона її майже вигнала з дому, незважаючи на сльози й благання... Якби не Ганка,

вона б смерть собі заподіяла. Так, одна тільки Антекова дружина не відвернулася, жаліла її та ще й захищала від людей!

Я не винна, ні! Війт винен, він мене спокусив і присилував до гріха... А найбільше винен оцей старий шкарбан! — подумала вона раптом про чоловіка.— Це він світ мені зав'язав! Була б я дівчиною, не дали б мене скривдити... І яка радість мені з ним була! Ні життя не бачила, ні світу!»

Такі думки гарячково снували у Ягни в голові. На зміну смутку і каяттю прийшов страшний гнів, і вона збуджено забігала по кімнаті. «Все через нього! І з Антеком не вийшло б так... і війт не зважився б...— скаржилася вона сама собі.— Жила б я спокійно, як колись, як усі живуть. Нечистий поставив його в мене на дорозі і матір спокусив його моргами, а тепер я повинна мучитись... О, щоб тебе черви сточили!»

Її охопила така злість, що вона навіть кулаки стиснула. Побачивши у вікно Мацея, який лежав під деревом у кузові старої брички, вона кинулась туди, нахилилась над ним і просичала з ненавистю:

— Хоч би ти здох швидше, пес старий!

Недужий витріщив на неї очі й щось пробурмотів, але вона вже побігла. Їй полегшало — було на кому помститися за свою кривду.

Коли вона поверталась до хати, на ганку стояв коваль, удаючи, що не помічає її, він голосніше заговорив з Рохом:

— Чув я від Матеуша, що ви поведете їх на німців...

— Авжеж, просять мене, щоб я пішов з ними до сусідів,— сказав Рох з притиском.

— Нові кайдани собі готують! Зовсім подуріли хлопи, думають, що коли знову підуть юрбою з кілками та криком, то німці перелякаються і не куплять Підлісся! — Він ледве стримував злість.

— А може, й відмовляться від купівлі, хто знає?

— Як же, чекайте! Вони вже й землю розміряли і родини перевезли, копають колодязі, возять камінь на фундамент.

— Мені добре відомо, що вони ще не підписали в нотаріуса купчої.

— А мені вони божились, що все зроблено!

— Кажу те, що знаю. І якщо панові трапляться кращі покупці...

— Адже ліпецькі не куплять, ні в кого й копійки за душею нема.

— Гжеля щось надумав, і здається мені...

— Гжеля! — нетерпляче перебив коваль.— Гжеля завжди наперед пхається, а сам дурень неприторений, тільки людей баламутить та на всяке зло штовхає...

— Побачимо, що вийде, побачимо,— мовив Рох, з легким усміхом спостерігаючи коваля, який з люті так смикав вуса, наче

хотів їх вискубти зовсім.— Яцек іде! — гукнув він раптом, побачивши сторожа, який заходив на подвір'я.

— Повідомлення з канцелярії Ганні Матвіївні Борині,— об'явив Яцек, діставши з сумки конверт.

Ганка, що вибігла надвір, стурбовано крутила в руках папірець, не знаючи, що з ним робити.

— Дай-но я прочитаю,— сказав Рох.

Коваль спробував заглянути йому через плече, але Рох швидко згорнув листа і спокійно сказав:

— Суд повідомляє, Ганко, що тобі раз на тиждень дозволяють побачення з Антеком.

Ганка, давши сторожеві на горілку, повернулася до хати, а Рох тільки після того, як пішов коваль, зазирнув до неї і радісно сказав:

— Тут зовсім не те написано, я не хотів говорити при ковалеві! Суд повідомляє, що Антека випустять, якщо ти привезеш заставу — п'ятсот карбованців або коли хтось поручиться за нього... Що з тобою?

Ганка не відповідала — їй відібрало голос. Вона стояла, наче остовпіла, обличчя її спалахнуло рум'янцем, потім зблідло, мов крейда, на очі набігли сльози. Раптом вона сплеснула руками і з важким зітханням впала ниць перед іконами.

Рох тихо вийшов і, сівши на ганку, ще раз перечитав повідомлення, радісно усміхаючись. Трохи згодом він знову зайшов до хати.

Ганка ще стояла на колінах і молилася; їй здавалося — серце в неї розірветься від радості та вдячності. Уривчасті зітхання й гарячий шепіт наповнювали хату, блискавками линули до ніг богоматері, стікаючи живою кров'ю. Вона майже вмирала від щастя; сльози текли струмками, змиваючи спогади про давній біль та кривди.

Нарешті вона підвелась і, втираючи сльози, сказала Роху:

— Тепер я готова до нового горя. Яке б воно не було, а гірше від пережитого не буде!

Рох навіть здивувався, як вона змінилась: очі її сяяли, на блідому обличчі заграв рум'янець, вона випросталась, наче десять років з плечей скинула.

— Продай швидше все, що хотіла, збери гроші й поїдемо з тобою за Антеком — завтра чи у вівторок.

— Антек повернеться! Антек повернеться! — безтямно повторювала вона.

— Не кажи поки що нікому! Повернеться — однаково всі довідаються. Та й тут треба буде всім казати, що його випустили без застави — тоді коваль не буде до тебе прискіпуватись,— півголосом радив їй Рох.

Ганка урочисто обіцяла мовчати і довірила таємницю тільки Юзі. Вона ледве стримувала величезну радість, ходила, мов п'яна,

раз у раз цілувала дітей, розмовляла з лошам, із свинею, дражнила лелеку, а Лапі, який, скиглячи, ходив за нею і заглядав у вічі, ніби розуміючи щось, шепнула в саме вухо:

— Тихо, дурний, хазяїн повернеться!

Сміючись і плачучи, вона довго розповідала про це Мацеєві, а він злякано витріщав на неї очі і щось белькотів. Ганка забула про все на світі, і Юзька мусила нагадати їй, що час іти до костьолу. Щастя наче підіймало її на крилах: їй хотілося співати, летіти кудись, кричати колоскам, які з шелестом вклонялися їй в ноги, деревам, усій землі:

— Хазяїн повернеться! Антек повернеться!

Вона з радощів навіть запропонувала Ягні піти разом до костьолу, але та не схотіла і залишилася вдома.

Ягні ніхто не сказав, що Антек швидко повертається, але вона легко догадалася про це з натяків та Ганчиної поведінки. Ця новина і її схвилювала, збудила в серці якусь несміливу тиху надію. Забувши про все, вона побігла до матері.

І прийшла невчасно, натрапивши якраз на люту сварку.

Було ось як: Шимек після сніданку сидів біля вікна з цигаркою, цвіркав на підлогу, довго міркував, збирався з силами, поглядав на брата і нарешті сказав:

— Мамо, дайте мені грошей, треба в костьолі за оклик платити. Ксьондз сказав, щоб я прийшов перед вечірнею.

— З ким же ти надумав одружитися? — глузливо запитала мати.

— З Настусею Голуб.

Домінікова більш нічого не сказала і далі поралася собі біля печі. Зляканий Єнджик підкинув дров у піч і, хоча вогонь аж гудів у комині, став його роздмухувати. Почекавши кілька хвилин, Шимек обізвався знову, вже рішучіше:

— Цілих п'ять карбованців мені дайте — треба й заручини справити.

— А ти вже й старостів засилав? — спитала вона тим самим тоном.

— Так, ходили Клемб і Плошка.

— І вона згодна? — У Домінікової аж підборіддя сіпалось від сміху.

— Аякже! Ясна річ, згодна.

— Ще б пак, така затіпанка та не згодилася б! Трапилося сліпій курці зерно!

Шимек насупився, але чекав, що вона скаже далі.

— Принеси води із ставу, а ти, Єнджику, випусти порося — чуєш, кувікає.

Хлопці майже машинально виконали її накази, коли Шимек знову сів біля вікна, а менший брат став щось майструвати біля печі, стара суворо скомандувала:

— Шимеку, неси пійло телиці!

— Самі несіть, а я вам не наймичка! — відповів він зухвало, ще дужче вивернувшись на лаві.

— Чув? Не доводь мене до гніву — сьогодні свята неділя!

— Ви теж чули, що я сказав: давайте гроші, швидше!

— Не дам. І женитися не дозволю!

— А я й без вашого дозволу обійдусь.

— Шимеку, отямся і мене не дратуй.

Він раптом покірно вклонився їй в ноги, обняв за коліна.

— От я вас прошу, мамо, скавчу, як пес!

Сльози підступили в нього до горла.

Єнджик теж заплакав і почав цілувати в матері руки, обіймати коліна, благаючи разом з братом.

Вона сердито відіпхнула обох.

— Не смій мені суперечити — вижену під усі чотири вітри! — гукнула вона, погрожуючи кулаком.

Але Шимек не злякався — материні слова його наче батогом шмагнули. Він скипів: природжена впертість Пачесів заговорила в ньому. Ступнувши до матері, він сказав із зловісним спокоєм, свердлячи її очима:

— Давайте гроші, швидко! Більше я ні просити, ні чекати не стану.

— Не дам! — заверещала Домінікова, шаленіючи від люті, і стала шукати палку.

— То я й сам знайду!

Мов рись, підскочив він до скрині, одним рухом зірвав віко й почав викидати на підлогу одежу. Домінікова з лементом кинулася обороняти скриню. Спочатку вона намагалась тільки відтягти Шимека, але його не можна було зрушити з місця. Тоді вона однією рукою вчепилась йому в волосся, а другою почала бити по голові, по обличчю, репетуючи не своїм голосом. Шимек ще тільки відмахувався від неї, мов від надокучливої мухи, і рився в скрині, шукаючи грошей. Та коли вона боляче вдарила його в груди, він відштовхнув стару з такою силою, що вона простяглася на підлозі. Миттю схопившись, вона намацала біля печі кочергу і кинулася з нею на сина. Шимекові не хотілось битися з матір'ю, він тільки захищався, як міг, силкуючись видерти в неї кочергу. В кімнаті знявся гамір і крик. Єнджик з голосним плачем бігав навколо них і жалібно благав:

— Матусю, ради бога! Матусю!

Ягна, яка ввійшла саме в цю хвилину, кинулася їх розборонять, але марні були всі її зусилля. Тільки-но Шимек ухилявся й відскакував убік, як стара знов налітала на нього, мов скажений собака, і лупцювала, куди попало. Розлютившись від болю, він почав уже

відповідати їй на стусани. Вони зчепилися і, качаючись по підлозі, билися об стіни й меблі, здіймаючи страшний галас.

З усіх боків стали збігатися сусіди, пробували розборонити їх, але Домінікова вчепилася в сина, мов п'явка, і, не тямлячи себе, била його щосили.

Нарешті Шимек тицьнув її кулаком межи очі й одним рухом віджбурнув від себе, мов оберемок соломи. Вона відлетіла до розжареної печі, впала на горщики з окропом, і все разом з нею загуркотіло додолу. Стару одразу ж витягли з-під уламків, але вона, хоча й була дуже попечена, не звертаючи уваги на біль і на те, що на ній тліли спідниці, сіпалася до сина.

— Геть з моєї хати, виродку клятий! Забирайся! — лементувала вона несамовито.

Довелося силоміць тримати її, поки гасили на ній вогонь та обкладали мокрим ганчір'ям обпечене обличчя, а вона все видиралась.

— Щоб очі мої більше тебе не бачили! Щоб тебе...

А Шимек, задихаючись, побитий і закривавлений, тільки дивився на матір витрішеними очима. Жах раптом стиснув йому горло, він увесь тремтів, нічого не розумів і не міг вимовити й слова.

Тільки-но все трохи втихомирилось, аж раптом стара видерлася з рук сусідок, підбігла до жердки за піччю і, зриваючи з неї Шимекову одежу, почала викидати все у вікно.

— Геть з моїх очей! Нічого тут немає твого, все моє! Ні смужки землі тобі не дам, ні ложки страви, хоч би ти й здихав з голоду! — лементувала вона з останніх сил, але нарешті лютий біль здолав її, і вона впала, пронизливо зойкнувши. Її віднесли на ліжко.

В кімнаті набилося стільки людей, що повернутися було ніде; товпилися в сінях, зазирали у вікна.

Ягна зовсім розгубилась, не знаючи, що робити, бо мати просто вила від болю... Все обличчя й шия в неї були обварені окропом, руки обпечені, волосся спалене, і вона майже осліпла.

Шимек сидів у садку під вікном, мов закам'янілий, підперши голову руками, й слухав материні стогони. Він був весь у синцях, на обличчі запеклася кров.

Примчав Матеуш і, сіпнувши його за рукав, сказав:

— Ходімо до нас. Тут тобі вже нічого робити.

— Не піду! Земля моя, з діда-прадіда, я не відступлюсь! На своїй землі залишусь! — сказав Шимек з похмурою впертістю, знетямлено хапаючись за ріг хати.

Не вплинули ні прохання, ні умовляння — він не рушив з місця й нічого більше не відповідав.

Матеуш сидів з ним поруч, не знаючи, що робити, а Єнджик позбирав викинуті матір'ю каптани, сорочки й штани, зав'язав у ряднину й несміливо поклав перед братом.

— Я з тобою піду, Шимеку, з тобою! — шепнув він із слізьми.

— Бісова душа! Сказав, що не піду звідси, значить не піду! — гримнув Шимек і так стукнув кулаком у стіну, що Єнджик аж присів з переляку.

Вони замовкли, бо з хати знов долинули жахливі стогони: там Амброжій оглядав хвору: він поклав на обпечені місця свіже, не солене масло, прикрив якимсь листям, а зверху налляв іще кислого молока й обгорнув усе тіло мокрим полотном. Наказавши Ягусі, щоб вона якомога частіше поливала полотно холодною водою, Амброжій поспіхом пішов до костьолу, бо зачув дзеленькання малого дзвону.

Настав час обідні, і люди юрбою рушили до костьолу. Дорогою чимало знайомих заходило до хворої, Ягні довелося навіть замкнути двері від цікавих, і з нею залишилась тільки одна Сікора.

Трохи згодом все вгамувалося. Домінікова перестала стогнати, на вулиці залягла тиша. Тільки від костьолу долинали звуки органа й співи; ніжні, ридаючі голоси хору наче тремтіли в повітрі.

Сонце вже припікало добре, в полуденній тиші дерева стояли нерухомо,— зрідка хіба затріпоче якась гілочка, заворушаться тіні. Птахи замовкли, і тільки колоски шаруділи тихенько, метляючи жовтими гривами.

Хлопці ще й досі сиділи біля хати: Матеуш тихо говорив щось, Шимек слухав і тільки головою кивав, а Єнджик, лежачи біля них на землі, задивився на димок від Матеушевої цигарки, що блакитним павутинням здіймався аж до стріхи.

Вийшла з відром Ягна і пішла до ставу по воду.

Матеуш підвівся і, пообіцявши знову прийти після обіду, подався був до костьолу, але, побачивши, що Ягна сидить на березі, підійшов до неї.

Вона сиділа, опустивши ноги у воду. Наповнене відро стояло поруч.

— Ягусь! — шепнув Матеуш, зупиняючись поблизу, біля вільхи.

Вона швидко смикнула на коліна спідницю і глянула на нього такими повними жалю й смутку заплаканими очима, що в нього защеміло серце.

— Що з тобою, Ягусь? Хвора?

Дерева безшумно похитувались, осипаючи її біляву голову миготливими відблисками й тінями, наче зелено-золотим дощем...

— Ні... Тільки несолодко мені живеться...— вона відвела очі.

— Може, я хоча б чимось тобі допоміг,— приязно сказав він.

— Правда? А тоді на городах втік від мене і більше не з'являвся...

— Через те, що ти мене скривдила. Як же я міг... Ягусь! — голос у нього був покірливий і ніжний.

— Та я кликала тебе потім, гукала вслід, а ти не повернувся.

— Кликала? Ягусь! Правда?

— Ну я ж тобі кажу! Хоч розірвись від крику — ніхто не прибіжить! Кому там потрібна сирота? А скривдити і зганьбити — будь-хто може!

Обличчя її спалахнуло, вона опустила голову й стала бовтати ногами у воді. Матеуш теж мовчав, замисливши́сь.

Тиша снувала свою пряжу, звуки органа линули тихою, заколисуючою мелодією... На блискучій поверхні ставу від Ягусиних ніг розходились кола, схожі на смугастих змій, край берега на воду лягали тіні. А Матеуш і Ягна вже крадькома поглядали одне на одного, і погляди їх зустрічались.

Матеуша чимраз дужче вабило до неї. В ньому зростала несподівана ніжність. Хотілося взяти її на руки, як дитину, приголубити, заспокоїти.

— А я думала — і ти мене зневажаєш,— ледь чутно сказала Ягна.

— Ні. Ти мені завжди була люба... Не пам'ятаєш хіба?

— Е, це, може, давно, торік. А тепер і ти так само, як інші...— не подумавши, мовила вона.

Матеуш здригнувся від раптового спогаду; прокинулися гнів і ревнощі.

— Бо ти... ти...

Ні, не міг він вимовити вголос те, що його душило. Він ледве стримався й кинув коротко, рішуче:

— Ну, залишайся з богом...

Він мусив тікати від неї, щоб не згадати їй війта.

— Ідеш. Чим же я тепер тебе скривдила?

На обличчі в Ягни був жаль і переляк.

— Нічим... тільки...— він заговорив швидко, зазираючи в її голубі заплакані очі, і гіркота, ніжність, гнів змішалися в його душі.— Тільки прожени ти від себе це опудало, прожени, Ягусь!

— Та хіба я його кликала? Хіба я його тримаю? — сердито гукнула вона.

Матеуш стояв нерішучий, зніяковілий.

Сльози горохом сипнули по зашарілих Ягусиних щоках.

— Таку кривду мені заподіяв... напоїв, а потім... І ніхто за мене не заступиться, ніхто не пожаліє, а всі ладні вбити! Чим же я винна? Чим? — скаржилася вона.

— Я йому, падлюці, відплачу! — сказав Матеуш, стискаючи кулаки.

— Відплати, Матеуше, відплати! А вже я тобі...— мовила вона гаряче.

Матеуш, нічого не сказавши більше, швидко рушив до костьолу.

А Ягна ще довго сиділа над ставом, думаючи про Матеуша.

«А може, і Антек?» — спало їй раптом на думку.

Вона повернулась додому, сповнена невиразних радісних передчуттів.

Знову заспівали дзвони; люди йшли з костьолу. Ожили вулиці, залунало торохтіння возів, розмови, сміх. Люди йшли гурточками, зупинялись тут і там біля тинів, тільки біля хати Домінікової всі змовкали, перезирались і проходили мимо з похмурими обличчями. Ніхто не зайшов до хворої.

Розгомонілося село. Всі хати, сіни, ганки аж гули від розмов, у садах теж було гамірно й людно — тут обідали під деревами, в холодку. Куди не глянь, сиділи люди й їли. Стукіт ложок, брязкіт посуду, скавуління собак порушували спекотну тишу полудня. Тільки в Домінікової було тихо й безлюдно, стара лежала в гарячці й стогнала, а Ягуся вже не могла всидіти на місці, вона виходила на поріг, на вулицю, поверталась і знов з тугою дивилась у вікно. Шимек все так само сидів у садку, і тільки один Єнджик не розгубився й почав варити обід на другій половині хати.

Трохи згодом, після обіду, до них прийшла Ганка. Вона поводилась якось дивно: про все розпитувала, дуже жаліла хвору, але весь час крадькома поглядала на Ягну і заклопотано зітхала.

Забіг до Шимека й Матеуш.

— Підеш з нами до німців?

— Земля моя, з діда-прадіда, з місця не зійду! — твердив своє Шимек.

— Настуся тебе чекає,— адже вам треба віднести ксьондзу гроші на оклик.

— Не піду нікуди... Земля моя...

— От дурний осел! Ніхто тебе за хвіст не тягне... Сиди хоч і до завтра! — розсердився Матеуш і, побачивши, що Ганка виходить з хати, пішов з нею, навіть не глянувши на Ягусю, яка її проводжала. Вони пішли берегом.

— Рох повернувся з костьолу? — спитав Матеуш.

— Повернувся. У нас уже багато хлопів дожидає...

Матеуш оглянувся: Ягна дивилася їм услід. Він швидко відвернувся й запитав тихо, не дивлячись Ганці в очі:

— Правда, що ксьондз сьогодні з амвона комусь вичитував?

— Ти ж сам чув, навіщо ж мене за язика тягнеш?

— Я прийшов уже після казання, мені розповідали, та я не повірив, думав, що брехня, кажуть так — заради сміху.

— І не одну згадував... навіть кулаками махав... Ганьбити на людях і каменем кидати в інших — це кожен зуміє!.. А от перешкодити гріху ніхто не поспішає! — Ганка була дуже схвильована і зла.— Війта, бачте, ні словом не зачепив, а він тут найбільш винен,— додала вона тихше.

Матеуш голосно вилаявся і хотів іще щось запитати, але не вистачило сміливості. Вони йшли мовчки. Ганку вся ця історія глибоко вразила.

«Звісно, Ягна грішила, і її треба б покарати, але дорікати їй з амвона, привселюдно, мало не називаючи ім'я,— це вже занадто! Адже вона Боринина жінка, а не якась там хвойда,— думала вона з досадою.— Що там між ними було — то їхнє діло, а іншим втручатися зась!»

— Ні Магди, ні мельникових наймичок він не згадував, а всі знають, що вони виробляють! І двірським з Волі теж не погрожує з амвона кулаками... Про глухівську поміщицю весь світ знає, що вона з наймитами гуляє, а проти неї ксьондз голосу не піднесе! — говорила вона з глибоким обуренням.

— А правда, що він і Терезку згадував? — ледь чутно спитав Матеуш.

— Двох згадував, і всі одразу здогадалися, про кого він каже.

— Хтось його, певно, підмовив! — Матеуш ледве стримував хвилювання.

— Кажуть, це Домінікової робота, а може, і Бальцеркової. Одна мститься тобі за Шимека з Насткою, друга хоче перетягти тебе до своєї Марисі.

— Так от воно що! А мені навіть на думку не спало!

— Чоловіки тільки те й бачать, що в них під носом.

— Даремно Бальцеркова старається, даремно! Коли б ще їй не попало від Терезки... А Домініковій на злість, Шимек неодмінно одружиться з Насткою,— вже я за цим простежу! Підле кодло!

— Їм ідеться про свої оборудки, а через них невинуваті страждають! — сумно мовила Ганка.

— Так уже одні одних цькують, що не сила далі витримати в Ліпцях.

— Коли Мацей був здоровий, він все залагоджував, люди його слухалися...

— Так, а вийт цей — базікало, йому не те в голові. Як можуть його люди шанувати, коли він таке витіває! Коли б хоч Антек швидше повернувся!

— Повернеться він, швидко повернеться! Але хто його стане слухатись? — очі в Ганки заблищали.

— А ми з Гжелею й хлопцями вже про це говорили. Тільки-но він повернеться, ми разом дамо лад на селі. Ось побачите!

— Так, уже час, бо усе розпадається, мов колесо без люшні.

Вони пішли разом до Борининої хати; на ганку вже зібралася ціла юрба.

Вирішили, що піде кілька господарів та найбільш метких хлопців, хоча несподівано все село захотіло піти, як тоді в ліс. Ті, хто зібрався, з нетерпінням чекали інших.

— Війт теж повинен піти з нами! — сказав один з парубків, обстругуючи ціпок.

— Його у повіт викликали, до начальства; писар каже, наче наказали скликати збори й ухвалити будувати школу в Ліпцях і в Модліці.

— Нехай скликають — однаково не ухвалимо! — засміявся Клемб.

— Тоді відразу накладуть новий податок з морга, як у Долах.

— Неодмінно накладуть. Але ж як начальник накаже, мусимо послухатись,— сказав солтис.

— А з якої речі він буде нам наказувати? Нехай краще своїм стражникам наказує, щоб разом із злодіями не крали!..

— Надто ти вже зухвалий, Гжелю! — перебив його солтис.— Вже не одного язик завів далі, ніж йому хотілося!

— А я говоритиму, бо закони знаю і не боюсь начальства! Це тільки у вас, темних, жижки тремтять від страху перед усяким лахмітником! — гукнув Гжеля, і всі аж злякалися такої сміливості; у багатьох навіть мороз побіг по спині. А Клемб сказав:

— По правді кажучи, ця школа нам ні до чого. Мій Адам аж два роки ходив у Волю, возив я вчителю картоплю корцями, жінка йому до свята масла та яєць давала, а що з того? Вчився хлопець, вчився, а досі молитов по книжці прочитати не вміє і по-російському теж нічого не тямить! Менші тільки одну зиму провчилися в Роха — і вже навіть писане розбирають і панські книжки прочитати вміють!

— То треба з Рохом домовитись, нехай усіх навчає, а школа дітворі потрібніша, ніж черевики,— втрутився Гжеля.

Солтис зайшов у юрбу і сказав півголосом:

— Кращого, ніж Рох, звісно, не знайти, він і моїх навчав... але не можна! Начальство, видно, вже щось пронюхало і має його на оці... Урядник зустрів мене в канцелярії і довго розпитував про нього. Я там не дуже йому розказував — то він навіть на мене розгнівався і став говорити, що йому, мовляв, добре відомо, що Рох у нас дітей навчає і дає людям польські книжки й газети... Треба буде Роху сказати, щоб був обережніший.

— Кепське діло! Чоловік він добрий, побожний, але через нього лихо може впасти на все село... Треба щось придумати... І швидше,— сказав старий Плошка.

— А ви від страху вже й виказати його ладні, га? — ущипливо буркнув Гжеля.

— Якби він бунтував народ проти влади, на шкоду всім, кожен зробив би це. Ти ще молодий, а я добре пам'ятаю, що діялось, коли пани воювали: вони воювали, а хлопів за кожну дрібницю батогами шмагали! Не наше діло.

— Війтом хочете бути, а голова у вас, мов дірявий чобіт! — спалахнув Гжеля.

Розмова припинилась, бо з хати вийшов Рох, оббіг усіх поглядом і, перехрестившись, гукнув:

— Пора! Ходімо з богом!

Він пішов попереду, за ним висипали на дорогу чоловіки, а похід замикали кілька жінок і дітей.

Спека вже спадала, саме дзвонили до вечірньої. Сонце перекотилося до лісу, небо було таке ясне і обрій такий прозорий, що навіть найдальші села видно було, як на долоні, і серед зелених лісових хащ око розрізняло жовті стовбури сосон, білі сорочки берізок і сірі могутні дуби.

За млином жінки відстали, а чоловіки, не поспішаючи, простували далі. За ними здіймалася хмара куряви, в якій тільки коли-не-коли білів чий-небудь каптан.

Йшли мовчки. Обличчя суворі, в очах — вираз виклику й непохитної рішучості.

Часом, підбадьорюючи себе, дехто стукотів об землю дубовою палицею, а інші попльовували в долоні й випростувались, наче готуючись до стрибка.

Ішли статечно, урочисто, наче це була процесія, і якщо в когось вихоплювалося слово, він відразу ж замовкав під докірливими поглядами інших: не час було розмовляти, кожен зосереджувався і, заглибившись у себе, збирався з силами.

На межових пагорках під хрестом посідали, щоб трохи відпочити, але й тут ніхто не вимовив і слова, всі мовчки поглядали навкруги. Вже ліпецькі хати ледь виднілися з-за садків, золота баня костьолу виблискувала на сонці, скрізь, куди не глянь, зеленіли вруна, а на вигонах під лісом паслася худоба. З розпаленого на узліссі вогнища блакитною стрічкою здіймався в небо дим, дзвінкі пісні дітей і звуки сопілки линули в далеч: на землі панувала весна, радість, дивний спокій. І не в одного з них серце стискалося від невиразної туги й побоювань, не один тяжко зітхав і з тривогою поглядав у бік Підлісся.

— Ну, ходімо, це ж неабияка справа! — квапив їх Рох, добре розуміючи, що вони вже починають вагатися.

Звернули просто до підліських будівель і пішли старою, зарослою бур'яном дорогою, яка, мов барвиста стрічка, звивалася серед зелених ланів.

Злиденне жито рясно синіло волошками, запізнілий овес жовтів од свиріпи, у спаленій сонцем пшениці червоніли маки, а картопля тільки-но почала сходити. На кожному кроці тут впадали в око занедбаність і недбальство.

— Оце так господарство! Дивитися боляче! — буркнув хтось з чоловіків.

— Найледачіший наймит краще обробить!

— Оце так пан! Навіть землі святої не шанує.

— Доїть і доїть її, мов голодну корову,— не диво, що вона перестала родити.

Вийшли на переліг. Обгорілі й позавалювані зруби виднілися вже неподалік: навколо двірських будівель з попровалюваними дахами та закіптюженими коминами стояв, волаючи чорними гілками до неба, мертвий сад, а під стінами руїн, у затінку, купками сиділи люди. То були німці. Бочка пива стояла перед ними на камені, на ганку хтось грав на флейті, а вони сиділи, порозлягавшись на лавах і траві, в самих сорочках, з люльками в зубах і пили з глиняних кухлів. Біля будинку бавилися діти, а неподалік паслися відгодовані корови й коні.

Німці, певно, побачили селян — вони посхоплювалися і, приклавши долоні до очей, придивлялися, щось гукаючи. Але один з них, найстарший, сердито забелькотів щось, і всі знову спокійно посідали й узялися за свої кухлі. Флейта засвистіла ще ніжніше, жайворонки дзвеніли мало не над головами, з поля лунало безугавне сюрчання коників, а часом і крик перепелиці.

Незважаючи на те, що суха земля стугоніла під ногами в селян, а підбиті залізні підбори брязкали об каміння чимраз ближче, німці не поворухнулися, ніби нічого не чули. Сиділи, як і до того, смакуючи пиво та розкошуючи надвечірньою прохолодою. А селяни вже підходили, ступаючи дедалі повільніше й важче, стримуючи подих і стискаючи в руках палиці. Серця в усіх стукотіли, гарячий дрож окропом пробігав по спині, горлянки пересохли, але вони тримались прямо, блискучими очима дивилися на німців з виразом суворого завзяття і впертої сили.

— Доброго здоров'я! — по-німецьки сказав Рох і зупинився, а за ним півколом стали всі, тісно, плече до плеча.

Німці гуртом відповіли на привітання, але не рушили з місць. Підвівся тільки сивобородий дід, і, пополотнівши, обвів поглядом юрбу.

— Прийшли ми до вас у справі,— почав Рох.

— Що ж, сідайте, господарі! Ви, я бачу, з Ліпців. Поговоримо по-сусідськи. Йоганн, Фріц, принесіть лави для сусідів.

— Дякуємо, справа недовга, постоїмо.

— Хіба може вона бути недовга, коли вас он скільки прийшло! — сказав старий уже по-польському.

— Бо всіх однаково стосується.

— Ще вдома втроє більше люду залишилося,— з притиском сказав Гжеля.

— Раді вам від щирого серця. Вже якщо прийшли до нас перші, то, може, пива з нами вип'єте?.. За сусідську згоду... Налийте-но, хлопці!

— Сам пий! Ач який щедрий! Не на пиво ми прийшли! — загукали найзапальніші.

Рох поглядом зупинив їх, а старий німець сказав сухо:

— Ну, то ми слухаємо!

В тиші чути було сопіння, важке уривчасте дихання, ліпецькі ще тісніше збилися до гурту, німці теж підвелися, всі, як один, і стали навпроти них щільними рядами. Вони втопили люті очі в селян і, нетерпляче поскубуючи бороди, щось бурмотіли.

З вікон виглядали стривожені жінки, діти поховалися в сінях, величезні руді собаки гарчали біля стін, а німці хвилин з десять стояли проти ліпецьких мовчки, мов отара баранів, що, повитріщавши налиті кров'ю очі, уже б'є землю ратицями і, напруживши спини, нахиливши голови, ладна щохвилини кинутись на супротивників. Нарешті Рох порушив мовчання.

— Ми прийшли від усього села,— сказав він по-польському, голосно й виразно,— просити вас добром, щоб ви не купували Підлісся.

— Так, так! За цим! Правда! — підхопили ліпецькі, стукаючи палками об землю.

Німці в першу мить остовпіли.

— Що він каже? Чого їм треба? Не розуміємо! — повторювали вони, не вірячи власним вухам.

Рох сказав те саме ще раз, цього разу по-німецькому. Не встиг він скінчити, як Матеуш із запалом гукнув:

— Та щоб ви, галанці, забиралися звідси під три чорти!

Німці відсахнулися, мов обпечені, загомоніли, зацокотіли по-своєму, погрозливо розмахуючи руками, тупаючи від злості ногами. Деякі вже підступали до ліпецьких з кулаками, але ті стояли нерухомо, як мур, свердлили німців суворими поглядами і тільки міцно зціплювали зуби.

— З глузду ви всі з'їхали, чи що? — скрикнув старий німець, підіймаючи руки до неба.— Забороняєте нам купувати землю! Чому? З якого права?

Знову Рох виклав йому все спокійно, докладно. Але німець, почервонівши від гніву, крикнув:

— Земля належить тому, хто за неї заплатить!

— Це по-вашому так, а по-нашому інакше. Вона повинна належати тому, хто має в ній потребу,— сказав Рох урочисто.

— А як же це? Дурно, чи що, візьмуть її, по-розбійницькому? — глузливо спитав німець.

— От добра плата за неї — десять пальців! — тим самим тоном відповів Рох.

— Дурниці! Чого це ми будемо марнувати час на жарти! Підлісся ми купили — воно наше і нашим залишиться. А кому це не до вподоби,

нехай іде собі з богом і надалі обминає нас. Ну, чого ви ще чекаєте?

— Чого? А щоб сказати вам: геть з нашої землі! — випалив Гжеля.

— Самі забирайтесь, поки ми вас не витурили!

— Гей, дивіться! Ми поки що просимо по-сусідськи! — заговорили селяни.

— Погрожуєте? А ми на вас у суд подамо. Знайдемо на вас спосіб. Ви ще не відсиділи за ліс, то вам ще набавлять, і вже заодно відсидите,— глузував старий німець, проте, і він уже тремтів від злості, й інші ледве стримувались.

— Розбійники! Бунтівники вошиві!

— Пси смердючі! — гукали німці по-своєму, аж звиваючись від люті, наче розтоптані гадюки.

— Цитьте, німчаї, коли люди з вами говорять! — гримнув Матеуш, але вони кричали чимраз гучніше й натискали всією юрбою.

Рох, побоюючись, щоб не вийшло бійки, відтискав селян і заспокоював їх, але вони його не слухали. Лунали вигуки:

— Дай-но в пику першому скраю!

— Пустити їм юшку!

— Невже піддамося, хлопці? Адже вони з усього народу знущаються!

— Що ж, виходить, не доб'ємося свого? — гукали ліпецькі, підбадьорюючи один одного чимраз грізніше. Відсторонивши Роха, Матеуш вийшов наперед, по-вовчому вишкірив зуби.

— Слухайте, німці! Говорили ми з вами добром, по-людськи, а ви погрожуєте нам тюрмою, глузуєте з нас! Гаразд, тоді заспіваємо вам іншої! Ми прийшли до вас з миром, а ви хочете війни? Що ж, війна, то й війна! Не хочете згоди, то присягаємось вам перед богом і людьми, що на Підліссі вам життя не буде! За вас суд, за вас начальство, і гроші у вас є, а у нас тільки ось ці голі кулаки. Але ми ще подивимось, хто переможе! А ще вам скажу — а ви собі затямте: від вогню горить не тільки солома, він може пожерти і муровані стіни, і весь хліб на пні... Буває теж, що худоба падає на пасовиську... і з кожною людиною може лихо трапитись... Отож пам'ятайте, що я сказав: війна — і вдень і вночі, на кожному кроці...

— Війна! Війна! Помагай нам боже! — гуртом гримнули ліпецькі.

Похапавши в руки дрючки, що лежали біля стіни, німці стали проти хлопів, кілька чоловіка повиносили рушниці, інші піднімали з землі каміння. Жінки зняли крик.

— Хай хоч один вистрілить — усі села сюди позбігаються!

— Одного застрелиш, німчаю, а інші тебе дрючками заб'ють на смерть, як пса паршивого!

— Гей, шваби, краще не зачіпайте нас, бо вам хлопів не подужати!

— А вашого м'яса і пес голодний не схоче торкнути!

— Ану, торкни, німчаю, торкни! — погрожували ліпецькі з викликом.

Вони близько підступили до німців, блискаючи очима. Камені й палки так і літали в повітрі, не один аж тремтів, пориваючись до бійки, але Рох вгамував своїх і примусив їх відійти. Селяни відступали неохоче, оглядалися й глузували:

— Залишайтеся з богом, свиняче поріддя!

— Чекайте, швидко вам червоний півень заспіває!

— Заскочимо до вас, потанцювати з вашими дівчатами!

Насилу Рох їх утихомирив.

Сонце зайшло, і на землю лягали сутінки... Холодний вітер гуляв по полях, і вони хвилювались, шелестіли колоссям, трава сивіла від роси, з села долинали дитячі голоси й звуки сопілки, кумкали жаби на болотах. Над світом простував тихий, запашний вечір.

Додому ліпецькі йшли повільно, розстебнуті каптани маяли за ними, як білі крила; ішли з гамором, щохвилини зупиняючись; деякі заспівували пісню, і ліс вторував їй, інші весело насвистували, і всі жадібно поглядали на землі Підлісся.

— Тут землю поділити легко! — сказав старий Клемб.

— Ще б пак, можна нарізати ділянки рівнесенько, мов стільники. І в кожного буде і лука, і пасовисько.

— Якби тільки німці відступилися! — зітхнув солтис.

— Ось побачите, що підуть! — запевняв Матеуш.

— Я взяв би он ту землю, що скраю, біля дороги,— сказав Адам Причек.

— А мені сподобалася та, де хрест, посередині,— сказав інший.

— А мені та, що біля Волі.

— Ех, одержати б ділянку на панських городах!

— Дивіться, який розумний, найкращу землю забрати хоче!

— Усім вистачить, усім,— заспокоював їх Гжеля, бо вони вже починали сваритися.

— Якщо пан згодиться віддати вам Підлісся, багато буде роботи! — зауважив Рох.

— Упораємось! З усім упораємось! — радісно загомоніли всі.

— Овва! На своїй землі робота не страшна!

— Ми б і з усіма поміщицькими землями впорались!

— Нехай тільки дадуть — тоді побачите.

— Вріс би чоловік у землю, як дерево, і спробуй його звідти висмикнути!

Так вони розмовляли між собою, чимраз прискорюючи ходу, бо попереду вже маячіла юрба жінок, які бігли з села їм назустріч.

XI

Вже так розвиднілось, що все навколо синіло, мов стигла слива, коли Ганка під'їхала до дому. Всі ще спали, але гучне торохтіння брички збудило дітей, і вони вибігли з криком їй назустріч. Лапа радісно гавкав, вистрибуючи перед кіньми.

— А де ж Антек? — гукнула з порога Юзька, натягаючи спідницю через голову.

— Його тільки через три дні випустять, але тепер вже напевно,— відповіла Ганка спокійно, цілуючи малюків та пригощаючи їх бубликами.

Вибіг і Вітек із стайні, а за ним і лоша, яке одразу ж стало підбиратися до матері. Петрек витягав з брички покупки.

— Вже косять у нас? — спитала Ганка, сідаючи на приступці, щоб погодувати груддю немовля.

— Так, учора опівдні почали вп'ятьох: Філіп, Рафал і Кобусь — за відробіток, а Клембів Адам і Матеуш — за гроші.

— Матеуш? Голуб? Та невже?

— Еге. Я теж здивувалась, але він сам схотів; каже: боюся від теслярського верстата горб нажити, хочу спину випростати за косою.

Відчинила на своїй половині вікна й виглянула Ягна.

— Що, Мацей ще спить? — спитала в неї Ганка.

— Він у саду, ми не вносили його на ніч — в хаті страшенна задуха.

— А як там мати?

— Все так само, а може, трохи легше. Амброжій її лікує, а вчора приходив вівчар з Волі, окурив її і якусь мазь дав. Казав, що тижнів через дев'ять одужає, тільки щоб на світло не дивилася.

— Це, кажуть, найпевніший засіб від опіків,— сказала Ганка і, переклавши дитину до другої груді, стала жваво розпитувати про вчорашній похід до німців. Тим часом уже зовсім розвиднілось, ранкове проміння зарум'янило небо, заграло відблисками в повітрі, з дерев капотіла роса, в гніздах щебетали птахи. На селі лунало мекання овець, рев великої худоби, яку гнали на пасовисько. Хтось клепав косу, і її тонкий, пронизливий дзвін тремтів у повітрі.

Ганка, переодягнувшись з дороги, зараз же побігла до Борини. Він лежав під деревами, вкритий периною, і спав.

— Тату,— зашепотіла Ганка, смикаючи його за руку,— Антек приїде через три дні! Його перевели до губернії, а Рох поїхав туди з грішми — внесе заставу, і вже разом повернуться.

Старий раптом сів, протер очі і, здавалося, слухав її, але знову впав на ліжко, заховавши голову під перину, і начебто заснув.

Марно було з ним говорити. Та й ніколи було, косарі вже були на подвір'ї.

— Вчора викосили луку біля капустяного поля,— сказав Філіп.

— А сьогодні ідіть за річку до пагорків, Юзька вам покаже.

— Це на Качиній ямі? Лука велика!

— І трава до пояса, густа, як ліс. Не така, як там, де вчора косили.

— А там погана?

— Так, майже зовсім висохла,— наче щетину косиш.

— Роса обсохне, то можна хоч і зараз громадити.

Вони незабаром пішли, тільки Матеуш чогось довго закурював цигарку у Ягусі в кімнаті, а коли виходив, все оглядався, мов кіт, якого відігнали від молока.

З інших хат теж багато людей ішло косити.

Сонце встало величезне, червоне, і дихало жаром, віщуючи спеку.

Косарі йшли один за одним, попереду — Юзя з тичкою. Хто бурмотів молитву, хто потягався й протирав заспані очі, лише зрідка озиваючись словом до товаришів. Вийшли за млин. На луках іще лежав ріденький туман, але купи вільх були наче охоплені полум'ям. Крізь синю імлу поблискувала річка. Похилі трави іскрилися росою, десь уже квилили чайки, а в просоченому ранковим промінням повітрі линули пахощі квітів.

Юзя довела косарів до насипу, відміряла батькову луку і, встромивши на межі тичку, побігла додому. А вони поскидали каптани, попідкочували до колін штани і, вишикувавшись у ряд, почали мантачити коси.

— Трава, як баранячий кожух, біля неї нагрієш чуба! — сказав Матеуш, виходячи наперед і розмахнувшись для спроби косою.

— Так, висока, густа, багато вони зберуть сіна! — обізвався другий, стаючи з ним поряд.

— Аби тільки вчасно скосили, щоб дощу не було,— додав третій, глянувши на небо.

— Поки чоловік луку викосить, кожна жінка дощу випросить,— засміявся четвертий.

— Е ні, цього року дощу не буде! Починай, Матеуше!

Всі разом перехрестились, Матеуш затягнув пояс, ширше поставив ноги, нахилився, поплював на долоні, зітхнув на повні груди і, широко розмахнувшись, почав косити. За ним і інші врізались у сповиту туманом луку і рівними, спокійними помахами кіс без упину шмагали траву, пильнуючи, щоб не зачепити ноги сусідові. Здіймалися з посвистом холодні блискучі леза, і важко лягали трави, ронячи росу, ніби сльози.

Вітер злегка ворушив їх, чайки чимраз жалібніше квилили над ними, зрідка з-під ніг косарів пурхали куріпки. А вони, похитуючись з боку на бік, невтомно косили й косили, крок за кроком посуваючись уперед. Тільки зрідка хтось із них зупинявся нагострити косу або

випростати втомлену спину і знову завзято косив, залишаючи за собою чимраз довші покоси й глибокі сліди ніг.

Сонце не підвелося ще над селом, а луки вже всі стогнали під косами; скрізь косили, скрізь поблискували в повітрі сині леза, скреготали мантачки й віяло гострими пахощами прив'ялої трави.

Погода була саме для косовиці, бо хоч старе прислів'я й каже: «Задзвенить коса — заплачуть небеса», але цього року сталося інакше — замість дощів настала посуха.

Дні прокидалися залиті росою і гарячі, мов людина в пропасниці, та переходили у вечори, що дихали спекою. Висихали колодязі й річки, жовкли хліба, в'яла городина. На деревах з'явилась гусінь, падали недостиглі плоди, у корів пропадало молоко, бо голодні поверталися із спалених сонцем пасовищ,— пасти худобу на порубах поміщик дозволив тільки тим, що платив йому по п'ять карбованців від голови, звісно, не всі могли викласти таку силу грошей.

Через це переднівок ставав дедалі важчим, а найгірше було халупникам та іншій бідноті.

Вся надія була на те, що після Івана Купала почнуться дощі — й на полях усе оживе. Для цього навіть заплатили ксьондзу, щоб відправив молебень, але й молебень не допоміг — посуха тривала.

Багатьом нічого було їсти, не вщухали скарги, колотнеча, всякі сутички.

Найстарші люди не пам'ятали, щоб у Ліпцях була така сила всяких чвар: то судова справа з поміщиком хвилювала село, то війтові неподобства, через які мало не всі люди пересварились, то сварка Домінікової з синами, то похід до німців, не кажучи вже про дрібніші сусідські сварки. Стільки всього було, що дехто навіть забував про нужду, бо жили наче в кип'ячому казані. І не диво, що відколи почалась косовиця, всі зітхнули вільніше. Бідняки розійшлись по маєтках на заробітки, а господарі, глухі до всяких новин, з радістю взялися за коси.

Проте про німців вони не забули,— мало не щодня хто-небудь бігав у Підлісся підглядати, що вони там роблять.

Німці в Підліссі сиділи, але перестали рити колодязі й возити камінь. І якось коваль розповів, що вони подали на поміщика позов за борг, а на ліпецьких селян — скаргу, звинувачуючи їх у насильстві.

Селяни досхочу посміялися з цього, і на луках косарі під час обіду тільки й говорили про це.

Полудень був гарячий; розжеврене, аж біле, сонце стояло високо над головою, небо нависло білястим від спеки туманом. З поля віяло жаром, наче з величезної страхітної печі, навіть вітерець не прохолоджував повітря. Знесилено звисало листя, замовкли птахи, тіні лежали ріденькі й короткі, не дуже заступаючи від сонця, з покосів линули гострі пахощі розігрітої трави. І все навколо —

поля, садки, хати — було охоплене білим жаром, все наче тануло у розпеченому повітрі, яке тремтіло, мов окріп на повільному вогні. Навіть річка текла повільніше, без плескоту, а вода в ній виблискувала, мов розтоплене скло, і була така прозора, що видно було кожного пічкура, кожний камінчик на піщаному дні, кожного рака, що вовтузився край берега в прозорій тіні. Сонна тиша снувалась над світом, мов сонячна пряжа, і тільки мухи дзижчали навколо людей.

Косарі обідали на березі, біля самої води, під високими вільхами. Матеушу обід принесла Настка, а тим, хто відробляв борг,— Ганка з Ягустинкою. Жінки сиділи на траві і, прикрившись від сонця хустками, з цікавістю дослухалися до розмови.

— Я з самого початку вам казав, що німці не сьогодні-завтра заберуться звідси,— говорив Матеуш, вишкрябуючи ложкою дно горщика.

— І ксьондз те ж саме говорить,— підтвердила Ганка.

— Буде все так, як схоче поміщик,— буркнув Кобусь, простягаючись на землі під деревом.

— Чого ж це німці не злякалися вашого крику і досі не втекли? — ущипливо зауважила Ягустинка, але її перебив хтось:

— Коваль казав учора, нібито поміщик хоче з нами миритися.

— Мені дивно тільки, що Міхал тепер з селом заодно!

— Винюхав, певне, тут якусь вигоду для себе,— сказала Ягустинка.

— І мельник теж, кажуть, клопотався перед паном за село.

— Всі тепер за нас! Благодійники, сучі сини! — відгукнувся Матеуш.— Я вам скажу, чого вони на нашому боці: ковалеві пан обіцяв доброго хабара за те, щоб він його помирив з Ліпцями, а мельник злякався, що німці можуть збудувати вітряка на пагорку біля хреста. Навіть корчмар допомагає нам від страху за себе, він добре знає, що там, де оселяться німці, поживи вже нікому не буде.

— І пан, видно, мужиків побоюється, якщо запобігає згоди.

— Вгадали ви, тітко, саме він найбільше нас боїться! Зараз я вам поясню, чому...

Матеуш не докінчив, бо в цю мить від села щодуху примчав Вітек.

— Хазяйко, ідіть швидше! — гукав він іще здалека.

— Що сталося? Горить, чи що? — схопилася злякано Ганка.

— Ой, там хазяїн чогось так кричать...

Вона побігла чимдуж, не розуміючи, що трапилось.

А трапилось от що: Мацей уже з самого ранку був сьогодні якийсь чудний, неспокійний. Він увесь час бурмотів щось, зривався з ліжка й наче шукав чогось навколо себе.

Ганка, йдучи вранці на луку, наказала Юзі пильно його доглядати. Дівчинка підходила до батька, але він весь час лежав спокійно і тільки в обід почав раптом кричати не своїм голосом.

Коли прибігла Ганка, він сидів на краю ліжка і кричав:

— Де ви мої чоботи поділи? Давайте швидше!

— Зараз принесуть з комори, зараз! — заспокоювала його перелякана Ганка.

Борина, здавалося, був цілком притомний і грізно поводив очима.

— Проспав, трясця його матері! — він широко позіхнув.— Вже білий день надворі, а ви спите! Нехай Куба борону ладнає, сіяти поїдемо!

Всі стояли біля нього, не знаючи, що робити. Раптом він зігнувся і важко впав на землю.

— Не бійся, Ганусь... в очах чогось потемніло... Антек у полі? У полі, га? — допитувався він, коли його знову поклали на постіль.

— В полі... з самого світанку...— белькотіла Ганка, не зважуючись йому суперечити.

Він неспокійно оглядався навколо і говорив без упину, але одне слово до речі, а десять — безтямних. Знову поривався кудись іти, хотів одягатися, казав, щоб йому принесли чоботи. Часом хапався за голову і так пронизливо стогнав, що аж на вулиці було чути. Ганка, розуміючи, що наближається кінець, наказала перенести його в хату і надвечір послала по ксьондза.

Він незабаром прийшов із святими дарами, але тільки соборував хворого і сказав:

— Більше йому вже нічого не треба, кожної години він може вмерти.

Смерком у хаті зібралося повно людей. Всім здавалося, що старий вмирає. Ганка вже вклала йому в руку свічку-грімницю, але він раптом заспокоївся і заснув.

На другий день — те ж саме. Він то впізнавав людей і розмовляв цілком свідомо, то цілими годинами лежав, як труп. При ньому невідступно сиділа Магда. Ягустинка хотіла була його окурити, але він несподівано пробурчав:

— Не треба, іскри розлетяться, ще пожежі наробите.

А коли опівдні прибіг коваль і все зазирав йому в напівзаплющені очі, Мацей сказав раптом з дивною усмішкою:

— Не турбуйся, Міхале... тепер уже я умру... умру неодмінно...

Відвернувся до стіни й більше вже нічого не казав; Борина помітно слабшав і опритомнював чимраз рідше. Біля нього тепер увесь час сиділи, а найбільше від усіх Ягуся, з якою діялося щось незрозуміле.

Вона раптом покинула доглядати хвору матір, залишивши її цілком на Єнджика, і невідступно сиділа біля чоловіка.

— Я сама його догляну, це мій обов'язок,— сказала вона Ганці й Магді так твердо, що вони не стали суперечити, тим більше, що в кожної було досить своїх клопотів.

І Ягуся не виходила вже з хати, не тікала від хворого, як раніш: якийсь незрозумілий страх тримав її наче на прив'язі.

Все село було на луках, косовиця тривала без відпочинку; на світанку, тільки-но перші промені рум'янили небо, всі йшли косити: чоловіки в білих сорочках, мов зграї лелек, укривали луки і, поблискуючи косами, цілий день завзято косили. Тільки й чути було брязкіт кіс та пісні дівчат, що громадили сіно.

Зелена пухнаста рівнина кипіла людьми, повнилась брязкотом і гомоном. Мигтіли смугасті штани, червоні спідниці, як маки, горіли на сонці; дзвеніли коси, лунали пісні, скрізь кипіла радісна робота. А надвечір, коли зчервоніле сонце хилилось до лісу і повітря аж гуло від пташиних голосів, коли колосся й трави тремтіли від музики цвіркунів, з боліт долинав жаб'ячий хор, а з землі здіймалися такі пахощі, наче вся вона була величезною кадильницею,— по дорогах котилися важкі вози з горами сіна, поверталися з піснями косарі. На пожовклих викошених луках, видні здалека, порозсідалися стіжки й копиці, наче кумасі, що прийшли погомоніти, а між ними блукали лелеки; навколо з сумним квилінням кружляли чайки, і білий туман виповзав з боліт.

В хату до Борини через відчинені вікна линули голоси людей із ланів, веселий гамір життя й праці разом з пахощами хлібів і квітів, нагрітих сонцем, але Ягуся була глуха до всього.

В хаті стояла мертва тиша. Крізь кущі, що заслоняли сонце, сіявся у вікно зеленкуватий сонний присмерк. Дзижчали мухи та часом Лапа, який стеріг господаря, позіхав і підходив полащитись до Ягни, яка цілими годинами сиділа без думок і без руху, наче остовпіла. Мацей вже не говорив нічого, не стогнав, лежав спокійно і тільки поводив очима; ці очі, ясні й блискучі, мов скляні кульки, блукали по кімнаті за Ягною, не відриваючись від неї ні на мить, пронизуючи наскрізь, мов холодні ножі.

Марно вона відверталась, марно силкувалась про них забути,— вони дивилися з кожного кутка, пливли в повітрі і горіли так страшно і водночас приваблювали її так владно, що вона скорялась і дивилася в них, наче в бездонну прірву. А іноді, наче борючись із страшним сном, жалібно благала:

— Та не дивіться ж так, душу ви мені краєте, не дивіться!

Мабуть, старий чув, бо здригався, обличчя в нього кривилося, наче від німого крику, а очі дивилися ще страшніше, і по синіх щоках важкими краплями котилися сльози.

Тоді Ягуся, гнана страхом, бігла на вулицю.

Дивилася з-за дерев на луки, де було повно людей і веселого гамору, і поверталася з плачем.

Ішла до матері, але, заглянувши в темну кімнату, де пахло ліками, квапливо втікала й звідти.

І знов плакала.

Іноді виходила за хату, і тужний погляд її линув у далекий світ. Тоді вона плакала ще жалібніше, ще болючіше, скаржилась, мов пташка із зламаним крилом, покинута зграєю.

Так без змін минали дні за днями. Ганка, як і всі на селі, була зайнята косовицею і тільки на третій день зранку залишилася вдома.

— Субота, сьогодні вже Антек напевно повернеться! — говорила вона радісно, прибираючи хату до чоловікового повернення.

Минув полудень, а його все не було. Ганка виходила за костьол, аж на тополеву дорогу, але там було безлюдно й тихо.

Люди поспішали звезти сіно з поля, бо за всіма ознаками погода от-от мала змінитися: кричали півні, сонце припікало ще дужче, на обрії висіли важкі градові хмари, здіймався й кружляв по дорозі вихор.

Чекали грози й зливи, але пішов лише короткий, хоча й рясний дощ. Вмить випила його пересохла земля — тільки й радості, що відсвіжив повітря.

Проте увечері було вже трохи прохолодніше, пахло сіном і мокрою землею, на дорогах стелився густий морок, бо місяць ще не зійшов і темне небо було тільки де-не-де поцятковане зорями. Крізь зелень садів мигтіли вогні і, мов світлячки, виблискували в ставку; всі вечеряли біля хат, лунав сміх, десь виспівувала сопілка. Незабаром і пташки заспівали в садках, і поля загомоніли тихим стрекотанням коників, голосами перепілок та деркачів.

У Борин теж вечеряли надворі; під вікном було гамірно й людно, бо, коли скінчили косити, Ганка запросила всіх косарів на ситну вечерю: смачно пахтіла яєчня з зеленою цибулею, щохвилини щось вигукувала Ягустинка, і жарти її викликали вибухи сміху. Ганка раз у раз підкладала усім страви та припрошувала їсти, а сама тим часом напружено ловила кожен звук на дорозі й щоразу вибігала подивитись, чи не їде чоловік.

Але Антека не було, наткнулася тільки на Терезку, що, видно, дожидала когось біля тину.

Матеуш і слова не міг добитися від Ягусі, вона була сьогодні похмура й дражлива. Спересердя він засперечався про щось із Петреком, аж тут прибіг по сестру Єнджик, сказав, що мати її кличе.

Після вечері всі порозходились, тільки Матеуш чогось довго барився і пішов після інших.

Слідом за ним вийшла й Ганка, марно вдивляючись у темряву, коли це з-над ставу до неї долинув Матеушів сердитий голос:

— Чого за мною бігаєш, як собака? Не втечу! Мало про нас пащекують! — він додав щось іще прикріше, і у відповідь почулися слова, переривані схлипуваннями, й жалібний плач.

Ганку це не зворушило, чекала Антека, байдуже їй було до чужих кривд!

Полишивши всю вечірню роботу на Ягустинку, вона взяла на руки дитину, яка чогось плакала, і, заколисуючи її, зайшла до хворого.

— Антек зараз приїде! — гукнула вона йому з порога.

Борина лежав, задивившись на лампу, що блимала на припічку.

— Сьогодні його випустили, і Рох його чекає,— казала вона в нього над вухом, щасливими очима ловлячи його погляд, щоб упевнитися, чи він зрозумів. Але, видно, й ця новина не здатна була пробудити мозку хворого, він навіть не поворухнувся, не глянув на неї.

«Може, Антек уже заходить у село... Може, зараз...» — думала Ганка, щохвилини вибігаючи за ворота. Вона була впевнена, що він приїде, і від хвилювання ніби стеряла глузд, сміялась, розмовляла сама з собою, похитувалась, мов п'яна, звіряла темряві свої надії, навіть коровам, коли доїла їх, розповіла, що хазяїн повернеться.

І чекала, чекала з хвилини на хвилину, збираючи рештки сил і терпіння.

Насувалася ніч, на селі вже полягали спати, Ягуся, прийшовши від матері, одразу лягла, та й весь дім швидко заснув. Ганка ще довго чекала біля хати, але нарешті й вона, знесилившись і наплакавшись, погасила світло й уклалася в ліжко.

Весь світ поринув у глибоку тишу; згасали один за одним на селі вогні, мов очі, зімкнуті сном. На високе темно-синє небо, забризкане миготливим сяйвом зір, вийшов місяць і здіймався чимраз вище, линув мов птах, розкинувши срібні крила. Згорнувшися пухнатими білими клубками, де-не-де спали хмарки.

А долі на землі все живе, змучене спекою, поринуло в тихий сон. Тільки якісь пташки ще виспівували свою пісню, води шепотіли щось крізь сон, та дерева, купаючись у місячному сяйві, інколи здригалися, наче їм снився день. Часом гавкав собака чи кажан, пролітаючи, лопотів крильми, і знову наставала тиша. А низький туман повільно й турботливо вкривав землю, наче заснулу, зморену матір.

Біля стін, ледве видних у мороці, та в садках чути було тихе дихання — люди спали просто неба, спокійно довіряючись ночі.

І в Мацеєвій кімнаті панувала сонна тиша, тільки цвіркун сюркотів під грубкою та Ягусині зітхання тріпотіли в повітрі, мов крила метелика.

Було, мабуть, уже дуже пізно, заспівали перші півні, коли Борина раптом заворушився на ліжку, прокидаючись. В цю хвилину місяць ударив у вікно і хлюпнув йому в обличчя струмком срібного світла.

Він сів на ліжку і, хитаючи головою, силкувався щось вимовити, але замість слів чулося лише якесь булькання.

Сидів досить довго, водячи по кімнаті безтямним поглядом, часом перебираючи пальцями в повітрі, наче хотів зібрати в пригорщу мерехтливу хвилю місячного сяйва, що била йому в очі.

— Розвидняється... Пора! — пробурмотів нарешті старий, спускаючи ноги долі.

Подивився у вікно, наче прокидаючись від тяжкого сну. Йому здавалось, що надворі давно вже ранок, що він заспав і його чекає якась негайна робота.

— Пора вставати, пора! — повторював він, часто хрестячись і починаючи шепотіти молитву, водночас він шукав одежу, сягнув за чобітьми на те місце, де вони завжди стояли, але, не знайшовши нічого, забув, що хотів одягнутись, і безпорадно мацав руками навколо себе. Він ніяк не міг скінчити молитву, шепочучи уривчасті слова самим подихом.

В голові в нього плуталися спогади про якісь роботи, давні справи, відгомони того, що діялось навкруги за весь час його хвороби й проникало у його свідомість невиразними уривками, блідими образами, стертими, мов грудки землі на стерні. Зараз усе це раптом збудилося, клубочило в мозку, рвалося назовні, і він щохвилини гнався за якимсь новим привидом думки, але раніше ніж устигав його спіймати, той розповзався в пам'яті, мов гнила пряжа, і хвора свідомість тремтіла, мов полум'я, якому немає поживку.

Так ранньої весни сниться, може, всохлому дереву, що прийшла пора прокинутись від зимового заціпеніння, пора випустити соковиті пагінці, зашуміти з вітром і заспівати радісну пісню життя. Але не знає воно, що мрії його марні й даремні всі зусилля.

Все, що Мацей робив цієї ночі, він виконував підсвідомо, за звичкою,— так кінь, який багато років ходив у коловороті, опинившись на волі, ще довго кружляє на одному місці.

Старий відчинив вікно і подивився в сад. Потім зазирнув до комори, подумавши, пошукав у печі і, як був, босоніж, у самій білизні, вийшов з хати.

Двері на ганок були розчинені навстіж, стіни залиті місячним сяйвом, за порогом, згорнувшись клубком, спав Лапа. Шарудіння кроків збудило його, він загарчав, але, впізнавши хазяїна, пішов за ним.

Мацей зупинився на ганку і, чухаючи за вухом, силкувався пригадати, які ж це негайні роботи його чекають.

Собака радісно стрибав йому на груди, він звично погладив його і стурбовано оглядався навкруги.

Було видно наче вдень, місяць стояв уже над самою хатою, з білих стін сприснули блакитні тіні; виблискував, мов дзеркало, став, глибоке безгоміння оповило село, тільки птахи заливалися на гілках.

Щось пригадавши, Мацей раптом поспіхом вийшов у двір. Всі

двері були відчинені навстіж, біля клуні хропли Петрек з Вітеком. Борина заглянув до стайні, поплескав коней по шиях, і вони, впізнавши його, заіржали. Потім мимохідь зазирнув у хлів — до корів. Вони лежали долі, тільки важкі рогаті голови чорніли проти світла. Спробував витягти з-під повітки воза, взявся вже був за дишель, але побачив плуг, що блищав за хлівом, хутко пішов до нього і, не дійшовши, забув про свій намір.

Стояв посеред двору, повертаючись на всі боки, бо йому вчувалося, що його кличуть.

Просто перед ним, відкидаючи довгу тінь, здіймався колодязний журавель.

— Ну, чого треба? — спитав Мацей і прислухався, чекаючи відповіді.

Йому заступив дорогу сад, покраяний смугами світла, про щось тихенько шепотілось посріблене місяцем листя.

«Хто мене кличе?» — думав він, торкаючи рукою стовбури.

Лапа, що невідступно ходив за ним, раптом заскавучав. Мацей зупинився, глибоко зітхнув і сказав весело:

— Правда твоя, песику, сіяти час!

Але в ту ж мить забув про це. Все розсипалося в пам'яті, мов сухий пісок крізь пальці, але зринали чимраз нові спогади і штовхали його кудись уперед. Уривчасті думки намотувалися в мозку, мов нитка на веретено: вона наче тікає, а тим часом залишається на одному місці.

— Авжеж, авжеж... пора сіяти...— промовив він знову і швидко рушив повз повітку, стежкою, яка вела в поле. Дорогою наткнувся на злощасний сінник, спалений взимку і вже заново відбудований. Хотів був його обминути і раптом відсахнувся — на мить прояснилася свідомість, блискавкою повернулася назад у минуле. Він висмикнув з тину кілок і, тримаючи його обіруч, як вила, з перекривленим люттю обличчям кинувся до стовпів сінника, ладен битися на смерть; але перш ніж устиг вдарити, безсило впустив кілок.

За сінником, біля картоплища, від дороги тяглася довга смуга зораного поля. Мацей, дійшовши до нього, зупинився і довго озирав усе навкруги здивованим поглядом.

Місяць плив уже посеред неба. Земля, залита його блідим сяйвом, вся в перлинах роси, здавалося, заслухалась чогось у мовчанні.

В імлистій далечині зливалися небо й земля, з лук повзли білі тумани, тяглися над нивами, обмотуючи їх теплим вологим хутром.

Високою стіною стояло жито, хилячись над межею під тягарем колосся, схожого на жовті дзьобики пташенят.

Пшениця вже достигла, стояла горда, поблискуючи темними вусами, а овес і ячмінь ледве починали кущитися й зеленіли, мов луки у жовтій імлі туману й місячного сяйва.

Співали вже другі півні, була пізня ніч, поля, оповиті глибоким сном, наче дихали — тихий шелест звучав луною денного клопоту й праці. Так дихає мати, відпочиваючи серед дітей, які довірливо припали їй на груди.

Борина раптом став на коліна і почав набирати землю в пелену сорочки, наче з мішка зерно для посіву. Набрав стільки, що ледве підвівся, і, перехрестившись, розмахнувся й почав сіяти.

Зігнувшись під тягарем, він ходив поволі, нога за ногою, і благословляючим округлим рухом руки сіяв землю на поле. Лапа бігав за ним, коли якийсь птах, випурхнувши з-під ніг Мацея, летів геть, пес гнався за ним з хвилину, потім знову повертався до господаря.

А Борина, дивлячись перед себе в зачарований світ весняної ночі, ходив полем безшелесно, мов привид, який благословляє кожну грудку землі, кожну стеблину, і сіяв, сіяв без утоми.

Він спотикався об скиби, застрягав у вибоїнах, інколи навіть падав, але нічого не помічав, нічого не відчував, крім невиразної, але нездоланної потреби сіяти.

Він дійшов до самого краю поля. Коли не вистачало землі, набирав нової і сіяв, а коли дорогу йому заступали купи каміння й колючі кущі, він повертався назад.

Він заходив далеко, туди, де вже й не чути було пташиних голосів, у тумані зникало з очей село, а навколо стелилося неозоре жовте море колосся. Він губився серед цих просторів, мов заблуканий птах, мов душа, що відлітає з землі, потім знову, виринувши ближче до села, повертався в коло пташиного щебетання і замовклого на деякий час гамору людської праці, винесений на берег живого світу шелесливими хвилями нив.

— Пускай борону, Кубо, та легше! — гукав часом старий на уявляваного наймита.

Так минала ніч, а він усе сіяв, не знаючи втоми. Зрідка зупинявся, щоб перепочити і розім'яти кістки, й знову брався до своєї марної, нікому не потрібної роботи.

А коли скаламутилась ніч, зблідли зорі й, віщуючи світанок, заспівали півні, Мацеєві рухи стали повільніші, він дедалі частіше зупинявся і, забуваючи набрати землі, сіяв з порожньої жмені — наче вже самого себе розсівав до останку на ці дідівські поля; сіяв усі прожиті дні, все життя своє, яке дістав колись і тепер повертав цим священним нивам й одвічному богу.

І в ці останні хвилини його життя дивне щось діялось навкруги: небо посіріло, мов цупке полотно, місяць зайшов, і весь навколишній світ наче раптом осліп, потонув у каламутній безодні. Здавалося, щось невідоме звелося десь і важкою ходою йшло в мороці, з тупотом, від якого двигтіла земля.

Протяжний, зловісний шум долинув з лісу.

Затремтіли на межах самотні дерева, дощ сухого листя з шелестом сипнув на колоски. Заколивалися хліба й трави, і з схвильованого поля під ногами Мацея знявся тривожний жалібний шепіт:

— Господарю! Господарю!

Зелені вуса ячменю тремтіли, наче від ридань, і гарячими поцілунками припадали до натруджених ніг старого.

— Господарю! — здавалося, благали жита, заступаючи йому дорогу й ронячи рясні сльози-росинки.

Сумно заквилили якісь птахи, вітер заридав над головою, туман оповив його мокрою пряжею, а голоси дедалі гучнішали, звучали з усіх боків жалібно, не вгаваючи:

— Господарю! Господарю!

Він почув нарешті і, оглядаючись навкруги, тихо мовив:

— Та тут я! Чого вам? Чого?

Все одразу ж змовкло, і аж коли тільки він знову рушив уперед, все так само сіючи обважнілою порожньою рукою, вся земля загомоніла одним могутнім хором:

— Зостанься! Зостанься з нами! Зостанься!

Він завмер на місці, вражений. Йому здавалося, що все рушило йому назустріч: повзли трави, пливли розколихані ниви, змикалися навколо нього поля, весь світ підводився і сунув на нього. Страх охопив Мацея, він хотів крикнути, але із стиснутого горла не вихопилося жодного звуку; хотів тікати, але не стало сил; земля хапала за ноги, колосся обплутувало його, борозни затримували, скиби не пускали далі, дерева, заступивши дорогу, погрожували, шматували тіло колючки, ранило каміння, лютий вітер гнав його, лякала ніч і ці голоси, що лунали навколо:

— Зостанься! Зостанься!

Він раптом помертвів, і все замовкло й застигло на місці. Блискавка розітнула перед його очима смертну імлу: небо розкрилося, і в сліпучому сяйві він побачив на троні із снопів бога-отця, який простягав до нього руки і лагідно промовив:

— Іди до мене, душе людська! Іди, натомлений трударю!

Захитався Борина і здійняв до неба руки, наче підносячи дароносицю:

— Хвала тобі, господи! — відповів і впав ниць перед тією божественною величчю.

Упав і вмер у цю хвилину божого милосердя...

. . . . . .

Над ним займався світанок, а Лапа вив довго й жалібно.

• ЧАСТИНА IV •

ЛІТО

I

Так судилося вмерти Мацеєві Борині.

Була неділя, і в домі всі трохи заспали. Розбудив усіх Лапа — він так вив, дряпався в двері, а коли його впустили, так смикав за одежу то того, то іншого, вибігаючи, оглядався, чи йдуть за ним, що Ганку вкололо недобре передчуття.

— Вийди-но, Юзько, подивись, чого собака хоче.

Юзька побігла за Лапою, весело пустуючи дорогою.

Лапа привів її до батькового трупа.

На її страшний крик всі збіглися в поле, задубілий уже Мацей лежав ницьма, як упав у хвилину смерті,— розкинувши руки, наче в останній гарячій молитві.

Його принесли до хати, силкувалися привести до пам'яті.

Але всі намагання були марні — це був труп, холодний труп.

В хаті знялося розпачливе голосіння, несамовито ридала Ганка, Юзька з плачем билася головою об стіну. Вітек ревів так само голосно, як Ганчині малюки, і навіть Лапа вив і гавкав у дворі. Тільки Петрек покрутився сюди-туди, глянув на сонце і пішов до стайні спати.

А Мацей лежав на своєму ліжку, нерухомий і випростаний, з розкритим ротом, схожий на купу засохлої на сонці землі чи спорохнілий стовбур старого дерева. У закляклій руці стискав він пригорщу

піску, в широко розплющених очах застиг вираз захвату, і вони дивилися кудись далеко, наче в небо, що розкрилося перед ними.

Жахом смерті, крижаним холодом віяло від нього, і тіло поквапилися прикрити рядном.

Звістка вмить рознеслася по селу, і тільки-но з-за дахів виглянуло сонце, як до хати стали збігатися люди. Раз у раз заходив хто-небудь, підіймав край рядна, заглядав небіжчикові в очі, потім, уклякнувши долі, проказував молитву. Дехто, ламаючи в розпачі руки, стояв біля ліжка в сумному мовчанні, пригнічений думкою про владу божу над людським існуванням.

І тільки жалібне голосіння осиротілої сім'ї не змовкало ні на хвилину, линучи по всьому селу.

Прийшов Амброжій, вигнав усіх з хати, замкнув двері і разом з Ягустинкою й Агатою, що приплелталась помолитися над небіжчиком, почав його обряджати. Робив це завжди залюбки і сипав при цьому примовками, але сьогодні в нього чомусь було тяжко на серці.

— От вона, доля людська! — бурмотів він, роздягаючи вмерлого.— Схопить тебе костомаха за горло, коли їй схочеться, потягне на кладовище — спробуй-но їй опиратися.

Навіть Ягустинка засмутилася і сказала тужно:

— Мучився тільки, бідолаха, на цьому світі — може, й краще, що вмер.

— Отакої! Погано йому жилося, чи що?

— Ну, і добра він теж небагато бачив.

— А в кого ж саме добро в житті буває! Хоч би це був найбільший пан, навіть і сам король, то й у нього буде свій клопіт, турботи і страждання.

— Тільки й того, що голоду та холоду він не знав.

— Ех, тітонько, що там голод! Турбота гризе людину найбільше.

— Правда, хіба я цього не знаю? А небіжчикові Ягуся дуже допікала, та й діти не жаліли.

— Діти в нього добрі, ніякої кривди йому від них не було! — урвавши молитву, втрутилась Агата.

— Ви б краще молилися! Ач молитву проказує, а сама вуха наставляє, щоб новини почути! — пробурчала Ягустинка.

— Погані діти не побивалися б так! Чуєте, як плачуть?

— Якби вам хтось стільки залишив, то й ви б до сьомого поту голосили, не шкодуючи горлянки!

— Тихо ви, Ягуся біжить! — зацитькав їх Амброжій.

Ягуся вбігла в кімнату й зупинилась наче вкопана, не можучи й слова вимовити. Мацея в цю мить обрядили в чисту сорочку.

— Помер! — зойкнула вона, нарешті втопивши в нього безтямні злякані очі. Страх схопив її за горло, заледенив серце, вона ледве переводила подих.

— А ви не знали? — лагідно спитав Амброжій.

— Ні. Я в матері була, а Вітек тільки зараз прибіг сказати... Справді, він мертвий? — спитала вона раптом, підходячи ближче.

— Та вже ж не до шлюбу його вбираємо, а в могилу.

Але Ягуся начебто нічого не тямила й тулилася до стіни; почувала себе, мов людина, яку душить тяжкий кошмар, а вона ніяк не може прокинутись і з жаху вся обливається потом. Вона щохвилини виходила з кімнати й поверталась, не маючи сили відірвати очей від мерця, раз у раз поривалася кудись бігти, але залишалася на місці; виходила за хату до перелазу і, нічого не бачачи, дивилась на поля або сідала на призьбу поруч з Юзею, яка, плачучи, рвала на собі волосся й жалібно голосила:

— Ой татусю мій єдиний! Ой татусю!

На дворі і в хаті чути було схлипування, ридання, жалібне голосіння, тільки Ягуся не пролила жодної сльози, не могла голосити, хоча кожна кісточка в ній тремтіла і тяжкий біль стискав груди; ходила наче в нестямі, в очах застиг вираз жаху.

Добре, що Ганка опанувала себе, і хоча й плакала ще, але вже порядкувала й пильно слідкувала за всім. Коли прибігли коваль з жінкою, вона була вже зовсім спокійна.

Магда розридалась, а коваль став розпитувати про подробиці. Ганка розповіла, як усе трапилось.

— Добре, що господь послав йому легку смерть! — прошепотів коваль.

— Чимало в житті стерпів, то й заслужив її!

— Бідолаха! Навіть у поле втік від костомахи!

— Я вчора ввечері до нього заходила — він лежав так, як завжди.

— І нічого не говорив? — спитав коваль, втираючи сухі очі.

— Ні словечка. Я йому перину поправила, дала попити й пішла.

— І він сам устав! Може б, він ще й не вмер, якби біля нього хтось був! — плачучи, простогнала Магда.

— Ягуся була в матері, бо старій погіршало.

— Так уже йому судилося! Адже скільки хворів — понад три місяці! А якщо вже людина не одужає, то найкраще для неї — швидка смерть. Треба богу дякувати, що він уже не мучиться,— сказав коваль.

— Сам знаєш, скільки грошей коштували лікарі та ліки, а все ні до чого!

— Такий господар, такий розумний, господи милосердний! — плакала Магда.

— А мені найбільше шкода, що Антек його живим не застане.

— Антек — не дитина, плакати не буде... Треба про похорон подумати.

— Авжеж, а тут, мов на злість, Роха немає!

— Без нього впораємося. Не турбуйтеся, я все влаштую,— коваль робив сумне обличчя, зітхав і наче втирав сльози, але таїв у собі зовсім інше й не дивився Ганці у вічі. Він почав допомагати Амброжію і, вибираючи одежу для Мацея, довго порпався в коморі серед прядива й усякого мотлоху, шукав чогось по кутках і навіть на горище лазив — наче за чобітьми, які там висіли. Зітхав, паскудник, мов ковальський міх, молитви бурмотів голосніше від Агати, вихваляв небіжчикову добрість, а очі весь час нишпорили по хаті, руки самі лізли під подушки, жадібно мацали в соломі, під периною. Кінець кінцем Ягустинка не стрималася і сказала глузливо:

— Глядіть, щоб ви не знайшли там чогось засохлого! А знайдете, тримайте міцніш, щоб не вислизнуло!

— Кого не пече, від того нічого не втече! — буркнув коваль і став шукати вже одверто, де тільки міг, не соромлячись навіть органістового небожа Міхала, який, задихавшись, прибіг за Амброжієм.

— Ідіть до костьолу, там чотирьох немовлят привезли хрестити.

— Почекають. Не покину я небіжчика необрядженим.

— Я сам зроблю все за вас, ідіть, Амброжію! — умовляв коваль, видно, хочучи його позбутись.

— Ні, я взявся, то сам упораюсь. Не швидко доведеться мені на смерть такого господаря обряджати. Зроби там, що потрібно, Міхале, виручи мене! Нехай хрещені батько й мати обійдуть навколо вівтаря із запаленими свічками... І тобі від них дещо капне.

— На органіста вчиться, а на звичайних хрестинах прислужувати не вміє! — зневажливо кинув він навздогін Міхалові.

Ганка привела Матеуша, щоб зняв мірку для труни.

— Гляди, дерева йому не шкодуй, нехай хоч після смерті бідоласі просторо буде,— смутно сказав Амброжій.

— Боже ти мій, за життя тісно йому було і на вулках, а тепер у чотирьох дошках вміститься! — пошепки промовила Ягустинка, а Агата перестала молитися й заскиглила:

— От господар був, то й поховають його як слід, по-хазяйськи, а бідна людина не знає навіть, під яким тином конатиме...

Матеуш тільки головою кивнув, обміряв тіло, проказав молитву і вийшов. Хоч була неділя, він одразу ж узявся до роботи.

В домі знайшовся весь потрібний столярний інструмент, а сухі дубові дошки давно вже лежали на горищі. Матеуш спорудив собі верстат у саду й почав робити домовину, суворо підганяючи Петрека, що його прислали йому на допомогу.

День настав давно, сяяло веселе, гаряче сонце. Від самісінького ранку дуже припікало, і сади, й поля, здавалося, поволі поринали в білястий булькотливий окріп розпеченого повітря.

Розімлілі дерева зрідка ворушили листям, як ворушить крилами птах, ширяючи в гарячому повітрі. На селі було по-святковому тихо, тільки ластівки завзято щебетали й кружляли над ставом, мов шалені, а дорогами, в сірій хмарі куряви вже торохтіли вози — це їхали до костьолу люди з найближчих сіл. Раз у раз хто-небудь притримував коней або зупиняв їх перед ганком Борини, на якому голосила небіжчикова сім'я, вітався і, співчутливо зітхаючи, заглядав у відчинені двері й вікна.

Амброжій так метушився і поспішав, що з нього градом лив піт. Коли вже й ліжко Мацеєве винесли в садок, і постіль розвісили на тину, він гукнув Ганці, щоб та принесла ялівцевих ягід — обкурити в хаті.

Але Ганка не чула. Втираючи сльози, що самі лилися з очей, вона не відривала погляду від дороги, якою щохвилини міг приїхати Антек.

Проте минали години, а його все ще не було. Вона хотіла вже була послати Петрека в місто довідатися, що трапилось.

— Він тільки коня дурно ганятиме, а довідатися — нічого не довідається,— умовляв її Билиця, який щойно прийшов з Веронкою.

— Але ж у канцелярії мусять щось знати!

— Звісно, знають... та, по-перше, сьогодні неділя, все зачинено, по-друге — не підмазавши, нікуди не дістанешся!

— Я вже змучилась чекати, сил моїх нема! — скаржилася Ганка сестрі.

— Встигнеш ще натішитися, він ще тобі покаже! — просичав коваль, поглядаючи на Ягусю, що сиділа на призьбі.

— Хай би тобі язик відсох! — пробурмотіла Ганка.

— Від колодок, мабуть, ноги затерпли, не легко поспішати! — ущипливо додав коваль, розлючений марними розшуками грошей.

Ганка не відповіла — дивилася на дорогу.

Задзвонили на обідню, і Амброжій зібрався йти, наказавши Вітеку, щоб він змастив смальцем Мацеєві чоботи, бо вони так зсохлися, що ніяк було натягти їх на ноги небіжчикові.

Коваль і Матеуш пішли разом; трохи згодом пішли Билиця і Веронка, забравши з собою Ганчиних дітей, і в хаті залишились самі жінки та Вітек, який ліниво мастив чоботи, нагріваючи їх біля пічки, та щохвилини бігав глянути на хазяїна і на Юзьку, яка схлипувала дедалі тихше.

Вулиці збезлюділи, всі вже пройшли до костьолу. Тихо стало і в хаті в Борини, з відчинених вікон і дверей лунав тільки схожий на пташине щебетання голос Агати, яка проказувала заупокійну молитву, і разом з ним линули на подвір'я клубки запашного диму — це Ягустинка обкурювала ялівцем хату і сіни.

Мабуть, почалась відправа, бо з костьолу чути було спів і далекі, ніжні, тремтячі звуки органа.

Ганка не могла знайти собі місця й вийшла з чотками молитися аж до перелазу.

«От і помер! Помер!» — думала вона сумно, перебираючи чотки, але молитва весь час уривалась, бо в голові, мов сплутаний клубок, крутилися найрізноманітніші думки й побоювання.

«Тридцять два морги, та пасовиська, та ліс, та будівлі, та худоба — таке господарство!» — вона зітхнула, з любов'ю дивлячись на поле, що простяглося ген-ген у далечінь.

«Якби виплатити іншим їхню частку і залишитись господарювати на цій землі — от як батько господарювали!»

Її раптом охопила пиха, вона гордо глянула на сонце, багатозначно всміхнулась і з серцем, сповненим солодких надій, зашепотіла слова молитви.

— Менш як піввлуки не візьму! Половина хати теж моя, і молочних корів з рук не випущу! — провадила далі вона вже вголос з деякою досадою.

Знов почала молитися й молилася довго, обводячи заплаканими очима поля, оповиті сонячним промінням, наче золотим укривалом. Шаруділо рудими кучерями буйне жито, темний ячмінь миготів, мов глибока вода, ясно-зелений овес, рясно поцяткований жовтими квітами свиріпи, купався в тихому гарячому повітрі. Якийсь великий птах ширяв над квітучою конюшиною, яка закривавленою хусткою лежала на схилі пагорба. Де-не-де боби тисячами білих очей стерегли картоплю, а в низинах голубіли, мов примружені від яскравого світла дитячі очі, бліді квіти льону.

Так гарно було навкруги: сонце пригрівало дедалі дужче, і тепле повітря, напоєне пахощами квітів, які пломеніли скрізь між колоссям, віяло з полів такою солодкою, живлющою силою, що серце сповнювалося радістю, і сльози мимоволі набігали на очі.

— Свята, рідна! — прошепотіла Ганка, схиливши голову.

Пташкою защебетав у повітрі маленький дзвін.

— Твоє це творіння господи Ісусе! Твоє! — гаряче шепнула Ганка, знов беручись до молитви.

Неподалік щось хруснуло, і вона оглянулась: під вишнями, спершись на пліт, стояла й сумно зітхала Ягуся.

«Ні хвилини спокою немає!» — з досадою подумала Ганка, і спогади вжалили її, мов кропива.

«А в неї ж є запис! Цілих шість моргів! Грабіжниця!» — у Ганки аж під грудьми засмоктало від люті. Вона повернулась до Ягусі спиною, але не могла вже молитися — старі кривди й ревнощі гризли її, мов злі собаки.

Було вже за полудень, від хат і дерев поповзли короткі тіні, а

в хащі схиленого у бік сонця колосся тихо стрекотіли коники, зрідка гули джмелі та кричали перепілки.

Спека дедалі дужчала, ставала вже нестерпною.

Відправа в костьолі скінчилась, і жінки, повертаючись додому, раз у раз сідали на березі ставка, щоб скинути черевики. На вулицях зароїлися люди, заторохтіли вози, і Ганка поспіхом пішла до хати.

Борина вже був обряджений в останню путь.

Лежав посеред кімнати на широкій, накритій полотном лаві, навколо нього горіли свічки. Він був вимитий, зачесаний, гладенько поголений: тільки на одній щоці знати було слід Амброжієвої бритви, заліплений папірцем. Небіжчик був у святковому одязі — білий каптан, який він справив собі на весілля, коли брав шлюб з Ягусею, смугасті штани і майже нові чоботи. В натруджені висохлі руки йому вклали образок матері божої Ченстоховської.

Під лавою стояло корито з водою, щоб зволожувати повітря, а на глиняних покришках курилися ягоди ялівцю, сповнюючи кімнату блакитним туманом, в якому ще дужче відчувалася моторошна велич смерті.

Так лежав у мертвій тиші Мацей Борина — чоловік справедливий і мудрий, щирий християнин, господар з діда-прадіда і перший багач на селі. Востаннє прихилив він втомлену голову під батьківською стріхою, наче птах, перше ніж злетіти в піднебесся і полинути туди, куди споконвіку відлітають усі.

Він був готовий до прощання з рідними і знайомими, готовий у свою далеку путь.

Вже душа його покірно чекала суду божого, а покинута нею тлінна людська оболонка, цей жалюгідний труп, лежав із застиглою на обличчі легкою усмішкою, оточений сяйвом свічок і хмарами диму, а над ним безупинно лунали слова молитов.

Люди йшли і йшли нескінченною валкою. Хто зітхав, хто бив себе в груди і палко молився, а хто стояв, замисливши, сумно похитуючи головою й витираючи важку сльозу скорботи. Шепіт молитов, приглушені ридання, тихий, мов зітхання, гомін, лунали навколо небіжчика, нагадуючи тужливий плескіт осінніх дощів. Люди без упину заходили і виходили — ішли господарі й халупники, жінки й дівчата, старі й молоді. Все село юрмилося в хаті й сінях, а до вікон тиснулося стільки дітвори і зняла вона такий гамір, що Вітек, якому не щастило розігнати цікавих, навіть став цькувати на них Лапу. Але пес не послухався, він сьогодні не відходив від Юзі, а часом бігав навколо хати й вив.

Над усім селом тяжіла Боринина смерть. День був чудовий, сонячний, запашний, а тим часом смуток огорнув хати, дивна тиша стояла на всіх вулицях. Люди ходили мляві, сумні, глибоко при-

гнічені, тужно зітхали, розводили руками й замислювались над тяжкою людською долею.

Багато небіжчикових друзів сиділо біля хати; жінки втішали Ганку, Магду і Юзьку, плакали разом з ними і голосно вболівали над осиротілими.

Тільки до Ягусі ніхто не підходив з ласкавим словом розради. Хоч вона й не любила, коли її жаліли, але від цього загального презирства їй стало так боляче, що вона втекла в сад і, заховавшись у хащу, сиділа там цілими годинами, дослухаючись, як стукотить молоток та шурхає Матеушева пилка.

— Вона ще сміє з'являтися людям на очі! — просичала їй вслід війтова жінка.

— Покиньте, не час тепер дорікати! — сказала інша молодиця.

— Хай її бог судить! — лагідно додала Ганка.

— За ваші докори війт її винагородить! — засміявся коваль.

На щастя, за ним саме прислали від мельника,— війтиха вже надулась, мов індичка, і ладна була почати сварку.

Коваль пішов, посміюючись, а жінки розмовляли ще про всяку всячину, але дедалі лінивіше і тихше, втомлені чи то хвилюваннями цього дня, чи то спекою, яка ставала вже геть нестерпною. Стояла задуха, не чути було найменшого подиху вітерця, жоден листок, жодна стеблинка не ворушились, і хоча давно вже звернуло за полудень, сонце пекло вогнем, стіни плакали живицею, і блякли прив'ялі квіти й трави.

Раптом залунав протяжний, тужний рев; якийсь чоловік вів корову по той бік ставу.

— Напевно, до ксьондзового бугая,— обізвалась Плошкова, проводячи очима корову, яка шарпала налигач.

— Мельник, мабуть, зараз ще дужче реве від злості,— не втрималась Ягустинка, але їй ніхто не відповів.

Жінки сиділи нашорошені, мов квочки на піску, ледве дихаючи від спеки. Їх зморила задуха, тиша і плаксивий голос Агати, яка без упину читала над небіжчиком.

Тільки коли задзвонили на вечірню і всі порозходилися, Ганка послала по коваля — він мав іти з нею до ксьондза домовлятися про похорон.

Вітек повернувся дуже швидко, але сам, без коваля.

— Я й підступитись побоявся, бо Міхал сидить з паном у мельника — чай п'ють! — сповістив він задихавшись.

— З паном?

— Еге, я ж його знаю! Чай п'ють з пирогом, я добре бачив. А коні стоять у холодку і тільки ногами перебирають.

Здивована Ганка не стала чекати коваля; після вечірні вона одяглась і пішла в плебанію з Магдою.

Ксьондза вдома не було, хоча всі вікна й двері були повідчинювані навстіж, довелося чекати. Через деякий час служниця сповістила, що ксьондз на подвір'ї і наказав їх покликати.

Ксьондз сидів у холодку біля тину, а посеред двору, навколо великої корови, яку хазяїн тримав на короткому налигачі, з ревом крутився здоровезний рябий бугай. Ксьондзів наймит ледве втримував його на ланцюгу.

— Валеку! Зажди трохи, нехай він ще більше набереться охоти! — гукнув ксьондз і, витираючи спітнілу лисину, підкликав до себе Ганку й Магду. Докладно розпитував їх про Мацеєву смерть, ласкаво втішав і підбадьорював, а коли жінки заговорили про похорон і спитали, скільки це коштуватиме, він гостро й нетерпляче перебив їх:

— Про це потім. Я з людей шкури не деру! Мацей був перший господар на селі, значить, і похорон повинен бути неабиякий. Кажу, неабиякий! — мовив іще раз, з притиском.

Жінки, не сміючи нічого сказати, тільки вклонилися йому в ноги.

— От я вам дам! Бачили ви їх, безсоромники! — гримнув раптом ксьондз на органістових дітей, які підглядали з-за тину, і знов повернувся до Магди й Ганки.— Ну, як вам подобається мій бичок? Га?

— Красень! Кращий від мельникового! — підтакнула Ганка.

— Так той на мого схожий, як віл на карету. Подивіться-но на нього! — він підвів їх ближче і поплескав по спині бугая, що рвався до корови, мов шалений.— Шия яка! А спина! А груди! Диявол — не бик! — вихваляв він, а сам аж кректав від задоволення.

— Правда, я такого ще не бачила!

— То ж то! Чистокровний голландець, триста карбованців коштує!

— Стільки грошей! — дивувалися жінки.

— Копійка в копійку! Пускай його, Валеку!.. Та обережніш, корова не дуже міцна... З одного разу покриє... Звісно, заплатив я за нього дорого, але беру лише по карбованцю і двадцять грошів з корови — хочу, щоб у Ліпцях були хороші телята! Мельник на мене гнівається, та мені вже обридло дивитися на тих кошенят, що народжуються від його бугая. Тримай корову біля самої морди, гаво, бо вирветься! — гримнув він на дядька. Потім, побачивши, що жінки соромливо відвернулись, сказав: — Ну, йдіть собі з богом!.. А завтра — винос до костьолу! — гукнув він уже вслід і почав допомагати дядькові, який не міг один втримати корову.

— Подякуєш мені за теля — таких ти ще ніколи не бачив! Валеку, проведи-но бугая, нехай прохолоне... Хоча, що такому дияволу одна корова? Як муха! — хвастав ксьондз.

Ганка й Магда пішли від нього до органіста — з ним треба було окремо домовитися про похорон. Органістова жінка почастувала їх кавою, а за столом вони трохи заговорились і повернулися додому, коли сонце вже хилилося до заходу і худобу гнали з пасовиська.

Біля ганку, попихкуючи люлькою, стов пан Яцек і розмовляв з Матеушем,— вони домовлялися, що Матеуш розпиляє дерево для Стахової хати.

Матеуш відповідав ухильно, наче й не радий був цій роботі.

— Дерево я розпиляю, невелика річ, а от чи ставитиму хату — того ще не скажу напевно. Може, піду куди-небудь... Остогидло мені село! Ще не знаю, як буде,— говорив він, поглядаючи на Ягусю, яка доїла біля хліва корову.— От скінчу вранці труну, тоді поговоримо,— швидко додав він і пішов.

А пан Яцек зайшов попрощатися з небіжчиком і проказав довгу щиру молитву, витираючи сльози.

— Хоч би сини в нього вдалися! — сказав він потім Ганці.— Хороший був чоловік і справжній поляк! Під час повстання добровільно вступив до нашого загону і життя не шкодував — бачив я його в бою. Та й загинув він через нас... Прокляття тяжіє над нами!..— докінчив він, наче сам до себе. А Ганка, хоч і не все зрозуміла, була вдячна йому за добрі слова про небіжчика і вклонилася в ноги.

— Облиште! Я така ж людина, як і ви! — гукнув він гнівно.— Дурненька! Пан — не святий!

Він ще раз глянув на Мацея, запалив від свічки свою люльку і вийшов, не відповівши на привітання коваля, з яким здибався в сінях.

— Ач який гордий став! Лахмітник чортів! — ущипливо кинув йому вслід коваль. Але він був чимось дуже вдоволений і, відразу ж сівши біля дружини, зашепотів їй на вухо:

— Наше зверху, Магдусю! Знаєш, пан хоче миритися з селянами. Просить, щоб я йому допоміг. Звісно, мені тут перепаде чимало! Тільки гляди, жінко — ні пари з уст! Справа ця неабияка!

Він заглянув до небіжчика, покрутився й пішов у село скликати людей на нараду.

Смеркало, вечірня зоря згасла, і небо нагадувало іржаву, присипану попелом бляху — лише де-не-де, пронизані золотистим сяйвом заходу, ще горіли хмарки.

А коли настав вечір, і скінчені були всі господарські роботи, рідня знову зібралась навколо Мацея. Ясно горіли свічки, Амброжій раз у раз підрізав гноти, не перестаючи проказувати молитви, які слідом за ним повторювали інші, перериваючи їх плачем і голосінням.

В кімнаті набилось повно людей, була задуха, і через те сусіди

стояли навколішки у дворі під вікнами і теж тягли сумну мелодію заупокійної молитви. Здавалось, що співає весь сад. А ніч уже поволі оповила весь світ, у селі лягали спати, в садах біліли постелі, згасали один за одним вогні. Порушуючи вогку й задушливу тишу, яка буває перед зміною погоди, неспокійно кукурікали півні.

До пізньої ночі співали над Бориною, а коли всі порозходились, біля нього залишились тільки Амброжій і Агата, щоб до ранку проказувати молитви.

Обоє співали спочатку голосно, потім, коли змовк найменший рух і над селом запала глибока тиша, їх стало хилити на сон, спів перейшов у невиразне бурмотіння, і вони задрімали і не прокинулися навіть тоді, коли приходив Лапа і, тихо скавулячи, лизав змащені смальцем чоботи небіжчика.

Опівночі густий морок укрив землю, згасли зірки, небо запнулося хмарами, і стало наче ще тихше, лише іноді здригалося якесь дерево, і сипався тихий, полохливий шелест або зривався звідкілясь дивний звук — чи то крик, чи то далекий поклик — і зникав невідомо де.

Поринувши у глибокий сон, село наче лежало на дні темного колодязя, тільки Боринина хата блідо світилася в мороці, а у відчинене вікно видно було Мацея серед жовтих вогників свічок та блакитної хмари диму. Амброжій і Агата, припавши до нього головами, хропли на всю кімнату.

А коротка літня ніч минала швидко, наче їй треба було до перших півнів кудись устигнути. Догоряли свічки, згасали одна за одною, мов очі, що втомилися дивитись на небіжчика, і до світанку залишилась тільки одна, найгрубша, яка золотим вістрям мигтіла в темряві.

Та от сірий, імлистий світанок ліниво посунув з полів і зазирнув у вікно, просто в обличчя Борині, і обличчя це наче трохи ожило,— здавалося, мрець прокинувся від тяжкого сну і, слухаючи перше щебетання птахів у гніздах, дивився крізь почорнілі повіки на далеке ще сяйво ранкової зорі.

Світало, ранок розгулявся, наче снігова завірюха. Небо яснішало, мов пригріте сонцем полотно, яке простелили вибілювати на луці. З полів потягло прохолодою, сонно зітхнув став, з-під темної завіси ночі виринули, мов чорні хмари, обриси лісів, а самотні дерева розкинули в світлі ранку свої крони, мов пучки чорного пір'я. Вже й перший вітер пролинув, захитав сади, війнув у обличчя людям, що спали під призьбами.

Але мало хто прокинувся і розплющив очі. Всі ще ніжилися в солодкій лінивій дрімоті, як завжди буває після свята чи ярмарку.

Швидко настав і день, але якийсь імлистий і похмурий. Сонця ще не було, та жайворонки вже виспівували свої молитви, голосніше дзюрчали струмки, захвилювали, зашелестіли ниви,

хльоскаючи колоссям об межі й дороги. З кошар чути було сумне мекання овець, десь сердито гелготіли гуси, горлали півні. Де-не-де лунали голоси, рипіли ворота, іржали коні, починався рух і гамір, як завжди буває ранком. Село прокидалось і потроху бралося до щоденної праці.

Тільки в Борин було ще тихо. Після пережитої туги й хвилювань всі спали так міцно, що хропіння чути було аж надворі.

Вітер залітав у відчинені вікна й двері, з протяжним посвистом кружляв по кімнатах, гойдав полум'я останньої свічки. Але даремно шарпав він волосся небіжчика — не ворухнувся Борина, не прокинувся, не схопився, щоб узятися до роботи, не підганяв інших. Лежав мертвий, тихий, холодний, мов камінь, глухий до всього.

Вітер війнув з раптовою силою, кинувся в сад — і все загойдалося, зашелестіло, зашуміло. Все наче намагалося заглянути в посиніле обличчя Борини: дивився на нього імлистий день, дивилися розпатлані вітром дерева, а стрункі, гнучкі троянди за вікном, мов дівчата, низько вклонялися йому. Знадвору раз у раз залітала бджола, метелик летів просто на вогонь свічки чи із зляканим криком ненароком влітала заблукана ластівка, кружляли мухи, заповзали жуки і всякі інші божі створіння, і з ними линуло до кімнати тихе дзижчання, дзенькіт, шелест крил і щебетання, зливаючись в один голос щирого смутку:

«Умер! Умер! Умер!»

Все живе тремтіло і ридало, захлинаючись плачем, та раптом запала тривожна тиша — вітер ущух, все наче затаїло подих і впало ниць, бо в сірих сутінках підводилося величезне червоне сонце, стало над світом, окинуло його владним, живлющим поглядом і зникло в переплутаних хмарах.

Посутеніло, і не минуло й п'яти хвилин, як рясно полив теплий дощик, і одразу ж усі поля й сади залопотіли невпинним плескотом і шелестом.

Помітно похолодало, на дорогах запахло мокрою землею, голосніше заспівали птахи, а в сірій хисткій дощовій куряві, що запнула далечінь, жадібно пили хліба, пило прив'яле листя, пили дерева, і висохлі русла струмків, і опалена земля — пили довго, з насолодою, вдячно зітхаючи:

«Спасибі, брате дощику! Спасибі, сестрице хмаро! Спасибі!»

Плескіт дощу збудив Ганку, яка спала біля самого вікна. Вона перша схопилася з ліжка і помчала до стайні.

— Петреку! Вставай, дощ іде! Біжи швидше конюшину громадити, поки вся не промокла! Вітеку, неробо! Випускай корів! На селі вже всіх повиганяли! — гукала вона сердито, випускаючи з хліва гусей, й вони з радісним гелготінням побігли плескатися в калюжах.

Ганка заглянула ще до корів, і, коли виганяла на подвір'я свиней,

прийшов коваль. Вони домовились, що треба купити на завтрашні поминки, коваль узяв гроші, щоб зараз же їхати в містечко, але, вже сидячи в бричці, підкликав Ганку і сказав тихо:

— Ганко, дай мені половину, тоді я нікому не скажу, що ти старого обікрала. Покінчимо цю справу добром!

Вона почервоніла, як буряк, і поривчасто закричала:

— А бреши собі, хоч і на весь світ! Бачили ви його, сам на будь-яку підлоту здатний, то думає, що й інші такі, як він!

Коваль тільки очима блиснув, посмикав вуса й, хльоснувши коней, поїхав.

А Ганка взялася до роботи, бо ж таке величезне господарство чекало на неї! Треба було добре попрацювати й руками, і головою, щоб з усім упоратись. І незабаром її владний голос, як завжди, лунав в усіх кутках подвір'я.

Біля Борини засвітили дві нові свічки й накрили його простиралом. Агата все бурмотіла над ним молитви та раз у раз підсипала на жарини ялівцевих ягід.

Ягуся прийшла від матері тільки після сніданку. Їй було моторошно в кімнаті, де лежав небіжчик, і вона розгублено блукала по подвір'ю, частенько поглядаючи на Матеуша, який перейшов працювати до клуні. Він уже збив труну й малював на віку білий хрест, коли Ягуся зупинилася біля входу.

Вона мовчала, з жахом дивлячись на чорне віко труни.

— Вдова ти тепер, значить, Ягусь! — сказав Матеуш співчутливо.

— Так, удова,— озвалась вона тихо, із слізьми в голосі.

Матеуш глянув на неї лагідно: вона змарніла, була бліда як полотно, і дивилася жалібно, мов скривджена дитина.

— Еге, така вже доля людська,— сказав він поважно.

— Вдова, вдова! — мовила за ним Ягуся, і її блакитні очі набігли сльозами, важкі зітхання розривали груди; вона втекла за хату і, стоячи під дощем, плакала так довго і гірко, що навіть Ганка пожаліла її, забрала до хати й намагалась заспокоїти та втішити.

— Сльозами горю не зарадиш... Нам нелегко, а вже тобі, сиротино, найгірше! — говорила вона лагідно.

— Сльози сльозами, а й року не мине, як заспіваю їй на весіллі такого «Хмеля», що очманіє! — своїм звичаєм пожартувала Ягустинка.

— Не час тепер жартувати,— перебила її Ганка.

— Щиру правду кажу. Хіба вона не молода, не вродлива, не багата? Та їй палкою доведеться женихів розганяти!

Ягна нічого не відповіла, а Ганка вийшла на подвір'я віднести поросятам заминку і знову втупилася поглядом у дорогу.

«Що трапилося? — думала вона з тугою.— Його ще в суботу мали випустити, а сьогодні понеділок — і ні слуху ні духу!»

Але ніколи було журитися — треба допомогти згромадити решту сіна і всю конюшину, бо дощ дедалі дужчав і періщив без упину.

А опівдні прийшли ксьондз з органістом, прийшли костьольні служки із свічками, знову поприходив дехто із знайомих. Мацея поклали в труну, Матеуш забив кілочки, ксьондз проказав молитви, і під тихий спів небіжчика повезли до костьолу, де Амброжій уже дзвонив за упокій.

Коли сім'я Борини повернулася з костьолу, всім здалося — в кімнатах так порожньо й моторошно тихо, що Юзька розридалась, а Ганка сказала Ягустинці, яка прибирала хату:

— От же скільки часу лежав, як труп, а все-таки в домі знати було господаря!

— От повернеться Антек, і знову буде в домі господар,— підлесливо мовила стара.

— Хоч би вже швидше повернувся! — зітхнула Ганка.

Але, глянувши на сіру дощову завісу, яка обгортала всю землю, вона ще раз-другий зітхнула, витерла сльози й почала підганяти всіх.

— Швидше, швидше, люди! Хоч би й хтось умер найголовніший — однаково впаде, мов камінь у глибоке море, і ніхто вже його не поверне. А земля не чекає, треба коло неї працювати.

І повела всіх підгортати картоплю, тільки Юзя залишилася вдома доглядати дітей. Вона до того ж нездужала і ніяк не могла заспокоїтись. Лапа не відходив від неї, а Вітеків лелека, мов вартовий, стояв на ганку на одній нозі.

Дощ, теплий, дрібний і рясний, не вщухав ні на мить, і птахи замовкли, все причаїлося, затихло і, здавалося, заслухалось цього капотіння, безугавного, дзвінкого. Тільки зрідка, хлюпаючись у спінених синіх калюжах, гелготіли гуси.

Аж перед заходом виглянуло вогнисте сонце й запалило в росинках і калюжах червоні відсвіти.

— Завтра вже напевне буде добра година,— казали, повертаючись з поля, селяни.

— Нехай би ще йшов! Чисте золото — не дощ!

— Картопля мало не пропала зовсім!

— А овес як спалило!

— Всьому дощик на користь піде!

— Ех, якби так хоч три дні лило! — зітхнув хтось.

Дощ ішов все так само рівно, рясно й тихо до самої ночі, і люди розкошували, стоячи біля хат у прохолодному, запашному повітрі. Гульбасові сини скликали дівчат і парубків за село, на стерню — палити вогнища, бо сьогодні був переддень Івана Купала. Але через дощ і темінь охочих знайшлося мало. Біля лісу тільки де-не-де спалахнули бліді вогні.

Вітек з самого смерку умовляв Юзьку іти з ним до вогнищ, але вона жалібно відповідала:

— Не піду, нащо мені забави: нічого мені не хочеться...

— Та ми тільки запалимо, перестрибнемо через вогонь і побіжимо додому! — благав Вітек.

— Сиди вдома, бо Ганці скажу! — пригрозила йому Юзя.

Але він все-таки побіг і повернувся тільки після вечері, голодний, весь у грязюці.

Дощ не вщухав ні на хвилину і аж до ранку, коли вже зовсім розвиднілось і люди йшли в костьол на заупокійну месу.

Сонця, проте, не було, все було повите сірою імлою, в якій ще яскравіше зеленіли поля і садки, а струмки тяглися срібними пасмами. Повітря було прохолодне й запашне, з дерев від найменшого подуву рясно сипались краплини, птахи заливалися, мов знавіснілі, весело гавкали собаки, гасаючи по вулицях з дітворою, всі голоси линули високо й звучали якось особливо радісно. Навіть земля, напившись досхочу, здавалось, кипіла в нестримному пориві зростання.

У костьолі ксьондз відправив заупокійну месу, і вони із слупським ксьондзом та органістом, сидячи на лавах перед головним вівтарем, співали по-латині молитви.

Борина лежав високо на катафалку, оточений лісом запалених свічок, а навколо нього стояли на колінах всі його односельці і, поринувши в молитву, слухали протяжний жалобний спів, який звучав іноді таким несамовитим криком, що волосся наїжувалось на голові й нестримний жаль стискав серце, а часом розсипався тихими жалісними стогонами, від яких сльози самі текли з очей. І раптом злинав він, цей тужний спів, до самого неба, мов голос ангелів, що моляться про вічне щастя, і люди тяжко зітхали, витираючи очі, а дехто не міг стримати щирих ридань. Тривало це принаймні годину, а коли скінчилося, зчинився рух. Всі підводилися з колін, Амброжій знімав свічки з катафалка й роздавав їх парафіянам, а ксьондз іще щось проспівав біля труни, обкурив її кадилом так, що навколо все заголубіло, і рушив до дверей слідом за хрестом.

В костьолі розляглися крики, плач, ридання. Найперші ліпецькі господарі винесли труну й поставили її на встеленого соломою воза. Ягустинка потай, щоб не побачили ксьондзи, сунула під солому хлібину, загорнуту в чисту полотняну шматинку. Петрек натягнув віжки і, хльоскаючи батогом, нетерпляче оглядався на ксьондзів.

Загули дзвони, з костьолу винесли чорні корогви, блимнули вогники свічок, Стах підняв і поніс хрест, а ксьондзи заспівали:

— «Miserere mei Deus» [1].

Моторошний спів, спів смерті, заридав над головами безмежною скорботою і жахом.

[1] Помилуй мене, господи (Латин.)

Тополевою дорогою рушили поволі на кладовище.

Чорна корогва з намальованим на ній черепом затріпотіла на вітрі, мов страшний птах, і полинула попереду, а за нею блищав срібний хрест, ішли ксьондзи в чорних ризах і тяглися довгі ряди парафіян, що несли в руках запалені свічки.

Посередині посувалася труна, високо поставлена на возі, щоб усім було видно, за нею йшли рідні небіжчика, ридали та голосили на все село, а обабіч у скорботному мовчанні сунуло все село. Навіть немічні й каліки не схотіли залишитися вдома.

Низько нависало млисте, сіре небо, наче спираючись на могутні тополі, що посхилялися над дорогою. Все стояло нерухомо, заслухавшись жалобного співу. А коли порив вітру заворушив трави й дерева, з них, мов тихі, гіркі сльози, посипалися роси, і схвильовані ниви захитали важким колоссям, схиляючись чимраз нижче, наче припадаючи до ніг господаря в останньому земному уклоні.

Спів ксьондзів розчинявся у повітрі, і сувора тиша оповила серця, тільки дзвони усе так само стогнали, понуро гули, про щось волаючи до імлистого неба, до лісів і огорнутої туманом далечини. Над полями виспівували жайворонки, часом рипів віз, шелестіли корогви, хлюпала під ногами грязюка і лунав гіркий сирітський плач.

«Miserere mei Deus»,— знову заспівав ксьондз, і йому вторували слупський панотець, органіст і коваль, що тримав парасольку над обома ксьондзами, бо знову став накрапати дощ.

Від моторошного, розпачливого співу сльози набігали на очі, завмирало серце, і всі тривожно й безпорадно зводили погляди в захмарене небо, наче благаючи його про милосердя.

Обличчя блідли, душі терзав біль, всі зітхали дедалі тяжче, дехто, витираючи гіркі сльози, шепотів молитву посинілими губами та бив себе в груди. Усіх охопив тяжкий, безнадійний смуток. У кожного, мов їдкий дим, снувалися гіркі розпачливі думки.

«Господи, будь милосердний до нас, грішних!

О, доле людська, доле невблаганна!

Що вся наша важка праця? Що життя людини? Мов сніг, безслідно розтане воно, і рідні діти про нього не пам'ятатимуть.

Все — лише горе, сльози й муки!

Що таке щастя людське, радощі й надії? Лише дим, порох, оманливі привиди, ніщо...

І що таке ти сама, людино, хоч ти й пишаєшся і зухвало вважаєш себе вищою від усіх земних створінь?

Ти — лише вітер, що невідомо звідки приходить, невідомо навіщо кружляє по землі і невідомо куди зникає.

І ти, людино, вважаєш себе володарем світу?

Але хоча б тобі обіцяли тут рай — ти муситимеш його покинути!

Хоча б тебе обдарували великою могутністю — смерть її в тебе видере.

Хоча б тебе визнали за найбільшого мудреця — ти станеш порохом!

І не подолаєш ти долі, бідолахо, не подолаєш смерті, ні!

Бо ти беззахисна, квола, і вік твій короткий, мов у листка, гнаного вітром.

Бо ти в пазурах смерті, мов пташеня, взяте з гніздечка: щебече воно радісно, співає, тріпоче крильцями, а того не знає, що його зараз схопить за горло підступна рука й відбере любе життя.

О, душе, навіщо ж ти живеш у тлінному тілі, що має вмерти? Навіщо?»

От що почували й думали люди, йдучи та труною. Сумно оглядали вони зелені поля, блукали очима в неозорих просторах і важко зітхали від невимовного болю, а обличчя їм кам'яніли, серця тремтіли. Та водночас відчували вони, що єдина надія людини — в божому милосерді, єдина втіха — його свята ласка.

— «Secundum magnam misericordiam tuam...» [1]

Важкі латинські слова падали, мов грудки мерзлої землі, і люди мимоволі схиляли голови, наче під невблаганною косою смерті, але йшли вперед нестримно, йшли сповнені розпачу, але вперті, сірі й міцні, мов каміння на межах, готові до всього і безстрашні, схожі на безживні перелоги і водночас на буйно квітучі поля, силою й неміччю своєю рівні деревам: у них щохвилини може вдарити блискавка і віддати їх в руки смерті, а вони гордо тягнуться до сонця і співають радісну пісню життя.

Сунули всім селом, тиснучись і штовхаючись, але кожен так заглибився в сумні думки, що йшов наче один в неозорій пустелі, всіма покинутий, і кожен, вдивляючись у далеч очима, повними сліз, бачив батьків, дідів і прадідів, яких віднесли туди, на кладовище, що вже маячило між товстими стовбурами тополь.

А дзвони все гули; похмурий спів їх повнився чимраз більшою тугою. Кладовище було вже зовсім близько. Воно виростало за полями купами дерев, хрестами, могильними пагорками і, здавалось, розкривалося, мов страшна бездонна яма, в яку повільно, але неухильно сходить усе живе. Вже не одному ввижалося, що крізь дощ з усіх боків гудуть дзвони, палають свічки, чорніють розмаяні корогви, пливуть погребні співи, з кожної хати виносять домовину, всіма шляхами тягнуться жалобні процесії, і кожна людина плаче над кимось, ридає так, що небо й земля сповнюються стогонами і линуть безупинні потоки гірких, мов полин, сліз.

---

[1] З великого милосердя твого (латин.).

Процесія звернула вже на стежку до кладовища, коли її наздогнав поміщик. Він вийшов з брички і рушив поруч з труною, в страшній тісноті, бо стежка була вузенька, густо обсаджена берізками, і обабіч її тяглися ниви.

Коли ксьондзи скінчили співати, згорблена і напівсліпа Домінікова, що трималася за Ягну, завела тремтячим голосом: «Під твою опіку...» І всі поспіхом, палко підхопили цей спів, ніби чіпляючись за нього сповненими довір'я серцями.

Найперші ліпецькі господарі підняли труну,— навіть сам пан підтримував її посередині,— і понесли жовтими стежками, серед укритих квітами могил, трав і хрестів, за каплицю, де в хащі бузку і ліщини вже чекала свіжовирита могила.

Залунали навколо ридання й голосіння.

Корогви й вогники свічок оточили глибоку могилу, люд тиснувся до неї, з жахом заглядаючи в її жовту порожнечу.

Коли скінчили співати молитву, ксьондз став на купу викинутого з ями піску, повернувся обличчям до юрби й почав громовим голосом:

— Люде! Люде християнський!

Всі одразу змовкли, тільки вдалині стогнали дзвони та Юзька, обхопивши руками батькову труну, розпачливо голосила, ні на що не звертаючи уваги.

Ксьондз узяв понюшку тютюну з табакерки, чхнув раз-другий і, дивлячись на юрбу крізь сльози, що виступили на очах, провадив далі:

— Брати, кого ж ви сьогодні ховаєте? Кого? Мацея Борину — скажете ви мені! А я вам скажу: першого господаря в Ліпцях, чесну людину й щирого католика. Знав я його багато років і свідчу: був він зразком для всіх, бога шанував, сповідався й причащався, і біднякам допомагав. Кажу вам — допомагав! — з притиском мовив, важко дихаючи.

Знову залунали навколо ридання, а ксьондз, набравши повітря в груди, провадив далі зворушено:

— І вмер, бідолаха, вмер! Смерть схопила його, як хапає вовк в отарі найжирнішого барана, серед білого дня, в усіх на очах, і ніхто цьому перешкодити не може. Як падає від блискавки високе дерево, так і він упав під жорстокою косою смерті.

Але помер він не весь, як каже вам святе письмо. І от підійшов цей мандрівник до брами раю, стукає і жалібно просить впустити його, а святий Петро запитує:

— Хто ти і чого тобі треба?

— Я Борина з Ліпців і благаю божого милосердя.

— Що ж це, так тобі брати твої допекли, що ти схотів життя позбутися, га?

— Все я вам скажу,— мовить Мацей,— тільки відчиніть браму, святий Петре, щоб мене зогріла божа ласка.

А святий Петро, хоч і прочинив трохи браму, ще не пускає його й говорить:

— Тільки не бреши, бо тут нікого не обдуриш. Кажи сміливо, душе людська, чому втекла з землі?

Мацей упав на коліна, бо вже почув дзвони в раю й ангельські співи, та й каже з плачем:

— Всю правду скажу, мов на сповіді! Не міг я більше витримати на землі, бо там люди, як вовки, гризуться між собою, навколо самі чвари, колотнеча, і таке діється зараз у світі, що й сказати не можна.

Немає послуху, немає чесності й милосердя, брат повстає на брата, діти на батьків, жінки на чоловіків, слуги на пана. Не шанують нікого — ні старих людей, ні начальства, ні навіть ксьондза. Нечистий панує в серцях людей, а під його проводом чимраз дужче буяють злоба, розпуста, пияцтво. І скрізь негідник на негідникові їде й негідником поганяє. Скрізь хитрість, шахрайство і злодійство. Що маєш, тримай міцно, бо видеруть з рук!

Хоч би це була найкраща лука — худобу пустять і витопчуть.

Хоч би й найменший клаптик чужого поля — силкуються заорати.

Курку випустиш з двору — миттю схоплять, як вовки. Шматка заліза, вірьовки не можна залишити — хай хоч і ксьондзові — неодмінно вкрадуть!

Одне знають — горілку пити. В розпусті живуть, службу божу зневажають... Поганці вони, христовбивці, навіть нехристі в сто разів чесніші від них.

— І це в ліпецькій парафії таке діється? — перебив його святий Петро.

— І в інших теж, але в ліпецькій найгірше!

Святий Петро клацнув пальцями, повів очима, нахмурив брови і сказав, погрозивши землі кулаком:

— Так от ви які, ліпецькі! Розбійники мерзенні, нехристі, гірші від німців! Живете добре, земля у вас родюча, і вигони є, і луки, і лісу ділянка, а ви от що робите! Знічев'я казитесь, поганці. От розповім господу богу, він вас до рук прибере!

Мацей став своїх боронити, але святий Петро ще дужче розгнівався, та як тупне ногою, як закричить:

— Нічого за цих сучих синів заступатися! От я тобі що скажу: нехай ці іуди покаються та виправляться — даю їм три тижні строку. А як не послухаються — так притисну їх голодом, пожежами та хворобами, що пам'ятатимуть мене, негідники такі!

Ксьондз говорив від щирого серця і так махав кулаками, так грозив гнівом божим, що люди плакали, били себе в груди й каялись.

Перевівши подих, він знову заговорив про небіжчика, про те, що він загинув за всіх. І закликав до згоди й миру, закликав отямитись і покаятись у гріхах, бо невідомо, для кого проб'є завтра остання година і кому доведеться стати перед страшним судом божим.

Навіть пан, і той витирав кулаком очі.

Незабаром ксьондзи, закінчивши відправу, пішли разом з поміщиком. Труну опустили в могилу, стали засипати піском, і тут залунали такі плачі, таке голосіння, що здригнулося б найжорстокіше серце.

Ревла Юзька, ревли Магда й Ганка, голосили родичі, близькі й далекі, і зовсім чужі. А найбільше за всіх плакала-розливалась Ягуся. Щось так стисло їй серце, що вона кричала, наче в нестямі.

— Тепер скиглить, а що витівала, як небіжчик був живий? — буркнула якась молодиця, а Плошкова, витираючи очі, підхопила:

— Це вона ласки запобігає, щоб діти Мацейові з хати її не вигнали.

— Думає, що хтось дурний повірить! — голосно сказала органістиха.

Але Ягна не бачила й не чула нічого в світі, вона впала на землю й плакала так розпачливо, наче це на неї важко сипався пісок, над нею звучали похмурі голоси дзвонів, її оплакували.

А дзвони все гули, наче скаржилися небесам, і всі ці плачі та голосіння над свіжою могилою звучали скаргою на невблаганну долю, на одвічну несправедливість до людини.

Люди стали потроху розходитись. Одні опускались на коліна біля могил і проказували молитви за вмерлих, інші, сумно замислившись, ходили по кладовищу. Дехто поволі рушив додому, весь час оглядаючись, бо Ганка й коваль запрошували на поминки.

Коли насипали могилу й поставили на ній чорний хрест, люди юрбою оточили осиротілу сім'ю і,стиха розмовляючи та вболіваючи, повернулися додому.

В домі Борини все вже було приготовлено: вздовж стін стояли столи й довгі лави, і тільки-но всі посідали, одразу ж подали горілку й хліб.

Випили статечно, мовчки закусили, і органіст почав проказувати молитви, а потім заспівав літанію, і всі охоче вторували йому, змовкаючи тільки тоді, коли коваль пускав круг столу нову пляшку, а Ягустинка розносила хліб.

Жінки зібрались на другій половині, в Ганки. Пили чай, заїдали солодкими пирогами й співали під проводом органістихи — та так сумно й пронизливо, що навіть кури в саду розкудкудакались.

Так, поминаючи душу небіжчика, кожен їв, пив і співав побожні пісні, як і належить на похороні такого господаря.

Їжі й питва було вдосталь. Ганка частувала від щирого серця, нічого не шкодуючи. Опівдні, коли дехто вже став братися за шапки,

подали ще галушки з молоком, потім смажене м'ясо з капустою і горох, щедро политий маслом.

— Інші й весілля так не справляють! — шепнула Болеславова.

— Та хіба мало небіжчик їм залишив!

— Є в них чим втішатися.

— Мабуть, і грошей теж чимало є.

— Коваль скаржиться, що гроші були, та десь пропали.

— Скаржиться, а сам, мабуть, добре їх приховав.

Так шепотілися між собою жінки, дочиста вишкрябуючи миски й поглядаючи, чи не чує їх Ганка, яка весь час клопоталася, щоб гості мали перед собою закуску.

На чоловічій половині органіст, вже трохи захмелілий, підвівся за столом і з чаркою в руці став вихваляти небіжчика. Говорив він так піднесено і сипав при цьому такими латинськими прислів'ями, що багатьом хотілося плакати, наче від казання в костьолі.

А тим часом гамір дужчав, обличчя червоніли, бо пляшка раз у раз обходила круг столу, і чарки брязкали чимраз частіше; не один уже навпомацки шукав чарку, другою рукою обіймаючи кума за шию та мелючи щось неслухняним язиком.

Дехто ще пробував заспівувати жалобні пісні та згадувати небіжчика, але ніхто вже не вторував і не слухав.

Ті, кому обмаль було горілки, крадькома тікали з-за стола й прямували до корчми. Тільки один Амброжій був сьогодні зовсім не схожий на себе. Хоч він пив стільки ж, як інші, а може й більше, бо щоразу сам допоминався горілки, але сидів у кутку, мов прибитий, часто витирав очі й важко зітхав.

Дехто навіть намагався його розворушити, викликати на жарти.

— Не чіпай, бо я сьогодні журюсь,— буркнув Амброжій.— Помру я скоро, помру... Тільки пси по мені завиють та жінка задзвонить у розбитий горщик,— бурмотів він плаксиво.— Як же, адже я на хрестинах Мацея був... на весіллі його танцював! Батьків його ховав! Добре пам'ятаю... Господи милостивий, скільки я людей до могили провів, скільком за упокій віддзвонив... А тепер пора й мені!

Він раптом устав і швидко пішов у сад. Вітек потім розповідав, що старий допізна сидів за хатою і плакав.

Ніхто й не помітив його відсутності. Вже зовсім смерком несподівано прийшов ксьондз разом з паном.

Ксьондз ласкаво говорив з рідними Мацея, втішав їх, попестив дітей і, розмовляючи з жінками, залюбки попивав чай, який йому подала Юзька, а пан, поговоривши де з ким, узяв з рук коваля чарку, цокнувся з усіма й сказав Ганці:

— Якщо кому шкода Мацея, то мені, мабуть, найбільше. Був би він живий, я помирився б з селянами. Може б, навіть, віддав

те, чого вони з самого початку хотіли! — Він заговорив голосніше, обводячи всіх очима.— Але з ким же мені про це говорити? Через комісара не хочу, а з села ніхто перший до мене не звернувся!

Селяни слухали мовчки, зосереджено, зважуючи кожне його слово.

Пан промовляв ще, заговорював так і сяк, але все, мов до стіни,— ні в кого язик не розв'язався, ніхто рота не розтулив, тільки підтакували, чухали потилиці та багатозначно перезирались. Нарешті пан, бачачи, що йому не зломити цієї чуйної настороженості, викликав з другої половини ксьондза, і вони пішли разом, супроводжувані юрбою до самих воріт.

Аж тільки коли вони пішли, люди стали дивуватися та міркувати вголос:

— Ну-ну! Щоб сам пан прийшов на хлопський похорон!

— Потрібні ми йому, от він і підлещується! — сказав Плошка.

— А хіба він не міг прийти просто, від щирого серця? — заступився Клемб.

— Років тобі чимало, а розуму нема! Коли ж це бувало, щоб пани приходили до хлопів по дружбі, коли?

— Тут щось є! Недурно він хоче миритися!

— Бо йому це потрібно більше, ніж нам!

— А ми можемо ще почекати! — сказав п'яний Сікора.

— Ви можете, але інші не можуть! — з серцем гукнув Гжеля, війтів брат.

Вже починалися сварки, один говорив одне, другий — теж своє доводив, третій сперечався з обома, а інші просто галасували.

— Нехай віддасть нам землю й ліс, тоді помиримось!

— Не треба миритися, от нові наділи почнуть давати — і так все наше буде! Нехай він, сучий син, з торбою старцювати піде за нашу кривду!

— Борги його душать, от він і прийшов до селян по допомогу.

— А раніше одно знав: «З дороги, хаме, якщо не хочеш батога!»

— Кажу вам, не вірте панам, бо кожен з них ладен продати хлопів! — вигукував хтось, захмелілий дужче від інших.

— Послухайте-но, господарі,— раптом гукнув коваль,— скажу вам розумне слово! Якщо пан хоче миритися, то згоджуйтесь і беріть, що дають, нічого чекати з верби груш!

Тут устав війтів брат, Гжеля.

— Свята правда! Ходім до корчми, там і порадимося!

— А я частую все товариство! — весело додав коваль.

І вони юрбою вийшли на вулицю.

Вже починало смеркати, худоба поверталася з пасовиська, і по всьому селу линуло мукання, гелготіння гусей, пискливі трелі сопілок, пісні й крики дітей.

А чоловіки, не слухаючи вереску й лайки жінок, пішли юрбою до корчми. Один Сікора трохи відстав — плентався, хапаючись за тини, і все щось бурмотів.

Їх ще довго було чути, бо не один завзято заводив пісню або гукав щось на всю вулицю.

У Борин, коли прибрали після гостей і настав темний вечір, стало на диво тихо, сумно й безлюдно.

Ягуся метушилась у своїй кімнаті, мов птах у клітці, і часто бігала на Ганчину половину, але, бачачи, що всі втомлені й наче очманілі, тікала назад, не сказавши й слова.

В кімнаті було тихо, як у могилі, і, коли впоралися з хатньою роботою та повечеряли, ніхто не поспішав піти з кімнати, хоча сон морив кожного. Сиділи біля печі, дивилися у вогонь і тривожно дослухалися до кожного шереху.

Вечір був спокійний, тільки часом здіймався вітер, і тоді шуміли дерева, тріщали тини, деренчали шибки; час від часу, грізно наїжившись, гарчав Лапа, і потім знову наставала нескінченна могильна тиша. А вони сиділи й тремтіли дедалі дужче, і так проймав їх страх, що раз у раз хто-небудь хрестився й тремтячими губами шепотів молитву. Всім вчувалося, що хтось ходить на горищі, аж риплять балки, підслухує під дверима, заглядає у вікна і треться об стіни, смикає засув дверей і, швидко ступаючи, ходить навколо хати.

Всі дослухалися, бліднучи, ледве переводячи подих.

Раптом у стайні заіржав кінь, Лапа голосно загавкав і кинувся до дверей, а Юзька, не витримавши, скрикнула:

— Тато! Ой господи, тато! — І заплакала від страху.

На це Ягустинка тричі клацнула пальцями і сказала поважно:

— Не реви! Не заважай душі відлетіти в спокої! Сльози тримають її на землі. Відчиніть двері, нехай мандрівниця полине на христові поля і знайде вічний спокій.

Відчинили двері, в кімнаті було тихо, всі боялися поворухнутись і тільки палаючими очима позирали навкруги. Лапа обнюхував кутки, скавулів іноді й махав хвостом, наче лащачись до когось, і всі відчували, що серед них блукає небіжчикова душа.

Нарешті Ганка заспівала тремтячим, здушеним голосом:

«Всі клопоти денні наші...»

Інші палко підхопили і стали вторувати їй.

II

Був розкішний, по-справжньому літній день. Минала вже, мабуть, десята година, сонце було напівдорозі від сходу до полудня й добре припікало, коли ліпецькі дзвони всі, скільки їх було, вдарили що було сили.

Той, якого називали «Петром», гудів найголосніше, виспівував на всю горлянку. Так чоловік, підпивши, іде собі дорогою, похитується з боку на бік і горлає собі, сповіщаючи всьому світові, що йому весело.

Другий дзвін, трохи менший, якого, за словами Амброжія, охрестили «Павлом», теж видзвонював щосили, але він більше вторував першому, брав високі ноти, заливався чистим голосом, мов дівчина, коли її палить кохання чи поймає радість у весняний день, і вона біжить на поля, ховається поміж колоссям і співає вітрам, людям, ясному небу й своєму шасливому серцю.

А третій — «сигнатурка» — щебетав, мов пташка, марно силкуючись переспівати тих двох,— цього він не міг, хоч як цокотів уривчастим, швидким голосом, наче вередлива дитина. Так і дзвонили цілим оркестром — тут і бас гудів, і скрипка виспівувала, і весело брязкотів бубон — усі зливали свої голоси в радісну, дзвінку музику.

Це вони скликали людей на храмове свято; був день Петра й Павла, який у Ліпцях завжди справляли дуже урочисто.

І погода була на диво — тиха, сонячна, все віщувало спеку, але, незважаючи на це, вже з самого ранку на майдані перед костьолом крамарі порозставляли свої рундуки, ятки, столи із полотняними дашками.

Тільки-но загули дзвони і їхні веселі, радісні голоси полинули по всьому світу, на дорогах, у хмарах куряви, заторохтіли вози, вервечкою йшли люди. Скрізь, скільки оком кинь, на дорогах, стежках і межах червоніли жіночі спідниці й біліли розмаяні каптани чоловіків.

Ішли один за одним, вирізняючись серед зелені яскравими барвами вбрань.

А сонце підіймалося дедалі вище і, линучи, мов золотий птах у чистому небі, так щедро розливало гаряче проміння, що повітря вже мерехтіло над полями. Часом повівав з лук прохолодний вітерець,— і тоді хвилювало жито, тихенько шелестів овес, тремтіло молоде колосся пшениці, а розквітлий льон розливався блакитним струмком, мов вода, в якій відбивається небо. І знову все завмирало в сонячній тиші.

Ех, і веселий це був день, справді святковий! Дзвони гули довго, і такі гучні були їхні голоси, що коливалися стебла трав і полохливо злітали птахи, а бронзові серця все калатали дзвінко й рівно, до самого сонця підносячи свій зворушливий спів і благання:

«Помилуй! Помилуй! Помилуй! Найсвятіша матір божа! Матір божа! Матір божа!»

«І я прошу! І я! І я!» — виспівували всі хором, провіщаючи урочисте свято.

І скрізь знати було це свято — в прибраних клечанням хатах, в далечіні, що наче сяяла вогниками свічок, в радісних голосах.

І щось, чого не розповісти словами, линуло в повітрі над полями, сповнюючи серця мирною тишею й веселістю.

На свято звідусюди сунув народ. Хмари куряви стояли над шляхами, торохтіли вози, іржали коні, лунав голосний гомін. Часом хтонебудь з проїжджих висувався з брички й гукав до піших, сумно співаючи, поспішав до костьолу якийсь жебрак. Люди шепотіли молитви, оглядалися навкруги з німим захватом, бо земля стояла пишно вбрана, як молода на весіллі, вся в квітках і зелені, в пташиних піснях, шелесті колосся і дзижчанні бджіл, така чудова, неосяжна, щаслива і свята у своїй животворній силі, що аж подих перехоплювало в грудях.

На межах, як вартові, стояли дерева, задивившись на сонце, а внизу, куди не глянь, розкинулись поля, зелені, шумливі, як розбурхані води, і, як води, хвилювали вони, билися часом об дороги, об межі й канави, що рябіли, мов різнобарвні стрічки, рясно вишиті жовтим, білим і фіалковим. Цвіли вже сокирки, визирала з жита ясними оченятами запашна повитиця, а місцями, де земля була пухкіша, голубіли так рясно волошки, наче туди впав клаптик неба. Цілими купами цвіли гвоздики, куросліп, молочай і червоніли будяки, жовта свиріпа й конюшина, стокротки й ромен, і тисячі інших квітів, назви яких пам'ятає хіба що господь бог, бо вони лише для нього буяли й пахли так, що солодкий чад здіймався з полів, наче в костьолі, коли ксьондз обкурював святі дари.

Не один господар, їдучи, з насолодою вдихав запашне повітря, але зараз же шмагав коні батогом, бо сонце припікало чимраз дужче, і від тепла та пахощів паморочилась голова й хилило на сон.

Незабаром у Ліпцях було повно-повнісінько людей, а вони все їхали й їхали без упину. На вулицях, на березі ставу, під тинами, на подвір'ях — скрізь, де тільки можна було знайти хоча б якийсь затінок, стояли вози і випряжені коні, бо на майдані біля костьолу вони тулилися щільно один біля одного, і була така тиснява, що ледве можна було протовпитись.

Та навала людей, возів, коней просто заполонила Ліпці.

Штовханина дедалі дужчала, гамір і крики лунали по всьому селу. Люд шумів, як ліс під вітром. Жінки сиділи на березі ставу, мили ноги й узувалися, чепурилися, перш ніж піти до костьолу. Чоловіки стояли гурточками, розмовляючи із знайомими, дівчата й парубки тиснулись до рундуків і наметів, а найбільше юрмились навколо катеринки, що вигравала на весь майдан, а на ньому якесь заморське звірятко в червоному платтячку, схоже на старого німця, так кумедно стрибало й гримасувало, що, дивлячись на нього, всі аж за боки бралися від сміху.

Катеринка награвала веселу танцювальну мелодію, від якої дівчат аж поривало до танцю. Старці, сидячи двома рядами, від паперті

до майдану, виводили жалібну пісню, а у воротах цвинтаря сидів сліпий дід з собакою-поводирем і співав завзятіше від усіх.

Задзвонили на обідню, люд бурхливим потоком ринув у костьол, й одразу там зчинилася така тиснява, що не в одного аж ребра тріщали. Підходили щораз нові богомольці, штовхалися, навіть сварилися, і все-таки більшості довелося залишитись надворі, біля мурів і під деревами.

Кілька ксьондзів приїхало з інших парафій. Вони посідали в сповідальнях під деревами й почали сповідати, незважаючи на штовханину і на спеку.

Вітер зовсім ущух, задуха стояла нестерпна, наче вогонь лився на голову, але люди терпляче дожидали своєї черги біля сповідалень чи блукали по цвинтарю, марно шукаючи затінку або хоч якогось захисту від сонця.

Ксьондз уже вийшов правити обідню, коли прийшли Ганка з Юзькою. Але нічого було й думати протиснутись навіть до дверей костьолу, і вони залишилися на осонні під парканом, розглядаючи юрбу та раз у раз вітаючись із знайомими.

Заграв орган, почалась обідня, всі поставали на коліна й палко зашепотіли молитви.

Настав полудень. Сонце стояло вже просто над головами, заливаючи землю жаром, і все живе завмерло в знемозі. Не зворухнувся жоден листочок, жоден птах не ширяв у повітрі, жоден голос не долинав з полів. Схоже на розтоплене скло, небо застигло нерухоме, розпечене повітря ятрило очі. Обпікала земля, пекли гарячі мури, а люди стояли навколішки, не ворушачись, ледве дихаючи, і наче варилися у цьому сонячному окропі.

Всі молилися в глибокій тиші, хто по молитовнику, хто по чотках, а хто складав хвалу богові щирим словом та глибоким зітханням. Урочисті звуки органа линули, мов голосна, глибока молитва; часом від вівтаря долинав спів, побрязкування дзвоників чи бас органіста, і знову тяглися нескінченні, наче занімілі від спеки хвилини, і дим з кадильниць линув крізь відчинені двері костьолу, вкриваючи блакитною, запашною імлою схилені голови.

Шепіт молитов тихо, безупинно шелестів у розпеченій тиші полудня. Мінилися на сонці барвисті хустки, каптани й спідниці — і весь цвинтар, здавалось, був усіяний квітами, які покірно схилялися в ці святі хвилини перед господом, що ховався у вогненному сонці і в незмірній тиші, що оповивала землю.

Тільки часом хтось випростував спину, складав руки і глибоко зітхав, або лунав десь дитячий плач чи далеке кінське іржання.

Навіть старці змовкли, лише інколи хтось голосніше виспівував молитви й просив милостині.

А залиті сонячною пожежею поля й сади, здавалося, жевріли, як вогонь, і зблискували білястим полум'ям.

Людей хилило на сон, і не один уже хропів, стоячи навколішки, або клював носом. Дехто виходив прохолодитися, і знадвору раз у раз чути було рипіння колодязних журавлів.

Лише коли почалася процесія, костьол задвигтів від хору гучних голосів, і на майдан винесли корогви, а за ними під червоним балдахіном з дароносицею у руках ішов ксьондз, якого вели під руки поміщики,— люд на майдані наче прокинувся і рушив слідом за процесією.

Задзвонили дзвони, з усіх грудей вихопився спів, злітаючи до самого сонця, а процесія повільно, мов ріка у повінь, обтікала білі мури костьолу. Попереду плив червоний балдахін, весь оповитий блакитним кадильним димом, блищала в руках у ксьондза золота чаша, мигтіли вогники свічок. Розгорнуті корогви, мов птахи, лопотіли крильми над людським мурашником, погойдувалися прибрані тюлем і стрічками образи, гримів орган, весело гули дзвони, а люди співали злагоджено, піднесено, линули душею кудись у небо, до святого сонця.

Після процесії в костьолі знову почалась відправа, а на цвинтарі стало тихо, але ніхто вже не дрімав від спеки; лунав шепіт молитов, голосніше звучали зітхання, старці побрязкували своїми мисочками, то тут, то там чути було тиху розмову.

З костьолу вийшли пани, марно шукаючи, де б можна було присісти в холодочку. Нарешті Амброжій прогнав з-під якогось дерева людей, що посідали там у затінку, виніс ослінчики, і пани посідали, розмовляючи між собою.

Був серед них і пан з Волі, але цей не міг всидіти на місці: він усе походжав по цвинтарю і, побачивши когось з Ліпців, одразу підходив, заводив дружню розмову, навіть до Ганки протовпився і спитав:

— Ну що, повернувся ваш?

— Де там! Досі нема його.

— Здається, ви за ним їздили?

— Як же, їздила відразу після того, як поховали батька. Але в канцелярії сказали, що його випустять лише через тиждень, в середу, значить.

— Ну, а як же застава? Внесете?

— Про це вже Рох клопочеться,— відповіла Ганка ухильно.

— Якщо у вас немає грошей, я поручусь за Антека.

— Спасибі вам! — Ганка низько вклонилась.— Може, Рох якось залагодить справу, а якщо ні, доведеться шукати іншого способу.

— То пам'ятайте: якщо буде треба, я поручуся.

І відійшов до Ягусі, що сиділа з матір'ю неподалік, біля муру, поринувши в молитву. Але, не придумавши, що сказати, тільки всміхнувся їй і повернувся до своїх.

Ягуся провела його очима і стала пильно роздивлятися панночок — вони були так гарно одягнені і такі біленькі, такі тонкі станом! Пахло від них, наче від кадила! Вони повівали на себе чимось, схожим на розчепірений індичий хвіст. Кілька молодих паничів упадали біля них, заглядали їм у вічі, і всі вони чомусь так весело сміялись, що людям аж ніяково було.

Раптом на другому кінці села, здається, на мосту біля млина, голосно заторохтіли колеса, і курява злетіла над деревами.

— Якісь запізнілі! — шепнув Петрек Ганці.

— Приїхали, дурні, свічки гасити,— додав хтось.

Дехто, перехилившись через мур, з цікавістю дивився на дорогу понад ставом.

Незабаром, супроводжувана знавіснілим гавкотом собак, з'явилася вервечка великих фургонів під білими верхами.

— Це німці! Німці з Підлісся! — гукнув хтось.

Це справді були німці: їхало більше як десять фургонів, запряжених дужими кіньми. Під полотняними верхами видно було всяке хатнє начиння, сиділи жінки й діти, а руді, дебелі чоловіки з люльками в зубах, ішли пішки. Поруч бігли величезні пси і, шкірячи зуби, гарчали у відповідь на завзятий гавкіт ліпецьких собак.

Люд збігся подивитися на німців, дехто навіть переліз через огорожу, щоб побачити їх зблизька.

Німці їхали поволі, ледве протискуючись у гущі возів і коней, ніхто з них навіть перед костьолом не скинув шапки, не привітався з людьми. Очі в усіх горіли, бороди тремтіли,— напевно, від злості. Вони поглядали на селян зухвало, мов розбійники.

— Шваби погані!

— Кобиляче поріддя!

— Свинячі хвости!

— Сучі діти!

— А що, німчаю, чиє зверху? — гукнув Матеуш.

Лайки посипались, мов каміння.

— Хто кого подолав?

— Що, злякалися селянського кулака?

— Куди квапитеся, в нас сьогодні свято, погуляємо в корчмі!

Німці не відповідали, поганяючи коней.

— Не поспішайте так, штани загубите! — гукали їм услід.

Якийсь хлопчисько жбурнув у них каменем, інші почали вже виколупувати цеглини, щоб зробити так само, але їх вчасно втримали.

— Не чіпайте їх, нехай проїде ця зараза!

— Щоб вас хвороба не минула, нехристі!

А якась із ліпецьких жінок, стиснувши кулаки, гукнула, надриваючись:

— Щоб вас повбивали всіх до одного, мов вовків скажених!

Німці нарешті проїхали і зникли на тополевій дорозі, тільки з куряви чимраз слабкіше долинав собачий гавкіт і торохтіння возів.

А ліпецькі так зраділи, що ніхто вже не міг молитися, всі чимраз тісніше юрмилися навколо пана, а він, дуже цим задоволений, весело розмовляв з усіма, частував тютюном і наостанку запобігливо сказав:

— Добре ви їх викурили, весь рій вигнали.

— Бо їм наші кожухи смердять,— із сміхом зауважив хтось, а Гжеля, війтів брат, сказав з удаваним жалем:

— Надто вже делікатний народ, як на селянських сусідів: тільки стукнеш когось по макітрі, одразу ж на землю — беркиць!

— А хіба з ними хтось бився? — спитав пан.

— Ні, навіщо битися! Матеуш там ткнув одного за те, що той не відповів йому на привітання, то німець юшкою вмився і мало богу душу не віддав.

— Зовсім кволий народ, на вигляд хлопи, як дуби, а ткнеш кулаком — наче в перину влучиш,— півголосом пояснив Матеуш.

— Не щастило їм на Підліссі. Корови у них, кажуть, поздихали.

— Правда, вони жодної корови з собою не гнали.

— Про це Кобусь міг би дещо розповісти,— вихопився хтось із хлопців, але Клемб гостро гримнув на нього:

— Дурний ти, як чобіт! Корови від волосу поздихали, це всі знають...

Ліпецьких аж корчило від стримуваного сміху, але ніхто більше ні слова не мовив. І тільки коваль, підійшовши ближче, сказав:

— За те, що німці поїхали, пану поміщикові дякувати треба!

— Бо я краще своїм продам, хоча б за півціни! — гаряче запевняв поміщик. Він став просторікувати про те, що його діди й прадіди завжди стояли за селян.

Старий Сікора всміхнувся й сказав тихо:

— Мені це саме старий пан наказав списати на спині батогами, та так добре, що я й досі пам'ятаю...

Поміщик, ніби недочувши, почав розповідати, скільки клопоту він мав, поки не позбувся німців. Селяни, звісно, його слухали, чемно підтакували, а потай думали своє про його любов до простого люду.

— Благодійники! І оком не змигне, як тебе продасть і купить! — бурчав Сікора, аж Клемб штовхав його, щоб він замовк.

Вони ще розмовляли по-дружньому, коли якийсь молоденький ксьондз у білому стихарі й з підносом у руках протиснувся до них крізь юрбу.

— Е, та це, здається, органістів Ясь! — гукнув хтось.

Це справді був Ясь,— вже одягнений ксьондзом,— він збирав пожертви на костьол, чемно вітався з усіма, простягав піднос, і йому давали чимало — адже Яся всі знали й відмовити було ніяк; кожен діставав з вузлика грош або кілька, а частенько й злотий брязкав об мідяки. Пан кинув на піднос цілого карбованця, його дочки насипали срібла, а Ясь, спітнілий і радісний, невтомно збирав, ходячи по всьому цвинтарю, нікого не проминаючи і нікому не шкодуючи доброго слова. Здибавшись з Ганкою, він привітався так шанобливо, що вона поклала цілих сорок грошів. Потім він зупинився перед Ягусею і брязнув підносом, вона звела на нього очі й остовпіла від подиву, та й Ясь трохи зніяковів, сказав щось невлад і поспіхом пішов далі.

Ягуся навіть забула покласти на піднос гроші й довго дивилася йому вслід. Він був достоту як святий, намальований у бічному вівтарі,— такий молоденький, стрункий і гарний!

Ясь наче зачарував її,— даремно вона протирала очі і раз у раз хрестилась; нічого не допомагало.

— Органістів син, а бач куди сягнув!

— То ж то мати й дметься, як індичка.

— Він від самого великодня на ксьондза навчається!

— Наш ксьондз викликав його на свято для допомоги.

— Батько — скнара, жмикрут, а на нього грошей не шкодує.

— Ще б пак, хіба це не честь йому, що син ксьондзом буде?

— Та й прибуток матиме від цього.

Так шепотілись навколо, але Ягуся нічого не чула, ловлячи поглядом Яся, де тільки він з'являвся.

Тим часом скінчилась обідня, ксьондз робив ще оклики з амвона та картав грішників, але парафіяни потроху розходились, і старці затягли свої жебрацькі пісні, просячи милостиню.

Ганка теж пішла до виходу, до неї протовпилась Бальцерківна, щоб розповісти новину:

— Знаєте,— зацокотіла вона, ледве переводячи подих.— Зараз був оклик про шлюб Шимека Домінікової з Настусею!

— Та невже? А що ж Домінікова на це скаже?

— Відомо що — битися з сином полізе!

— Нічого вона цим не вдіє. Шимек повнолітній і всі права має.

— Знову пекло у них там почнеться, ось побачите,— додала Ягустинка.

— Хіба мало й так сварок та гріха! — зітхнула Ганка.

— А про війта вже чули? — спитала Плошкова, обертаючись до неї своїм товстим животом і червоним товстощоким обличчям.

— Ні, стільки клопоту було з похороном, та й нових турбот, що я й не знаю, що на селі діється.

— Урядник сказав моєму, що в касі багато грошей не вистачає. Війт уже бігає по людях, жебрає, щоб позичити,— аби хоч трохи зібрати, бо не сьогодні-завтра почнеться слідство...

— Ще тато говорили, що цим скінчиться!

— Чванився, пишався, верховодив усіма — тепер буде розплачуватись за своє панування!

— В нього ж і господарство описати можуть?

— Звісно, можуть. А не вистачить, то за решту відсидить в острозі,— сказала Ягустинка.— Порозкошував, паскудник, тепер нехай кається!

— Мені аж дивно було, що він на похорон не прийшов!

— Що йому Борина, коли він з удовою його приятелює?

Вони замовкли, побачивши, що попереду йде Ягуся, ведучи за руку матір. Стара йшла згорбившись, ще з пов'язкою на очах. Ягустинка й тут не проминула нагоди:

— А коли ж це Шимекове весілля? От не сподівався ніхто, що сьогодні оклик буде! Важко втримати хлопця — надто вже йому надокучило жіночу роботу порати, тепер його Настуся виручить!

Домінікова раптом випросталась і сказала суворо:

— Веди мене, Ягусю, веди швидше, бо ця сука ще мене вкусить!

І хутко пішла вперед, наче тікаючи, а Плошкова тихо пирснула:

— Ніби й сліпа, а побачила!

— Сліпа, а до Шимекового чуба ще добереться!

— Дай боже, щоб інших не чіпала!

Ягустинка вже нічого не відповіла, бо біля воріт почалась штовханина. Ганка, загубивши своїх, залишилась далеко позаду. А втім, вона навіть була цьому рада,— їй надокучила колотнеча. Тепер вона спокійно стала роздавати старцям по два гроша, жодного не проминаючи, а сліпому з собакою дала цілих десять грошів і сказала:

— Приходьте до нас обідати, дідусю,— до Борин!

Жебрак підняв голову і витріщив сліпі очі.

— Це Антекова жінка, здається? Спасибі! Прийду, звісно, прийду.

За воротьми цвинтаря стало вже просторіше, але й там двома рядами сиділи старці, утворюючи ніби широку вулицю. Вони кричали на всі голоси, просячи милостині, а в кінці ряду стояв на колінах молодий хлопець з зеленим дашком над очима і, приграючи собі на

скрипці, співав пісні про королів та стародавні часи. Його оточила ціла юрба, мідяки так і сипалися в шапку.

Ганка зупинилася біля цвинтаря, виглядаючи в юрбі Юзьку, і несподівано побачила свого батька. Він сидів серед старців і, простягаючи руку до всіх прохожих, жалібно просив милостині.

Ганку наче хто ножем вдарив, спершу вона подумала, що це їй примарилось, протерла очі раз, другий,— ні, він, батько!

— Батько серед жебраків! Господи! — Вона мало не згоріла від сорому.

Насунула хустку на очі й пробралася до нього ззаду, поміж возами, біля яких сидів старий.

— Що ж це ви робите, га? — зойкнула вона, присівши за ним навпочіпки, щоб заховатися від людських очей.

— Ганусь!.. Та я... я...

— Зараз же мені йдіть додому! Ганьба яка, господи! Ходім!

— Не піду... Я давно це надумав. Замість вам тягарем бути, краще я в добрих людей проситиму... Піду разом з іншими старцювати... святі місця побачу, щось нове почую... Ще й вам грошенят принесу... На́ тобі злотий, купи малому якусь цяцьку... На!

Ганка міцно ухопила його за комір і майже силоміць потягла поміж возами.

— Зараз же додому йдіть! Сорому у вас нема!

— Пусти, бо розгніваюсь!

— Киньте торби, швидше, поки не побачив хто!

— Пусти! Робитиму, що мені сподобається, так і знай! Чого мені соромитись? Кому голод — кума, тому торба — мати рідна!

Він раптом видерся, шмигнув поміж возами й кіньми і зник.

Марно було шукати його в юрбі, що кипіла на площі перед костьолом.

Сонце пекло так, що лущилася шкіра, пил набивався в горло і не давав дихати, але люд, хоч і стомлений та спітнілий, весело штовхався на майдані, наче варився в окропі.

На все село заливалася катеринка, тягли свої пісні жебраки, дітлахи свистіли в глиняні пищалки, гавкали собаки, іржали й кусалися коні, яким сьогодні особливо докучали гедзі. Люди гукали знайомим, збиралися купками й тиснулися до рундуків, біля яких гуло, наче у вулику, та дзвеніли веселі дівочі голоси.

Рундуки, де продавались образи, аж хиталися від натиску жінок. Не менша юрба була й біля рундуків, де висіли товсті, мов линви, ковбаси. Тут же, поруч, торгували хлібом і бубликами, з сусіднього рундука крамар закликав купувати цукерки, а в наметі поруч майоріли різноколірні стрічки та разки намиста. І скрізь була страшна штовханина й гармидер.

Минуло чимало часу, перш ніж юрба трохи вгамувалась. Одні

пішли до корчми, інші збирались додому, а деякі, змучені спекою і втомою, розташувалися в затінку під возами, біля ставу, в садах і подвір'ях, щоб попоїсти й відпочити.

Сонце пекло так, що нічим було дихати, нікому вже не хотілося ні рухатись, ні говорити, люди, так само, як і дерева, розімліли від спеки. До того ж на селі всі сіли обідати, і настала цілковита тиша — часом тільки лунав дитячий вереск та полохалися коні біля возів.

А в плебанії ксьондз частував обідом приїжджих ксьондзів та поміщиків. У відчинені вікна видно було голови, лунав гомін розмов, сміх, брязкіт посуду й чути було такі смачні пахощі, що не один з тих, що стояли під вікнами, ковтав слину.

Амброжій, одягнений по-святковому, з медалями на грудях, крутився в сінях і раз у раз вибігав на ганок з криком:

— Та чи підеш ти звідси, чортеня, чи ні? Зараз як дам тобі ціпком, пам'ятатимеш!

Але не так легко було відігнати шибеників — вони, мов зграя горобців, обліпили паркан, а сміливіші підбиралися навіть під самі вікна, і Амброжій часто грозив їм ксьондзовим чубуком та лаявся.

Підійшла Ганка і зупинилася біля хвіртки.

— Шукаєте когось? — спитав Амброжій, шкандибаючи до неї.

— Не бачили мого батька?

— Билицю? Спека така, що хай бог боронить,— певно, спить десь у холодочку... Що ти робиш, паскуднику! — гукнув він знову й погнався за якимось хлопчиком.

А Ганка, дуже схвильована, пішла просто додому і все розповіла сестрі, яка прийшла на обід.

Веронка тільки плечима здвигнула.

— Корона в нього з голови не звалиться через те, що він до старців пристав, а нам буде легше — це вже напевно! І не такі, як він, під кінець життя йшли під костьол з простягнутою рукою.

— Господи, яка ганьба! Щоб рідний батько милостиню просив! Що Антек на це скаже? Почнуть тепер люди славити, що це ми його послали з торбами.

— Нехай собі брешуть, що їм заманеться! Пащекувати про інших кожен радий, а от допомогти ніхто не квапиться.

— Я не дозволю, щоб батько старцювати ходив.

— То візьми його до себе й годуй, якщо ти така гоноровита!

— І візьму! Ти йому вже й ложки страви шкодуєш! Тепер я зрозуміла: ти сама його до цього примусила...

— А в мене що, через край переливається? У дітей шматок з рота вирву, а йому дам?

— Таж ти повинна його утримувати, хіба забула?

— Якщо в мене немає, то де я візьму: з-під нігтя виколупаю?

— Де хоч візьми, а батькові першому дай! Він не раз мені скаржився, що ти його голодом мориш, про свиню більше дбаєш, ніж про нього.

— Еге, батька голодом морю, а сама розкошую, як поміщиця! Так дорозкошувалась, що в мене вже спідниця із стегон сповзає, ледве ноги переставляю. Тільки в борг і живемо.

— Не бреши, бо хтось іще подумає, що правда!

— Правда і є! Якби не Янкель, то й картоплі з сіллю в нас не було б. Звісно, ситий голодному не вірить,— говорила Веронка, мало не плачучи. У цю хвилину на подвір'я зайшов сліпий жебрак з собакою-поводирем.

— Сідайте на призьбі,— сказала йому Ганка і стала подавати обід.

Сліпий сів на призьбі, костури поставив збоку, а з собаки скинув вірьовку. Сидів і нюхав повітря, вгадуючи — чи їдять уже та з якого боку.

Всі саме сідали обідати під деревами. Ганка виклала в полумиски різні наїдки, і навколо полинули смачні пахощі.

— Каша з салом. Гарна штука! Їжте на здоров'я! — бурмотів жебрак, ласо облизуючись.

Їли, не поспішаючи, дмухаючи на кожну ложку. Лапа крутився біля них і тихо скавулів, а жебраків пес сидів біля стіни, висолопивши язика і важко дихаючи, бо задуха була страшна, навіть тінь не рятувала від неї. В розпеченій сонній тиші тільки постукували ложки та іноді під стріхою щебетала ластівка.

— От якби мені мисочку кислого молока — прохолодитися,— зітхнув сліпий.

— Зараз принесу! — заспокоїла його Юзька.

— Багато сьогодні нажебрали? — спитав Петрек, ліниво підносячи ложку до рота.

— Господи, змилуйся над грішниками і пробач тому, хто старців кривдить! Де там багато! Хто тільки жебрака побачить, одразу ж у небо дивиться або обминає за верству, а інший подасть грош, а здачі радий би взяти з десяти! Доведеться з голоду здихати!

— Цього року у всіх тяжкий передніВок,— тихо мовила Веронка.

— Авжеж, а на горілку в усіх вистачає.

Юзька принесла йому кисляк, і він хутко почав їсти.

— На цвинтарі казали, наче Ліпці сьогодні з паном будуть миритися,— почав він знову.— Правда це?

— Якщо віддасть, що хлопам належить, то, може, й помиряться,— сказала Ганка.

— А німці вже поїхали, знаєте? — втрутився Вітек.

— Погибелі на них немає! — вилаявся сліпий і насварився кулаком.

— А вони й вас кривдили?

— Зайшов я до них учора ввечері, а вони мене собаками нацькували. Нехристі прокляті, собаче поріддя! Кажуть, ліпецькі так їм допекли, що довелося тікати,— говорив дід, вигрібаючи кашу з миски. Наївшись, він погодував собаку і встав.

— Сьогодні у вас жнива, то поспішаєте на роботу? — засміявся Петрек.

— Ще б пак, не поспішати! Торік у цей день нас було шестеро, а сьогодні — чоловіка сорок. Аж вуха пухнуть!

— Приходьте ночувати,— запросила його Юзька.

— Дай тобі боже здоров'я, що не забуваєш про сироту.

— Ач сирота, а пузо ледве носить! — пирснув Петрек, дивлячись услід жебракові, що важкий, мов колода, здавалося, котився посеред вулиці і палицею намацував дорогу.

Незабаром усі розійшлися: хто ліг у холодочку відпочити, хто вже хропів, а хто пішов знову на майдан.

Задзвонили на вечірню. Сонце вже хилилося до заходу, спека наче трохи спала, і хоча багато хто відпочивав, чимраз більше людей сходилося на майдан біля костьолу.

Юзька помчала з подругами купувати образи, а головне — надивитися досхочу на стрічки, на намиста та на інші чудесні речі.

Знову грала катеринка, співали, побрязкуючи мисочками, старці, а гамір поволі дужчав, сповнюючи все село. Скрізь гуло, наче у вулику перед роїнням.

Всі відпочили, підживилися й раді були порозважатися разом із друзями. Хто розмовляв, хто просто дивився на всі ярмаркові розкоші, хто йшов перехилити чарочку з кумом, а хто й сидів у холодку, розмовляючи про всяку всячину. Всіх однаково проймала радість свята, і не диво: назітхалися, намолилися досхочу, кожен виплакався, наслухався музики й співу, наче душу скупав у святі, і тепер хотів надивитися на людей, набратися вражень і хоч на один день позбутися звичайного клопоту. І заможні господарі, і біднота-халупники — всі сьогодні веселилися від щирого серця. Коло крамниць була така тиснява, що й пропхатися було ніяк. Звісно, найбільше гомоніли баби, одна поперед одною протискуючись до рундуків, щоб хоч подивитися на всякі чудові речі, хоч поторкати їх руками.

Шимек купив Настусі янтарне намисто, стрічки й червону хустинку, вона одразу ж наділа обнови, і вони удвох ходили від крамниці до крамниці, обнявшися, веселі, захмелілі від свого щастя.

Юзька ходила з ними, але тільки торгувалася та розглядала розкладені на столах товари і, раз у раз сумно зітхаючи, перелічувала свої мізерні копійки.

Неподалік від них, вдаючи, що не помічає брата, самотньо ходила

сумна, пригнічена Ягуся. Не тішили її сьогодні ні стрічки, що маяли над прилавками, ні катеринка, ні вся ця штовханина й веселий гамір. Вона йшла разом з усіма,підхоплена юрбою, зупинялася, коли зупинялися всі, не знаючи, навіщо сюди прийшла і куди йде.

До неї підійшов Матеуш і сказав покірно:

— Не жени ти мене!

— Та коли ж я тебе гнала?

— Скільки разів! Ще й вилаяла, не пам'ятаєш хіба?

— Недобре ти тоді говорив зі мною, от і довелося вилаяти. Хто ж мене...

Вона раптом замовкла. Крізь юрбу до них поволі протискувався Ясь.

— І він на свято приїхав! — пошепки сказав Матеуш, показуючи на молоденького ксьондза, який, сміючись, відмахувався від жінок, що поривалися цілувати йому руки.

— Справжній панич! Ач який став! А недавно ж за коровами бігав, добре пам'ятаю!

— Скажеш отаке! Стане він корів пасти! — невдоволено заперечила Ягна.

— Я тобі кажу! Пам'ятаю, як органіст відлупцював його, бо пустив корів у Причеків овес, а сам спав собі під грушею.

Ягуся відійшла від Матеуша і нерішуче стала пробиратися до Яся. Він усміхнувся їй, але через те, що всі дивилися на нього, відвернувся і, накупивши у рундуку образків, став роздавати їх дівчатам і всім, хто хотів.

Ягуся стояла наче вкопана, задивившися на нього. Очі її сяяли, червоні губи всміхалися тихою і ясною, солодкою, як мед, усмішкою.

— Ось вам, Ягусь, ваша покровителька,— сказав він, подаючи їй образок. Їхні руки зустрілись — і відсахнулися, мов опечені.

Ягуся здригнулась, не зважуючись вимовити й слова, Ясь іще щось сказав, але вона наче потонула в його очах, і нічого не чула, не тямила.

Юрба розділила їх. Ягна заховала образок за пазуху і довго ще шукала поглядом Яся. Його не було, пішов до костьолу, бо вже дзвонили на вечірню. Але він весь час стояв у неї перед очима.

— Мов святий на образі! — шепнула вона мимохіть.

— То ж то дівки очі витріщають на нього! Дурні! Не для пса ковбаса!

Ягуся швидко обернулась: біля неї стояв Матеуш.

Вона щось пробурмотіла, щоб швидше його позбутись, але він невідступно йшов за нею, довго щось обмірковуючи, і нарешті спитав:

— Ягусь, а що мати сказала, коли ксьондз робив оклик про Шимека?

— Що ж, як хоче, нехай жениться,— його діло!

Матеуш скривився і занепокоєно спитав:

— А вона ж віддасть його землю, га?

— Хіба я знаю? Вона нічого не каже. Нехай сам у неї спитає.

До них підійшли Шимек з Насткою, звідкілясь вигулькнув і Єнджик, і всі стали тісною купкою. Шимек почав перший:

— Ягусь, невже ти стоятимеш за матір, коли мені заподіяно таку кривду?

— Ясна річ, я за тебе стою... Але ж і змінився ти за цей час! Зовсім іншою людиною став! — дивувалася Ягна, не зводячи очей з брата.

Він стояв перед нею, гордо випроставшись, чепурний, гладенько поголений, у капелюсі набакир і білому, як молоко, каптані.

— Змінився, бо вирвався з материної неволі.

— І краще тобі зараз на волі? — спитала Ягна, посміюючись з його гордого вигляду.

— Випусти пташку з клітки, тоді побачиш? Чула оклик?

— А весілля коли ж?

Настуся ніжно пригорнулася до Шимека й обняла його.

— Через три тижні, ще до жнив,— шепнула вона, зашарівшись.

— Хоч у корчмі весілля відгуляю, а матері просити не буду!

— А є тобі куди жінку привести?

— Є. До матері переїду на другу половину. У чужих людей кутка шукати не стану! Нехай тільки віддасть мені мою землю, то я вже дам собі раду! — сердито казав Шимек.

— І я йому допоможу, Ягусь, в усьому буду допомагати,— підхопив Єнджик.

— Адже й Настусю ми не голу віддаєм! Дамо тисячу злотих готівкою,— сказав Матеуш.

Його відкликав убік коваль, щось шепнув і побіг далі.

Поговорили ще про те, про се. Найбільше говорив Шимек, вихвалявся, як він стане господарем, як прикупить землі та працюватиме на ній і всі незабаром побачать, що він за людина. Настуся дивилась на нього з захопленим подивом, Єнджик підтакував, і тільки Ягуся неуважно блукала очима навкруги і майже не слухала. Їй до всього було байдуже.

— Ягусь, приходь до корчми, сьогодні музика буде,— попросив Матеуш.

— Корчма вже мене не розважить,— відповіла вона сумно.

Він зазирнув у її затуманені очі, насунув шапку і, розштовхуючи людей, швидко пішов геть. Біля плебанії він здибав Терезку.

— Куди це ти мчиш? — спитала несміливо вона.

— До корчми. Коваль скликає всіх на нараду.

— Мо', й я б пішла з тобою...

— Я тебе не жену, місця вистачить. Зваж тільки, що люди знов пащекуватимуть. І так уже кажуть, що ти за мною бігаєш.

— Однаково вже рвуть мене на шматки, мов пси здохлу вівцю.

— А чого ти дозволяєш? — нетерпляче мовив Матеуш. Його вже знову брала злість.

— Чого! Хіба ти не знаєш, чого? — сказала Терезка з лагідним докором.

Матеуш відсахнувся й пішов так швидко, що вона ледве за ним устигала.

— Знову ревеш, як теля! — кинув він їй, обертаючись.

— Ні, ні... Це порошинка в око влетіла.

— Коли я бачу сльози — мене наче хто ножем штрикає!

Він почекав, поки Терезка наздогнала його, і сказав несподівано ласкаво:

— На́ ось тобі трохи грошей, купи що-небудь на ярмарку, а потім приходь до корчми, потанцюємо!

Терезка глянула такими очима, наче до ніг йому впала.

— Що мені гроші!.. Ти такий добрий... такий...— прошепотіла вона, зашарівшись.

— Тільки ти ввечері приходь, раніше в мене часу не буде.

Він іще раз озирнувся на неї з порога корчми, усміхнувся і зайшов у сіни.

В корчмі вже було повно людей і стояла страшенна задуха. В першій кімнаті товклася сила народу — пили, розмовляли; за перегородкою зібралася ліпецька молодь на чолі з ковалем і Гжелею; прийшли й літні господарі — Плошка, солтис, Клемб і двоюрідний Антеків брат, Адам Борина. Вплішився сюди й Кобусь, хоч ніхто його не кликав.

Коли увійшов Матеуш, Гжеля щось палко говорив і креслив крейдою на столі.

Йшлося про примирення з поміщиком, який обіцяв дати селянам за кожен морг лісу по чотири морги поля на Підліссі і ще стільки ж продати на виплат. Він пристав навіть на те, щоб дати їм у борг будівельного лісу на хати.

Все це Гжеля пояснював докладно і малював крейдою на столі, показуючи, як можна було б поділити землю та яка ділянка припаде кожному.

— Ви гарненько розміркуйте, що я кажу,— наполягав він.— Діло чисте, як золото!

— Обіцянка — цяцянка, а дурному радість! — буркнув Плошка.

— Це щира правда, а не обіцянки. Він усе в нотаріуса підпише. Поміркуйте над цим: стільки землі село матиме! Адже так кожному припаде ціле нове господарство! Самі подумайте...

Коваль ще раз переповів те, що йому доручив сказати поміщик.

Його вислухали уважно, але ніхто не зронив і слова. Дивилися на біле креслення на столі й зважували.

— Правда, діло золоте, але чи дозволить комісар? — першим спромігся на слово солтис, заклопотано чухаючи голову.

— Повинен дозволити! Якщо громада ухвалить, у начальства питати не будемо! Захочемо — то й він мусить згодитися! — гримнув Гжеля.

— Мусить чи не мусить, а ти не горлай! Ану, гляньте хто-небудь, чи не підслухує там під дверима урядник?

— Я його щойно бачив біля прилавка,— сказав Матеуш.

— А коли ж пан обіцяв переписати на нас землю? — спитав хтось.

— Каже, хоч і завтра! Тільки-но ми між собою домовимося, він одразу ж акт напише, а там землемір відміряє, що кому.

— Значить, після жнив можна буде вже й землю одержувати?

— А восени обробити її як слід!

— Господи, от піде робота!

Усі гомоніли голосно, весело, перебиваючи один одного. Їх охопила радість, в очах спалахнула сила, гордість випростала їм спини, руки самі собою тяглися, щоб узяти швидше цю жадану землю.

Дехто на радощах уже співав, дехто гукав Янкелю, щоб подав горілки, а ще інші хтозна-що верзли про наділи, і кожному ввижалося нове господарство, достаток. Базікали, як п'яні, реготали, грюкали кулаками об стіл і хвацько притупували закаблуками.

— От коли настане в Ліпцях свято!

— Які музики будуть! Яка гульня!

— А скільки весіль справимо на масниці!

— Дівчат не вистачить на селі!

— То міських прикупимо!

— Трясця йому, на баских конях їздити будемо!

— Цитьте-но, ви! — гукнув старий Плошка, грюкнувши кулаком по столу.— Зняли гармидер, як євреї в шабаш! Я от що хочу вам сказати: чи немає у панових обіцянках якогось підступу? Як думаєте, га?

Всі одразу ж змовкли, наче їх хто холодною водою облив, і тільки за якусь хвилю солтис сказав:

— Я теж ніяк не зрозумію, з якого це дива він так роздобрився?

— Так мені теж здається, що тут має бути якийсь підступ! Стільки землі віддати мало не задурно! — завагався хтось із старіших людей.

Але Гжеля схопився з місця і закричав:

— Йолопи ви, та й годі!

І почав запально доводити все з самого початку — аж упрів, як миша. Коваль теж ретельно працював язиком і говорив з кожним

окремо, але старий Плошка тільки хитав головою та всміхався так ущипливо, що Гжеля, ледве стримуючись, підскочив до нього з кулаками.

— То скажіть своє, якщо наше вам здається дурисвітством!

— І скажу! Я добре знаю їхнє собаче поріддя, знаю, і кажу вам: не вірте панові, поки не буде все чорним по білому написано. Завжди вони жили з нашої кривди, то й цей хоче з нас поживитися.

— Якщо ти так думаєш, то й не мирись, а іншим не заважай! — крикнув Клемб.

— Ти, Томаше, ходив з ними в ліс воювати, через те й тепер за них стоїш!

— Ходив, а коли треба буде, то й ще піду! Стою я не за пана, а за мир і за справедливість, за все село. Тільки дурень не бачить у цьому вигоди для Ліпців, тільки дурень не бере, коли йому дають.

— Ні, це ви всі дурні — ладні за пасок штани віддати! Якщо поміщик сам пропонує стільки, значить, може дати й більше.

Сперечалися чимраз запальніше, а через те, що багато хто підтримував Клемба, знявся такий галас, що прибіг Янкель і одразу ж поставив на стіл сулію горілки.

— Ша, ша, господарі! Нехай буде згода! Дай бог, щоб Підлісся стало новими Ліпцями! Щоб кожен з вас жив, як пан! — вигукував він, пускаючи чарку кружка.

Випили й заговорили ще голосніше. Всі, крім старого Плошки, схилялися до згоди з поміщиком.

Коваль, мабуть, сподівався мати з цього велику вигоду для себе — він говорив найголосніше, вихваляв панову добрість і, знай, частував усю компанію то горілкою, то пивом, то навіть рисовою із спиртом.

Пили так завзято, що не один уже лупав очима і ледве язиком володів, а Кобусь, що досі й рота не розтуляв, тепер почав хапати то того, то іншого за каптан і кричати:

— А хіба безземельники собаки? І нам теж належить земля! Не дамо миритися! Все має бути по справедливості. А то так — один ледве своє гладке черево носить, а другий хоч з голоду здихай. Нарівно треба землю ділити! Бач, як запаніли! Не один голим задом світить, а кирпу гне, наче от-от чхатиме! Лахмітники вошиві! — кричав він чимраз голосніше і так непристойно лаявся, що його кінець кінцем випхали за двері, але він ще довго вигукував біля корчми прокльони й погрози.

Компанія незабаром розійшлась, і тільки ті, хто хотів повеселитися, залишилися в корчмі, де вже грала музика.

Вечоріло, сонце зайшло за ліс, і все небо було залите загравою, а ниви й сади купалися в багрянці й золоті. Повіяв прохолодний

ласкавий вітерець, кумкали жаби, в полях підпадьомкали перепілки, стрекотіння коників нагадувало шелест колосся. Люди вже роз'їжджалися із свята, на дорогах торохтіли брички, і часом котрийсь із п'яних голосно заводив пісню.

Затихли Ліпці, збезлюдів майдан перед костьолом, і тільки біля хат іще сиділи люди, втішаючись прохолодою й відпочинком.

Смеркало, потемніли поля, далечінь зливалася з небом, все змовкало, зморювала землю дрімота, обливали теплі роси, а з садів, мов вечірня молитва, линули пташині голоси.

Поверталася з пасовиськ худоба, розлягалося тужне мукання, і рогаті голови наче пливли понад берегом ставу, а у воді кривавими жаринами відбивалася вечірня заграва. Біля млина верещали, купаючись, хлоп'ята, а з дворів долинали пісні дівчат, мекання овець, гелготіння гусей.

Тільки в Борин було безлюдно й тихо. Ганка з дітьми пішла в гості. Петрек теж кудись зник, Ягуся не повернулася додому ще з вечірньої, і в хаті поралася сама Юзька.

Сліпий старець сидів на ганку, підставляючи обличчя прохолодному вітру, і бурмотів молитву, сторожко дослухаючись до рухів лелеки, бо той крутився біля нього, націляючись дзьобом старому в ноги.

— Щоб ти скис, розбійнику! Ач як довбонув! — бурчав старий, підібгавши під себе ноги і розмахуючи довгими чотками. Лелека відбігав на кілька кроків і знову, витягнувши дзьоб, спритно заходив збоку.

— Чую, чую тебе добре! Не підпущу! Бач, яка хитра шельма! — шепотів сліпий.

Знадвору чути було музику, і він, машинально відганяючи чотками лелеку, з насолодою слухав її.

— Юзю, а хто це так гарно грає?

— Це Вітек. Вивчився в Петрека і тепер завжди терликає, аж вуха пухнуть! Вітеку, годі тобі! Піди до лошат і поклади їм конюшини! — гукнула вона.

Скрипка змовкла. Але сліпий, видно, щось надумав, і коли Вітек прибіг на ганок, він сказав йому дуже ласкаво:

— На ось тобі десять грошів! Гарно ти граєш!

Хлопчик дуже зрадів.

— А щось божественне міг би заграти?

— Що почую, все заграю!

— Еге, кожна лисиця свого хвоста хвалить, а такої ось утнеш, га? — і він верескливо й сумно заспівав щось.

Вітек, навіть не дослухавши, приніс скрипку, сів поруч і заграв дуже точно те, що наспівував жебрак, а тоді став грати підряд усе, що чув у костьолі, та так добре, що той навіть здивувався.

— Ого, та ти й органістом міг би бути!

— Я все можу заграти, все, навіть панські пісні, і те, що співають у корчмах,— хвастав зраділий Вітек, не перестаючи грати. Але прийшла Ганка й одразу ж прогнала його допомагати Юзі.

Надворі вже зовсім стемніло, згасали останні червонясті відблиски, високе темне небо мерехтіло зорями, наче росою. Село вкладалося спати, і тільки від корчми долинали вигуки й звуки музики.

Ганка біля хати годувала дитину й розмовляла із сліпим. Дід брехав, що йому на думку спадало, але вона йому не суперечила, думала про своє і з тугою вдивлялася в темряву.

Ягна ще не поверталася додому. Не було її і в матері.

Ще надвечір вона пішла на село до дівчат, але ніде не могла всидіти, щось не давало їй спокою, наче хтось за волосся тягнув. Кінець кінцем вона самотою стала тинятися по селу, довго дивилась на став, на змерхлу, що коливалася під подувами вітру, воду, на хисткі тіні, на світло, що падало з вікон і вмирало невідомо де. Ягна зайшла за млин, аж на луки, де вже лежав теплий кожух білого туману й над ним з квилінням літали чайки.

Вона слухала, як вода падає з греблі в чорну пащеку річки, під заснулі струнке вільхи. Але в плескоті води вчувався їй чийсь тужний поклик і болісна скарга, і вона втекла звідти.

Постояла під освітленими вікнами мельника, з яких чути було гомін і брязкіт тарілок.

Кидалася з одного кінця села на інший — так прибутна вода, не знаходячи виходу, марно б'ється в берегах.

Мучило її щось, чого ніяк було висловити — чи то жаль, чи туга, чи кохання, в сухі очі наче хто жару насипав, у грудях закипали тяжкі ридання.

Вона й не помітила, як опинилась біля плебанії, чиїсь коні нетерпляче били копитами біля ганку, світло горіло тільки в одній кімнаті; там грали в карти.

Надивившись досхочу, Ягна пішла провулком поміж Клембовим двором і ксьондзовим городом. Боязко пробиралась вона вздовж живоплоту. Обважнілі гілки вишень пестили її обличчя вологими від роси листочками. Вона йшла, бездумно, не знаючи куди, аж поки органістів будинок заступив їй дорогу.

Всі чотири вікна були освітлені й розчинені навстіж.

Ягна зупинилася в тіні біля тину й заглянула всередину.

Вся органістова сім'я сиділа під висячою лампою, пили чай, а Ясь ходив по кімнаті і щось розповідав.

Ягуся чула кожне його слово, кожне порипування підлоги, невпинне цокання годинника і навіть органістове сопіння.

Але Ясь розповідав щось таке мудре, що вона нічогісінько не розуміла. Дивилася тільки на нього, мов на образ, пила кожен

звук його голосу, мов найсолодший мед. Він усе ходив, то зникаючи у глибині кімнати, то з'являючися знову в світляному колі. Іноді підходив до вікна, і тоді Ягна злякано притулялась до тину, щоб він не побачив її. Але Ясь дивився на всіяне зірками небо, часом говорив щось кумедне, всі сміялися, і радість, як сонце, осявала обличчя. Нарешті Ясь сів біля матері, меншенькі сестрички позалазили до нього на коліна, обняли за шию, а він ніжно пригортав їх до себе, лоскотав і гойдав. В кімнаті задзвенів дитячий сміх.

Та от почав бити годинник, і органістова жінка, підводячись, мовила:

— Ну, ми тут теревенимо, а тобі спати час! Адже вдосвіта треба виїжджати.

— Треба, треба, мамусю! Боже, який короткий був день,— жалібно зітхнув Ясь.

У Ягусі серце стислося так боляче, що сльози самі ринули з очей.

— Але скоро канікули,— провадив далі Ясь.— І ксьондз-регент обіцяє мене відпустити на якийсь час, якщо наш ксьондз йому напише.

— Напише, не турбуйся, вже я його вблагаю! — сказала мати, починаючи стелити йому постіль на канапі проти вікна. Всі допомагали їй, і навіть сам органіст зі сміхом приніс якусь посудину й поставив під канапу.

Сім'я довго прощалася з Ясем, а найдовше мати — вона з плачем пригортала його до грудей і цілувала.

— Спи солодко, синку, спи, моя дитино!

— Ось тільки прокажу молитву і одразу ж ляжу, матусю.

Нарешті всі розійшлися.

Ягуся бачила, як у сусідній кімнаті ходили навшпиньки, тихо, щоб не грюкнути, зачиняли вікна. Незабаром весь дім онімів, щоб не тривожити Яся.

Вона теж хотіла була йти додому, вже навіть ступнула крок, але щось наче тримало її за ноги, і вона не могла рушити з місця. Ще міцніше притулилася спиною до тину, ще більше зіщулилась і стояла, мов заворожена, не зводячи очей з цього освітленого відчиненого вікна.

Ясь трохи почитав якусь грубу книжку, потім уклякнув біля вікна, перехрестився, склав руки і, піднявши очі до неба, став пошепки молитися.

Була вже глупа ніч, незглибинна тиша обіймала світ, у височині мигтіли зорі, запашний подув линув з полів, шепотілося часом листя й співав якийсь птах.

У Ягусі серце калатало, мов шалене, горіли очі, горіли уста, руки самі тяглися до Яся, і, хоч вона вся скулилась, її проймав дивний,

непереможний трепет. Вона несвідомо так притиснулася до тину, що затріщали жердини.

Ясь вистромив з вікна голову, подивився навколо й знову почав молитися.

А з Ягусею діялось щось незрозуміле: такий вогонь пробігав по тілу, що хотілося кричати від цієї солодкої муки. Вона забула, де вона, вона задихалась. Шалений крик спалахував у ній блискавкою, її підхоплював дивний жагучий вихор, буйне жадання напружувало все тіло... Вона вже збиралася наблизитись до його білих рук, стати перед ним на коліна, бачити зблизька його любе обличчя, молитися на нього, мов на чудотворний образ, але, охоплена незрозумілим жахом, не рушила з місця.

— Господи! Господи милосердний! — вихопилося у неї з грудей тихе волання.

Ясь устав, визирнув у вікно і, здавалось, дивлячись просто на неї, гукнув:

— Хто там?

Ягуся на мить завмерла, затаїла подих, серце перестало битися, а потім затьохкало швидко-швидко у щасливому чеканні.

Але Ясь тільки окинув поглядом вулицю і, нічого не побачивши, зачинив вікно, швидко роздягнувся й погасив світло.

Темрява оповила Ягусю, та вона довго ще сиділа, дивлячись на чорне, німе вікно. Холод пронизав її і наче окропив душу срібною росою. Кипіння крові вгамувалося, по тілу розлилося почуття невимовного блаженства. Зійшла на неї урочиста тиша, схожа на задуму квітів перед сходом сонця, і вона стала молитися. В цій молитві не було слів — тільки дивна солодкість захвату, святий порив душі, незбагненна радість пробудженого весняного дня, блаженні сльози вдячності.

III

— Я піду, Ганусь! — просила Юзька, припавши головою до передньої лави.

— Ну, біжи, задерши хвіст, мов теля! Біжи! — сердито відгукнулася Ганка, піднімаючи очі від чоток.

— Та мене чогось так млоїть усередині, і так голова паморочиться...

— Не заважай, зараз скінчиться...

Ксьондз і справді вже закінчував заупокійну месу по Борині, яку сім'я замовила на восьмий день після його смерті.

Всі найближчі родичі сиділи на бічних лавах, тільки Ягуся з матір'ю стояли на колінах біля самого вівтаря. Чужих не було нікого, крім Агати, вона, стоячи під хорами, вголос проказувала молитву.

В костьолі було тихо, прохолодно й сутінно, лише посеред храму тремтіла велика смуга яскравого світла — це било крізь відчинені двері сонце й осявало навіть амвон.

Органістів племінник Міхал прислужував за обіднею. Він, як завжди, так калатав дзвоником, що у вухах лящало, і, вигукуючи відповіді ксьондзу, водив очима за ластівками, які часом залітали в костьол і з тривожним криком кружляли вгорі.

Від ставу долинало ляскання пранників, за вікнами цвіринькали горобці, а з цвинтаря раз у раз то одна, то друга квочка, голосно квокчучи, приводила в притвор цілий виводок пискливих курчат, і Амброжію доводилося їх виганяти.

Ксьондз скінчив, і всі пішли на цвинтар.

Вони були вже біля дзвіниці, коли Амброжій гукнув:

— Почекайте-но! Його велебність хоче вам щось сказати.

Ксьондз прибіг задиханий, з требником під пахвою, ласкаво мовив, витираючи лисину:

— Хотів вам сказати, любі мої, що ви вчинили по-християнському, замовивши святу месу по небіжчикові! Це дасть полегкість його душі й допоможе їй здобути вічне спасіння. Допоможе, кажу вам!

Він понюхав тютюн, дзвінко чхнув і, витираючи носа, запитав:

— Що, будете сьогодні про поділ говорити?

— Та так уже годиться, щоб на восьмий день...— підтвердили всі.

— Ото ж то! Саме про це я й хотів з вами поговорити. Діліться, але пам'ятайте: щоб усе було мирно й по совісті! Щоб мені не було ніяких сварок і колотнечі, бо картатиму з амвона! Небіжчик у труні перевернеться, якщо ви його кривавицю почнете шматувати, як вовки вівцю. І боронь боже кривдити сиріт! Гжеля далеко, а Юзька ще дурне дитя! Що кому належить, віддати свято все, до копійки! Вже як там він своїм майном не розпорядився, а треба виконати його волю. Може, він, бідолаха,в цю хвилину дивиться на нас і думає: «Людьми їх зробив, господарство їм залишив чимале, то, може, під час поділу не перегризуться, як собаки!» Я завжди тверджу з амвона: все на світі тримається тільки миром та згодою, а колотнечею ніхто ще нічого не добився. Нічого, кажу, крім гріха та страму. І про костьол не забувайте! Покійник був щедрий,— чи на свічки, чи на обідню, чи на інші потреби грошей не шкодував, і через те бог його благословив...

Він довго ще повчав їх; жінки навіть заплакали та з вдячністю обняли його коліна, а Юзька з голосним плачем кинулася цілувати йому руки. Він пригорнув її до себе, і, поцілувавши в голову, сказав ласкаво:

— Не реви, дурненька, господь бог про сиріт дбає.

— І рідний батько не сказав би щиріше! — шепнула розчулена Ганка.

Він, видно, теж був зворушений, бо крадькома витер очі, почастував коваля тютюном і зараз же заговорив про інше:

— Ну як, будуть з паном миритися?

— Будуть. Сьогодні поїхало до нього п'ятеро господарів.

— Ну, хвалити бога! Вже я безкоштовно обідню відправлю з такої нагоди!

— А мені думається, що село повинне вскладку молебень з процесією замовити! Адже це буде, наче нові наділи,— і зовсім задурно!

— В тебе, Міхале, є розум, є! Я вже говорив про тебе з паном. Ну, йдіть з богом і пам'ятайте: щоб мирно все було і по совісті. Та от що, Міхале! — гукнув він уже навздогін ковалеві.— Зайди-но пізніше, оглянь мою бричку, права ресора чогось черкає об вісь.

— Це вона під лазновським ксьондзом так осіла.

Ксьондз вже нічого не відповів, і вони пішли просто додому.

Ягуся йшла позаду всіх і вела матір, яка ледве пленталась, відпочиваючи на кожному кроці.

День був буденний, робочий, і вулиці навколо ставу безлюдні, тільки дітлахи гралися в піску та кури порпалися в розкиданому гної. Було ще рано, але сонце добре припікало — щастя, що вітер прохолоджував повітря. Під його буйним подихом похитувалися сади, рясно всипані почервонілими вишнями, та жито, мов бурхливі хвилі, билося в тини.

Хати стояли порозчинювані навстіж, на тинах провітрювались постелі. Всі, хто тільки міг рухатись, працювали в полі. Дехто ще звозив останнє сіно, і пахощі його солодко лоскотали ніздрі, а на гілках, навислих над дорогою, мов чиїсь висмикнуті бороди, погойдувалися жмутки сіна.

Сім'я йшла мовчки, кожен думав про своє.

Звідкілясь, мабуть, з полів, де підгортали картоплю, долинала пісенька і мчала далі з вітром, невідомо куди. А біля млина вода з плескотом падала на колеса, і якась жінка так била білизну праником, аж луна розлягалася навколо.

— Млин тепер працює не зупиняючись! — зауважила Магда.

— Коли на селі переднівок, у мельника — жнива!

— Цього літа всім важче, ніж будь-коли! Скрізь нужда аж кричить, а в халупників — справжній голод! — зітхнула Ганка.

— Козел з жінкою так і нишпорять по селу. Пильнуйте, а то знову може бути велика крадіжка,— кинув коваль.

— Не мели казна-що! Перебиваються, бідолахи, як можуть! Вчора Козлиха продала каченят органістові, от їм трохи й полегшало.

— Одразу ж проп'ють і це! Я нічого поганого про них не кажу, тільки дивно мені, що пір'я мого селезня, що зник того дня, коли ми батька ховали, Мацюсь знайшов біля їхнього хліва! — сказала Магда.

— А хто тоді поцупив наші постелі? — встряла Юзька.

— Коли ж буде їхній з війтом суд?

— Невідомо ще. Плошка їх підтримає, вже він війту добре сала за шкуру заллє, ось побачите!

— І чого це Плошка так любить носа стромляти в чужі справи!

— Ну, як же — друзів навколо себе гуртує, на війта мітить!

Їм заступив дорогу Янкель, він тягнув за гриву спутаного коня, що хвицав ногами й упирався з усіх сил.

— Насипте йому перцю під хвіст, то він і помчить, мов рисак!

— Смійтеся собі на здоров'я! Стільки мороки з тим конем!

— Набий його соломою, причепи нового хвоста та на ярмарок поведи, може, хто й купить замість корови, бо на коня він уже непридатний,— пожартував Міхал.

І раптом всі зареготали: кінь видерся, помчав до ставу і, не звертаючи уваги на Янкелеві благання й погрози, спокійнісінько зайшов собі у воду.

— От так штукар! Напевно, в циган куплений.

— Поставте йому відро горілки, може, й вийде на берег! — сміялася органістиха, яка доглядала каченят.

Схожі на жовтенькі кульки, каченята плавали у ставку, а на березі, настовбурчивши крила, стривожено квоктала квочка.

— Гарні каченятка, це, певно, ті що ви в Козлової купили? — спитала Ганка.

— Так. І все тікають до ставу. Тась, тась, тась! — кликала вона, кидаючи їм для приманки пшона. Але каченята попливли до того берега, і вона побігла за ними.

— Швидше йдіть, жіното! — квапив коваль.

Коли прийшли до хати, Ганка стала готувати сніданок, а він знову почав обшукувати й кімнати, і двір, не забув навіть картопляних ям, аж поки Ганка, не стримавшись, сказала:

— Оглядаєш, наче пропало щось...

— Не хочу купувати кота в мішку!

— Та ти краще, ніж я, тут усе знаєш! — ущипливо мовила вона, наливаючи каву в кухлики.— Домінікова, Ягусь! Ідіть до нас! — гукнула вона на другу половину.

Посідали за стіл і стали пити каву з хлібом.

Всі мовчали. Кожен не зважувався першим почати розмову про поділ і вагався, оглядаючись на інших. Ганка теж була на диво стримана. Вона частувала всіх, підливаючи кави, і водночас не зводила очей з коваля, а той совався на місці, нишпорив очима по кімнаті і все відкашлювався. Ягуся сиділа похмура і часто зітхала, очі в неї вогко блищали, наче від недавніх сліз. А Домінікова настовбурчилась, мов квочка, і все щось шепотіла доньці. Тільки Юзька, як завжди, цокотіла без упину, пораючись біля печі, де варилася в горщиках картопля.

Всім надокучила тривала мовчанка, і нарешті коваль почав перший:

— Ну, як же буде з поділом?

Ганка здригнулась і, випроставшись, сказала спокійно, видно, вже заздалегідь добре все обміркувавши:

— А як же має бути? Я тут тільки чоловікове добро стережу й нічого вирішувати не маю права. Повернеться Антек, тоді й ділиться.

— Коли ще він повернеться! А так залишатися не може.

— І все-таки залишиться! Могло так бути, поки батько хворіли, значить, може бути і доки Антек не повернеться.

— Не він один спадкоємець!

— Але він найстарший, значить, йому й хазяїном бути після батька!

— Ще чого! У нього такі ж права, як і в інших дітей!

— Що ж, може, і до тебе господарство перейде, якщо так ви з Антеком домовитесь. Сваритися з тобою не буду, тут не мені вирішувати!

— Ягусь! — голосно сказала Домінікова.— Нагадай їм і про себе,

— Навіщо? Вони й самі добре пам'ятають.

Ганка раптом густо почервоніла і, відштовхнувши Лапу, який ліз їй під ноги, процідила крізь зуби:

— Так, свою кривду добре пам'ятаємо!

— Це що за розмови! Тут ідеться про шість моргів, які небіжчик записав на Ягусю, а не про якісь дурні брехні!

— Якщо у вас є запис, ніхто його у вас не видере! — гнівно буркнула Магда, яка сиділа досі мовчки, з дитиною на руках.

— Запис є, у волості написаний, при свідках.

— Всі чекають, то й Ягуся може почекати.

— Звісно, доводиться чекати. А тільки те, що в неї тут своє, вона зараз забере: корову з телям, свиней, гусей...

— Все — спільне, все будемо ділити! — гостро заперечив коваль.

— Ділити! Ще чого! Що вона в посаг принесла, того ніхто в неї відібрати не може! Може б, ви її спідниці та перини теж поділили між собою, га?

— Я жартома сказав, а ви одразу ж в очі кидаєтесь!

— Авжеж! Я тебе наскрізь бачу!

— Ну, що так говорити! Ганка правду сказала, що треба почекати Антека. А зараз я мушу до пана поспішати, мене там чекають.

Коваль устав і, помітивши Мацеїв кожух, який висів у кутку на жердці, став його знімати.

— Він якраз на мене буде.

— Не чіпай, нехай сушиться,— зупинила його Ганка.

— Ну, то ці чоботи віддай. Самі халяви цілі, та й ті вже раз підшиті,— сказав коваль, спритно знімаючи їх з жердки.

— Нічого торкнути не дам! Візьмеш що-небудь, а потім говоритимуть, що я половину господарства розтринькала. Спершу опис треба зробити. Навіть кілка з тину не дозволю рушити, поки начальство на все опису не зробить!

— Опису ще не було, а батькова постіль уже десь поділася!

— Я ж тобі пояснювала, як це сталося. Відразу після його смерті повісили постіль на тину, а вночі хтось її вкрав. Хіба можна було тоді за всім встежити!

— Дивно, що злодій одразу не нагодився.

— То що ж?! Я сама взяла, а тепер брешу, так?!

— Цитьте-но, ви! Тільки без сварок! Залиш Магдусю! Хто украв, нехай йому те полотно на саван буде.

— Сама перина важила майже тридцять фунтів!

— Сказано тобі, заткни пельку! — гримнув коваль на жінку і викликав Ганку надвір, наче для того, щоб оглянути поросят. Вона пішла за ним, але весь час була на сторожі.

— Хочу тобі дещо порадити.

Вона зацікавлено слухала, догадуючись, до чого він хилить.

— Знаєш, треба щоб ти, перш ніж прийдуть опис робити, пригнала б увечері хоч двох корів до мене. Свиню можна дядькові довірити і все, що тільки можна, в людей приховати... Я тобі скажу, де... Про зерно скажеш; коли робитимуть опис, що воно давно Янкелю продане, він охоче підтвердить, якщо йому дати за це з корець. Кобилу мельник візьме, підгодується вона на його пасовиську. А добро різне можна заховати в ямах або в житі. Раджу тобі по щирості. Всі розумні люди так роблять. Ти робила, як віл, тобі по справедливості більше й належить. Ну, і мені з цього даси дещо, зовсім небагато! І нічого не бійся, я тобі в усьому допоможу. Вже я так влаштую, щоб земля за тобою залишилась. Тільки ти мене слухайся, на моїх порадах ще ніхто не програвав... Ну, що скажеш?

— А те скажу, що свого з рук не випущу, а на чуже не зазіхаю! — карбуючи кожне слово, відповіла Ганка, презирливо дивлячись йому в обличчя. Коваль закрутився, наче його дрючком по голові вдарили, зміряв її поглядом і просичав:

— Я б тобі навіть не згадав, як ти спритно батька обікрала...

— Чому ні, згадуй! От я Антекові розповім, він з тобою про твої поради поговорить.

Коваль ледве стримався від прокльонів, тільки плюнув і, швидко виходячи, гукнув у відчинене вікно жінці:

— Магдо, ти тут добре пильнуй, щоб знову злодії чогось не забрали!

Ганка дивилася на нього з глузливим усміхом.

Він побіг, мов опечений, і, зіткнувшись біля воріт з війтихою, довго щось говорив їй, розмахуючи руками.

Війтова жінка принесла якесь казенне повідомлення.

— Це для вас, Ганко, сторож приніс із канцелярії.

— Може, про Антека? — шепнула вона занепокоєно, беручи папірця крізь фартух.

— Ні, здається, про Гжелю. Мого вдома немає, поїхав до повіту, а сторож казав, наче тут написано, що Гжеля ваш помер, чи що...

— Господи милосердний! Матір божа!— скрикнула Юзя, а Магда схопилася з місця.

Всі дивилися на папірець з жахом і безпорадно крутили його в тремтячих руках.

— Може, ти, Ягусю, зумієш розібрати,— попросила Ганка.

Всі з жахом і тривогою оточили Ягусю, але вона після довгих спроб прочитати по складах написане, сказала з досадою:

— Коли не по-нашому написано... нічого не розумію.

— Не для неї написано. Зате дещо інше вона добре вміє...— з викликом просичала війтова жінка.

— Ідіть своєю дорогою і не чіпайте людей, коли вони вас обминають, мов той смердючий кізяк! — пробурчала Домінікова.

Але та, зрадівши нагоді, одразу ж відрубала:

— Інших спиняти вмієте, а чого ж ви донечці своїй не забороните чужих чоловіків приманювати!

— Годі вам, Пйотрова! — втрутилася Ганка, бачачи, до чого це хилиться, але та наче з цепу зірвалася:

— Хоч раз душу розважу! Стільки я через неї горя прийняла, стільки намучилась, що, поки жива, кривди своєї не подарую!

— Ну й гавкай! Ти всіх собак перебрешеш! — буркнула стара досить спокійно, але Ягуся почервоніла, як буряк. Вона палала від сорому і водночас якесь мстиве завзяття закипало у неї в серці. Чимраз вище підносила вона голову і навмисне свердлила війтиху презирливим поглядом, а на губах її блукала ущиплива посмішка.

Дошкулена до живого, війтиха дала собі волю і, навісніючи чимраз більше від зневажливих Ягусиних поглядів, несамовито лаялась, згадуючи всі її гріхи.

— Оскаженіла ти від люті й мелеш хтозна-що,— перебила Домінікова.— А твій чоловік тяжко відповість перед богом за Ягусине нещастя.

— Як же, відповість! Спокусив невинне дитятко! Це дитятко з кожним ладне в кущі залізти.

— Заткни пельку, бо я хоч і сліпа, а знайду твої кудли! — пригрозила стара, стискаючи в руці ціпок.

— Ану, спробуй! Тільки торкни! — з викликом вереснула війтиха.

— Ач розжиріла з чужої кривди, та ще й в'язне до людей, мов реп'ях до собачого хвоста.

— Чим я тебе скривдила? Чим?

— Як посадять твого в тюрму, тоді довідаєшся.

Війтиха підскочила до неї з кулаками, та, на щастя, Ганка встигла її відтягти й гостро гримнула на обох:

— Бійтеся бога, жінки, що це ви розперезалися, наче в корчмі?!

Обидві примовкли, важко дихаючи. У Домінікової навіть сльози ринули з-під пов'язки на очах і струмками потекли по змарнілому обличчю. Але вона перша отямилася, сіла й зітхнула, розводячи руками:

— Господи, будь милостивий до мене, грішної!

Війтиха вискочила з хати, мов опечена, але повернулася з дороги, стромила голову в вікно й закричала Ганці:

— Кажу тобі, вижени з хати цю хвойду! Вижени її, поки не пізно, щоб потім не шкодувати! Ні на годину не залишай її під своєю стріхою, бо інакше ця відьма сама вижене тебе звідси. Послухайся моєї ради, Ганко, не май до неї ні жалю, ні милосердя! Вона тільки й чекає, коли твій чоловік приїде! Ось побачиш, що вона тобі втне!

Вона ще більше перехилилась через підвіконня і, погрожуючи Ягні кулаками, верещала, не тямлячи себе від люті:

— Стривай, чортице, стривай! Не вмру спокійно, до святої сповіді не піду, поки тебе з села кілками не виженуть! До солдатів іди, суко! Там тобі місце, паскудо, там!

Війтиха втекла. У кімнаті стало тихо, наче в могилі.

Домінікова вся тремтіла від стримуваних ридань, Магда колисала дитину, Ганка, глибоко замисливши, дивилася у вогонь.

А Ягуся, хоч на обличчі її ще був зухвалий, лютий вираз і лиха усмішка кривила губи, зблідла, наче полотно. Останні слова поцілили її в самісіньке серце. В неї було таке відчуття, наче сто ножів одразу встромилися в неї, і вся кров ринула з ран. Всі сили її покинули, залишилася тільки невимовна гіркота, такий страшний нелюдський біль, що хотілося битися головою об стіну й кричати не своїм голосом. Але вона перемогла себе і, шарпаючи матір за рукав, гарячково прошепотіла:

— Ходімо звідси, мамо! Ходімо швидше! Тікаймо!

— Авжеж, ходімо. Зовсім я ослабла. Але ти мусиш повернутися сюди й до кінця стерегти своє добро.

— Не залишусь я тут. Так мені все остогидло, що більше не стерпіти! Краще я була б ноги собі поламала, перш ніж увійшла до цієї хати!

— Так погано тобі було з нами? — тихо спитала Ганка.

— Гірше, ніж собаці не цепу! Мабуть, і в пеклі краще!

— Дивно, що ти так довго терпіла. Адже ніг тобі ніхто не зв'язував, могла піти! Не сподівайся — не кланятимуся тобі й не проситиму, щоб залишилась!

— Піду, піду! Згиньте, коли ви такі!

— Мовчи, поки я тобі своєї кривди не кинула у вічі!

— Всі проти мене, все село!

— Живи чесно, ніхто тобі й слова лихого не скаже!

— Годі, Ягусь, адже Ганка тобі не ворог. Годі!

— Нехай і вона пащекує, нехай! Плювати мені на цю брехню! Що я такого зробила? Вкрала? Вбила кого?

— І ти ще смієш запитувати? — здивовано спитала Ганка, зупиняючись перед нею.— Краще не тягни мене за язика, поки я тобі чогось не сказала!

— Кажи, бреши! Мені однаково! — гукала Ягна, чимраз запальніше.

Гнів у ній буяв, як пожежа, вона вже ладна була на все, навіть на найгірше.

У Ганки на очі набігли сльози, спогад про Антекову зраду так боляче шпигонув у серце, що вона ледве спромоглася вимовити:

— А що в тебе з моїм було, га? Ще тебе господь за мене покарає, ось побачиш! Ти Антекові спокою не давала... Бігала за ним, як та сука, як... як...

Ягуся наїжилася, наче вовк, захоплений зненацька й готовий шматувати іклами всіх, хто стане йому на дорозі. Не тямлячи себе від ненависті й жадоби помсти, вона вискочила на середину кімнати і здушеним від люті голосом почала вигукувати слова, що, мов нагаями, шмагали Ганку:

— Це я за ним бігала? Я? Брешеш! Всі знають, що я його гнала від себе! Це він, мов цуценя, скавулів біля моїх дверей, щоб я йому хоч черевик свій показала! Це він мене присилував, обплутав, робив зі мною, дурною, що хотів. А тепер скажу тобі правду,— тільки гляди, щоб ти потім не пошкодувала! Він так мене любив, що й сказати не можна! А ти йому набридла, як старе, смердюче лахміття, по самісіньке горло він був ситий, бідолаха, твоїм коханням, аж відригалося воно йому, мов смердюче сало, він аж плювався, згадуючи про тебе! Ладен був віку собі вкоротити, аби тільки тебе не бачити більше... Ось тобі правда, якщо ти її хотіла! А тепер запам'ятай, що я ще скажу: схочу — то, хоч ти ноги йому цілуватимеш, а віджбурне тебе, мов ганчірку, і за мною побіжить хоч на край світу! Ти це собі затям і зі мною не рівняйся, зрозуміла?

Вона гукала це, вже опанувавши себе, люто й безбоязно, і ніколи ще вона не була така гарна, як у цю хвилину. Навіть мати слухала її з подивом і страхом. Вона здавалася в цю мить зовсім іншою, чужою,— грізна і невблаганна, мов хмара, що сіє грім.

А Ганку її слова приголомшили, вони шмагали її до крові, немилосердно й безжалісно, розтоптали її, мов жалюгідного черв'яка, звалили, мов вражене блискавкою дерево, позбавили сил і пам'яті. Впавши на лаву, вона хапала повітря побілілими губами. Від болю все в ній наче розсипалося в порох, і навіть сльози застигли на попелястому від муки

обличчі. Тяжкі стримувані ридання розривали груди. Вона з жахом дивилася кудись у простір, наче в прірву, що раптово розчахнулася перед нею, і тремтіла, мов билинка, яку вітер жене на погибель.

Ягна вже давно виговорилася й пішла з матір'ю на свою половину. Магда теж пішла, не добившись від Ганки ні слова, навіть Юзя побігла до ставу заганяти каченят, а Ганка все сиділа на одному місці, змертвіла, мов пташка, в якої віднімають пташенят,— ні кричати, ні боронити їх, ні відлетіти вона вже не може і тільки часом затріпоче крильцями й жалібно пискне.

Та от бог зглянувся над нею, дав полегкість змученій душі, і, отямившись, Ганка впала ниць перед образами, вибухнула риданнями й дала обітницю піти на богомілля в Ченстохов, якщо те, що вона почула, виявиться неправдою.

В неї не було ненависті до Ягусі,— лише страх, і, почувши її голос, хрестилась, ніби відганяючи нечистого.

Нарешті вона почала поратися по хазяйству. Руки майже машинально порали роботу, а думки були далеко... Вона й не пам'ятала, як випровадила дітей у сад, як прибрала в хаті і, понасипавши страви в горщики, наказала Юзі швиденько віднести їх у поле.

Залишившись сама й трохи заспокоївшись, Ганка стала пригадувати й обмірковувати кожне Ягнине слово. Вона була жінка розумна й добра і легко забувала образи. Але цього разу самолюбство її було вражене надто сильно, щоб можна було забути. Її раз у раз обсипало приском, серце стискалося від болю, в голові роїлися плани помсти. Але кінець кінцем вона і це перемогла в собі й прошепотіла:

— Звісно, де мені зрівнятися до неї вродою! Але я йому шлюбна дружина й матір його дітей! — До неї повернулися гордість і впевненість у собі.— Якщо й побіжить до неї, то однаково повернеться! Не одружиться ж він з нею! — гірко втішала вона сама себе.

Наближався полудень, сонце стояло над ставом, і спека була така, що земля пекла ноги, а жарке повітря наче з печі віяло. Люди вже йшли з поля, з тополевої дороги разом із хмарою куряви линув рев худоби.

Ганка раптом прийняла рішення. Вона постояла ще, прихилившись до стіни, подумала і, витерши очі, пройшла через сіни, розчинила двері до Ягусиної кімнати й сказала твердо і зовсім спокійно:

— Зараз же забирайся геть!

Ягна схопилася з лави. Довго стояли вони так, міряючи одна одну очима. Нарешті Ганка відступила за поріг і ще раз сказала охриплим голосом:

— Миттю забирайся, бо накажу наймитові тебе викинути. В цю ж мить! — додала вона невблаганно.

Стара кинулась була до неї умовляти, пояснювати, але Ягуся тільки плечима знизала:

— Не говоріть з цим помелом! Відомо, чого їй треба!

Вона дістала зі скрині якийсь папірець.

— Про запис тут ідеться, про ті морги нещасні! На, бери їх, їж! — сказала вона презирливо, жбурляючи папірець Ганці в обличчя.— Щоб ти ними вдавилася!

І, не слухаючи материних заперечень, стала швидко зв'язувати вузли й виносити їх надвір.

У Ганки аж голова запаморочилась, наче хто вдарив її кулаком межи очі, але запис вона підняла й сказала з погрозою:

— Швидше, бо собаками тебе нацькую!

Вона задихалась від подиву: у неї в голові не вкладалось, що це правда. «Цілих шість моргів землі кинула, мов розбитий горщик! Як же це? Може, з глузду з'їхала?»— думала вона, прикипівши очима до Ягни.

А Ягна, не звертаючи на неї уваги, вже знімала із стіни свої образи. Раптом до кімнати влетіла Юзька.

— Корали мені віддайте, вони мої, від матусі залишились!

Ягна почала була знімати корали з шиї, але раптом передумала.

— Ні, не віддам! Мацей мені їх подарував, значить, вони мої.

Юзя зняла такий крик, що Ганці довелося її зацитькувати. А Ягна, глуха до всього, винесла з кімнати свої речі й побігла до Єнджика.

Домінікова вже не суперечила їй, але не відповідала ні Ганці, що заговорювала до неї, ні Юзі, яка все верещала й ніяк не могла вгамуватися. Тільки коли речі поклали на воза, вона підвелася і сказала, погрозивши кулаком:

— Будь проклята! Щоб тебе найгірше лихо не минуло!

Ганка аж похолола, але, пропускаючи ці слова повз вуха, гукнула їм услід:

— Прижене Вітек худобу, то відведе до тебе твою корову. А по решту пришліть кого-небудь увечері.

Ягна з матір'ю вийшли мовчки, звернули на дорогу й пішли понад ставом. Постаті їх відбивалися у воді.

Ганка довго дивилася їм услід. Щось її муляло, але ніколи було міркувати над цим,— наймити вже повертались з поля. Вона заховала запис у скриню, замкнула її і двері до батькової кімнати й почала готувати обід. Але до самого вечора вона була схвильована й мовчазна, навіть якось неохоче слухала підлесливі слова Ягустинки.

— Добре ви зробили, давно вже треба було її вигнати! Зовсім розбестилась, та хто ж їй що зробить, коли стара із ксьондзом запанібрата! Іншу він давно прокляв би з амвона.

— А певне, певне,— згоджувалась Ганка, але йшла собі, щоб не слухати далі. Коли всі, попоївши, знову взялися до роботи, вона покликала Юзьку, і обидві пішли полоти льон, який подекуди так густо заріс свиріпою, що поле здалека здавалося жовтим.

Ганка одразу ж узялася до роботи, але все не могла заспокоїтись — її мучили й жахали погрози Домінікової, а головне — вона боялася, що скаже на все це Антек.

«Нічого, покажу йому запис, одразу повеселішає! От дурна! Шість моргів — це ж майже ціле господарство!»— думала вона, озираючи поля.

— Ганусь, а ми ж зовсім забули за той папірець про Гжелю!

— Правда! Ти поли, Юзю, а я побіжу до ксьондза, щоб прочитав.

Вона навіть рада була піти між люди, почути, що вони говорять про її вчинок.

Прийшовши додому, вона переодяглася, дістала з-за образа папірця і пішла до плебанії. Але ксьондза не застала — він був у полі, де наймити проривали моркву. Ганка побачила його ще здалека: стояв напівроздягнений, у самих штанях і солом'яному брилі. Вона не зважилася підійти ближче, побоюючись, що він, може, про все вже знає і ще нагримає на неї прилюдно, тож повернула до млина, де мельник разом з Матеушем пускав для спроби тартак.

— Мені жінка щойно розказала, як ви мачуху викурили! Ого, на вигляд плисочка, а кігті яструбині! — із сміхом сказав мельник, беручи в Ганки папірця, щоб прочитати. Але, тільки-но глянувши на нього, скрикнув:— Погані вісті! Гжеля ваш утонув! Ще перед великоднем! Пишуть, що речі його ви можете одержати в повітовій канцелярії у воїнського начальника.

— Гжеля помер! Господи помилуй! Такий молодий, здоровий! Адже йому тільки двадцять шостий рік пішов! У жнива мав додому повернутися! Втонув! Господи милосердний! — заголосила Ганка, ламаючи руки. Ця новина її тяжко засмутила.

— Щастить вам! — сказав Матеуш ущипливо.— Тепер іще Юзьку виженіть, і все достанеться вам і ковалеві.

— Ти що? Терезку прогнав, то вже до Ягни мостишся? — огризнулася Ганка, мельник аж вибухнув реготом, а Матеуш став щось пильно майструвати біля пилки.

— Ця не дасть собі в кашу наплювати, не молодиця — вогонь! — сказав мельник їй услід.

Ганка дорогою зайшла до Магди. Та, почувши новину, розплакалась і сказала крізь сльози:

— Воля божа, мої дорогі. Хлопець був, як дуб, таких мало в Ліпцях... Ох, доле людська, доле невблаганна! Сьогодні живий, завтра в землі гниєш! Треба, щоб Міхал поїхав та речі його забрав, навіщо їм пропадати! Як він, бідолаха, додому хотів!

— Все в божій руці! Пам'ятаєш, він раз тонув у ставку, ледве його Клемб урятував? Значить, судилося йому від води загинути.

Потужили, поплакали і розійшлися — кожна мала досить своїх щоденних клопотів, особливо Ганка.

Обидві новини миттю поширилися по селу і, повертаючись смерком з поля, всі тільки про них і говорили. Гжелю, звісно, всі дуже жаліли, а щодо Ягусі — думки розділились: всі жінки, до того ж літні, були на Ганчиному боці і люто нападали на Ягусю, а чоловіки, хоча й несміливо, заступалися за неї, і вже де-не-де доходило до сварок.

Вечір щойно починався, а на селі вже гуло, наче у вулику, кумасі бігали одна до одної погомоніти, перегукувались через тини і садки або, доячи корів на подвір'ї, зачинали розмови з тими, що йшли повз двір. Був чудовий, прохолодний вечір, небо — ніби у тьмяній позолоті, з полів линуло стрекотіння коників, перепілок, а в канавах і болотах сонно кумкали жаби; пісні, вереск дітей, ревище худоби, мекання й іржання, торохтіння возів стояли над селом. І на вулицях, біля ставу — всюди, де зустрічалися люди,— обговорювали те, що трапилося в Борин, та сперечалися про те, з чим повернуться чоловіки від пана.

Матеуш, ідучи з тартака додому, прислухався до того, що говорять, але тільки спльовував, стиха лаявся та обминав балакучих кумась. Проте молодиці, які пащекували біля хати Плошки, так його обурили, що він не витримав і сказав гостро:

— Ганка не мала права її виганяти, Ягна в себе жила. Антекова жінка може за це і в тюрмі відсидіти та ще й заплатити!

Товста, розчервоніла Плошкова загорлала на нього:

— Ганка землі в неї не відбирала! Вона чогось іншого побоюється — адже Антек не сьогодні-завтра має повернутися! Спробуй допильнуй хатнього злодія! Чи, може,по-твоєму, їй треба дивитися на це крізь пальці?

— Е! Знаєте прислів'я: «Грався, а сам за траву тримався!» Мелете, що слина на язик принесе, і не по справедливості, а через заздрість.

Матеуш наче ткнув палкою в осине кубло — так налетіли на нього жінки.

— Чому ж то нам заздрити, га? Чому? Тому, що вона хвойда, розпусниця, що ви бігаєте за нею, наче пси, що всім вам хочеться до неї під перину? Що через неї ганьба на все село?

— Може, через те ви й заздрите їй, чорт вас розбере! Відьми чортові, сонця боїтесь! Була б така, як Магда з корчми, гуляла б іще гірше, то ви б їй усе пробачили, а тим, що вона найкраща від вас усіх, кожна ладна її в ложці води втопити!

Жінки зняли такий вереск, що Матеуш мусив тікати.

— Щоб вам язики повідсихали, відьми чортові! — вилаявся він і, проходячи повз хату Домінікової, зазирнув у відчинене вікно. В хаті горіло світло, але Ягусі він не побачив, а зайти не зважився і, зітхнувши, звернув до своєї хати. Дорогою здибався з Веронкою, що йшла до сестри.

— А я до тебе заходила, Стах уже дерево обтесав і яму викопав, можна пиляти! Коли прийдеш?

— Коли? А може, й зовсім не прийду! Так мені остогидло наше село, що кину все під три чорти й піду світ за очі! — гнівно крикнув Матеуш і, не зупиняючись, пішов далі.

«Видно, щось дуже йому допекло, коли так казиться!»— подумала Веронка, заходячи на подвір'я до Борин.

Ганка прибирала зі стола після вечері, але одразу ж покинула поратись, відвела сестру в куток і стала розповідати все, як було. Веронка ухилилася від розмови про Ягусю, а про Гжелю сказала тільки:

— Якщо він помер, значить, ви його частку поділите між собою.

— Правда. Але я ще про це не думала.

— А коли пан дасть вам землю в обмін за ліс, на кожного припаде уже з піввлуки — адже вас тільки троє! Господи, багатий і з чужої смерті користь має! — гірко зітхнула Веронка.

— Що мені багатство! — заперечила Ганка. Проте, коли всі полягали спати, вона довго ще лічила, зважувала і потай раділа. Ставши потім на коліна, щоб помолитися, вона прошепотіла покірно:

— Якщо він помер — значить, така воля божа! — І щиро помолилася за упокій його душі.

На другий день опівдні до них зайшов Амброжій.

— Куди це ви ходили? — спитала Ганка, розпалюючи вогонь у печі.

— У Козла був. Козлова мене покликала — дитина в них на смерть обварилась, але її вже тільки в труну треба покласти та поховати.

— Котра ж це?

— А та, найменша, яку Козлова навесні привезла з Варшави. Впала в казан з окропом і майже зварилась.

— Щось не щастить у Козлової цим підкидькам!

— Так, не щастить! Вона на цьому не втрачає, їй дадуть грошей на похорон... Але я не з тим до вас прийшов.

Ганка занепокоєно глянула на нього.

— Знаєте, Домінікова поїхала з Ягусею в суд — кажуть, скаргу подавати на вас за те, що дочку вигнали...

— Нехай подає! Що вони мені зроблять?

— Ранком сповідалися, а потім довго говорили з його велебністю. Я, звісно, не підслухував, а дещо чув — п'яте через десяте. Вони на вас скаржились, а ксьондз так розсердився, що аж кулаком махав.

— Ксьондз, а стромляє носа не в своє діло! — гукнула Ганка, проте була така пригнічена цією звісткою, що цілий день ходила розгублена, сповнена тривоги й найгірших передчуттів.

Пізно ввечері біля воріт зупинилася чиясь бричка. Ганка вибігла на вулицю, перелякана й тремтяча. У бричці сидів війт.

— Про Гжелю ви вже знаєте! — почав він.— Що говорити — нещастя, та й годі. Але є в мене для вас і добра новина: сьогодні або найпізніше завтра, повернеться Антек.

— А ви правду кажете,— перепитала, не сміючи вірити, Ганка.

— Війт вам каже, значить, вірте! Мені у волості сказали.

— От і добре, що повернеться, давно час! — мовила вона холодно, наче зовсім не радіючи. Війт помовчав і приязно провадив далі.

— Недобре ви вчинили з Ягусею! Вона вже на вас скаргу подала, вас можуть засудити за насильство, бо не мали права її виганяти, вона у своїй хаті жила! Гарно буде, як Антек повернеться, а вас посадять. Я, звісно, зроблю все, щоб забрати скаргу з суду, але вам по-дружньому раджу: перепросіть Ягну.

Ганка випросталась і сказала гостро:

— Ви за кого ж заступаєтесь: за скривджену чи за свою полюбовницю?

Війт так шмагнув коней батогом, що вони з місця помчали чвалом.

IV

Через усю ту гризоту Ганка цілу ніч очей не склепила. До того ж їй увесь час вчувалися чиїсь кроки то на вулиці, то на подвір'ї, то біля хати. Вона дослухалася, згнітивши серце, але в домі всі міцно спали, навіть діти не плакали. Ніч була глуха, хоч і ясна, зорі зазирали у вікна, час від часу під подувами вітру, що знявся десь опівночі, шелестіли крона дерев.

В хаті було душно, смерділо від каченят, які ночували під ліжком, але Ганці не хотілося вставати й відчиняти вікно. Сон не приходив, перина й подушки пекли, наче розпечене залізо, і вона крутилася з боку на бік. Неспокій чимраз зростав, різні думки, наче мурашки, роїлися в голові. Вона то обливалася гарячим потом, то вся тремтіла і нарешті не маючи сил, щоб подолати страх, схопилася з ліжка і босоніж, у самій сорочці, з сокирою, яка наче сама потрапила під руку, вийшла на подвір'я.

Всі двері були розчинені навстіж, скрізь панувало глибоке мовчання сну. Чути було тільки, як хропів Петрек, простягшись біля стайні, та хрупали й побрязкували вуздечками коні, жуючи сіно. Не прив'язані на ніч корови розбрелися по подвір'ю. Вони лежали, ремигаючи, і, підводячи важкі рогаті голови, втоплювали в Ганку великі чорні таємничі зіниці.

Ганка повернулася до хати, знову лежала з розплющеними очима й тривожно дослухалась. Часом вона ладна була заприсягтися, що чує якісь голоси, віддалені кроки.

«Може, це в когось не сплять і розмовляють»,— силкувалася вона переконати себе. Але тільки-но почали сіріти вікна, встала і, накинувши на плечі Антеків кожух, вийшла.

На ганку, стоячи на одній нозі і заховавши голову під крило, дрімав лелека. На подвір'ї біліли гуси.

Вже виринали з мороку вершини дерев, з них рясно капотіла, шелестіла об листя й трави роса. Повівало свіжою прохолодою.

Поля заснував низький, синявий туман, в ньому де-не-де прозирали найвищі дерева, здіймаючись, мов стовпи чорного диму.

Тьмяно поблискував став, наче величезне око, запнуте більмом. Вільхи шепотілись над ним тихо й тривожно, і все навколо ще спало, оповите сірою непроникною імлою і тишею.

Ганка сіла на призьбі і, прихилившись до стіни, несподівано задрімала. Отямилась вона лише через деякий час, коли все навколо добілілo й далеко на сході розгорялась червона заграва.

«Якщо вони з Рохом вийшли вночі, то от-от мають бути»,— думала вона, поглядаючи на дорогу. Недовгий сон так покріпив її, що вона вже більше не лягала і, щоб не марудитися до сходу сонця, позбирала дитячу білизну й пішла на став прати.

Розвиднялося, незабаром закричав перший півень, а за ним уже й інші залопотіли крильми й почали перегукуватись на все село; тоді заспівали жайворонки, із сутінок, що стелились ще низько над землею, поволі виринали білі стіни, тини й безлюдні, потемнілі від роси дороги.

Ганка прала, не розгинаючись. Раптом неподалік почулися тихі кроки. Вона застигла на місці, причаїлась, мов зляканий трусик, пильно придивляючись навкруги. Якась тінь майнула з подвір'я Бальцерків і, скрáдаючись, шугнула попід деревами.

«Напевно, від Марисі, але хто? — міркувала Ганка, не встигнувши роздивитися, бо тінь зникла, мов крізь землю провалилась.— Така красуня, так пишається своєю вродою, а пускає до себе на ніч парубків! Хто б таке міг подумати!»

Аж тут вона помітила ще одну постать — це мельників наймит пробирався кудись з того кінця села.

«Мабуть, з корчми́, від Магди! Як вовки, блукають ночами! Що діється, господи!»— зітхнула Ганка, але і її несподівано охопила якась млость. Вона кілька разів блаженно потяглась, але холодна вода швидко протверезила її, і вона заспівала тихим, сумним голосом:

Ой зійде, зійде зоря ранкова...

Пісня линула низько по росі, танучи у рожевому сяйві ранку.

На селі вже з брязкотом відчинялися вікна, гупали дерев'яні черевики, лунали голоси.

Ганка порозвішувала на плоті випрану білизну й побігла будити своїх. Але вони так розіспалися, що тільки-но підводилася чиясь голова, то одразу ж знову падала назад на подушку.

Ганка страшенно розсердилась, коли Петрек гукнув їй:

— Бісова душа! Рано ще! До сонця спатиму! — і не рушив з місця.

Діти пхинькали, а Юзька жалібно просила:

— Ще трішечки, Ганусь! Я ж зовсім недавно лягла.

Ганка зацитькала дітей, повиганяла з хліва курей, качок та гусей і,

почекавши ще трохи, вже перед самим сходом сонця, коли небо запалало й заграва залила багрянцем став, зняла такий галас, що довелося всім посхоплюватися з постелей. Вона одразу ж напала на заспаного Вітека, що вештався по подвір'ю, тулячись до кожного рогу, щоб почухатися.

— От як дам тобі чимось твердим, бовдуре, то зараз же мені прокинешся! Ти чого не прив'язав корів до ясел! Хочеш, щоб вони вночі одна одній черева попротикали рогами?

Вітек огризнувся, і вона кинулась до нього, але він, на своє щастя, встиг утекти. Тоді Ганка зайшла в стайню й причепилась до Петрека.

— Коні гризуть зубами порожні ясла, а ти вилежуєшся до сонця!

— Репетуєте, мов сорока на дощ! На все село чути!

— І нехай чують! Нехай знають усі, який ти нероба й лежень! Почекай, повернеться хазяїн, він тобі роги виправить, ось побачиш!

— Юзько! — кричала вона за хвилину вже на другому кінці подвір'я.— У Красулі вим'я тверде, то ти дужче тягни, бо знов половину молока у вим'ї залишиш! Та поспішай, на селі онде вже виганяють корів! Вітеку! Бери сніданок і виганяй худобу! Та гляди — розгубиш овець, як учора, я тобі покажу!

Так порядкувала вона і сама крутилась, мов дзига: кинула курям пригорщу зерна, свиням, що кувікали під хатою, винесла цебро з кормом, теляті, яке відлучили від корови, приготувала пійло, насипала каші каченятам і вигнала їх на став. Вітек дістав штурхана в спину і сніданок у торбу. Вона не забула навіть лелеку, поставила йому на ганку казанок з учорашньою картоплею, і той, обережно підкравшись, встромляв туди дзьоб і ковтав. Ганка була скрізь, про все пам'ятала, всьому давала раду. Тільки-но Вітек погнав корів і овець на пасовисько, вона насіла на Петрека, бо не могла бачити, як він вештається без роботи.

— Вичисти хлів! Коровам уночі жарко від гною, та й брудняться вони, як свині!

Тільки-но сонце виринуло на обрії й глянуло на світ своїм червоним оком, почали сходитись халупниці, що відробляли Ганці за землю, яку вона дала їм під льон і картоплю.

Ганка наказала Юзі чистити картоплю, погодувала груддю немовля і, запнувшись хусткою, сказала:

— Ну, доглядай тут за всім! А якщо повернеться Антек, прибіжи на капустяне поле. Ходімо, молодиці, поки роса й холодок, треба підгорнути капусту, а після сніданку візьмемося за вчорашню роботу.

Вона повела їх за млин, на ще сиві від роси й туману заплавні луки й торфовища. Торфовий грунт угинався під ногами, наче мокрий ремінь, а місцями було так грузько, що доводилося іти манівцями.

У глибоких, мов канави, борознах, стояла заплісняві́ла, вкрита зеленою ряскою вода.

На капустяних полях не було ще нікого, тільки чайки кружляли над грядами та, полюючи на жаб, походжали лелеки. Пахло болотом і аїром, який рясно ріс по краях старих торфяних ям.

— Гарний ранок, та, здається мені, знову спека буде,— сказала одна з жінок.

— Добре, що хоча б вітерець повіває.

— Це зранку, а пізніше він незгірш від сонця сушить.

— Давно не бувало такого посушливого літа! — говорили жінки, підгортаючи капусту на високих грядках.

— Диви, як виросла, вже й качани де-не-де зав'язуються!

— Тільки б черви її не поточили! В посуху вони можуть напасти.

— Можуть. У Волі вже всю поточили!

— А в Модліці капуста вся посохла, довелося наново саджати!

Так вони перемовлялися, розпушуючи землю сапами. Капуста піднялася вже високо, але рясно поросла бур'яном. Молочай сягав до колін, кульбабки й навіть будяки розрослися густо, як ліс.

— От, ніхто його не сіє, нікому воно не потрібне, а родить скрізь! Чому це? — зауважила одна з жінок, обтрушуючи землю з вирваного кущика бур'яну.

— Так само, як і зло. Гріха теж ніхто не сіє, а його на світі повно.

— Бо родючий. Любі ви мої, гріх з людиною живе! Недаремно кажуть: «Де гріх, там і сміх». А ще так: «Якби не гріх, то смерть давно б забрала всіх». Видно, і гріх, і бур'ян на щось та потрібні, якщо їх господь створив! — як завжди, просторікувала Ягустинка.

— Отакої, став би господь зло створювати! Це людина, як свиня, все писком своїм неодмінно спаскудить! — суворо сказала Ганка, і всі замовкли.

Сонце підбилося вже досить високо, і туман помітно порідшав, коли з села почали сходитися на роботу інші жінки.

— Добрі мені полільниці! Чекають, поки роса висохне, щоб ніжки не промочити,— глузувала Ганка.

— Не всі такі працьовиті, як ви!

— Бо не в усякого стільки роботи, скільки в мене! — зітхнула Ганка.

— Ось повернеться чоловік, тоді відпочинете.

— Ні, я обітницю дала: тільки-но він повернеться, у Ченстохов піду, на богомілля. Війт каже, наче він сьогодні додому прийде.

— Війт у волості про все дізнається,— мабуть, це правда. А цього року багато люду збирається до Ченстохова! Навіть органістиха йде. Вона каже, ніби сам ксьондз піде з прочанами.

— А хто ж йому його черево нестиме? — засміялась Ягустинка.— Сам не дотягне — дорога далека! Це він тільки обіцяє, як завжди.

— Я вже двічі була там з прочанами, і щороку ходила б! — зітхнула Філіпка.

— Байдикувати кожен охочий!

— Господи! — із захватом провадила Філіпка, не звертаючи уваги на глузування.— Наче на небо йдеш, так легко й весело в дорозі. А чого тільки не побачиш, чого не наслухаєшся, скільки намолишся! Проходиш якісь там два тижні, а здається, мов на роки позбулася горя і всяких турбот, ніби знову на світ народжуєшся!

Від села, стежкою понад річкою, поміж очеретами і густим молодим вільшняком, бігла до них якась дівчинка. Ганка дивилась, приставивши до очей долоню, але не могла розгледіти, хто це. Тільки зблизька вона впізнала Юзю. Та мчала щодуху і вже здалека гукала, розмахуючи руками:

— Ганусь! Антек повернувся! Ганусь!

Ганка кинула сапу і шарпнулася, мов птах до льоту, але ту ж мить отямилась, опустила підтикану спідницю і, хоча й поривало бігти додому, а серце калатало так, що важко було дихати й говорити, сказала спокійно, мов нічого не сталося:

— Ну, ви працюйте тут самі, а снідати приходьте до хати.

І пішла повагом, не поспішаючи, дорогою розпитуючи про все Юзьку.

Жінки перезиралися, глибоко обурені такою байдужістю.

— Це вона тільки на людях така спокійна, щоб не сміялися з неї, що, мовляв, за чоловіком зголодніла. А я б не стерпіла,— сказала Ягустинка.

— І я теж.

— Аби тільки Антекові не закортіло знову в гречку скочити...

— Ягусі більше не буде, то, може, в нього й пропаде охота.

— Що ти, люба моя! Коли чоловікові спідниця запахне, він за нею на край світу побіжить!

— Ох, правда! Худоба не така охоча до шкоди, як хлоп до гріха...

Вони перемовлялися, сяк-так працюючи, а Ганка тим часом ішла так само неквапливо, навмисне заговорюючи з усіма стрічними, хоча й не відчувала, що каже, не чула, що їй відповідають. В голові була одна думка: «Антек повернувся, чекає на мене!»

— Він з Рохом прийшов? — допитувалася весь час вона.

— З Рохом. Адже я вже вам казала!

— А який він? Який?

— Хіба я знаю? Прийшов і одразу з порога запитує: «А де ж Ганка?» Я сказала й одразу ж помчала по вас. От і все.

— Запитував про мене! Дай тобі боже... Дай тобі...— Ганка задихнулась від радості.

Вона побачила Антека ще здалека — він сидів з Рохом біля хати і, помітивши її, пішов назустріч.

Вона йшла чимраз повільніше, хапаючись по дорозі за тин, бо підгиналися ноги. В неї перехоплювало подих, ридання душили її, в голові стояв якийсь туман, і вона ледве могла вимовити:

— Ти! Ти!..

Сльози затопили решту слів, тремтячих, напоєних радістю.

— Я, Ганусь, я! — Антек міцно, зі щирою ніжністю пригорнув її. А Ганка, припала до нього, не тямлячи себе, і щасливі сльози струмками текли по зблідлому обличчю, губи тремтіли, вона ховалась в його обіймах, мов змучена тугою дитина.

Довго не могла вона вимовити й слова, та й що можна було сказати, як висловити те, що було на серці. Вона ладна була стати перед ним на коліна, змітати пил з його ніг. І тільки зрідка вихоплювалося з серця яке-небудь слово, падаючи, мов важке дорідне зерно, мов запашна квітка щастя, зрошена кров'ю серця. А очі, віддані, повні безмежної любові, лягали до його ніг, як вірні собаки, віддаючись на його волю, на його ласку.

— Схудла ти, Ганусь! — шепнув він, ласкаво погладивши її по щоці.

— Ну, ще б пак... стільки натерпілась, так довго чекала...

— Змучилася жінка на роботі! — докинув Рох.

— Ой, та й ви ж тут! Зовсім про вас забула.— Вона кинулася цілувати йому руки, а Рох сказав жартівливо:

— І не диво, що забула!.. Ну що, обіцяв я тобі його привезти?

— І от маю! Маю! — повторила за ним Ганка і здивовано глянула на чоловіка: його не можна було впізнати. Обличчя побіліло, стало тоншим, і такий він був гарний, дужий, мов якийсь пан.

— Хіба я змінився, що ти так до мене придивляєшся?

— Начебто й не змінився, а все-таки зовсім інший...

— Почекай, ось попрацюю в полі, швидко стану такий, як досі був.

Ганка раптом побігла в кімнату по найменшенького.

— Ти ж його ще не бачив! — гукнула вона, виносячи малого, що аж заходився плачем.— Глянь: схожий на тебе, мов викапаний.

— Гарний парубок! — Антек загорнув його в полу свого каптана і став колисати.

— Рохом його назвали. Пйотрась, ходи й ти до тата! — Вона підсадила старшого, і він, щось лепечучи, став вилазити на батькові коліна. Антек обняв обох з незвичною для нього ніжністю.

— Кровиночки ви мої дорогі, крихітки рідні! Пйотрась он як виріс і вже щось лепече по-своєму.

— Там такий упертий, такий тямущий... Допадеться до батога і давай ляскати ним та гусей заганяти! — Ганка присіла навпочіпки біля них.— Пйотрасю, скажи «тато». Скажи!

Пйотрась сказав і хутко забелькотів щось по-своєму, смикаючи батька за чуба.

— Юзько, а ти чого на мене скоса поглядаєш? Ходи-но сюди!

— Боюся...— соромливо пискнула Юзя.

— Іди ж, дурненька, йди! — Антек ласкаво пригорнув її до себе.— Тепер уже ти мене слухайся в усьому, як тата. Не бійся, кривдити тебе не стану.

Гірко розплакалась Юзя, згадавши батька й брата.

— Як сказав мені війт про Гжелину смерть, то мене ніби хто ломакою по голові полоснув, аж у очах потемніло. Такий був хлопець гарний, такий любий! Хто б міг сподіватися? А я вже прикидав, як ми з ним землю поділимо, і навіть думав, кого йому за жінку візьмемо,— тихо, з таким глибоким болем сказав Антек, що Рох, аби відвернути всіх від сумних думок, гукнув, підводячись:

— Добре вам говорити, а в мене з голоду вже кишки марш грають!

— Господи, зовсім забула! Юзько, спіймай-но тих рудих півників! Ціп, ціп, ціп! А може, спочатку яєчок? Хліба? Свіжий і масло вчорашнє. Повідрубую їм голови й ошпар окропом. Я миттю їх вам зготую... Ач, яка гава! Зовсім забула.

— Півників, Ганусь, залиш на потім, а зготуй щось наше! Мені так міські страви приїлися, що я залюбки з'їм миску борщу з картоплею,— весело сказав Антек,— а для Роха зготуй щось інше.

— Спасибі, мені так само картопля й борщ найсмачніші.

Ганка метнулася до печі, там уже кипіла в горщику картопля. Вона принесла з комори ковбасу для борщу.

— Я для тебе залишила, Антеку, це з того кабанця, що ти наказав заколоти до великодня.

— Ну, ну, кільце чимале, але, дасть бог, упораємось... Роху, а де ж наші гостинці?

Старий передав йому чималий клунок, і Антек почав діставати з нього й роздавати всім подарунки.

— Це тобі, Ганусь! Здасться в дорогу запинатися.— Він подав їй вовняну хустку, точнісінько таку, як в органістової жінки — по чорному червоні і зелені гратки.

— Мені! Не забув, Антеку!— йойкнула вона з незмірною вдячністю.

— Забув би зовсім, якби не Рох, він мені нагадав. І ми з ним удвох усе вибирали й купували.

Накупив він багато: жінці подарував ще черевики й шовкову хустку, блакитну в жовті квіточки. Юзьці — таку ж саму хустку, але зелену, і ще комірець та кілька разків намиста з довгою стрічкою, щоб зав'язувати ззаду, а дітям привіз пряників і глиняних півників. Навіть для Магди відклав набік щось загорнуте в папір, не забув і Вітека та Петрека.

Всі криками захвату зустрічали появу кожного подарунка, роздивлялися їх і так радісно приміряли, що в Ганки сльози побігли по зашарілих щоках, а Юзька раз у раз хитала головою.

Рох усміхався, потираючи руки, а Антек тільки посвистував.

— Ви ці гостинці заробили! Рох розповів мені, як ви тут добре упоралися з господарством. Та ну вас, відчепіться, я не для подяки привіз,— боронився він від жінок, що кинулися обіймати і цілувати його.

— Мені й не снилися такі чудові речі,— крізь сльози бурмотіла Ганка, приміряючи черевики.— Трохи тісні, ноги понабрякали, бо все боса ходжу, та взимку будуть саме враз.

Рох став розпитувати про все, що діється на селі, але Ганка відповідала йому неуважно, готуючи сніданок. Незабаром вона поставила перед ними велику миску картоплі, щедро присмаченої смаженим салом, і не меншу миску борщу, в якому плавало велике кільце ковбаси. Всі накинулися на сніданок.

— Оце так їжа! — весело погукував Антек.— Ковбаса яка запашна! Після неї почуватимеш, що наївся! Бо мене в острозі годували так... матері їхній трясця!

— Ти таки схуднув, заморили тебе голодом.

— Звісно, останні дні я вже зовсім їсти не міг.

— Казали нам дядьки, як там годують — і пес голодний їсти б не став. Правда це?

— Правда, але найгірше те, що доводилося сидіти під замком. Поки холодно було — ще сяк-так. А як стало пригрівати сонечко та запахло землею,— думав, що збожеволію. Воля мені пахла дужче, ніж ця ковбаса. Вже я грати пробував ламати, та перешкодили.

— Правда, що там б'ють? — боязко спитала Ганка.

— Б'ють! Там є такі розбійники, що декого, може, й варто. Але мене й пальцем торкнути не зважувались, нехай би спробував хто — я б йому, падлюці, показав!

— Хто ж тебе, такого моцара, поборе? — радісно підтакувала Ганка, милуючись ним і водячи поглядом за кожним його рухом.

Із сніданком швидко покінчили, Антек і Рох пішли спати до клуні — Ганка вже понаносила їм туди перин і подушок.

— Бійся бога, ми ж тут спаримося зовсім,— засміявся Рох.

Ганка не відповіла нічого, зачинила за ними двері й пішла на город полоти петрушку. Вона раптом відчула дивну слабість. Якусь хвилю оглядалася навкруги і раптом розридалася. Плакала з радощів, плакала, бо сонце пригрівало їй спину, а зелені дерева погойдували гілками у неї над головою, що птахи співали і все навколо квітло й віяло пахощами. На серці в неї було так добре, так тихо і ясно, мов після сповіді, або й ще краще.

— На все воля твоя, господи! — зітхнула вона, підводячи заплакані очі до неба, з невимовною вдячністю за подароване їй щастя.

— Як раптом усе змінилося! — зворушено говорила вона, почуваючи себе так, наче її живою взяли на небо. І весь час, поки Антек і Рох спали, вона ходила навколо клуні й стерегла їхній сон, мов квочка

курчат. Дітей віднесла далі в садок, щоб вони часом не збудили батька криком, з подвір'я повиганяла свиней, качок, курей. Їй було байдуже, що свині риються в молодій картоплі, а кури дзьобають огірки. Забула про все на світі і раз у раз заглядала до клуні.

Нестерпно довго тягнувся день. Ганка місця собі не знаходила. Минув час сніданку, минув обід, а вони все спали! Ганка всіх вирядила в поле, навіть не думаючи, як там без неї упораються з роботою, а сама ходила між клунею і хатою та вартувала.

Сто разів виймала вона подарунки, приміряла їх і обдивлялася, вигукуючи:

— Ну, в кого ще такий добрий і турботливий чоловік? В кого?

Кінець кінцем вона побігла в село і всім, кого зустрічала, вже здалека гукала:

— Знаєте, а мій повернувся! Спить оце зараз у клуні.

І сміялись її очі, сміялося обличчя, вона вся сяяла щастям. Жінки аж дивувалися:

— Зачарував її той розбишака, чи що? Зовсім здуріла!

— Тепер знову почне чванитись та кирпу гнути, ось побачите!

— Дарма, як тільки Антек візьметься за колишнє, з неї одразу ж пиха злетить! — шепотілися молодиці.

Ганка, звісно, не чула тих розмов. Повернувшись додому, вона стала поспіхом готувати смачний обід, але, почувши гелготіння гусей на ставку, вибігла й стала жбурляти в них каменями, щоб угамувати, і через це мало не посварилася з мельничихою.

Щойно Ганка послала людям, що працювали в полі, обід, як і Антек з Рохом вийшли з клуні. Вона подала їм обід біля хати, в холодку, поставила навіть горілку й пиво, а після обіду — піврешета стиглих вишень, які взяла у ксьондзової економки.

— Обід — просто як на весіллі! — жартував Рох.

— Хазяїн повернувся, хіба ж це не свято? — відповіла Ганка. Вона весь час прислужувала їм, а сама їла дуже мало.

Одразу після обіду Рох пішов у село, пообіцявши, що прийде ввечері, а вона несміливо запитала чоловіка:

— Хочеш оглянути господарство?

— Хочу. Свято скінчилося, треба братися до роботи! Боже мій, мені й на думку не спадало, що я так швидко господарюватиму на батьковій землі!

Він зітхнув і пішов за Ганкою. Передусім вона повела його до стайні, де форкало троє коней, а в загорожі вибрикувало лоша, потім у порожній корівник, потім у клуню й до сінника, де лежало свіже сіно. Він зайшов навіть у хліви й під повітку, де зберігався всякий реманент.

— Бричку треба буде в клуню закотити, тут вона зовсім розсохнеться.

— Скільки разів я наказувала Петрекові! Та що вдієш, як він не слухає!

Вона стала скликати поросят і птицю, щоб похвалитися перед Антеком великим приплодом, а потім докладно розповіла про польові роботи, де що посіяно й скільки. При цьому вона допитливо зазирала йому в очі, а Антек слухав і все запам'ятовував, лише інколи запитуючи про щось, і під кінець сказав:

— Ніяк не віриться, що ти сама з усім упоралась!

— Для тебе я й більше могла б зробити! — шепнула вона палко, страшенно зрадівши його похвалі.

— Молодець ти в мене, Ганусь, молодець! Я й не сподівався, що ти така!

— Треба було, то я рук не жаліла.

Антек обійшов навіть сад, де рясніли напівдостиглі вишні, і грядки цибулі, петрушки, капустяної розсади.

Коли вони поверталися до хати, Антек, проходячи повз батькову половину, зазирнув у відчинене вікно.

— А де ж Ягна? — Він здивовано оглядав порожню кімнату.

— Та де ж? У матері. Вигнала я її! — твердо відповіла Ганка, підводячи на нього очі.

Антек зморщив брови, трохи подумав і, закурюючи цигарку, сказав спокійно, наче знехотя:

— Домінікова — люта собака, вона нам цього не попустить без суду.

— Кажуть, вона вже вчора їздила позов подавати.

— Від позову до вироку ще далеко. Але треба буде гарненько все обміркувати, щоб вона нам чогось не витворила.

Ганка розповіла, через що все сталося, звісно, багато чого замовчуючи, Антек не перебивав її, не запитував ні про що, тільки слухав, хмурячи брови й блискаючи очима, а коли вона подала йому запис, глузливо мовив:

— Він тільки того й вартий, щоб за клуню з ним сходити.

— Таж це той самий, який батько їй дали!

— Ціна йому грош ламаний! Якби вона в нотаріуса підписала, що від землі відмовляється, тоді інша річ. А цей папірець вона для сміху кинула!

Він знизав плечима, взяв на руки Пйотрася і пішов до перелазу.

— Піду гляну на поля й повернуся! — кинув він через плече Ганці, і вона залишилася вдома, хоч їй дуже хотілося піти з ним. Проходячи повз оборіг, нещодавно поставлений і повний сіна, Антек спідлоба глянув на нього.

— Матеуш його поставив, самої соломи на покрівлю три копиці пішло! — гукнула йому вслід Ганка, стоячи за перелазом.

— Добре, добре,— буркнув Антек без особливого зацікавлення. Минувши картопляне поле, він пішов межею.

Цього року ближні поля були майже всі під озиминою, і тому Антек дорогою зустрічав небагато людей, а зустрічаючи когось, швидко вітався і йшов далі. Проте чим далі, тим повільніше він ступав — важко було нести Пйотрася та й розімлів він якось від гарячого, без жодного навіть повіву вітерця, повітря. Він то зупинявся, то сідав, весь час придивляючись мало не до кожної смужки землі.

— Йой-йой! Свиріпа льон глушить! — вигукнув він, зупинившись біля поля, блакитного від квітучого льону, але рясно поросłого жовтою свиріпою.— Купила засмічене насіння і не провіяла!

Постояв він біля ячменю —ріденький, припалений сонцем, він ледь пробивався з осоту, ромашки й кінського щавлю.

— В мокру землю посіяли! Ріллю, наче свиня порила! Щоб того поганця скрючило за таку роботу! А заборонував як! Скрізь пирій...

Він аж плюнув спересердя і вийшов на величезне поле жита, що, виблискуючи на сонці, як море, хвилювало біля його ніг, схилялося шелестливим важким колоссям. Тут Антек зрадів від щирого серця: жито виросло чудове, стебло було міцне, колосся — мов батоги.

— Росте, як ліс! Це тато сіяли! І в пана кращого жита не побачиш!

Він вилущив колосок. Зерно було дорідне, важке, але ще м'яке. «Тижнів за два вже й косити можна, тільки б градом не побило!»

Але найдовше милувався Антек пшеницею. Хоч вона й росла нерівно, де рідше, де густіше, але на темних, лискучих стеблах уже пишалися кошлаті, великі колоски.

— Місцями загуста, та росте добре. Хоч і на пагорку, а нітрохи її не спалило! Золото, не пшениця!

Він ішов далі, неквапливо підіймаючись схилом пагорка, на якому височіла чорна стіна лісу. Село залишилось позаду, потонувши в садах на дні улоговини, тільки став іскрився у просвітах між хатами та де-не-де зблискували на сонці шибки вікон. Десь біля кладовища косили конюшину, мов сині блискавиці, поблискували в повітрі коси. В інших місцях рябіли спідниці жінок, на вузьких перелогах паслися табуни білих гусей. За селом, на зелених картопляних полях, мов мурашки, снували люди, а ще вище, в неосяжній далечині, маячили інші села, поодинокі хати, дерева, схилені над шляхами, широкі поля, і все це наче потопало у збуреній блакитній воді.

Глибока тиша стояла над полями, розпечене повітря сліпило очі і дихало жаром; в його білястому тремтячому полум'ї тільки коли-неколи пролітав лелека, важко змахуючи ослаблими крильми, чи, пороззявлявши дзьоби, летіли змучені спекою ворони.

Невидимі жайворонки співали у високому мерехтливому чистому небі, де-не-де, мов заблукана вівця, посувалася біла хмарка.

А в полях, перекидаючись, як п'яний, кружляв сухий, гарячий вітер. Часом зривався з посвистом, полохаючи птахів, або, причаївшись, раптово налітав на ниви, баламутив їх, шарпав і знову кудись мчав, а розхвильовані ниви ще довго шепотілися, наче скаржились на шибеника.

Антек зупинився на перелозі під лісом і знову спалахнув гнівом.

— Досі не орано! Коні стоять без роботи, гній прієе на купі, а йому хоч би що! Бісова душа! — вилаявся він, прямуючи попід лісом до хреста на тополевій дорозі!

Він стомився, у голові гупало, в горло набилося куряви. Присів під хрестом, у затінку беріз, поклав сплячого Пйотрася на свій каптан і, витираючи піт, замислено задивився у далечінь.

Сонце вже хилилося до лісу, і перші несміливі тіні поповзли з-під дерев на ниви. Ліс щось тихо бурмотів, похитуючи верхівками дерев, що пломеніли на сонці, а густі зарості ліщини й осик тремтіли, мов у пропасниці. Завзято стукотіли дятли, десь далеко скрекотіли сороки, часом поміж замшілими дубами, мов згорнута у клубок веселка, шмигляла бджолоїдка.

Раптом над лісом злетів яструб, покружляв над полями, якусь хвилю ширяв у повітрі, а тоді блискавкою упав униз, в жито.

Антек кинувся на допомогу, та було вже пізно: хмарою полетіло пір'я, розбійник зник, жалібно закричали куріпки, і якесь перелякане зайченя помчало наосліп, тільки хвостом біліло здалека.

— Ач підстеріг, грабіжник проклятий! — пробурчав Антек, знову сідаючи в затінку.

Він прикрив дитині личко, бо над ним надокучливо дзижчали бджоли і без упину гудів волохатий джміль.

— Що ж, колись і яструбу треба поживитися. Такий уже порядок у світі.

Згадалося йому, як ще недавно він поривався на волю, на ці поля, як серце його краялось у невимовній тузі.

— Змучили вони мене, підлі! — пробурчав він і враз занімів, бо зовсім поруч нього перепілки боязко висунули голівки з жита, перегукуючись по-своєму. Але вони зараз же злякано заховались, бо ціла зграя горобців впала на берези, з беріз злетіла на землю, несамовито цвірінькаючи, штовхаючись, заводячи бійки і сварки. Раптом і горобці принишкли, поприпадали до землі: яструб знову кружляв над полем, та так низько, що тінь його бігла по землі.

«Ага, налякав він вас, крикуни! Точнісінько так буває з людьми: страхом більше зробиш, ніж упрохуванням»,— міркував Антек.

На стежці поряд з'явилися плисочки, стріпуючи хвостиками, вони

стрибали зовсім близько, та коли Антек поворухнув рукою, перелетіли за канаву.

— От дурні! Мало не спіймав одну для Пйотрася!

Повиходили з лісу ворони і, походжаючи по борознах, клювали, що натраплять, але, відчувши людину, стали, перехиляючи голівки й поглядаючи на нього, обережно кружляли навколо, підскакуючи чимраз ближче і роззявляючи розбійницькі хижі дзьоби.

— Мною не поживитесь! — Антек жбурнув у них грудкою, і вони зникли тихо, мов злодії.

Та через те, що він сидів, мов заціпенілий, задивившись на навколишній світ і всім єством своїм услухаючись в його голоси, всякі живі створіння почали нахабно лізти на нього: мурашки повзали по спині, метелики раз у раз сідали на голову, сонечка шукали чогось на обличчі, а зелені жирні осельні поспіхом вилазили на чоботи. Лісові пташки щось щебетали в нього над головою, вискочивши з лісу, вивірка задерла рудий хвіст, замисливши на мить, чи не стрибнути на Антека. А він нічого не помічав, увесь поринувши душею в щось, що віяло з цих неосяжних земних просторів і сповнювало його п'янкою, невимовною радістю.

Здавалося йому, наче він разом із вітром кружляє по полях, поблискує з м'яким, вологим руном трави, біжить із струмком по гарячих пісках серед просякнутих пахощами сіна лук. З птахами високо над землею летів він і, сповнений незбагненних сил, гукав до сонця; потім знову ставав шелестом полів, колиханням лісів, навальною силою всякого зростання й могуттям святої землі, що родить у радощах і веселості.

Він осягав не тільки те, що можна бачити й чути, відчувати на дотик і розуміти, але й те, недосяжне для людського розуму, що деякі серця прозирають лише в хвилину смерті, що терзає людину все життя і вабить у невідоме, викликає блаженні сльози або навалюється на неї кам'яною брилою невситимої туги.

Все це промчало повз нього, мов хмари,— не встигав він усвідомити одне, як уже приходило інше, ще більш невловиме.

Він не спав, але сон сипав йому маком в очі і вів за собою кудись над землею, в країну чудес, і душа його линула в казкові сади, у сповнені щастя райські простори.

Чоловік він був жорсткий, не схильний до чутливості, але в ці чудові хвилини ладен був припасти до землі, торкнутися до неї гарячими устами, обняти весь улюблений світ.

«Видно, мене так від повітря розбирає!»— боронився він, протираючи очі кулаком і хмурячи брови. Та хіба міг він здолати себе, задушити радість життя, що розгорілась яскравим полум'ям?

Адже він був знову на землі батьків і дідів, серед своїх — отож не диво, що радість сповнювала його, і кожне биття серця могутньо і пе-

реможно лунало на весь світ: «Я знову тут! І тут залишусь!» Він увесь напружився, готовий вступити у це нове життя, яке пройшов уже його батько, пройшли діди й прадіди, він так само, як вони, підставляв плечі, щоб узяти на себе тягар щоденної праці й нести його невтомно і безстрашно, аж поки Пйотрась у свою чергу не заступить його.

«Так уже воно має бути! Молодий за старим, син за батьком, завжди, поки на це твоя воля, господи милосердний»,— думав він суворо.

Підпер руками обважнілу голову, але вона хилилася чимраз нижче під тягарем усяких думок і спогадів, і голос, суворий і караючий, голос сумління, говорив йому гірку, болючу правду, а він покірно схилявся, визнаючи всі свої гріхи й провини. Тяжка була йому ця сповідь, нелегко було каятись, але він поборов гордість, поборов у собі самолюбство й пиху, безжально й тверезо зважив усе своє життя. Кожен свій вчинок зрозумів він тепер до кінця, розбирав його, судив сам себе і виносив суворий вирок.

«Дурний я був — от що! На світі все має йти своїм порядком. Так, мудро говорив батько: «Коли всі їдуть в один бік, лихо тому, хто з воза впаде,— потрапить під колеса! Коня пішки не доженеш». Так, видно, кожній людині доводиться до всього доходити своїм розумом! І багатьом це дорого коштує!»— сумно міркував Антек, і гірка усмішка блукала у нього на губах.

Від лісу долинув стук калатал і рев худоби, що поверталася додому.

Антек підняв Пйотрася й пішов узбіччям тополевої дороги, пропускаючи череду, що верталась з лісових пасовиськ.

Курява здіймалася з-під копит і хмарою линула вище тополь. У цьому почервонілому від вечірнього проміння тумані похитувались великі рогаті голови, вівці час від часу збивалися докупи — їх зганяли собаки, не даючи звернути в придорожнє жито. Рохкали під ударами батогів свині, телята з муканням шукали загублених матерів. Кілька пастухів їхали верхи, інші йшли пішки, ляскаючи батогами, перемовляючись та погукуючи. Іноді хтось заспівував пісню так голосно, що озивалася луна.

Всі вони вже обігнали Антека, коли його побачив Вітек і підбіг привітатися й поцілувати руку.

— А ти он як виріс! — ласкаво сказав йому Антек.

— Виріс, правда: ті штани, що мені дали восени, вже до колін!

— Не журись, господиня дасть тобі нові. А що, коровам на вигоні трави вистачає?

— Де там! Уся вигоріла! Якби господиня не давала їм удома сіна, в них молоко зовсім пропало б... Дайте-но мені Пйотрася, я його трохи покатаю на коні!

— Не можна, може не втриматися і впасти!

— Та хіба мало я його катав! Я ж буду його тримати, не бійтеся! Дайте, малому аж кортить на коня сісти!

Він узяв Пйотрася й посадив на стару шкапу, яка чвалала, похнюпивши голову. Хлопчик вчепився рученятами в гриву і, молотячи коня голими п'ятами по боках, радісно погукував.

— Ач, який молодець! Синок ти мій любий! — прошепотів Антек, він звернув у поле і межами пішов до шляху, який тягнувся за клунями.

Сонце щойно зайшло, і небо було золоте, а місцями блідо-зелене. Вітер ущух, колосся важко хилилося до землі, в поле по вечірній росі долинав із села гамір і віддалений спів.

Антек пішов поволі, наче схиляючись під тягарем спогадів — думав про Ягусю, бачив перед собою її блакитні очі й блискучі зуби між пухкими червоними губами, які дихали, здавалося, так близько, що він навіть здригався і зупинявся. Вона стояла перед ним, мов жива, і він протирав очі, гнав її з пам'яті, але вона, мов на злість, ішла поруч, пригорнувшись, як бувало, і так само, як тоді, віяло від неї палкою пристрастю, від якої кров шугала йому в голову.

«А може й добре, що Ганка вигнала її з дому! Мов скабка, сидить вона в мені, мов болюча скабка... Ну, що було, того не повернеш!»— Він зітхнув, дивуючись, чому так боляче стискається серце.

«Ні, не можна! — гостро сказав він собі, випростуючись.— Минулося собаче весілля!»

Він увійшов уже на своє подвір'я — там було людно й гамірно, всі докінчували звичайні вечірні роботи. Юзька доїла біля хліва корів і пискливо виспівувала, а Ганка біля хати місила тісто на галушки.

Антек поговорив з Петреком, коли той напував коней, і зайшов на батькову половину. За ним одразу ж прибігла туди Ганка.

— Треба буде все поприбирати, і перейдемо сюди. Вапно у нас є?

— Є, я на ярмарку купила. Завтра ж покличу Стаха, він побілить. Звісно, тут нам вигідніше буде!

Антек зазирав у всі кутки, про щось міркуючи.

— У полі був? — спитала Ганка несміливо.

— Був. Усе добре, Ганусь, я й сам би краще не розпорядився.

Вона густо зашарілася від радості.

— Тільки Петрек оцей — йому свині пасти, а не поле обробляти! Паскудник!

— Хіба я не бачу? Я навіть розпитувала вже про нового наймита.

— Дарма, я його швидко до рук приберу, а як не слухатиметься — вижену під усі чотири вітри!

Ганка хотіла ще щось сказати, але, почувши крик дітей, побігла до них, а Антек вийшов на подвір'я. Він пильно оглядав усе, і обличчя в нього було таке суворе, що хоч він лише коли-не-коли кидав якесь слово, Петрек аж терпнув від страху. А Вітек блукав десь за хлівом, щоб не навертатися господареві на очі.

Юзька доїла вже третю корову і співала дедалі голосніше:

Стій, Сивулю, не брикай!
Молочка мені давай!

— Горлаєш, наче з тебе шкуру деруть,— нагримав на неї Антек.

Юзька замовкла. Але вона була дівчинка горда і вперта і зараз же заспівала знову, тільки вже тихше і наче боязко:

Вже тебе і мати просить
Молочка нам дати досить.
Стій, Сивулю, стій!

— Ти б перестала горлати — хазяїн удома! — суворо сказала їй Ганка, яка принесла пійло для останньої корови.— Хутко, хутко він усіх вас примусить слухатись!

Антек узяв у неї з рук цебро і, підставляючи його корові, сказав із сміхом:

— Горлай, Юзю, горлай! Пацюки з хати швидше повтікають.

— Що схочу, те й робитиму! — зухвало відповіла Юзька, та коли вони відійшли, відразу принишкла і тільки поглядала скоса на брата та шморгала носом.

Ганка поралася біля свиней, тягаючи їм важкі цебра з кормом, але Антек пожалів її й сказав:

— Нехай хлопці носять, тобі, я бачу, не під силу. От почекай, візьму тобі наймичку, бо Ягустинка допоможе стільки, як кіт наплаче. Де це вона сьогодні?

— До дітей побігла, хоче з ними миритися. Авжеж, наймичка була б потрібна, та витрати великі! Я й сама, звісно, можу впоратись, але, як хочеш, твоя воля! — Вона мало не цілувала йому руки від надмірної вдячності, але тільки сказала весело:

— А тоді можна було б і гусей більше розвести та ще одного кабанця відгодувати на продаж!

— Господарі ми тепер, то треба робити все як годиться в господарів, як за батька й діда! — помовчавши, сказав Антек.

Після вечері вийшов посидіти біля хати. Стали сходитися знайомі й друзі, вітались, раділи його поверненню. Прийшли Матеуш і Гжеля, Стах Плошка, Клемб із сином, двоюрідний Антеків брат Адам та інші.

— Чекали ми тебе, мов каня дощу,— мовив Гжеля.

— Що вдієш, тримали мене й тримали! Ніяк видертися було від цих вовків.

Всі посідали на призьбі, у темряві, тільки Рох сидів під вікном, у широкій смузі світла, що падала з кімнати в садок.

Вечір був теплий, тихий і зоряний, між деревами поблискували світлячки. Часом плескотів став, наче зітхав, і скрізь біля хат сиділи люди, розкошуючи прохолодою.

Антек став розпитувати про всяку всячину, але Рох перебив його:

— А знаєте, начальство наказало не пізніше як за два тижні скликати збори й затвердити школу.

— Нам що до цього, нехай батьки вирішують! — вихопився був Стах Плошка, але Гжеля напався на нього:

— Це найлегше — звалювати все на батьків, а самому вилежуватись догори черева! У нас на селі через те таке й діється, що молодим до всього байдуже.

— Нехай віддадуть мені господарство, тоді я буду всім клопотатися.

Спалахнула завзята суперечка, але втрутився Антек:

— Нічого й казати — школа в Ліпцях потрібна! Але не така, яку начальство нам нав'язує. На цю не можна давати ні гроша.

Його підтримав Рох і став підмовляти селян не давати грошей на школу.

— Ви ухвалите платити по злотому, а потім вам по карбованцю накажуть доплатити... Пам'ятаєте, як тоді було, коли будинок для суду будували? Там дехто добре поживився вашими грішми, чимале черево відростив.

— Вже я подбаю, щоб громада грошей не дала! — шепнув Гжеля Рохові, підсівши до нього. А Рох відвів його вбік, передав якісь книжки й листки і тихо, серйозно пояснював йому щось.

Інші поговорили ще про те, про се, але якось мляво. Навіть Матеуш був сьогодні невеселий, говорив мало й уважно придивлявся до Антека.

Збиралися вже розходитись,— адже завтра треба було вдосвіта стати до роботи — аж тут прибіг коваль. Він щойно повернувся з маєтку і лаяв селян на всі заставки.

— Що це тебе знову вкусило? — визирнувши з вікна, спитала Ганка.

— Соромно казати, які бовдури наші хлопи! Пан з ними, як з людьми, говорить, як з господарями, а вони, мов ті хлопчиська, що гусей пасуть. Вже домовилися з паном, і всі, здавалося,згодні були, а як довелося підписувати — то один чухає голову і бурмоче: «А я знаю...», другий каже: «Я в своєї жінки спитаю», третій починає канючити, щоб йому ще сусідню луку дали. Що з таким людом удієш? Пан так розсердився, що й слухати не хоче про те, щоб миритися. Наказав навіть не пускати ліпецької худоби в ліс пастися, а хто пожене її туди, того штрафувати.

Несподівана звістка стривожила всіх. Лаяли винних, сперечалися між собою дедалі дужче. Нарешті Матеуш сказав сумно:

— А все через те, що люди в нас темні, дурні, мов барани, і нікому їх напоумити.

— Хіба мало Міхал розтлумачував кожному?

— Що Міхал! Він своєї вигоди пантрує і з паном завжди заодно — от люд йому й не вірить. Слухати слухають, а йти за ним не хочуть.

Коваль схопився і став запально доводити, що він дбає тільки про село і ладен навіть своїм поступитися, аби тільки допомогти селянам помиритися з поміщиком.

— Хоч у костьолі присягай — і тоді тобі не повірять! — буркнув Матеуш.

— Ну, то нехай хтось інший спробує, побачимо, чи зуміє! — гукнув коваль.

— Ясна річ, за це має взятися хтось інший.

— Але хто? Може, ксьондз? Або мельник?..— залунали насмішкуваті голоси.

— Хто? Антек Борина! А якщо й він не напоумить наших старих, то треба тоді плюнути на всю цю затію.

— Та ви що? Хто мене послухає? — зніяковіло пробурмотів Антек.

— Розуму тобі не позичати, на селі ти тепер перший господар — всі тебе послухають.

— Правда! Правильно! Тільки ти! Підемо за тобою! — загомоніли навколо. Ковалеві, видно, це не сподобалось, він занепокоєно крутився, смикав вуса і глумливо усміхнувся, коли Антек сказав:

— Ну, гаразд, не святі горщики ліплять, можу і я спробувати. Днями поговоримо про це.

Стали розходитись, але кожен окремо відкликав Антека вбік, умовляв, обіцяв іти за ним, а Клемб сказав йому:

— Над людом завжди хтось повинен верховодити, у кого і розум є, і сила, і чесність.

— І хто, коли потрібно буде, зуміє палицею ребра полічити! — із сміхом підхопив Матеуш.

Незабаром усі розійшлись, і на призьбі біля вікна залишились тільки коваль і Антек. Рох, стоячи навколішки, молився на ганку.

Обидва довго сиділи мовчки, заглибившись у свої думки, чути було тільки, як у кімнаті ходить Ганка. Вона витріпала постіль, наділа чисті пошивки, довго, наче перед великим святом, милася, потім розчісувала біля вікна коси і дедалі нетерплячіше позирала на чоловіка й на коваля. Вона наставила вуха, коли коваль почав тихо умовляти Антека не братися за це діло, запевняючи, що селяни його слухатися не будуть, а пан проти нього.

— Неправда! Він за нього поручився в суді! — гукнула Ганка у вікно.

— Якщо ти краще знаєш, тоді давайте говорити про щось інше! — коваль був лихий, як чорт.

Антек устав, сонно потягуючись.

— Одне скажу тобі наостанку: випустили тебе до суду, хіба не так? А ти встряєш у чуже діло, ще не знаючи, що про тебе вирішать.

Антек знову сів і так глибоко замислився, що коваль, не дочекавшися відповіді, пішов додому.

Ганка крутилася біля вікна й раз у раз поглядала на чоловіка, але він не помічав її. Нарешті вона сказала несміливо і благально:

— Ходім, Антосю, спати час... Ти ж сьогодні дуже втомився...

— Іду, Ганусь, іду.— Він важко підвівся.

Ганка почала швидко роздягатись, шепочучи молитву тремтячими губами.

«А що, коли мене в Сибір зашлють?»— думав Антек, заходячи до хати.

V

— Петреку, принеси-но дров! — гукнула Ганка з порога. Вона була розпатлана і вся в борошні — місила хліб.

В печі вже буяв вогонь. Ганка то розгортала жар, то виробляла хлібини й виносила їх на дошці на ганок, щоб швидше сходили. Вона поспішала, бо тісто вже вилазило з великої діжі, прикритої періною.

— Юзько, підкинь дров у піч, черінь ще зовсім не нагрівся!

Але Юзьки не було в хаті, а Петрек не квапився виконати наказ,— він надворі накладав гній на воза, прибивав вилами і спокійнісінько розмовляв із сліпим жебраком, що сидів під клунею й крутив із соломи перевесла.

Був полудень, і сонце припікало так, що на стінах виступала живиця. Земля пекла ноги, навіть рухатися було важко. Гедзі з голосним дзижчанням кружляли над возом, а коні шарпалися,аж рвалися посторонки, боронячись від їхніх укусів.

Подвір'я ніби сповите було сонною гнітючою спекою, пронизаною гострим запахом гною. Навіть птахи замовкли в саду, кури лежали під тином, як мертві, а поросята, кувікаючи, порозлягалися в грязюці біля колодязя. Дід раз у раз чхав від різкого смороду.

— На здоров'я, дідусю!

— Еге! Це тобі не ладан! Хоч я й звик, а засвербіло в носі, гірше, ніж від тютюну.

— До чого звикнеш, те тобі й до смаку! Так сказав мій унтер, коли на муштрі вперше набив мені пику.

— Ну, і що, звик ти? Хи-хи-хи!

— Ні, де там! Мені швидко набридла така наука! Запопав я це стерво десь у кутку та так причепурив йому пику, що спухла, наче горщик. Він мене більше не чіпав.

— І довго ти служив?

— Цілих п'ять років. Нічим було відкупитися, от і довелося рушницю носити. Спочатку, поки був дурний, попихав мною, хто тільки

хотів, набідувався я... Але потім товариші навчили. Всяко бувало — і вкрадеш, як голодний. А то ще дівка одна — служниця — підгодовувала, бо я обіцяв з нею одружитись. А як дражнили мене, як сміялися з моєї мови та з моєї молитви... Та я кожному ребра полічив — і дали спокій!

— Ач, який богатир!

— Богатир не богатир, а трьох подужаю! — похвастав Петрек з усмішкою.

— І на війні був?

— Як же, з турками воював. Дали ми їм чосу!

— Петреку, де ж дрова? — гукнула знову Ганка.

— А там, де й були! — буркнув Петрек собі під ніс.

— Тебе господиня кличе,— нагадав йому сліпий.

— Ну й нехай кличе. Бачили! Може, ще й посуд мити примусить?

— Глухий ти, чи що? — вибігаючи з хати, зняла крик Ганка.

— Піч топити я до вас не наймався! — гукнув Петрек у відповідь.

Ганка зарепетувала, як несамовита, але хлопець огризався на кожне слово, а дров так і не приніс. Коли ж вона надто вже допекла йому лайкою, він встромив вила у гній і люто гукнув:

— Я вам не Ягуся, мене криком не виженете!

— Побачиш, що я тобі зроблю! Пам'ятатимеш мене! — погрожувала дійнята до живого Ганка, і від роздратування почала так завзято місити тісто, що в хаті знялася хмара борошна й аж з вікон летіла.

А Ганка все сварила зухвальця, то підкидаючи дров у піч, то вибігаючи, щоб глянути на дітей. Вона втомилась від роботи й спеки: в кімнаті нічим було дихати, в сінях теж було не краще — там топилася піч. До того ж мухи, що пообліплювали стіни, страшенно надокучали їй, і вона мало не з плачем відмахувалася від них гілкою. Вся спітніла, роздратована, вона працювала чимраз повільніше.

Вона місила останній заміс, коли Петрек виїжджав з двору.

— Почекай, дам поїсти!

— Тпррр! Давайте! У мене вже від голоду в животі бурчить.

— Хіба ти мало їв за обідом?

— Е... Пісна їжа проходить крізь живіт, як крізь сито.

— Пісна, бачили ви його! Я що, м'ясо тобі маю давати? Я сама по кутках ковбасою не запихаюсь. В інших у переднівок і такого немає. Подивись, як живуть халупники!

Вона винесла йому на ганок глечик кисляку і хлібину.

Петрек жадібно взявся до їжі, але їв не поспішаючи, кидаючи шматочки хліба лелеці, який пришкандибав із саду й стояв біля нього, як пес.

— Кисляк рідкий, сама сироватка,— пробурчав Петрек, трохи вже вгамувавши голод.

— А тобі сметани захотілося? Обійдешся!

Коли він поїв і взяв уже в руки віжки, вона додала ущипливо:

— Наймися до Ягусі, вона тебе салом годуватиме!

— Це вже напевно. Поки вона тут господинею була, ніхто не ходив голодний!

Він шмагнув коней і пішов з двору, підпираючи плечем воза.

Слова його боляче вкололи Ганку, але перш ніж вона встигла відповісти, Петрек був уже за воротями.

Ластівки щебетали під стріхою. Зграя голубів, воркочучи, злетіла на ганок. Ганка зігнала їх і раптом почула з саду рохкання і злякалась, чи не риють свині цибулю, але виявилось, що це сусідська свиня підриває пліт.

— Сунь тільки писок в город, я тобі дам!

Тільки-но вона взялась до роботи, як лелека скочив на ганок і нишком, поглядаючи на неї то одним, то другим оком, став дзьобати сирі хлібини й великими шматками ковтати тісто.

Ганка з криком кинулась до нього. Він тікав, витягнувши шию й поспіхом ковтаючи, а коли вона вже от-от майже догнала його і замахнулась поліняною, він злетів на клуню і довго стояв там і курликав, чистячи дзьоб об солом'яну стріху.

— Стривай, злодюго, я ще тобі ноги попереламую! — сварилася вона, зарівнюючи подзьобані хлібини.

Примчала Юзька, і Ганка зігнала злість на ній.

— Де тебе носить? Вічно гасаєш по селу, мов кіт по стрісі! От скажу Антекові, яка ти роботяща! Вигрібай з печі, швидше!

— Я в Касі Плошкової була. Всі в полі, а їй, бідолашній, навіть води подати нікому.

— А що з нею? Хвора?

— Еге. Мабуть, віспа, бо вона вся червона і вогнем горить.

— От занеси тільки хворобу в хату, я тебе одразу ж у лікарню відвезу!

— Не заражуся, хіба мало я біля хворих сиділа! Хіба забули, як я вас доглядала після пологів?

Юзя все цокотіла, відганяючи мух від тіста, й стала вигрібати жар з печі.

— Треба попоїсти людям в поле віднести,— перебила її Ганка.

— Зараз піду. Антекові яєчню засмажити?

— Засмаж. Тільки сала багато не криши.

— І йому сала шкодуєте?

— Чого це шкодую! Але як буде надто жирно, йому може завадити.

Дівчинці хотілося іти на поле, вона миттю впоралася з роботою, і не встигла ще Ганка затулити заслонкою піч, взяла три глечики молока, хліба у фартушок і побігла.

— Подивися там, може, полотно висохло, а коли назад бігтимеш,

намочи його знову, воно до вечора ще висохне! — гукнула Ганка у вікно, але Юзя була вже за перелазом, і тільки пісенька лунала за нею слідом та в житі мигтіла русява голівка.

На ділянці під лісом халупниці розкидали гній, що його возив Петрек, а Антек заорював.

Глиняста земля, хоч її недавно боронували, вже пересохла й була тверда, скиби репались, наче камені, і коні тягли плуг з такою натугою, що посторонки рвалися.

Антек, що наче приріс до чепіг, орав, забувши про все на світі. Іноді шмагав коней, але частіше поганяв їх тільки прицмокуванням, бо вони зовсім змучилися від важкої роботи і спеки. Твердо і обережно вів він плуг і краяв скибу за скибою, проводячи широкі, прямі борозни. Поле орали під пшеницю.

По борознах походжали ворони, видзьобуючи черв'яків, а гніде лоша, що скубло траву на межі, раз у раз підбігало до матері, добираючись до молока.

— Ач що згадав, сисун! — буркнув Антек, шмагнувши його по ногах. Лоша задерло хвіст і відскочило вбік, а він орав не розгинаючись, часом тільки погукуючи на жінок. Він так втомився, що, коли під'їхав Петрек, люто гукнув на нього:

— Люди чекають, а ти тягнешся, як сміттяр!

— Дорога́ важка, кінь ледве ноги переставляє.

— А чого ти стільки часу стояв під лісом? Думаєш, я не бачив?

— Можете, якщо хочете, подивитися. Піском, як кіт, за собою не загрібаю.

— От язикате стерво! Вйо, стара, вйо!

Але коні були геть зморені, з них шматками падала піна, та і йому, хоч він був у самих полотняних штанях та сорочці, піт заливав очі, руки терпли від напруження. Побачивши Юзьку, він радісно гукнув:

— Саме вчасно прийшла! Ми вже тут ледве дихаємо.

Він доорав смугу до лісу, випряг коней і пустив їх на поросту травою дорогу попід узліссям, а сам приліг у затінку й жадібно став пити молоко просто з горщика. Юзька сиділа поруч і цокотіла, не вгаваючи.

— Відчепися, не потрібні мені твої новини! — пробурчав Антек. Юзька ображено огризнулась і побігла в ліс по ягоди.

Тихо стояв розігрітий, сповнений пахощів, оповитий млою сонячної зливи, ліс. Тільки часом ворушилися зелені зарості, і тоді з хащі віяло пахощами нагрітої живиці, долинали далекі голоси й спів птахів.

Простягшися на траві, Антек курив, неясно, мов крізь туман, бачив він пана, що їхав верхи по полю, і якихось людей з тичками.

Над ним, наче вилиті з міді, височіли сосни-велетні, їхня хистка тінь перебігала по очах, наганяючи дрімоту. Він зовсім уже був задрімав, аж тут на дорозі загуркотів чийсь віз.

«Це органістів наймит на тартак ліс возить»,— подумав Антек, піднявши обважнілу голову, і знову впав на траву, та не заснув, бо поруч хтось гукнув: «Слава Йсу!»

Це халупниці одна за одною виходили з лісу з в'язками хмизу на спинах, а позаду всіх пленталась Ягустинка, зігнувшись під тягарем мало не до землі.

— Відпочиньте, у вас очі вже мало на лоба не лізуть!

Вона сіла поряд, спершись в'язкою об дерево й важко дихаючи.

— Не під силу вам така робота! — сказав Антек співчутливо.

— Авжеж, геть з сил вибилася.

— Петреку, раз коло разу клади гній, раз коло разу! — гукнув Антек наймитові.— А чого ж вам ніхто не допоможе?

Ягустинка тільки скривилась і відвела хворі, почервонілі очі.

— Змарніли ви чогось. І не впізнати вас!

— І кремінь під молотом кришиться,— зітхнула Ягустинка, опустивши голову.— Нужда точить людину швидше, ніж іржа залізо.

— Цього року й господарям тяжко у переднівок.

— Хто саму лободу з висівками їсть, тому ви про те, як бідують господарі, не розповідайте!

— Бійтеся бога, чого ж ви мовчали? Заскочте ввечері, знайдеться ще для вас якийсь корець картоплі. У жнива відробите.

Ягустинка заплакала й не могла вимовити навіть слова подяки.

— А може, Ганка для вас ще щось знайде,— додав Антек ласкаво.

— Якби не Ганка, ми б давно поздихали,— зашепотіла Ягустинка крізь сльози.— Звісно, відроблю, коли тільки скажете, спасибі вам! Що я? Старе сміття, до голоду мені не звикати... А от як малюки мої рідні запищать: «Бабулю, їсти!»— і нічим їм голодні роти заткнути, то, кажу вам, я б руки собі відрубала або вівтар пограбувала та до корчмаря віднесла б, аби тільки їх нагодувати!

— То ви знову з дітьми живете?

— Таж я їхня мати... Як покинути їх у такій біді? Цього літа на них всяке лихо валиться. Корова здохла, картопля погнила, навіть на садіння довелося купувати... А тоді ще й вітер клуню завалив, а невістка після останніх пологів тяжко хворіє, і господарство залишене напризволяще.

— Ще б пак, коли Войтек ваш тільки й винюхує, де горілкою пахне, та до корчми квапиться.

— Випивав він часом з горя, тільки з горя, а відколи одержав у лісі роботу, він до Янкеля й не зазирає,— це вам кожен скаже! — із запалом заступилась за сина Ягустинка.— Біднякові кожну чарочку лічать! Надто вже господь бог розходився!.. І чого так нападатися на одного дурного хлопа! За що? Що він поганого зробив? — бурмотіла вона, запитливо підіймаючи до неба грізні докірливі очі.

— А ви самі хіба мало їх проклинали? — сказав Антек суворо.

— Стане господь бог слухати дурне пащекування! Та якби й став...— у голосі її забриніла тривога.— Адже коли матір навіть і проклинає дітей, в серці вона їм зла не бажає, ні! Чого зопалу не скажеш!

— А що, Войтек віддав уже луку в оренду?

— Мельник поклав був за неї цілу тисячу злотих, та я заборонила здавати. Що тому вовчиську потрапить у пазури, сам чорт у нього не видере! Може, ще хто інший трапиться, у кого гроші є...

— Лука добра, не менш як два укоси на рік! Ех, якби в мене були зайві гроші! — зітхнув Антек, облизуючись, мов кіт на молоко.

— Її ще Мацей хотів купити, бо вона якраз поряд з Ягусиним полем.

Антек здригнувся, почувши це ім'я, й лише за кілька хвилин запитав, ніби знехотя, блукаючи поглядом по далеких полях:

— А що там у Домінікової чути?

Але Ягустинка бачила його наскрізь. Усміх пробіг по її зів'ялих губах, очі заіскрились, і, присунувшись ближче, вона з жалем сказала:

— А що? Пекло, та й годі! В хаті, мов після похорону, аж серце мліє від туги. Нізвідки ні допомоги, ні розради. Вони очі виплакали, чекаючи, поки бог зглянеться над ними. А вже найбільше Ягуся...

І мов пряжу стала розмотувати, розповідаючи про Ягусю, про її нещастя, смутки й самотність. Говорила гаряче, підлещуючись до Антека і силкуючись бодай щось випитати в нього, але він уперто мовчав: його раптом охопила нестерпна туга.

На щастя, повернулася Юзька з повним фартухом чорниць, насипала йому ягід у шапку і, зібравши горщики, чимдуж побігла додому.

А Ягустинка, не дочекавшись від Антека й слова, стала підводитись, стогнучи.

— Почекайте! Петреку, підвези її! — коротко кинув Антек і знову взявся за плуг. Деякий час він терпляче краяв тверду, наче запечену, землю, хилився, як віл у ярмі, весь поринувши в роботу, але туги згнітити не міг. День здавався йому надто довгим, він частенько позирав на сонце і нетерплячим поглядом міряв поле — залишалося ще зорати чималий шмат. І він дедалі більше злостився та, невідомо чому, шмагав коней і гостро погукував на жінок, щоб вони швидше рухались. Щось його так мучило, що не сила вже було стерпіти, а в голові снувалися думки, від яких очі застеляло туманом і плуг чимраз частіше вислизав з рук, зачіпаючи за камені, а під лісом так глибоко угризся під якийсь корінь, що відірвався леміш.

Орати далі було ніяк. Антек поставив плуг на полозки і, запрягши коня, поїхав додому взяти новий плуг.

В хаті нікого не було, все валялося розкидане, запорошене борошном, а Ганка лаялася з кимось у садку.

— Нечупара! Пащекувати — на це в неї є час! — буркнув Антек, виходячи надвір. Там він ще більше розлютився, бо виявилось, що й другий плуг, який він витяг з-під повітки, теж нікуди не годиться. Довго він марудився біля нього та з чимраз більшим роздратуванням дослухався до сварки. Розлючена Ганка гукала:

— Заплати за шкоду, тоді випущу твою свиню, а ні — в суд подам! Заплати за полотно, яке вона навесні подерла, коли білилось на лузі, за пориту картоплю! У мене свідки є! Ач яка хитра, буде свиней на моїм городі випасати! Брешеш! Свого не подарую! А іншим разом і твоїй свині й тобі ноги попереламую!

Ганка верещала, мов несамовита, сусідка теж не мовчала: вони лаялися скільки сили, вимахуючи одна на одну через тин кулаками.

— Ганко! — гукнув Антек, підіймаючи плуг на спину.

Вона прибігла, збуджена, настовбурчена, мов квочка.

— Чого ти верещиш на все село?

— Своє захищаю! Хіба маю дозволити, щоб чужі свині на моєму городі рилися? Стільки шкоди роблять, а мені що — мовчати? Не дочекаються вони цього! — репетувала Ганка, але він гостро перебив її:

— Одягнися! Ходиш, мов якесь опудало.

— Ще чого! Стану я на роботу чепуритися, наче до костьолу.

Він глянув на неї з огидою,— справді мала такий вигляд, наче її щойно витягли з-під ліжка,— і, здвигнувши плечима, пішов до кузні лагодити плуга.

Коваль працював: вже здалека лунали дзвінкі й дужі удари молота, а в кузні гудів вогонь і було гаряче, наче в пеклі. Коли Антек увійшов, Міхал зі своїм помічником кував товсті залізні штаби. Піт заливав його закурене обличчя, але він кував без утоми з якимсь завзяттям.

— Для кого це такі міцні осі?

— Площці для воза. Він возитиме ліс на тартак.

Антек присів на порозі й став крутити цигарку.

Молоти били без упину: раз-два, раз-два; червоне залізо м'якшало під їхніми ударами, ставало, мов тісто, і вони гнули його, як хотіли. Кузня аж двигтіла від гуркоту.

— А ти не хочеш возити? — спитав Міхал, стромивши залізяку у вогонь і надимаючи міхи.

— Та хіба мельник допустить? Він, кажуть, возитиме разом з органістом... і з євреями теж запанібрата.

— Коні в тебе є, наймит однаково байдикує... а платять добре! — спокушав його коваль.

— Звісно, гроші придалися б у жнива, але мельника просити не буду!

— А ти б з купцями поговорив...

— Та я ж їх не знаю... От якби ти за мене поклопотався!

— Якщо просиш, поговорю, ще сьогодні побіжу до них.

Антек швидко відступив за поріг, бо знову загриміли молоти і вогненним дощем сипнули іскри.

— Я зараз прийду, подивлюся тільки, яке дерево возять.

На тартаку кипіла робота. Пилки з глухим дзижчанням розтинали довгі колоди, вирувала, падаючи з коліс у річку, вода, і, клекочучи, мчала в тісних берегах. З возів звалювали важкі, тільки-но пообтісувані сосни — аж земля гула, і шестеро чоловіків обтісували стовбури, а інші складали готові дошки.

Усім керував Матеуш, який устигав скрізь. Він вправно порядкував і пильно стежив за роботою.

Обидва дружньо привіталися.

— А де ж Бартек? — спитав Антек, шукаючи очима серед робітників.

— Надокучили йому Ліпці. Пішов світ за очі.

— І чого це декого носить по світу?.. А роботи в тебе, я бачу, надовго вистачить,— стільки дерева.

— Так, вистачить на рік, а може й більше. Якщо пан з хлопами домовиться, то половину лісу вирубає і продасть.

— А знаєш, на Підліссі сьогодні знову землю розміряли!

— Бо з' паном щодня хтось окремо домовляється! Йолопи, не схотіли нас послухати і всією громадою з ним торгуватися — він тоді б дав більше. А тепер все тихцем, поодинці, аби тільки інших випередити.

— Дехто з людей, наче той віслюк: якщо хочеш, щоб уперед ішов, тягни його за хвіст! Тепер пан у кожного хоч трохи та вирве, бо домовляються кожен сам по собі.

— А ти свою землю одержав?

— Ні, ще не минув строк після батькової смерті, ділитися не можна. Але я собі вже нагледів поле.

На тому березі річки, поміж вільхами, майнуло чиєсь обличчя, і Антекові здалося, що то Ягуся. Розмовляючи з Матеушем, він дедалі схвильованіше вдивлявся у прибережні зарості.

— Спека яка... Треба піти скупатися,— сказав він нарешті і рушив униз берегом, наче шукаючи зручного місця, але, тільки-но його вкрили дерева, кинувся бігцем.

Так, це була вона, ішла з сапою на капустяне поле.

— Ягусю! — покликав Антек, порівнявшися з нею.

Вона швидко озирнулась, упізнавши голос, і, побачивши його серед очерету, зупинилась, не знаючи, що робити, злякана і безпорадна.

— Не впізнала? — палким шепотом мовив Антек і хотів був перейти до неї на той берег, але річка в цьому місці була глибока, хоч завширшки якихось кілька кроків.

— Як же не впізнати? — вона полохливо зиркала на капустяне поле, де червоніли спідниці жінок.

— Де це ти ховаєшся, що тебе ніяк побачити?

— Де? Вигнала мене твоя з хати, то живу в матері.

— От про це я й хотів би поговорити з тобою. Виходь, Ягно, ввечері за цвинтар, скажу тобі щось. Приходь! — просив Антек.

— Еге! Щоб побачив хто! Ні, досить з мене й того, що було! — заперечила вона твердо. Але він так благав, так упрохував, що вона полагіднішала, їй стало шкода його.

— Та що ж ти мені скажеш нового? Навіщо мене кличеш?

— Невже я тобі зовсім чужий став, Ягусь?

— Не чужий, та й не свій! Не в голові мені зараз такі речі...

— Тільки приходь, не пошкодуєш! Боїшся за цвинтар, то приходь за ксьондзів сад. На те місце... пам'ятаєш, Ягусь?

Ягна навіть відвернулась — так спалахнуло її обличчя.

— Не згадуй, соромно!..— Вона геть знітилась.

— Приходь, Ягусь, я хоч і до півночі чекатиму.

— Чекай...— Вона раптом повернулась до нього спиною і побігла в поле.

Антек жадібно дивився їй услід, і така жага спалахнула в ньому, таким вогнем збурилась кров, що він ладен був бігти й оволодіти нею на очах у всіх... Ледве опанував себе.

«Ні, це мене від спеки так розібрало!»— подумав Антек, швидко роздягаючись, щоб скупатися в річці.

Трохи прохолодившись, він став міркувати:

«Людина безсила! Її, як вітер кострицю, бозна-куди занести може!»

Йому стало соромно, він озирнувся навкруги, чи не бачив його хто з Ягною, і став згадувати все, що йому про неї розповідали.

«Ось яка ти, ягідко, ось яка!»— думав він із зневагою і ніби з жахом, але одразу ж зупинився під якимсь деревом, заплющивши очі, бо перед ним, як жива, стояла Ягна в усій своїй чарівній вроді.

— Іншої такої в усьому світі немає! — зойкнув він, і йому страшенно захотілося ще раз побачити її, ще раз обняти, пригорнути до грудей і пити щастя з цих червоних уст, упитися тим солодким медом на смерть...

— Востаннє, Ягусю! Тільки один-єдиний раз іще! — благав він пошепки, наче вона була поруч. Довго потім протирав він очі й оглядався навколо, поки прийшов до тями.

Пішов знову до кузні. Міхал був сам і вже узявся лагодити його плуг.

— А витримає твій віз таку вагу? — спитав він.

— Аби було що класти!

— Якщо я обіцяв, то так і буде!

Антек почав писати на дверях крейдою та обчислювати.

— Я ще до жнив зароблю триста злотих! — мовив він радісно.

— Якраз вистачило б на твою справу в суді! — недбало кинув коваль.

Антек одразу ж насупився, очі в нього похмуро блиснули.

— Та мені ще справа! Як згадаю, все з рук падає, і навіть жити не хочеться.

— Воно й не диво... Одного я зрозуміти не можу: чому ти ніякого порятунку не шукаєш?

— Що ж я можу зробити?

— А зробити щось треба! Невже під ніж іти, мов теля до різника?

— Головою муру не проб'єш! — Антек сумно зітхнув.

Міхал завзято кував, а Антека обсіли тривожні, болючі думки. Він навіть змінювався на обличчі, часом схоплювався з місця і безпорадно оглядався на всі боки. А коваль дав йому вдосталь намучитись, нишком стежачи за ним хитрими очима, і нарешті сказав тихо:

— От Казимєж з Модліци зумів урятуватися...

— Це той, що втік до Америки?

— Той самий. Розумний, шельма, пронюхав, що на нього чекає...

— Та хіба довели, що він убив стражника?

— Він не чекав, поки доведуть! Хіба він дурний, щоб у тюрмі гнити.

— Йому легко було втекти — нежонатий!

— Кому рятуватися треба, той ні на що не зважає. Я тебе не умовлятиму, щоб ти не подумав, наче маю в цьому свій розрахунок. Я тільки пояснюю тобі, як робили інші. А ти роби як знаєш. От повернувся ж на свята з тюрми Войтек Гайда. Десять років — ще не все життя, можна витримати.

— Десять років! Господи! — простогнав Антек, хапаючись за голову.

— Так, саме стільки він відбув на каторзі. Чималий час!

— Я ладен все стерпіти, тільки не тюрму. Господи, тільки кілька місяців просидів, а мало не збожеволів!

— А за якихось три тижні був би ти вже за морем — от нехай Янкель скаже.

— Так далеко їхати... Все покинути, залишити дім, дітей... землю, село, і в таку далеч... назавжди! — з жахом белькотів Антек.

— Стільки людей поїхало туди з власної волі, і нікому на думку не спадає повертатися в тутешній рай.

— Мені навіть подумати про це страшно!

— А ти подивися на Войтека та послухай, що він розповідає про каторгу, тобі ще страшніше стане. Чоловікові несповна сорок років, а він увесь посивів, згорбився, кров'ю кашляє і ледве ноги волочить. От-от богові душу віддасть... Але що там говорити — у тебе свій розум є, сам розміркуєш.

Коваль вчасно замовк, розуміючи, що посіяв тривогу в Антековому серці, а решту зробить час. Він уже заздалегідь радів наслідкам і, полагодивши плуг, сказав весело:

— Ну, тепер побіжу до купців, а ти рихтуй назавтра воза — возитимеш ліс. Не суши голови тим судом! Що буде, те буде, а буде те, що бог дасть! Увечері зайду до тебе.

Але Антекові не так легко було забути цю розмову. Він проковтнув дружні поради коваля, мов риба гачок з приманкою, і тепер цей гачок розривав йому нутрощі, не давав дихати. Тягар болючих думок наліг на нього, він ледве ступав, ніби його спутали.

— Десять років! Десять років,— бурмотів він, ціпеніючи від жаху.

Смеркало, люди поверталися з поля, на подвір'ї знялася метушня. Вітек пригнав череду, і жінки готувалися доїти, поралися біля худоби, в селі чути було вечірній гомін і верещання дітей, що купалися в ставку.

Антек викотив воза за клуню, щоб оглянути й приготувати на ранок, але після розмови з ковалем йому нічого не хотілося робити, і він гукнув Петрекові, що напував біля криниці коней:

— Нашмаруй воза та подивись, щоб був справний, від завтра возитимеш дерево на тартак.

Петрек сердито вилаявся — йому не до смаку була така робота.

— Заткни пельку й роби, що тобі наказують! Ганусь, дай коням три мірки вівса, а ти, Петреку, принеси їм конюшини з поля, нехай підгодуються.

Ганка спробувала його розпитати, але він буркнув у відповідь щось незрозуміле і, покрутившись на подвір'ї, пішов до Матеуша, з яким вони тепер були великі приятелі.

Матеуш щойно повернувся з роботи і, сидячи на призьбі, їв кисляк, щоб трохи прохолодитися.

Звідкілясь, здається з саду, долинав тихий, жалібний плач.

— Це хто там реве?

— Настуся. Ніяк не втямлю, що з ними робити. Оклик був, весілля призначене на неділю, а Домінікова вчора переказала солтисом, що господарство все на неї записане, і вона Шимекові не дасть смужки землі і в хату його не пустить. І зробить так неодмінно — знаю я те собаче поріддя!

— А Шимек що на це?

— Шимек? Як сів уранці в саду, так і досі сидить, мов пень, і навіть Настусі ні слова не відповідає. Я вже боюся, щоб не збожеволів.

— Шимеку! — гукнув він у сад.— Іди-но сюди! Борина прийшов, може, він що-небудь порадить.

Шимек з'явився за хвилину і сів на призьбі, ні з ким не вітаючись. Він за цей час схуд, висох, мов осикова дошка. Але очі його горіли, на змарнілім обличчі був вираз твердої рішучості.

— Ну, що ж ти надумав? — лагідно спитав Матеуш.

— А те, що візьму сокиру й зарубаю її, як собаку.

— Ну, ці дурниці залиш для корчми!

— Богом клянусь, уб'ю! А що ж мені робити, що? Землю батькову вона мені не віддає, з хати жене і грішми мою частку сплатити не хоче. Що ж мені робити? Де я, сирота, подінусь, де? Щоб рідна мати так сина кривдила! — простогнав Шимек, витираючи рукавом сльози, але відразу ж схопився і гукнув:— Не відступлюся від свого, грім тебе побий! У тюрмі згнию, а їй не подарую!

Його заспокоїли, та він сидів похмурий і такий лихий, що навіть не відповідав на плаксивий шепіт Настусі. Матеуш і Антек стали радитися, як би йому допомогти, але нічого не могли надумати — хіба Домінікову приборкаєш? Нарешті Настуся відвела брата вбік і стала щось йому говорити.

— Диви-но! Жінка, а як мудро розміркувала! — радісно скрикнув Матеуш, повертаючись на місце.— Вона каже, що треба купити в пана на Підліссі моргів шість землі на виплат. Що, добре надумала? А матері можна дулю показати, нехай казиться...

— Звісно, порада добра, не гірша всякої іншої, а тільки гроші де?

— У Настки є тисяча злотих, на завдаток вистачить.

— Ну, а де ж хата, худоба, реманент, зерно для посіву?

— Де? А ось тут! Тут! — несподівано гукнув Шимек, схопившись і простягаючи вперед стиснуті кулаки.

— Гм... Сказати легко, та чи подужаєш? — недовірливо буркнув Антек.

— Дайте тільки землю, тоді побачите! — сказав Шимек твердо.

— Ну, тоді нічого й міркувати. Іди до пана й купуй.

— Почекай, Антеку, треба з думками зібратись.

— Побачите, як я дам собі раду! — швидко заговорив Шимек.— Хто в матері орав? Хто сіяв? Хто жав? Тільки я! Погано, чи що, поля обробляв? Хіба я нероба якийсь? Нехай усе село скаже, нехай мати посвідчить! Дайте тільки землю, допоможіть, брати рідні, а я за це до самої смерті вам вдячний буду. Допоможіть тільки, люди добрі! Підтримайте! — казав він, то сміючись, то плачучи, наче сп'янілий від радісної надії.

Коли він трохи заспокоївся, всі гуртом почали обмірковувати цей задум.

— Тільки б пан згодився дати на виплат,— зітхнула Настка.

— Ми з Матеушем поручимося за Шимека, тоді, думаю, дасть.

Настуся була так зворушена Антековою добрістю, що мало не кинулась цілувати йому руки.

— Я сам чимало горя зазнав, тож розумію, як воно іншим! — промовив Антек тихо й підвівся, збираючись іти. Вже зовсім стемніло, тільки небо ще яснішло та на заході догоряла вечірня заграва.

Антек постояв біля ставу, вагаючись, куди йти,— і за хвилину рушив додому.

Але йшов він поволі, наче з примусу, й весь час зупинявся поговорити із знайомими. На вулиці було повно людей, бігали діти. З-за тинів дзвеніли пісні, десь гелготіли злякані гуси, біля млина верещали, купаючись, хлоп'ята, на тому березі ставу лаялись якісь жінки, десь пронизливо вищала сопілка.

Хоч Антек і не поспішав, і залюбки зупинявся дорогою, кінець кінцем він опинився біля своєї хати. Крізь відчинені вікна з хати падало світло, на призьбі плакала дитина, а надворі лунав верескливий Ганчин голос і час від часу чути було, як сердито огризалася Юзька.

Антек знову зупинився, вагаючись, а коли Лапа радісно заскавчав і став кидатись йому на груди, він з несподіваним роздратуванням штурхнув його ногою і повернув назад. Дійшов до стежки, що вела до плебанії, прошмигнув повз будинок органіста так тихо, що навіть собаки його не почули, і вийшов за ксьондзів сад, на широку межу між ксьондзовими та Клембовими полями.

Його вкрила густа тінь рясно порослих тут дерев.

Місячний серп уже повис на потемнілому небі, і зорі мерехтіли чимраз яскравіше. Наставав вечір, росяний, дуже теплий, справжній літній вечір. В житі підпадьомкали перепілки, на далеких луках кричав, наче в бочку, бугай, а над полями стояла запашна тиша.

Ягуся все не йшла. Неподалік від Антека межею походжав у білій сутані, з непокритою головою ксьондз. Він поринув у молитву й наче не помічав, що його коні, які паслися на голім, витоптанім перелозі, перейшли за межу й жадібно скубуть Клембову густу, як ліс, конюшину, що була вже вкрита цвітом.

Ксьондз походжав, бурмотів молитви, позирав на зорі і, час від часу зупиняючись, насторожено дослухався: як тільки з села долинав якийнебудь рух, він поспіхом повертав назад і удавано сердито гукав на коней:

— Куди поліз, Сивко? У Клембову конюшину, га? Бачили ви їх, негідників! Сподобалося чуже? А батогом по ногах не хочете? Ну, кажу, батогом?! — суворо гримав він.

Але коні так смачно хрупали конюшину, що в ксьондза не вистачало духу гнати їх з чужого поля. Він тільки озирався навкруги і стиха бурмотів:

— Ну, вже підживіться трохи, підживіться... Я за це помолюся за Клемба або чимось іншим відплачу йому за шкоду. Ач негідники, як уминають свіжу конюшину!

І знову ходив туди й сюди, бурмотів молитви та вартував, і гадки не маючи, що Антек дивиться на нього, слухає та щодалі схвильованіше чекає на Ягусю.

Минуло чимало часу, і Антекові несподівано спало на думку підійти до ксьондза і порадитися з ним про свої справи.

«Людина він учена, то, може, швидше щось надумає»,— міркував він відходячи в темряві за клуню. Обминувши її, він вже сміливо вийшов на межу і голосно відкашлявся.

Ксьондз, почувши, що хтось іде, закричав на коней:

— Ах ви, шкідники паскудні! Ні на хвилину з очей спускати не можна — зараз у чуже поле залізуть, як свині! Сюди, Каштан! — і, підібравши сутану, побіг виганяти коней.

— Борина, ти? Ну, як справи? — гукнув він, упізнавши Антека.

— А я шукаю вас, ваша велебність, до плебанії заходив...

— От вийшов помолитися й водночас коней доглянути, бо Валек побіг у маєток. Такі вони в мене норовисті, так у шкоду лізуть, що хай бог боронить! Дивись, як у Клемба рясно конюшина зійшла! Це з мого насіння... А в мене вимерзла вся, лише ромен та осот ростуть! — жалібно зітхаючи, говорив ксьондз.

Він сів на камінь.

— Ну, сідай, поговоримо. Гарна година! Десь тижнів за три задзвенять коси!

Антек сів поруч і став, не поспішаючи, розповідати, навіщо прийшов. Ксьондз слухав його уважно, нюхав тютюн, дзвінко чхав і раз у раз погукував на коней:

— А куди? Осліп хіба, не бачиш, що чуже? Ах ти, паскудник!

Антек розповідав щось незв'язно, заникувався і плутав.

— Бачу, в тебе щось на серці. Признайся щиро — полегшає! Кому ж і вилити душу, як не ксьондзові!

Він погладив Антека по голові, почастував тютюном. Той, набравшись сміливості, розповів йому про свої побоювання.

Ксьондз довго міркував над його словами, зітхав і нарешті сказав:

— Я б на тебе за лісника тільки покуту наклав: ти батька захищав, а лісник був негідник і лютеранин,— невелика шкода! Але суд тебе не виправдає. Відсидиш найменше чотири роки. Що тут порадити? Боже мій, і в Америці люди живуть, і з тюрми додому повертаються. Але й одне погане, і друге теж не краще.

Він то наполягав, щоб Антек тікав уже завтра, то радив залишитись і відбути покарання, а кінець кінцем сказав:

— Найпевніше — це покластися на бога й сподіватися його милосердя.

— А мене тим часом закують у кайдани та й поженуть у Сибір.

— З Сибіру багато повертається, я сам знаю не одного...

— А що я після стількох років застану вдома? Хіба жінка сама впорається з господарством? Все пропаде! — безпорадно бурмотів Антек.

— Від щирого серця радий би тобі допомогти, та що я можу... Ось

постривай, відправлю святу месу, щоб господь зглянувся над тобою. Зажени-но мені коней до стайні, пізно вже. Чуєш, пізно, кажу, спати час!

Антек був такий заклопотаний, що, тільки пішовши від ксьондза, згадав про Ягусю й побіг на умовлене місце.

Вона чекала його, причаївшись за клунею.

— Чекаю, чекаю, а тебе нема.

Голос у неї наче трохи охрип від роси.

— Хіба ж я міг одразу піти від ксьондза.— Він хотів її обняти, але вона його відштовхнула.

— Облиш! Не ніжності мені зараз у голові, не милування.

— Я тебе зовсім не впізнаю! — сказав прикро вражений Антек.

— Яка була, така і є!

— Ні, ти не схожа на себе.— Він присунувся ближче.

— Стільки часу ти про мене навіть не згадав, а тепер дивуєшся.

— Вже більше й думати не можна, ніж я про тебе думав, та не міг же я втекти до тебе!

— А я з живим трупом залишилась та з бідою! — Ягна здригнулася, наче від холоду.

— І ні разу тобі на думку не спало відвідати мене — щось інше було у тебе в голові!

— А ти чекав мене, Антосю? Правда, чекав? — прошепотіла вона недовірливо.

— Ще й як чекав! Мов дурень, цілими днями стовбичив біля грат, очі видивляв, щодня чекав тебе.— Він навіть затремтів.

— Господи! А тоді ти мене так вилаяв, отам, за сінником! Та й раніше такий бував сердитий! А коли тебе забирали, ти й не глянув на мене, слівця мені не сказав! Добре пам'ятаю — для всіх ти знайшов лагідне слово, навіть для пса, тільки не для мене! Я вже думала, що збожеволію!

— Я тоді не мав серця на тебе, Ягусь, ні! Але часом так горить душа від муки, що весь світ, здається, знищив би...

Обоє змовкли, стоячи поряд. Місяць світив їм просто в обличчя. Вони важко дихали, охоплені лютим болем спогадів, в очах стигли сльози невимовної туги, гіркого жалю.

— Не так ти мене вітала колись! — сумно сказав Антек.

Ягна раптом розплакалась, голосно й жалібно, мов дитина.

— Як же мені тебе вітати? Як? Мало ти кривдив мене? Зганьбив, знеславив,— люди цькують мене, як собаку...

— Я тебе знеславив? То це через мене? — Антек раптом скипів.

— Ти! Через тебе вигнала мене з дому ця нечупара, це свинське помело! Через тебе я стала посміховиськом для всього села...

— А про війта забула? А про інших? — грізно мовив Антек.

— Все через тебе! Все! — шепотіла Ягна болісно.— Навіщо ти ме-

не присилував? Адже в тебе є жінка! Дурна я була, а ти мене так обплутав, що я світу божого за тобою не бачила! І навіщо ж ти потім покинув мене саму, людям на посміх?

Тут уже й Антек, охоплений гіркотою, засичав крізь стиснуті зуби:

— То це я тобі звелів стати моєю мачухою? Я тебе присилував тягатися з усякими, хто тільки хотів?

— А навіщо ти мені не заборонив? Якби любив, то не давав би мені волі, не покинув би саму, зумів би вберегти від лиха, як роблять інші! — скаржилась Ягна з глибоким, болючим жалем, який остаточно обеззброїв Антека. Злість його раптом зникла, серце затремтіло від ніжності.

— Тихо, Ягусь, тихо, маленька! — шепотів він.

— Я така нещасна, всі мене кривдять, та й ти теж проти мене, як усі! І ти, і ти! — схлипувала вона, припавши головою до стіни.

Він посадив її біля себе і, пригорнувши, став гладити по волоссю, витирати заплакане обличчя, цілувати тремтячі губи й повні сліз очі, ці кохані очі, такі сумні зараз. Він пестив її, голубив, заспокоював, як умів, і вона плакала чимраз тихіше, довірливо пригорнувшись до нього, припавши головою до його грудей, мов до грудей матері, на яких так солодко виплакувати всі смутки й болі.

Але кров уже шугнула Антекові в голову від тепла, яким віяло від неї. Він чимраз палкіше цілував її, чимраз дужче пригортав до себе.

Ягна спочатку не відчувала, до чого йдеться та що з нею діється. Тільки коли вона відчула себе вже зовсім у його владі, коли він став душити її шаленими поцілунками, вона стала вириватися й просити злякано, мало не плачучи:

— Пусти мене, Антеку! Пусти, бога ради! Я закричу!

Та хіба могла вона боротися з ним? Він стискав її так, що подих перехоплювало... Її обсипало жаром і тремтінням.

— В останній раз дозволь! В останній! — благав Антек, задихаючись.

Світ закружляв перед нею, вона наче впала в якусь прірву, а він узяв її, як раніше, в могутньому пориві кохання, і вона віддавалась йому теж, як бувало, в солодкій знемозі, на щастя без міри, на саму смерть...

Як колись! Ісусе! Як колись!

Ніч стояла вся в зорях, місяць був уже на середині неба. Заснули в бездонній тиші поля, світ не дихав, поринувши в непам'ять, у п'янке забуття.

І вони вже нічого не тямили, все зникло у вогні кохання, вічно спраглого й вічно невситимого. Як висохле дерево, вінчаючись із блискавкою, спалахує полум'ям, і вони гинуть разом, а грім співає їм пісню загибелі, так Антека і Ягну спалював якийсь ненаситний вогонь.

Ожило в них давнє кохання, і вони злилися в одне, спалахнувши буйним, веселим полум'ям на одну мить забуття, на єдину хвилину останнього щастя.

Та коли вони знову сіли поруч, щось затьмарило їм душі, і вони вже поглядали одне на одного тривожно, нишком і швидко, з почуттям сорому і каяття відводили очі.

Даремно Антек шукав її уст, які раніше так жадали поцілунків,— Ягуся неприязно відверталась.

Даремно шепотів він їй найніжніші слова, ласкаві прізвиська — вона не відповідала, нерухомо вдивляючись у місяць. І Антек злостився й холонув, охоплений жалем і незрозумілою тугою.

Вони вже не знаходили про що говорити, нудились, і кожне з нетерпінням чекало, щоб інший устав і пішов геть.

В Ягусиному серці все наче вигоріло й розсипалося попелом.

Вона раптом сказала з прихованою злістю:

— Знову мене присилував, як розбійник!

— Та хіба ти не моя, Ягусь, не моя? — він хотів обняти її, але вона з силою відштовхнула його.

— Не твоя і нічия, розумієш? Нічия! — вона знову розплакалась, але Антек більше не втішав і не обіймав її. Помовчавши, він спитав серйозно:

— Ягусь, ти пішла б зі мною на чужину?

— Куди ж це? — Вона підвела на нього заплакані очі.

— А хоч би в Америку! Поїдеш зі мною, Ягусь?

— А що ж ти з жінкою зробиш?

Він схопився, наче його шмагнули батогом.

— Правду питаю. Отрути їй підсиплеш, чи що?

Антек схопив її, пригорнув і, осипаючи жагучими цілунками її обличчя, став просити, умовляти, щоб вона поїхала з ним у далекі краї, де вони залишаться назавжди. Він довго говорив їй про свої задуми, надії, бо схопився раптом за думку втекти з нею, як п'яний хапається за тин, і, як п'яний, швидко говорив щось, охоплений гарячковим збудженням. Ягна вислухала все до кінця і сказала глумливо:

— Присилував ти мене до гріха, то думаєш, що я вже зовсім здуріла і повірю твоїм брехням?

Він клявся їй, що це не брехні, а щира правда, але вона не хотіла навіть слухати і, вирвавшись з його обіймів, сказала ущипливо:

— І не подумаю з тобою їхати. Навіщо? Хіба мені погано самій? — Вона накинула хустку на голову й пильно подивилася навколо.— Пізно, вже треба бігти!

— Куди ти поспішаєш? Ніхто ж тепер удома за тобою не стежить.

— Але тобі вже час... Там Ганка вже перину провітрює й зітхає...

Розлючений її словами, Антек просичав:

— Я ж тобі не згадую, хто там тебе у корчмі дожидає.

— А щоб ти знав — не один буде мене дожидати, хоч би й до ранку, щоб ти знав! Надто вже ти високо несешся! Хіба ти один на світі! — сказала Ягна з глузливим посміхом.

— Та біжи, хоч і до Янкеля! — прохрипів Антек.

Але Ягна не йшла. Вони стояли поряд, важко дихаючи й вороже дивлячись одне на одного, і ніби шукали слів, які ранили б найболючіше.

— Ти кликав мене, хотів щось сказати, то кажи, бо я вже до тебе не вийду!

— Не турбуйся, не покличу...

— Та хоч би й на колінах просив — не вийду!

— Звісно, часу не вистачить — до стількох доводиться тобі щоночі виходити!

— Щоб ти здох, як собака!

Вона побігла полем навпростець.

Антек не кинувся її доганяти, навіть не покликав і тільки дивився, як вона тінню летіла по полю. Коли вона зникла в садках, він протер очі, наче щойно прокинувся, і гірко зітхнув.

— Геть здурів! Господи, куди жінка може завести чоловіка!

Вертався додому, а його пік сором. Він не міг подарувати собі того, що сталося, суворо картав себе й мучився.

Постіль йому постелили в саду, бо в хаті через задуху й мух спати було неможливо.

Але він не міг заснути. Лежав, втопивши очі в далеке мигтіння зірок, дослухаючись до тихої ходи ночі, і все думав про Ягусю.

— Ні з нею, ні без неї! От, лиха година! — вилаявся він тихо. Сумно зітхав, повертався з боку на бік і, скидаючи перину, охолоджував ноги в росяній траві, та сон не йшов і думки про Ягусю не залишали його ні на мить.

В хаті заплакала дитина, і почулося бурмотіння Ганки. Антек підняв голову, але за хвилину все стихло — і знову охопили його ті ж самі думки. Вони проймали його наскрізь, наче запашний весняний подув, хвилювали душу солодкими спогадами. Але він уже не віддавався їм у неволю, ні, він тверезо зважував усе і кінець кінцем урочисто, мов на сповіді, сказав самому собі:

«Цьому треба покласти край! Сором і гріх! Що люди знову скажуть? Я ж батько дітям, господар. Цьому треба покласти край!»

Він так вирішив, але розлучатися з Ягусею було страх як шкода, невимовно шкода!

«Тільки раз дай собі волю,— і так зі злом заприятелюєш, що й смерть не розділить!»— гірко міркував він.

Розвиднялося, небо запиналося сірим саваном, а Антек усе ще не міг заснути. Нарешті білий день зазирнув йому в очі, і Ганка прибігла будити його. Обличчя в Антека було похмуре, але сьогодні він на диво

ласкаво повівся з жінкою і, коли вона розповіла, чого вчора пізно ввечері приходив коваль, провів рукою по її розпатланих косах.

— Ну, коли вже так пощастило, і я возитиму дерево, куплю тобі щось на ярмарку.

Ганка зраділа й стала просити, щоб він купив засклену шафу для посуду, таку, як в органіста.

— А тоді ти скажеш, щоб я купив тобі канапу, таку, як у панів у маєтку! — засміявся Антек, проте обіцяв купити все, що вона просила, і став поспіхом одягатися — робота чекала. Треба було стромляти шию в ярмо, нести тягар щоденної праці.

Він ще раз поговорив з ковалем і одразу ж після сніданку вирядив Петрека возити гній, а сам поїхав парою коней до лісу.

В лісі на порубі кипіла робота. Безліч людей обтісували дерева, зрубані ще взимку. Удари сокир і вищання пилок здалека нагадували невпинне стукотіння дятлів. У високій траві паслася ліпецька худоба й диміли вогнища.

Антек згадав, що діялося тут недавно, і тільки головою похитав, побачивши, як дружно працюють разом ліпецькі селяни й ріпецькі шляхтичі.

— Лихо напоумило їх! І потрібно було все це, га? — сказав він Ягустинчиному синові Войтеку, який обрубував гілки з сосон.

— А хто ж у цьому був винен, як не пан та багаті господарі! — похмуро буркнув Войтек, не полишаючи роботи.

— А найбільше, мабуть, злоба та дурне під'юджування.

Він зупинився на тому місці, де вбив лісника, і злість так здушила йому горло, що він аж вилаявся вголос:

— Стерво, через нього все моє лихо! Якби міг, я б йому ще додав!

Плюнув і взявся до роботи.

Відтоді Антек цілими днями возив дерево на тартак, працював несамовито, наче хотів замордувати себе до смерті, а проте не міг вгамувати думок про Ягусю і про свою злощасну справу в суді.

Якось Матеуш розказав йому, що Шимек купив землю на Підліссі,— пан згодився дати на виплат та ще обіцяв дати соломи й дранки. Весілля відклали, поки Шимек не заведе хоч сяке-таке господарство.

Та що було тепер Антекові до чужих турбот — мало хіба в нього було своїх? До того ж коваль мало не щодня всіляко страхав його судом і обережно, дуже хитро, натякав, що коли буде негайно потрібно, дехто може позичити йому гроші.

Антек уже сто разів ладен був кинути все й тікати, але варт було йому глянути на село, подумати, що він покине все це назавжди, і його поймав жах. Він згоден був на тюрму, на все, що завгодно, аби тільки не це. Проте і про тюрму думав з розпачем.

Від цієї внутрішньої гризоти він змарнів, став похмурий, з усіма поводився суворо й прискіпливо. Ганка просто божеволіла,

марно намагаючись вивідати, що з ним. Спочатку вона запідозрила, що він знову злигався з Ягусею, але очі в неї були пильні, та й Ягустинка, яку вона підгодовувала, стежила за цією парою, й інші підтверджували, що Антек і Ягуся уникають одне одного й ніколи не зустрічаються, отож щодо цього Ганка могла бути спокійна.

Та хоч як вона догоджала чоловікові — і годувала смачно і вчасно, і стежила за чистотою й порядком у хаті, та й у господарстві все йшло так, що краще й бути не може,— Антек був завжди дражливий, похмурий, сварився за кожну дрібницю, і вона ніколи не чула від нього доброго слова.

Найважче почувала себе Ганка тоді, коли він ходив мовчазний, похмурий, мов осіння ніч, і не гнівався, не сварився, а тільки гірко зітхав і йшов на цілий вечір до корчми пити з друзями.

Спитати в нього вона не зважувалась, а Рох присягався, що теж нічого не знає,— старий приходив до них тепер тільки ночувати, а цілими днями блукав по навколишніх селах із своїми книжками і вчив людей молитися серцю Ісусовому,— цю службу божу начальство забороняло правити в костьолах.

Якось увечері вони вечеряли не на ганку, а в хаті, бо після заходу знявся вітер. Раптом на березі загавкала ціла зграя собак. Рох поклав ложку й уважно прислухався.

— Хтось чужий на селі! Треба подивитися.

Він вийшов, але одразу ж повернувся блідий і швидко сказав:

— На дорозі шаблі бряжчать. Якщо питатимуть — я пішов до села.

Вискочив у сад і зник.

Антек пополотнів, як смерть, і схопився з-за стола. Собаки заливалися гавкотом уже на подвір'ї, на ганку загупали важкі кроки.

— Може, це за мною?— стривожено пробурмотів Антек.

Всі помертвіли, побачивши на порозі стражників.

Антек не міг з місця зрушитися і тільки поглядав на відчинені вікна й двері. На щастя, Ганка не розгубилась і спокійно, підсунувши лаву, запросила стражників до столу.

Вони чемно привіталися і одразу напросились на вечерю. Ганка пішла смажити їм яєчню.

— Куди це ви так пізно? — спитав нарешті Антек.

— У службовій справі, і дуже важливій,— відповів урядник, обводячи очима всіх присутніх.

— Певно, злодіїв шукаєте? — провадив Антек далі уже сміливіше й виніс із комори пляшку горілки.

— І злодіїв, і в іншій справі. Випий з нами, господарю!

Він випив. Стражники накинулися на яєчню, тільки ложки стукотіли.

Всі сиділи тихо, мов злякані трусики. Стражники вишкребли миску дочиста, випили ще, і урядник, обтерши вуса, поважно мовив:

— І давно тебе з тюрми випустили, га?

Антек здригнувся.

— Наче ви, пане уряднику, не знаєте?

— А де ж Рох? — несподівано спитав урядник.

— Який Рох? — Антек миттю зрозумів, що не він їм потрібний, і заспокоївся.

— Кажуть, у вас живе якийсь Рох?

— Пан урядник, мабуть, питають про того дідка, що ходить по селу? Справді, його ж Рохом звуть.

Урядник зробив нетерплячий рух і сказав грізно:

— Ти зі мною не жартуй, нам відомо, що він у вас живе!

— А так, він не раз жив у нас, але і в інших теж. Старцює, то де доведеться, там і заночує. Сьогодні в хаті, завтра в хліву, а часом і просто під тином. А навіщо пан урядник про нього питають?

— Так, просто цікавлюсь.

— Хороша людина, води не скаламутить,— втрутилася Ганка.

— Знаємо, хто він такий, знаємо! — багатозначно кинув урядник. Він всіляко намагався випитати в них що-небудь, і тютюном навіть частував, але всі казали одне і те ж. Так нічого й не рознюхавши, урядник підвівся з лави:

— А я кажу, що він живе у вас!

— Може, я в кишеню його заховав? — огризнувся Антек.

— Я тут у службовій справі, це розуміти треба, Борино! — грізно наступав на нього урядник, але одразу ж полагіднішав, одержавши на дорогу півтора десятка яєць і чималу грудку свіжого масла.

Вітек ходив за стражниками назирці і потім розповідав, що вони й до солтиса зайшли, і навіть пробували зазирнути в освітлені вікна інших хат, але собаки так гавкали, що ніяк було щось вистежити, і вони пішли ні з чим.

Ця подія так приголомшила Антека, що, залишившись на самоті з дружиною, він признався їй у тому, що його мучило.

Ганка слухала з тремтячим серцем, не проминувши жодного слова, і тільки наостанку, коли Антек сказав, що їм нічого іншого не залишається, як продати все й тікати звідси, хоч би й до Америки, вона стала перед ним бліда, мов крейда.

— Не поїду й дітей занапастити не дам! А якщо присилуєш, візьму сокиру, дітей зарубаю, а сама — хоч у колодязь! Правду тобі кажу, бог мені свідок! Запам'ятай це собі! — кричала вона, впавши на коліна перед образом, наче присягаючись у храмі божому.

— Цить! То я так тільки сказав.

Вона полегшено зітхнула і мовила вже спокійніше, стримуючи сльози:

— Відбудеш строк і повернешся! Не бійся, з господарством я упораюсь... Ти ще мене не знаєш... Ні смужки землі не пропаде,

з рук не випущу. Господь допоможе, то й це знесу.— Вона тихо заплакала.

Антек довго міркував і нарешті сказав:

— Хай буде, що бог дасть! Почекаємо суду.

Так нічого й не вийшло з хитрих ковалевих підступів.

VI

— Лягай, нарешті, й не заважай спати! — сердито гримнув Матеуш, повертаючись на другий бік.

Шимек приліг на хвилинку, та тільки-но Матеуш знову захропів, він став тихенько вибиратися з засіка; йому здалося, що в клуню, де вони спали, вже пробивається тьмяний світанок.

Навпомацки зібрав він свій інструмент, приготований ще напередодні,і так поспішав, що в нього раз у раз з гуркотом падало щось з рук, і Матеуш крізь сон лаявся.

Надворі було ще темно, але зорі вже зблідли, небо на сході ледь помітно проясніло, і, б'ючи крилами, хрипко кричали перші півні.

Шимек навантажив на тачку все своє добро і, тихенько скрадаючись попід хатою, вийшов до ставка.

Село спало, мов убите, не гавкнув навіть жоден собака, і в тиші, чути було тільки лопотіння води, що просочувалась крізь млинові опусти.

На затінених садами вулицях було ще зовсім темно, лише де-не-де біліла стіна хати та в мороці ледь яснів віддзеркаленням зірок став.

Підходячи до материної хати, Шимек ступав повільніше й насторожено прислухався,— за тином наче хтось ходив: чути було безупинне глухе бурмотіння.

— Хто там? — почувся раптом материн голос. Шимек завмер, не дихаючи, не сміючи поворухнутися. Стара, не дочекавшися відповіді, знову стала ходити туди-сюди.

Шимек бачив її: мов тінь, посувалась вона під деревами, намацуючи дорогу ціпком і півголосом бурмочучи молитву.

«Товчеться уночі, як Марко по пеклу,— подумав Шимек, з жалем зітхнув і тихенько, боязко прослизнув мимо.— А таки гризе її сумління за те, що мене скривдила. Гризе!» — подумки ще раз мозив він з глибоким задоволенням, виходячи на широку, вибоїсту дорогу за млином. Тут він помчав, наче його щось гнало, не звертаючи уваги на ями й каміння.

Зупинився він аж біля хреста, на роздоріжжі, де одна з доріг вела до Підлісся. Було ще надто темно, щоб братися до роботи, і він присів під розп'яттям трохи перепочити й почекати ранку.

— Де поле, де ліс — не побачиш! Саме злодійська година,— бурмо-

тів він, блукаючи поглядом навколо. Земля ще потопала в тьмяній імлі, але на небі дедалі яскравіше розгорялися золотисті смуги світання.

Щоб згаяти час, Шимек почав проказувати молитву, але щоразу, як тільки він торкався рукою зарошеної землі, слова молитви вилітали в нього з голови, і він з насолодою думав про те, що от іде працювати на своїй землі, на своєму господарстві.

«Тепер ти моя, не випущу тебе!»— думав він гордо й радісно. Наче закоханий, у нестямі вдивлявся він палаючими очима в тьмяні сутінки попід лісом, де вже чекали на нього куплені в пана шість моргів.

— Догляну вас, сироти мої дорогі, і вже не залишу, поки живий! — бурмотів Шимек, застібаючи на грудях кожух, бо його проймало холодом. Спершися спиною на хрест, він дивився в прояснілу далечінь, але несподівано його зморив сон, і він захропів.

Вже, мов широко розлиті води, сіріли поля, а сиве від роси жито хвилювало і хльоскало Шимека колоссям, коли він прокинувся і схопився на ноги.

— Білий день, час до роботи! — прошепотів, розминаючи кістки, і вклякнув перед розп'яттям, щоб помолитися. Сьогодні він не бурмотів молитву нашвидку, аби тільки відбутися та позітхати, б'ючи себе в груди. Ні, сьогодні він від щирого серця просив бога допомогти йому, і сльози текли в нього по обличчю.

— Допоможи, господи милосердний! — благав він, обіймаючи Христові ноги та вдивляючись у змучене обличчя на розп'ятті.— Рідна мати мене скривдила, на тебе тільки уповаю, господи! Бо ж тепер я останній бідняк і беруся за тяжку роботу! Грішний я, що й казати, але ти мені допоможи, то я віднесу в костьол гроші на обідню або й на дві! Свічок накуплю, а як розживуся, навіть і балдахін справлю! — просив він, припадаючи губами до хреста. Потім на колінах проповз навколо, покірно поцілував землю і встав, зміцнілий і сповнений снаги.

Він відчував такий приплив сили й бадьорості, що, схопившись за важку тачку, став пхати її. мов пір'ячко, з викликом поглядаючи на Ліпці, які лежали внизу, ще оповиті сутінками, з яких підносилися тільки вежі костьолу, поблискуючи у ранковому промінні золоченим хрестом.

— Побачите! Ого! Побачите! — весело погукував Шимек, ступаючи на свою землю. Вона лежала попід лісом, з одного боку прилягаючи до ліпецьких полів. Але, боже милий, що то була за земля! Клаптик дикого поля, весь у ямах, що залишилися тут після цегельні, у купинах та горах каміння, порослих терном. Коров'як, дикий ромен, кінський щавель буйно порозросталися на пагорках, і тільки де-не-де стирчала крива сосонка, купи вільх та кущі ялівцю, а в балочках і ямах, мов ліс, буяли осока й очерет. Словом, земля була така, що пес би над нею заплакав, і навіть сам пан відраджував Шимека її купувати, але хлопець затявся:

— В самий раз для мене. Я і з такою упораюсь!

Відраджував його й Матеуш, з жахом поглядаючи на цей дикий пустир, де тільки собаки з фільварку справляли свої весілля, але Шимек сказав уперто й рішуче:

— Не відступлюся! Всяка земля добра, коли рук до неї докласти!

І купив її, бо пан продав дешево — по шістдесят карбованців за морг, та ще й обіцяв дати дерева й іншого матеріалу для хати.

— Еге, чого б то я з нею не впорався! — вигукнув Шимек, обводячи свою ділянку жадібним поглядом, і, покинувши тачку, став обходити межі, позначені встромленими в землю гілками.

Ходив поволі, і від великої радості серце било в груди, наче молотком. Він подумки відзначив, що спершу робити, з чого почати, бо ж мав працювати для себе, для Настусі, для майбутнього роду Пачесів, і вже лаштувався, щоб напружити всі сили, накинутися на роботу, як голодний вовк, котрий допався до живого м'яса.

Обійшовши все поле, він став вибирати місце для хати.

«Отут буде найкраще: і село навпроти, і ліс під боком, легше буде з дровами й затишніше взимку».— міркував він і, позначивши каменями місце для чотирьох рогів, скинув кожуха, перехрестився, і, поплювавши в долоні, почав корчувати пні й вирівнювати землю.

День підводився весь золотий, з села долинало мукання корів, що їх гнали на пасовисько, рипіли колодязні журавлі, люди йшли на роботу, й на дорогах торохтіли вози. До Шимека долинали різні голоси, разом з вітерцем, який пустував на нивах. Все було, як щодня. Але Шимек нічого не бачив, не помічав, захоплений працею. Часом він випростував втомлену спину, переводив подих, протирав залиті потом очі і знову припадав до землі, мов ненаситна п'явка, і, своїм звичаєм, розмовляв з усім, що потрапляло йому під руку, наче з чимось живим.

Вивертаючи з землі величезний камінь, він приказував:

— Ну, належався ти тут, відпочив, а тепер маєш мою хату підперти.

А вирубуючи терновий кущ, казав, посміхаючись:

— Не впирайся, дурню! Думає, що я його не подужаю! Еге, залишу тебе, щоб ти тут людям штани шматував...

Замшілим каменям сказав:

— І вас зрушу з місця, тісно тут! Вимощу вами подвір'я біля хліва, як у Борин.

Перепочиваючи, він закоханим поглядом обіймав свою землю і палко шепотів:

— Моя ти, моя! Ніхто тебе в мене не вирве!

І, жаліючи цю бідну, зарослу бур'яном і занехаяну неродючу землю, казав їй ласкаво, наче дитині:

— Зажди трошки, сирітко, оброблю тебе, підживлю, зорю й родитимеш, як інші. Не бійся, догоджу тобі!

Сонце встало над полем і світило йому просто в очі.

— Хвалити бога! — мовив він, мружачись.— Знову, видно, спека буде й посуха, ач яке ти червоне сьогодні!

Незабаром у костьолі задзвенів найменший дзвін, над ліпецькими хатами поволі здіймалися голубі стовпчики диму.

— Добре було б попоїсти зараз, господарю, га? — Він тугіше затягнув пасок.— Та не принесе вже тобі матуся горщик у поле, не принесе!

Він сумно зітхнув.

На полях Підлісся зароїлися люди. Вони, так само, як і Шимек, виходили працювати на щойно придбаній у пана землі. Шимек побачив Стаха Плошку, який орав парою дужих коней.

«Господи, коли ж ти мені хоч одну конячку пошлеш!»— подумав він.

Юзеф Вахнік возив камінь на фундамент для нової хати, Клемб з синами обкопував свою ділянку канавою, а Гжеля, війтів брат, біля самої дороги на перехресті довго щось вимірював тичкою.

«Місце якраз для корчми»,— зауважив Шимек.

Гжеля, позначивши виміряне місце кілками, підійшов до Шимека привітатися.

— Ого! Працюєш ти, бачу, за десятьох! — дивився на нього з подивом Гжеля.

— Доводиться! Що в мене є? Одні штани та пара рук! — буркнув той, не кидаючи роботи. Гжеля надавав йому всяких порад і повернувся на свою ділянку, а після нього підходили й інші, хто — підбадьорити добрим словом, хто — просто викурити цигарку й погомоніти. Шимек відповідав їм чимраз нетерплячіше й кінець кінцем гостро гримнув на Причека:

— Робив би своє діло та й іншим би не заважав! Свято собі влаштували, бісові діти!

І йому вже не заважали.

Сонце здіймалося дедалі вище — було вже над костьолом і котилося нестримно, заливаючи світ сліпучим сяйвом і жаром. Вітер ущух, і ніщо не заважало спеці вкутувати землю хисткою заслоною, у якій хліба купалися, наче у клекотливому окропі.

— Ну, мене не швидко проженеш! — сказав Шимек, звертаючись до сонця, і, побачивши Настусю, яка несла йому сніданок, пішов назустріч.

Він жадібно їв, а Настуся сумно позирала на поле.

— Та хіба на таких каменях і болоті щось уродить?

— Все вродить, от побачиш, і пшениця в тебе буде на пироги.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть!

— Не виїсть, Настусю! Земля у нас є, тепер перечекати легше. Адже цілих шість моргів! — потішав її Шимек, похапцем вишкрібаючи горщик.

— Що ж, землю гризти будемо? А зимувати де?

— Це вже мій клопіт, ти не журись! Я все обміркував і все влаштую.— Він відсунув порожні горнятка, потягнувся, розминаючи кістки, і повів Настусю дивитися ділянку.

— Ось тут стоятиме хата,— пояснював він весело.

— Стоятиме! З болота її зліпиш, як ластівки!

— Ні, з дерева, з гілок, глини й піску — з чого трапиться, аби тільки нам у ній продержатись хоч якийсь там рік, поки на ноги міцніше зіпнемося.

— Гарний маєток ти, я бачу, надумав будувати! — невдоволено пробурчала Настка.

— Краще жити в халупі, аніж у чужій хаті.

— Казала Плошкова, щоб ми в неї зимували. Сама від щирого серця запропонувала нам кімнату.

— Від щирого серця, як же! Це вона хоче матері на злість зробити. Адже вони гризуться, як собаки. Товстуха чортова, не потрібна мені її добрість! Не бійся, Настусю, таку хату тобі збудую, що і вікно буде, і піч, і все, що треба. Богом клянусь, що через три тижні хата буде готова! Руки до кісток зітру, а хата буде!

— Та як же ти її сам поставиш?

— Матеуш обіцяв помогти.

— А може, й мати твоя хоча б чимось нам допоможе? — несміливо спитала Настуся.

— Здохну, а в неї не проситиму! — гукнув Шимек, але, побачивши, що Настка ще більше засмутилась, і сам похмурнів і, коли вони посідали в житі, став жалібно виправдовуватись:

— Та як же це можна, Настусю? Вона ж мене вигнала і тебе лає.

— Боже ти мій, хоч би корівку дала, бо в нас, наче в останніх жебраків, нічого немає, аж страх подумати!

— Буде й корова, Настусь, буде! Я вже одну нагледів.

— Ні хати, ні худоби, нічого! — заплакала Настка, тулячись до нього. Шимек витирав їй очі, гладив по голові, але і йому стало так важко, що він мало не розплакався. Він скочив на ноги, схопив лопату і з удаваним гнівом гримнув на Настку:

— Бійся бога, дівко! Скільки роботи, а ти все скиглиш!

Настуся підвелася, дуже заклопотана й пригнічена.

— Якщо не повмираємо з голоду, то вовки нас з'їдять на цьому пустирі!

Тут уже Шимек розсердився по-справжньому і, беручись до роботи, суворо сказав:

— Якщо будеш ревти та молоти всякі дурниці, залишайся краще у себе вдома.

Настка пригорнулась до нього, намагаючись його задобрити, але він відштовхнув її:

— От знайшла час на пестощі!

Та хоч він іще сердився на неї за бабські розмови, та не встояв проти ласки, і Настуся пішла заспокоєна й навіть весела.

— Господи, і жінка теж людина, а кажеш їй по-людському — не розуміє! Одне знає — ревти та скиглити! Адже з неба ніщо не впаде, як своїми руками не попрацюєш! А вони, мов діти малі: то сміх, то плач, то злоба, то докори! — бурмотів Шимек, беручись до роботи, й одразу ж забув про все на світі.

Так працював він день у день, приходив удосвіта, повертався додому пізно ввечері і часто цілий день не озивався ні до кого й словом. Їсти йому приносила Терезка або ще хтось, бо Настуся відробляла борг ксьондзу на його картопляному полі.

Спочатку до нього ще дехто заглядав, але він так неохоче підтримував розмову, що люди перестали приходити, тільки здалека дивувалися його невтомній праці.

— Ач упертий який! Хто б сподівався? — буркнув якось Клемб.

— Не диво — Домінікової породи! — відгукнувся хтось із сміхом. А Гжеля, який з перших днів уважно спостерігав за Шимеком, промовив:

— Працює він, як віл, це прада... А все-таки важко йому самому, треба б трохи допомогти!

— Звісно, один не здужає. Треба, треба допомогти, він цього вартий,— згоджувались чоловіки, та ніхто не квапився перший запропонувати Шимекові допомогу: чекали, поки він сам попросить.

А Шимек не просив,— йому це й на думку не спадало,— і дуже здивувався, коли одного разу побачив, що до його ділянки під'їжджає віз.

На возі сидів Єнджик і вже здалека весело гукав братові:

— Ну, показуй, де орати! Це я!

Шимек не хотів вірити власним очам.

— І як це ти зважився? Ох і відлупцює ж вона тебе, бідолаху, ох і відлупцює ж!

— Ну й нехай! Поб'є — то вже назовсім до тебе втечу.

— Це ти сам надумав мені помагати?

— Сам! Я довно хотів, але боявся, стежила вона за мною, та й Ягуся відраджувала,— розповідав Єнджик, беручись до роботи. Вони орали вдвох цілий день, і, повертаючись додому, Єнджик обіцяв приїхати ще й завтра.

І справді, приїхав, ледве зійшло сонце. Шимек одразу побачив синці в нього на обличчі, але тільки надвечір спитав:

— Що, дуже тобі попало?

— Е... сліпа вона, то не легко їй мене намацати, а сам я в пазури їй не полізу,— відповів Єнджик похмуро.

— Це Ягна тебе видала?

— Ні, Ягуся нас видавати не стане.

— Поки їй що-небудь у голову не стрельне! Хто їх розбере, цих жінок! — важко зітхнув Шимек і заборонив братові приїжджати.

— Я вже сам якось упораюсь, а ти мені допоможеш потім, коли сіятиму.

І Шимек знову залишився сам, працював, мов кінь, запряжений у коловорот, не звертаючи уваги ні на втому, ні на спеку. А тим часом дні настали такі гарячі, такі задушливі, що земля репалась, пересихали струмки, пожухла трава, а хліба стояли ледь живі у цьому пеклі. Безлюдно й тихо було на полях, бо ніяк було працювати — живий вогонь лився з неба, а сонце ятрило очі. Тьмяно-біле небо нависало, мов розпечена плахта, не повівав і найменший вітерець, не ворушились дерева, мовчали птахи, ніде не чути було людського голосу, а невблаганне сонце щодня мандрувало із сходу на захід, сіючи на землю вогонь і посуху.

А Шимек виходив на роботу щодня, незважаючи на спеку, і навіть ночував у полі, щоб не марнувати часу. Матеуш пробував угамувати його запал, але Шимек відповідав коротко:

— У неділю відпочину.

І от, якоїсь суботи ввечері прийшов він до хати, але такий зморений, що заснув за столом, другого дня спав майже до вечора, а прокинувшись, зліз з печі, причепурився по-святковому і сів біля повної миски. Жінки упадали коло нього, мов коло поважної особи, часто підсипаючи йому страви і стежачи за найменшим його рухом. А він, наївшись досхочу, розпустив пояс, потягнувся й весело гукнув:

— Спасибі, стара! А тепер ходімо трохи погуляємо.

І пішов з Настусею до корчми, а за ними — й Матеуш з Терезкою.

Корчмар кланявся тепер Шимекові в пояс, горілку подавав, не чекаючи, поки накажуть, називав господарем, з чого Шимек дуже пишався. Добре підпивши, він ліз до найперших господарів і встрявав у розмови, вставляючи скрізь своє слово.

У корчмі було людно, грала музика, але ніхто ще не танцював — тільки пили та розмовляли, нарікаючи на переднівок, на спеку.

Прийшли навіть Борини й коваль із жінкою, але ці пішли за перегородку і, мабуть, добре частувалися,— корчмар раз у раз носив їм туди горілку й пиво.

— Антек сьогодні задивляється на свою жінку, мов ворона на кістку, і нікого іншого не помічає! — нарікав Амброжій, який марно зазирав за перегородку, звідки долинав принадний дзенькіт чарок.

— Бо йому свій дерев'яний черевик дорожчий, ніж чоботи, які на всяку ногу лізуть,— сказала Ягустинка з усміхом.

— Зате у таких чоботях ніг не намуляєш! — відгукнувся хтось, і в корчмі вибухнув дружний регіт, бо всі зрозуміли, що йдеться про Ягусю.

Не сміявся тільки Шимек. Обнявши брата за шию, він цілував його і говорив уже зовсім п'яним голосом:

— Ти повинен мене слухатись, міркуй, хто з тобою говорить!

— Та знаю, знаю... Тільки матуся мені наказали...— жалібно бурмотів Єнджик.

— Що матуся! Мене треба слухатись — я господар!

Музики заграли, залунала пісня, заклацали закаблуки, задвигтіла підлога й закружляли пари.

Шимек обняв Настусю, розстебнув каптан, зсунув шапку набакир і пішов у танець. Він найголосніше від усіх вигукував «да-дана», найдужче бив підборами в підлогу й кружляв буйно, весело, мов потік, повний весняної сили.

Пройшовши в танці кілька разів, Шимек дав себе вивести з корчми.

Вже майже протверезившись, сидів він з жінками на призьбі, біля хати. Приплелась і Ягустинка, і вони розмовляли до пізньої ночі. Шимек збирався іти до себе на ділянку, але все чогось барився, горнувся до Настки й так зітхав, що її матір зрештою сказала:

— Залишайся ночувати в клуні, куди тобі поночі йти!

— Я йому на возі постелю,— мовила Настуся.

— А ти пусти його до себе під перину, Настусю,— озвалася раптом Ягустинка.

— Ще чого! І що тільки вам у голову лізе! — буркнула, засоромившись, Настка.

— Таж він майже твій чоловік. Якщо й трохи раніше, ніж ксьондз вас звінчає, то це не гріх. Хлопець працює, як віл, треба ж його винагородити.

— Свята правда! Настусь, Настусь! — Шимек, як вовк, кинувся за дівчиною, спіймав її десь у саду і, не випускаючи з обіймів, став цілувати й просити: — Невже ти мене проженеш, Настусь? Проженеш, кохана, в таку пізню годину?

Матір знайшла якусь роботу в сінях, а Ягустинка, виходячи, сказала:

— Не суперечи йому, Настусю! На світі мало щастя, то коли вже воно трапилося вам, мов сліпій курці зерно, не випускайте його!

Вона розминулася на подвір'ї з Матеушем, який, побачивши у вікно Шимека, гукнув йому:

— На твоєму місці я давно уже б так зробив.

І, посвистуючи, пішов на село шукати розваг.

Удосвіта Шимек, як завжди, пішов на роботу і працював не знаючи втоми, а коли Настка принесла йому снідати, він жадібніше тягнувся до її червоних вуст, ніж до миски.

— Обдури лишень, окропом обіллю! — погрожувала вона, не зводячи з нього очей.

— Моя ти тепер, Настусь... Сама мені віддалась, і вже я тебе не ви-

пущу! — жагуче шепотів Шимек і, зазираючи їй у вічі, додав тихше: — Гляди, перший має бути хлопчик.

— Безсоромнику! Бач, які дурниці у нього в голові! — Вся спалахнувши, вона відштовхнула його і втекла, бо неподалік з'явився пан Яцек. З люлькою у зубах і, як завжди, із скрипкою під пахвою, він підійшов до Шимека, привітався й став розпитувати про роботу. Шимек вихвалявся своїми успіхами і враз занімів, витріщивши очі, бо пан Яцек відклав скрипку, скинув куртку й почав місити глину.

Шимек аж лопату з рук упустив і рота роззявив.

— Чого це ти так дивуєшся, га?

— Як же! Невже це пан Яцек працюватиме зі мною?

— Працюватиму. Допоможу тобі хату збудувати. Думаєш, не зумію? Ось побачиш!

І з цього дня вони працювали вдвох. Правда, сили в старого було небагато і до селянської роботи він не звик, але робив усе до ладу і був такий винахідливий, що робота пішла значно швидше і вправніше. Шимек, звісно, слухався його в усьому і тільки час від часу бурмотів собі під ніс:

— Господи боже мій... Такого ніколи ще в світі не бувало, щоб пан...

Пан Яцек тільки усміхався. Він розповідав Шимекові про всяку всячину й говорив такі дивовижні речі, що Шимек мало в ноги йому не кланявся, хоч і не зважувався висловити все, що думав. Ввечері він побіг переказати все Настці.

— От казали — придуркуватий, а він не дурніший, ніж сам ксьондз.

— Дехто говорить розумно, а робить дурниці. Якби він був при своєму розумі, хіба став би тобі допомагати або Верончиних корів пасти?

— Правда, цього ніяк не зрозуміти.

— З головою в нього щось не гаразд — от і все.

— Зате кращої від нього людини не знайти в світі!

Шимек був безмежно вдячний пану Яцеку, та, хоч вони працювали разом, їли з одного горщика й спали під одним кожухом, все одно не міг заприятелювати з ним по-простому, як із кимось іншим.

«Що не кажи, панська порода!»

Він думав про пана Яцека з глибокою повагою і вдячністю, бо з його допомогою хата підводилася, мов на дріжджах. А коли ще й Матеуш прийшов допомагати, і Адам Клемб привіз з лісу все, що було потрібно, хата вийшла така гарна, що її навіть з Ліпців було видно.

Матеуш працював у Шимека майже цілий тиждень та ще й інших підганяв, а в суботу опівдні, коли хата була готова, він заткнув за комин зелену гілку й побіг до своєї роботи.

Шимек ще білив стіни й вимітав стружки й сміття, а пан Яцек одягнувся, взяв скрипку під пахву і сказав з усміхом:

— Ну, гніздечко готове, саджай тепер квочку.

— Завтра після вечірні весілля,— сказав Шимек і став йому дякувати.

— А я недурно працював! От як мене з села виженуть, прийду до тебе жити.

Він закурив люльку й поплентався в ліс.

А Шимек, хоча робота була скінчена, все тинявся навколо хати й дивився на неї страх який радий.

— Моя! Ну, звісно, моя! — казав він і, наче не вірячи власним очам, торкався стіни, обходив навколо, зазирав у вікно, з насолодою вдихаючи кислуватий запах вапна й вогкої глини... Тільки смерком пішов він у село готуватися до завтрашнього дня.

На селі вже всі знали про весілля, і одна з сусідок сказала про це Домініковій, але стара вдала, ніби не розуміє, про що йдеться.

На другий день, у неділю, Ягуся з самого ранку раз у раз потай тікала з хати й городами бігла до Настусі, носячи їй з дому величезні клунки, а стара, хоч і добре чула, що діється, не суперечила, але ходила по хаті мовчазна й така похмура, що Єнджик тільки після обідні зважився до неї підступитися.

— То я вже піду, мамо! — сказав він пошепки, з обережності тримаючись віддалік.

— Ти б краще коні вигнав на конюшину!

— Та сьогодні ж Шимекове весілля, хіба не знаєте...

— Хвалити бога, що не твоє! — вона глузливо посміхнулась.— От напийся тільки, побачиш, що я з тобою зроблю! — пригрозила вона сердито і, коли хлопець став одягатися, поплеталась кудись на село.

— А от нап'юсь, на злість вам, нап'юсь,— бурмотів Єнджик, поспішаючи до Матеушевої хати.

Пішли в костьол, але тихо, без співів, без гомону й музики. Вінчання було бідне, лише при двох свічках, і Настуся гірко плакала, а Шимек чомусь хмурився і гордо, з викликом, дивився на всіх та обводив очима порожній костьол.

Лише коли вони виходили, органіст заграв таку веселу мелодію, що ноги самі затанцювали й веселіше стало на серці.

Ягуся одразу ж після вінчання пішла до матері, але протягом дня кілька разів забігала подивитися, як гуляють на весіллі. Матеуш грав на флейті, Петрек на скрипці, і всі танцювали у тісній хаті, а дехто навіть біля хати, поміж столами, за якими сиділи гості. Пили, їли й розмовляли тихо, бо серед білого дня тверезим горлати було якось ніяково.

А Шимек усе ходив слідом за своєю молодою і, затягнувши її в куток, цілував так жагуче, що з нього вже глузували.

Амброжій похмуро промовляв:

— Радій сьогодні, чоловіче, бо завтра заплющиш очі,— і блукав очима по столу, додивляючись повної чарки.

Ні в кого не було охоти до великої гульні, і багато гостей, закусивши і з чемності посидівши трохи, стали збиратися додому, тільки-но зайшло сонце. Один Матеуш розгулявся: грав, приспівував, тягнув дівчат танцювати, частував горілкою, а коли з'являлася Ягуся, не відходив від неї, зазирав їй у вічі і щось палко нашіптував, не звертаючи уваги на Терезку, що блискучими від сліз очима невідступно стежила за ним.

Ягуся не сторонилась його, слухала терпляче, але цілком байдуже і все поглядала, чи не йдуть Антек з дружиною, бо не хотіла з ними зустрітися. Вони, на щастя, не прийшли. Та й нікого з багатих господарів не було на весіллі, хоча запрошення всі прийняли і, як годилось за звичаєм, прислали подарунки. Коли хтось згадав про це, Ягустинка гукнула:

— Наготували б усяких страв та поставили б барильце горілки, то й палицею не розігнав би найперших господарів, вони не люблять дурно черевом трусити та сухими язиками молоти.

Вона була вже напідпитку і, побачивши Ясека Незграбу, який жалібно зітхав у кутку, шморгав носом й отетеріло дивився на Настусю, для сміху штовхнула його до неї:

— Потанцюй з нею та, якщо вже мати заборонила тобі женитися, попроси гарненько; може, вона з ласки своєї щось і тобі подарує, адже в неї чоловік уже є, то хіба не однаково, один чи більше.

І почала сипати такими масними жартами, що аж вуха пухли, а коли ще й Амброжій допався до чарки та розпустив язика — сміх уже не змовкав. Всі й не помітили, як минула ця коротка літня ніч. Нарешті з чужих залишився один Амброжій, який вихиляв усі недопиті пляшки. Молоді вирішили одразу ж перебратися до своєї нової хати. Матеуш умовляв їх пожити тут іще якийсь час, але Шимек затявся. Позичив у Клемба коня, поклав на воза скриню, постіль і всяке манаття, урочисто посадив Настусю. Потім, упавши тещі в ноги, розцілувавшись з Матеушем, низько вклонився всій рідні, перехрестився, шмагнув коня і вирушив до свого дому, а поруч ішли ті, що їх випроводжали.

Зійшло сонце, заіскрилися вкриті росою поля, заспівали птахи, захвилювало важке колосся. Весь світ святкував народження нового дня, кожне стебельце, кожна травинка дихали радістю, і радість ця, наче молитва, линула в ясне небо.

Ішли мовчки. Тільки за млином, коли високо над возом закружляли два лелеки, Настусина мати сказала, клацнувши пальцями:

— Тьху, тьху, коли б не зурочити! Добра прикмета — будуть у вас діти плодитися.

Настуся зашарілася, а Шимек, підпираючи плечем воза на вибоїнах, задерикувато свиснув і гордо повів очима.

Коли вони залишилися самі в хаті, Настуся, оглянувши своє нове господарство, гірко розплакалась, а Шимек гримнув:

— Не реви, дурна! Інші й цього не мають. Ще будуть тобі люди заздрити!

Дуже втомлений і трохи захмелілий, він як повалився в кутку на солому, так одразу й захропів, а Настуся ще довго сиділа на призьбі й плакала, дивлячись на ліпецькі хати, які біліли з-поміж дерев.

Ще не раз після цієї ночі тужила вона, що вони такі бідні, але плакала чимраз рідше, бо на селі наче змовилися допомагати їм. Перша прийшла Клембова з куркою під пахвою і цілим виводком курчат у кошику, а з її легкої руки мало не щодня стали заходити інші господині — і не з порожніми руками.

— Людоньки добрі, чим же я вам віддячу,— шепотіла зворушена Настуся.

— А хоч би й добрим словом,— відповіла Сікора, подаючи їй цілий сувій полотна.

— Розживешся — віддаси тим, хто бідніший від тебе,— додала, сопучи, товста Плошкова, дістаючи з-під фартуха чималий шматок сала.

Вони нанесли їй стільки, що цього могло вистачити надовго, а якось смерком Ясек Незграба привів свого пса Кручека і, прив'язавши його біля ганку, втік, мов опечений.

Настуся й Шимек весело сміялися, розповідаючи про це Ягустинці, яка йшла повз їхню хату з лісу. Стара, поблажливо скривившись, сказала:

— Він сьогодні вранці збирав для тебе ягоди, Настусю, але мати їх у нього забрала.

VII

Ягустинка йшла до Борин, щоб віднести набрані в лісі ягоди хворій Юзьці. Біля хати Ганка доїла корову. Ягустинка присіла поруч на призьбі й стала докладно розповідати, скільки подарунків одержала Настуся.

— Це жінки на злість Домініковій їй дарують,— сказала вона наприкінці.

— Ну, Настці це однаково! Але треба було б і мені щось їй віднести,— пробурмотіла Ганка.

— Зберіть, то я віднесу,— залюбки запропонувала Ягустинка.

З вікна долинув кволенький Юзчин голосок:

— Ганусь, віддайте їй моє порося! Я, напевне, помру, то Настуся за мене молитву прокаже.

Ганка пристала на це й одразу ж наказала Вітеку відвести порося до Настусі — йти сама вона чогось не зважувалась.

— Вітеку, тільки ти скажи їй, що порося від мене! І нехай вона прийде швидше, бо я вже не встану! — жалібно мовила Юзя. Бідолаха

от уже цілий тиждень хворіла на віспу і лежала на другій половині хати в гарячці, вся розпухла і вкрита болячками. Спочатку, поступаючись її благанням, виносили її на цілий день у сад, під дерева, та їй так погіршало, що Ягустинка заборонила виносити її на повітря.

— Тобі треба лежати в темряві, бо на сонці весь сип на нутрощі кинеться!

І Юзя лежала сама у затемненій кімнаті, стогнала й тихенько скаржилась на те, що до неї не пускають ні дітей, ні подруг,— Ягустинка, яка доглядала її, палицею гнала геть кожного.

Наговорившись з Ганкою, стара віднесла хворій ягоди й почала замішувати мазь із чистого гречаного борошна, щедро заправленого свіжим, несоленим маслом та яєчними жовтками. Вона добре намастила нею обличчя й шию Юзі, а зверху приклала мокрим ганчір'ям. Дівчинка терпляче зносила все і тільки з тривогою допитувалась:

— А що, не буде ряботиння на обличчі?

— Не здряпуй, тоді слідів не буде,— от як у Настусі.

— Коли ж так свербить, господи! Краще ви мені зв'яжіть руки, бо не витримаю,— із сльозами просила Юзя. Ягустинка пробурмотіла над нею якусь молитву, окурила її сухим молодилом і, зв'язавши їй руки, пішла до роботи.

Юзька лежала нерухомо, слухаючи дзижчання мух і той дивовижний шум, який завжди тепер гудів у неї в голові. Чула, мов крізь сон, що до неї час від часу заглядав хто-небуть і мовчки виходив.

То їй ввижалося, наче гілки яблуні, обважнілі від рум'яних яблук, низько нависли над нею, а вона даремно тягнеться і не може до них дотягнутись; то вчувалося їй, наче навколо тиснуться вівці й жалібно мекають. Та коли до кімнати тихо зайшов Вітек, вона одразу вгадала, хто це.

— Ну, відвів порося? Що Настуся сказала?

— Так зраділа, що мало в хвіст його не поцілувала!

— Бачили ви його, буде ще з Настусі сміятися!

— Правду кажу! Сказала, що завтра до тебе прибіжить.

Раптом Юзька стала кидатись на ліжку і злякано закричала:

— Віджени овець, бо вони мене затопчуть! Бась! Бась!

Потім затихла й начебто заснула. Вітек пішов, але заглядав до неї щохвилини. Раз вона занепокоєно спитала:

— Що, вже полудень?

— Скоро вже, мабуть, північ, усі сплять.

— Правда, темно. Забери горобців з-під стріхи, розкричалися, мов навіжені.

Вітек почав розповідати їй щось про гнізда, але вона скрикнула, силкуючись підвестись:

— А де Сивуля? Вітеку, не пускай її в шкоду, бо тебе тато битимуть!

Трохи згодом вона наказала йому сісти ближче й стала пошепки розповідати:

— Ганка мене не пускає на весілля до Настусі, а я, на злість їй, піду! Одягну блакитну корсетку і ту спідницю, яку надівала на храмове свято. Всі мною милуватимуться, ось побачиш!.. Вітеку, нарви мені яблук, тільки гляди, щоб Ганка не побачила!.. Танцюватиму тільки з парубками!

Вона замовкла й несподівано заснула.

Вітек тепер цілими годинами сидів біля її ліжка, відганяв гілкою мух, напував її, стеріг, мов квочка курча. Ганка залишала його вдома для того, щоб він доглядав хвору, а худобу, разом із своєю, пас за нього Мацюсь Клемб.

Хлопчик нудився за лісом і волею, але йому так шкода було хворої Юзьки, що він ладен був для неї зорі з неба знімати, і все вигадував, чим би її розважити й розсмішити.

Раз він приніс їй цілий виводок молодих куріпок.

— Юзю, погладь їх, то вони запищать. Погладь!

— Чим же я їх погладжу? — застогнала Юзька, підіймаючи голову з подушки.

Вітек розв'язав їй руки, вона взяла тремтячих пташок у свої затерплі долоні й стала тулити до обличчя й очей.

— Як у них серденька стукотять! Бояться, бідненькі! Випусти їх.

— Я їх вистежив і спіймав, а тепер випускати? — не згоджувався Вітек, але все-таки випустив.

Іншим разом він приніс їй молоде заїчатко і, тримаючи його за вуха, посадив до неї на постіль.

— Заїнько, любий заїнько, від матері тебе забрали, сирітку, від матері! — пошепки приказувала Юзя, тулячи його до грудей, мов дитину, і ніжно пестячи. Але заєць скрикнув, наче його різали, видерся в неї з рук, скочив у сіни, влучив у цілий табун курей, які розлетілися з кудкудаканням, з сіней стрибнув на ганок і через Лапу, який дрімав там,— метнувся просто в сад. Лапа погнався за ним, за Лапою — із страшенним криком Вітек, і знявся такий гармидер, що аж Ганка прибігла знадвору, а Юзя реготала до сліз.

— А може, собака його спіймав, га? — стурбовано запитувала вона потім у Вітека.

— Як же! Він тільки хвостик його бачив! Заєць пірнув у жито, мов камінь у воду. Здорово бігає! Не журися, Юзю, я тобі ще щось принесу.

І він тягав їй, що тільки міг: перепілок, наче оббризканих золотом, їжака, приручену білку, яка дуже кумедно стрибала по кімнаті, ластовенят, які так жалібно пищали, що їхні батьки з криком влітали до кімнати, і Юзька наказала Вітеку віддати їм пташенят, і ще всяку всячину, не кажучи вже про груші і яблука — їх він приносив стільки,

скільки вони удвох з Юзькою могли з'їсти потай від старших. Але Юзю ніщо не тішило, вона часто дивилася, ніби нічого не розуміла, і відверталася, стомлена й невдоволена.

— Не хочу, принеси щось нове! — вередувала вона, не хотіла дивитися навіть на лелеку, який шкутильгав по кімнаті, встромляючи дзьоб у всі горщики, і даремно ховався за дверима, підстерігаючи Лапу. Розважила її трохи тільки жива жовна, яку одного разу приніс їй Вітек.

— Господи, от чудо! Наче її розфарбував хтось.

— Вона лиха, як чорт, гляди, щоб у ніс тебе не дзьобнула.

— Та вона й не рветься з рук. Ручна, чи що?

— Я їй ноги й крила зв'язав, а очі залив смолою.

Вони деякий час бавилися з птахом, але жовна нерухомо сиділа на одному місці, була смутна, не хотіла їсти й швидко здохла, на превеликий жаль усім у домі.

Так минали дні за днями. А сонце пекло дедалі дужче, і чим ближче до жнив, тим нестерпнішою ставала спека. Вдень уже ніяк було вийти в поле, та й ночі не приносили прохолоди: були такі задушливі, що навіть у саду люди не могли заснути. Тяжка напасть звалилася на село. Трава в полі вигоріла, і худоба, повертаючись з пасовиська голодна, ревла у хлівах, картопля зав'язалася завбільшки з горішок, та така й залишилась, спалений овес ледве піднявся, ячмінь пожовк, а жито сохло дочасно й біліло порожнім колоссям. Все це страшенно пригнічувало людей, і вони з тугою й надією позирали на захід, чи не віщує він зміну погоди. Але небо було таке ж безхмарне, наче скляне, і палало білою пожежею, сонце заходило чисте, без жодної хмаринки.

Не один палко молився перед образами, але це не допомагало. Гинули хліба, падали з дерев недостиглі плоди, мілішали колодязі, і навіть у ставку води поменшало, так що й тартак не міг працювати, і млин став. Люди в розпачі вирішили скластися й гуртом попросити ксьондза відправити молебень, і на нього зібралося все село. Молилися так, що міг би пом'якшати й камінь.

І, видно, господь бог змилосердився над своїми дітьми. На другий день зранку стояла така задуха й спека, що, знесилившись, птахи падали, корови жалібно ревли на пасовиськах, коні не хотіли виходити із стаєнь, а геть змучені люди ховалися у спалених сонцем садах, не зважуючись вийти навіть на город. Але близько полудня, коли все, здавалося, задихаючись, вмирало в цьому білому, сліпучому окропі, сонце враз померхло, потьмяніло, наче в нього жбурнули пригорщу попелу, і незабаром десь у височині загуло, мов зграя птахів залопотіла величезними крилами, і набубнявілі синявою хмари звідусіль стали насуватися, чимраз грізніше нависаючи над землею.

Війнуло жахом, і все принишкло, причаїлося, охоплене тремтінням.

Загуркотів далекий грім, зметнувши на вулиці куряву, зірвався вітер, сонце розлилося, мов жовток у піску, і раптом потемніло — на небі замигтіли рої блискавок, наче хто стріпував вогненними віжками. Перша блискавка вдарила так близько, що з хат повибігали люди.

Все раптом завихрилось, сонце згасло, і в скаламученій імлі мигтіли лише струмені сліпучого світла, грім гуркотів, шуміла злива, і стогнали під вітром дерева.

Блискавки спалахували одна за одною, аж очі сліпило, за зливою нічого не було видно, місцями навіть випав град.

Гроза тривала з годину. Вилягли хліба в полях, по дорогах бігли спінені потоки. Тільки-но вщухало й починало прояснюватись, як знову гуркотів грім, наче тисячі возів мчали по мерзлих грудках, і знов починав наче з відра лити дощ.

Всі з тривогою виглядали з хат, де-не-де вже засвічували лампади, співали молитви чи навіть виносили на призьби образи, щоб захиститися від блискавки. Але, хвалити бога, гроза минула, не вчинивши великої шкоди. Лише коли все майже заспокоїлось і дощ уже тільки мжичив, з якоїсь останньої хмари, що повисла над селом, блискавка вдарила у війтову клуню.

Спалахнув вогонь, знявся стовп диму, і клуню вмить охопило полум'я. На селі знялася страшенна метушня. Всі, хто тільки міг, бігли на пожежу, але про те, щоб урятувати клуню, й мови не могло бути — вона палала, мов купа трісок. Антек, Матеуш та інші чоловіки, не шкодуючи сил, робили все, щоб захистити хату Козла та інші найближчі будівлі. На щастя, води на вулицях було досить, але небезпека була велика — деякі стріхи починали вже димитися, іскри порскали на сусіднє подвір'я.

Війта вдома не було, він ще вранці поїхав до волості, а жінка його розпачливо голосила, бігаючи навколо пожарища, мов квочка. Коли небезпека минула і всі стали розходитись, до неї підійшла Козлова і, взявшись у боки, закричала:

— От бачиш, пані війтова, покарав тебе господь! Покарав за мою кривду!

Війтова жінка кинулась до неї, розчепіривши пазури, і дійшло б до бійки, якби їх не розборонив Антек. Він так нагримав на Козлову, що та, як побита собака, попленталась до себе в хату, репетуючи:

— Чекай, пані війтова, чекай! Дістанеш своє з процентами!

Але її ніхто не слухав. Тим часом клуня згоріла дотла, люди закидали димуче згарище грязюкою й порозходилися. Залишилась тільки війтиха, що виливала свої жалі перед Антеком,— він терпляче слухав її, аж поки нарешті не витримав, плюнув, махнув рукою і пішов додому.

Гроза пішла за ліси, вигулькнуло сонце, по чистій блакиті бігли табуни білих хмар. Защебетали птахи, повітря було свіже й прохолодне, люди почали спускати воду й зарівнювати вирви.

Антек майже біля самої хати несподівано здибався з Ягусею, що йшла кудись з кошиком і сапою. Він поспіхом привітався, але вона вороже глянула на нього й пройшла мимо, не мовивши й слова.

— Ач, яка горда! — буркнув розгніваний Антек і, зустрівши на подвір'ї Юзьку, суворо нагримав на неї за те, що вона вийшла з хати після дощу.

Юзя вже настільки одужала, що їй можна було цілими днями лежати в садку. Всі гноячки добре зажили й підсохли, не залишивши слідів, але Ягустинка ще й досі мастила їх своєю маззю, крадькома від Ганки, бо та невдоволена була, що марнується стільки масла і яєць.

Потроху одужуючи, Юзя лежала майже завжди сама, бо Вітек знову вже пас корів. Часом забігала на хвилинку погомоніти та чи інша подружка, приходив посидіти біля неї Рох або стара Агата, яка говорила завжди про одне й те ж: що вона, певно, вмре у жнива і в Клембів у хаті, не як жебрачка, а як господиня. Але найчастіше Юзя лежала сама, у товаристві Лапи, який не відходив від неї ні на крок, лелеки, який біг на кожен її поклик, та птахів, які злiталися, коли кинути їм крихти хліба.

Одного разу, коли вдома нікого не було, заскочила до неї Ягуся і принесла цілу пригорщу цукерок, але Юзя не встигла навіть їй подякувати: звідкілясь долинув Ганчин голос, і Ягна злякано втекла.

— Їж на здоров'я! — гукнула вона їй з-за тину і зникла. Вона йшла до брата, несучи йому щось за пазухою.

Настуся сиділа біля корови, яка хлебтала з цебра пійло, а Шимек, весело насвистуючи, закінчував прибудову до хати.

— У вас уже й корова є? — здивувалась Ягна.

— Є. Що, добра? — з гордістю спитала Настка.

— Корова добра. Мабуть, з маєтку? Коли це ви купили?

— Купувати ми її не купували, а корова наша! От розповім тобі все, то ти за голову схопишся й не повіриш! Учора вдосвіта чую: щось чухається об ріг хати, аж уся хата двигтить. Це, думаю собі, худобу мимо женуть, і котрась свиня підійшла грязюку з себе стерти. Лягла знову, та не встигла задрімати, чую — щось наче стиха мукає. Виходжу, дивлюся — стоїть корова, до дверей прив'язана, біля неї оберемок конюшини, а вим'я повне молока, і вона мордою до мене тягнеться. Я очі протерла, бо мені здалося, наче я сплю. Та ні, стоїть жива корова, мукає і пальці мені лиже. Я думала, що вона від череди відбилась, а Шимек теж каже: «Зараз по неї хтось прибіжить!» Одне мені дивно було, що вона прив'язана. Не сама ж вона себе прив'язала! Але полудень минув, а ніхто по неї не прийшов! Я її видоїла, бо молоко вже капотіло з дійок. Минув вечір, минула й ніч, я на селі всіх розпитувала, питала навіть у пастуха з маєтку,— ніхто не чув, щоб у когось корова пропала, а старий Клемб сказав, що вона, може,

крадена і краще її відвести до канцелярії. Мені, звісно, шкода її було, та що робити! Коли це приходить Рох і каже:

— Ти жінка добра й бідна, от господь бог і послав тобі корову.

— Еге,— кажу,— вже корови стали з неба падати. Навіть дурень цьому не повірить!

А він засміявся на це і, коли йшов з хати, каже:

— Корова ваша, не бійтесь, ніхто її у вас не забере.

Тут я подумала, що це від нього, впала йому в ноги і стала дякувати, а він і слухати не хоче.

— Як зустрінеш пана Яцека,— каже і сміється,— не думай тільки йому за корову дякувати, бо він тебе палицею поб'є — не любить, щоб йому дякували.

— То це пан Яцек подарував нам корову?

— А хто ж ще такий добрий до бідних людей?

— Правда, він і Стахові дав дерева на хату й так багато їм допомагає,— підтвердила Ягна.

— Це просто святий чоловік, я за нього тепер щодня молитву читаю.

— Щоб її тільки у вас не вкрали!

— Що? У мене корову вкрадуть? Господи, та я б за неї очі видряпала, на край світу пішла б, а її відшукала б! Бог не допустить такої напасті! На ніч, поки Шимек не збудує хліва, будемо брати її до хати. Та й Яськова собака постереже її. Радість ти моя, любенька моя! — Вона обняла корову за шию і стала цілувати в морду. Корова заревла, пес радісно загавкав, розкудкудакались сполохані кури, а Шимек насвистував дедалі голосніше.

— З усього видно, що на вас благословення боже! — з легким смутком мовила Ягна і зітхнула, уважніше придивляючись до обох. Вони, здавалося їй, змінилися так, що й не впізнати, особливо Шимек. Адже вона завжди вважала, що він — недотепа, полічити й до трьох не зуміє, в хаті завжди був за попихача, і штурхали його всі, кому не лінь, а тепер раптом виявилося, що він зовсім інший — робив усе до ладу, поводився з гідністю і говорив розумно.

— А де ж ваше поле?— спитала вона після довгого мовчання.

Настуся повела її показувати поле й пояснювала, де вони що посіють.

— А насіння звідки візьмете?

— Шимек каже, що буде, значить, буде! Він дурно нічого не каже.

— Брат він мені, а я слухаю й дивуюсь, наче зовсім інша людина.

— А який він добрий, і розумний, і роботящий! Мабуть, іншого такого і в світі немає! — гаряче сказала Настуся.

— Мабуть, так,— сумно згодилася Ягна.— А чиє ж це поле насипом обгороджене?

— Антека Борини. На ньому не працюють,— певно, чекають поділу.

— З піввлуки тут буде. Так, непогано їм живеться!

— Дай їм бог у десять разів більше. Бо ж Антек поручився за нас панові і ще багато чим допоміг.

— Антек клопотався за Шимека?

Ягна навіть зупинилася від подиву.

— Та й Ганка теж добра,— подарувала мені порося! Воно ще молоденьке, але гарна буде свиня, породиста.

— Чудеса! Ганка тобі свиню подарувала? Просто не віриться!

Вони повернулися до хати, і Ягуся, діставши з-за пазухи зав'язані в хусточку десять карбованців, тицьнула їх у руку Настусі.

— Візьми от трохи грошей! Раніше я не могла вам дати, бо Янкель за гусей довго мені не платив.

Шимек і Настка від щирого серця подякували їй, а вона на прощання сказала:

— Потерпіть трохи, мати пересердиться і теж щось дасть вам.

— Не треба мені нічого, нехай мою частку в труну з собою забере! — вигукнув Шимек так несподівано і з такою ненавистю, що Ягуся одразу ж замовкла і попрощалася.

Ішла додому в глибокій задумі. Її мучила якась невиразна туга.

— А що я? Сухий, нікому не потрібний бур'ян! — скорботно зітхнула вона.

Напівдорозі зустрівся їй Матеуш. Він ішов до сестри, але повернув і пішов проводжати Ягусю, уважно слухаючи те, що вона розповідала про молоде подружжя.

— Не всім так добре,— сказав він похмуро.

Розмова не клеїлась, Матеуш хтозна-чого зітхав, заклопотано чухав потилицю, а Ягуся задивилась на охоплені призахідною загравою Ліпці.

— Ех, душно на цьому світі й тісно! — мовив він, наче сам до себе.

Ягуся запитливо глянула на нього.

— Що це з тобою? Скривився, наче оцту сьорбнув!

Матеуш став нарікати, що йому остогидло і село, і життя, і все на світі, та що він неодмінно піде звідси світ за очі.

— А ти одружись — одразу все зміниться,— пожартувала Ягуся.

— Коли б мене захотіла та, що в мене на думці,— він пильно зазирнув Ягусі в очі, але вона невдоволено відвернулась і раптом зніяковіла.

— То ти спитай у неї. За тебе кожна піде, і в Ліпцях не одна виглядає старостів.

— А коли відмовить — що тоді? Сором буде й досада!

— Відмовить — іншу посватаєш.

— Ні, я не такий. Нагледів собі одну — і до іншої мене не тягне.

— Е, для парубка всі дівчата однакові, він з усякою радий злигатися.

Матеуш не заперечив нічого і спробував під'їхати з іншого боку:

— Знаєш, Ягусь, хлопці тільки й чекають, коли можна буде до тебе старостів засилати з горілкою.

— Нехай самі цю горілку хлищуть, не піду ні за кого! — відповіла Ягна так твердо, що Матеуш навіть сторопів.

Вона сказала це щиро: ніхто з хлопців не був їй до вподоби... Звісно крім Яся, але Ясь...

Вона важко зітхнула, з насолодою віддаючись спогадам про нього. Матеуш, так нічого й не добившись, повернув назад — до сестри.

А Ягна, лякливо оглядаючись, думала про Яся.

«Що він там поробляє, любий мій, як йому зараз?»

Раптом хтось міцно обняв її ззаду. Вона затремтіла і стала вириватись.

— Тепер не втечеш від мене, ні! — пристрасно шепотів війт.

Вона оскаженіло вирвалася з його рук і гукнула:

— Якщо ти хоч раз мене зачепиш, я тобі очі видряпаю і такого галасу нароблю, що все село збіжиться.

— Тихо, Ягусь, я тобі гостинця привіз.

Він намагався всунути їй у руки корали.

— Сунь їх собаці під хвіст, потрібні мені твої подарунки, як оця зламана тріска!

— Ягусь, та ти що? — розгубився війт.

— А те, що кнуряка ти — і більш нічого! І не смій більше до мене в'язнути!

Вона, спалахнувши гнівом, утекла від нього і, мов буря, влетіла до хати. Домінікова чистила картоплю, а Єнджик на подвір'ї доїв корів. Ягуся одразу ж почала поратися по хазяйству, але вся аж тремтіла від люті, ніяк не могла заспокоїтись і, тільки-но стемніло, знову зібралась кудись.

— Зайду до органіста,— сказала вона матері.

Вона тепер часто туди ходила і всіляко догоджала Ясевим батькам, аби хоч зрідка почути про нього слово.

От і зараз бігла туди, сповнена туги, жадібно сподіваючись почути щось нове.

Скоро побачила в темряві освітлені вікна Ясевої кімнати, де Міхал щось писав за столом під висячою лампою. Органіст з жінкою сиділи біля хати.

— Завтра опівдні Ясь приїжджає! — зустріла її органістиха.

Від цієї звістки Ягуся мало не зомліла, ноги в неї підломилися, серце закалатало так, що важко стало дихати.

Посидівши трохи для годиться, вона пішла. Побігла, наче за нею гналися, на тополеву дорогу до лісу...

— Господи милосердний! — шепотіла вона, сповнена вдячності. Сльози текли з очей, а в серці співала радість. Хотілося сміятись, кричати, летіти кудись, цілувати ці дерева, припасти до цих полів, що спали в місячному сяйві.

— Ясь приїде, Ясь приїде! — зрідка шепотіла Ягуся і, зриваючись, мов птах, летіла далі, гнана чеканням і тугою, наче назустріч своїй долі й невимовному щастю.

Був уже пізній вечір, коли вона повернулася до села. В усіх хатах було темно, світло горіло тільки в Борин, де зібралося багато людей. Ягна пішла додому — чекати завтрашнього дня та мріяти про Яся.

Даремно переверталась вона з боку на бік — сон не йшов. Коли заснула мати, вона тихенько встала і, накинувши хустку, сіла на призьбі чекати сну або світанку.

У Борин, за ставом, в одній половині хати ще горіло світло, і звідти долинав невиразний гомін.

Задивившись на відблиски світла, що тремтіли на воді, Ягна забула про все, поринула в туманні й невловимі мрії, що, мов павутиння, сповнили душу й понесли її в якесь тихе надвечір'я, залите рожевою загравою, у світ невситимої туги.

Місяць уже зайшов, білясті сутінки вкрили поля, у височині горіли зорі, і часом одна з них падала з такою страшною швидкістю і так далеко, що мороз пробігав по тілу. Теплий легенький вітерець торкався обличчя ніжно, мов кохані руки, часом приносив з собою гарячий і запашний подих полів і проймав серце такою знемогою, що Ягна потягалась, закинувши руки за голову.

Так сиділа вона, поринувши у свої мрії, в передчутті невимовного щастя, мов молода брость, яка росте й наливається соком. А ніч ступала тихо і обережно, наче боялася сполохати людське щастя.

У Борин ще горіло світло, і на вулиці чатував Вітек, пильнуючи, щоб хтось непроханий не став підслухувати, а в хаті таємно радились селяни перед завтрашніми зборами у волості, куди війт викликав усіх ліпецьких господарів.

В кімнаті стояла півтемрява, блимав на припічку недогарок і розрізнити можна було лише деякі обличчя. Тут зібралося чоловіка двадцять — всі, хто був заодно з Антеком і Гжелею.

Рох,— в темряві його не видно було,— докладно пояснював, що буде, коли вони згодяться на відкриття російської школи в Ліщях. Потім Гжеля навчав кожного окремо, що треба сказати начальству та як голосувати.

Вони радилися до пізньої ночі, не обійшлося без колотнечі й сварок, але кінець кінцем домовились і ще до світанку поспіхом розійшлися, бо назавтра треба було виїхати вдосвіта.

А Ягуся все сиділа на призьбі, сліпа й глуха до всього, і тільки іноді, мов нескінченну молитву, шепотіла: «Приїде! Приїде!» І мимоволі

хилилася вперед, наче вдивляючись у завтрашній день, наче бажаючи побачити, що несе їй світанок, який сірів над землею, із страхом і радістю віддаючись тому, що мало статися.

VIII

Було вже близько полудня, спека дедалі дужчала, і всі ліпецькі вже зібралися біля волосної канцелярії, а начальника ще не було. Раз у раз на поріг виходив писар і, заслонивши долонею очі, дивився на обсаджену кривими вербами широку вулицю, але на ній тільки після вчорашньої зливи поблискували калюжі, часом поволі котився запізнілий віз та між деревами білів інколи селянський каптан.

Народ дожидав терпляче, лише війт бігав, мов опечений, виглядав на дорогу і чимраз голосніше підганяв чоловіків, що засипали вибоїни та ями на площі біля канцелярії.

— Швидше, хлопці, ради бога! Треба встигнути скінчити, поки він приїде!

— Глядіть, щоб з вами від страху чого не скоїлось! — почувся голос з юрби.

— Поспішайте, люди! Я зараз на роботі, не час жартувати.

— Ви, війте, тільки бога бійтеся! — із сміхом сказав хтось із ліпецьких.

— Нехай тільки ще хто рота роззявить — у холодну звелю засадити! — суворо гукнув війт і побіг дивитися на дорогу з кладовища на пагорку за будинком, в якому містилася канцелярія.

Величезні старі дерева обступали дім, крізь їхнє гілля сіріла вежа костьолу, а з-за кам'яної кладовищенської огорожі хрести простягали чорні руки над дахами й дорогою.

Так нічого й не побачивши, війт доручив одному із солтисів доглядати за тими, що лагодили дорогу, а сам пішов до канцелярії. Туди весь час заходили люди,— писар щохвилини викликав когось із селян, щоб нагадати про давню недоїмку, несплачені судові витрати або й іще щось гірше. Звісно, ці нагадування нікому не були до вподоби; люди слухали й зітхали — що вдієш у такий скрутний час перед жнивами? Де тут платити, коли в багатьох і на сіль не вистачало! І вони тільки кланялися писареві в пояс, а деякі й руку в нього цілували.

Були й такі, що клали йому в підставлену руку останній злотий, і всі просили почекати до жнив або до найближчого ярмарку.

Писар цей був хитра шельма і жмикрут, обдирав людей так, що вони аж стогнали. Кому давав обіцянки, кого лякав стражником, кому забивав баки, з деякими був запанібрата, і в кожного вмів щось вициганити: то в нього овес увесь вийшов, то гусята потрібні були для начальника, то солома для перевесел, і селяни хоч-не-хоч обіцяли все, що йому

було потрібне. Сьогодні він на прощання відводив убік тих, з ким був знайомий ближче, і начебто по-дружньому давав поради:

— Ви гроші на школу дайте, бо як будете суперечити, начальник може розгніватися і ще перешкодить вам дійти згоди з паном щодо лісу,— застерігав він ліпецьких селян.

— Як же так? Адже ми миримося з доброї волі! — дивувався Плошка.

— Мало що. Не знаєте хіба, що пан з паном завжди заодно, а хлопові до них зась.

Плошка пішов дуже схвильований, а писар і далі викликав людей з різних сіл і, страхаючи кожного чимось, вимагав, щоб вони затвердили видатки на школу. Це миттю поширилося в юрбі, яка чекала біля канцелярії.

А людей зібралося чимало — понад двісті чоловіка. Спочатку селяни стояли сусід біля сусіда, і легко було впізнати, хто з Ліпців, хто з Модліци, а хто з Пшиленка або з Ріпок, бо в кожному селі одягалися по-своєму. Та коли поширилася чутка, що доведеться голосувати за школу, бо цього хоче сам начальник, все змішалося, люди переходили від одного гурту до іншого, жваво розмовляючи, і тільки ріпецька шляхта трималась окремо, пихато позираючи на селян, які у відповідь тільки сміялися, бо ці шляхтичі, як то кажуть, трималися втрьох за один коров'ячий хвіст.

Найбільше люду збилося біля корчми, що стояла навпроти канцелярії, серед дерев. Хоча ще часом повівав прохолодний вітерець, але спека ставала нестерпною, і не один, ледве дихаючи, ішов відсвіжитися пивом. Корчма була напхом напхана, а надворі під деревами стояли селяни, обговорюючи щойно почуті новини та стежачи звідси за канцелярією і за приміщенням писаря у другій половині будинку, звідки долинав дедалі більший гамір і біганина.

Час від часу у вікні з'являлася гладка пика писарихи й лунав крик:

— Швидше, Магдо! Щоб ти ноги собі поламала, недотепо така!

Наймичка, мов вихор, гасала по кімнаті, так, що аж двигтіла підлога й деренчали шибки. Десь голосно кричала дитина, за будинком кудкудакали сполохані кури, і сторож, задихавшись, ганявся за курчатами, що порозбігалися по дорозі й полю.

— З усього видно, що начальника частуватимуть,— зауважив хтось.

— Кажуть, вчора писар привіз цілу бричку пляшок.

— Чого їм не пиячити — мало хіба вони з людей податків збирають, а на руки їм ніхто не дивиться — чи не прилипло до них щось,— зауважив Матеуш. Раптом хтось гукнув:

— Тихо ти, стражники вже прийшли!

— Підкрадаються, як вовки, і не помітиш, коли й звідки!

Всі стривожено притихли, бо стражники посідали біля канцелярії,

оточені купкою людей, серед яких були війт і мельник, а трохи далі вештався коваль, пильно дослухаючись до всього, що говорили навколо.

— Ач мельник лащиться до них, мов голодний собака!

— Якщо стражники тут, значить, і начальник зараз буде! — вигукнув Гжеля і підійшов туди, де стояли Антек, Матеуш, Клемб і Стах Плошка.

Порадившись, вони розбрелися поміж людей, пояснюючи їм щось, мабуть, дуже важливе, бо слухали їх зосереджено і ніхто нічого й не говорив, часом тільки хтось зітхав, стурбовано чухав потилицю й поглядав на стражників. Юрба дедалі щільніше збивалась докупи.

Антек, прихилившись до рогу корчми, говорив коротко, значущо й владно, а в другому гурті, під деревами, промовляв Матеуш, пересипаючи свою мову жартами, від яких серед людей раз у раз вибухав сміх. У третьому гурті, біля кладовища, Гжеля говорив так хитромудро, наче по книжці читав,— навіть важко було зрозуміти.

Всі троє умовляли селян, щоб не слухали начальника й тих, хто завжди з начальством заодно, і грошей на школу не давали.

Їх слухали уважно, юрба навколо хвилювала, мов ліс під завірюхою. Нічого не казали, тільки кивали головами,— адже кожен розумів, що з нової школи пуття не буде, тільки й того, що накладуть новий податок, а це нікому не було до смаку.

Громада занепокоїлася, ліпецькі переступали з ноги на ногу, покашлювали, і ніхто не знав, що робити.

Гжеля, звісно, говорив розумно, Антекові слова сягали до самого серця, але, з другого боку, страшно було йти проти начальства. Зиркали один на одного, міркували, та все озиралися на багатіїв, але мельник і найбагатші господарі з інших сіл трималися осторонь, стоячи, наче навмисно, перед очима у стражників і писаря.

Антек підійшов до цього гурту, почав умовляти, але мельник буркнув:

— У кого розум є, той сам знає, за що йому голос подавати,— і відвернувся до коваля, а той усім підтакував та занепокоєно шастав у юрбі, винюхуючи, до чого все хилиться. Він то заходив до писаря, то заговорював з мельником, то частував Гжелю тютюном, а намірів своїх не виказував,і до самого кінця невідомо було, на чиєму він боці.

Більшість схилялася до того, щоб голосувати проти школи. Люди розбрелися по площі і, незважаючи на полуденну спеку, гомоніли дедалі жвавіше й сміливіше. Раптом писар гукнув з вікна:

— Гей, ідіть-но хто сюди!

Ніхто не рушив з місця, ніби й не чули.

— Нехай хтось скочить у маєток по рибу, ще вранці мали прислати, а досі не присилають. Тільки швидше! — наказував писар.

— Ми не для того прийшли сюди, щоб тобі прислужувати! — сміливо гукнув хтось.

— Нехай сам біжить! Боїться пузо розтрусити! — засміявся інший.

Писар тільки вилаявся, а за хвилину задніми дверима вийшов війт, шугнув за корчму і побіг городами до маєтку.

— Він дітей у писарихи вже покупав, посповивав, тепер нехай трохи провітриться.

— Звісно, пані писариха не люблять такого духу в кімнатах.

— Скоро він у них нічну посудину виноситиме,— глузували селяни.

— А чого це нашого пана тут не видко? — дивувалися деякі, а коваль з хитрим усміхом зауважив на це:

— Хіба він дурний, щоб сюди з'являтися?

На нього глянули запитливо.

— Навіщо йому сваритися з начальником? Бо ж за школу він голосувати не буде — знаєте, скільки йому довелося б тоді платити! Хитрий!

— А ти, Міхале, з нами чи проти нас? — притиснув його до стінки Матеуш.

Коваль закрутився, мов під підошвою черв'як і, буркнувши щось незрозуміле, став протовплюватись до мельника, який підійшов до селян, і голосно, щоб чули інші, говорив старому Площі:

— А я вам раджу: голосуйте так, як начальство хоче. Школа, хоча б і найгірша, все ж таки краще, ніж нічого. А таку, якої ви хочете, вам не дозволять. Що робити — головою муру не проб'єш! Не проголосуєте, байдуже — і без вашої згоди школу збудують.

— Якщо ми грошей не дамо, то на які кошти її збудують? — запитав хтось з юрби.

— Дурню! Не даси добровільно, вони й самі візьмуть — заберуть твою останню корову, та ще й у тюрму підеш за бунт! Авжеж... Це вам не з паном воювати! — звернувся він до ліпецьких.— З начальством кепські жарти! Кажу вам: робіть, що наказано, та дякуйте богу, що гірше не сталося.

Мельникові підтакували ті, хто думав так само, як він. Старий Площка після довгих міркувань сказав несподівано:

— Ви правильно кажете, а Рох тільки людей баламутить та до згуби штовхає.

Тут вийшов наперед якийсь селянин з Пшиленка і сказав голосно:

— Рох заодно з панами, через те й підбурює людей проти влади.

На нього закричали з усіх боків, але він не злякався і, коли селяни трохи заспокоїлися, провадив далі:

— А дурні йому допомагають. Так, так! — він обвів юрбу бистрими, розумними очима.— Кому мої слова не до смаку, нехай вийде

сюди, я йому в очі скажу, що він дурень. Не знаєте хіба, що завжди так було: пани бунтують і простий люд підбурюють... спровадять його до нещастя, а як доведеться за це розплачуватись — хто відповідатиме? Селяни! Як поставлять нам козаків по селах, кого нагаями шмагатимуть? Хто страждатиме? Кого в тюрму потягнуть? Нас, селян! Пани за нас тоді не заступляться, ні: вони від усього відречуться, мов іуди, і будуть начальство у себе в маєтках частувати.

— Звісно, що їм люд? Тільки на те й потрібний, щоб спини на них гнути!

— Коли б їхня воля, вони хоч би й завтра панщину повернули! — залунали голоси.

— Гжеля каже,— почав знову той самий чоловік: — «Нехай навчають по-нашому, а не схочуть — не погодимося на школу, не дамо на неї ні гроша!» Це ж тільки наймит може гукнути господареві: «Не хочу робити, наплювати мені на тебе!», втече й нічого йому за це не буде. А люд нікуди не втече, і за бунт йому ж перепаде, бо ніхто за нього спину не підставить... Кажу вам, дешевше збудувати школу, ніж перечити начальству. Правда, навчають у цих школах не по-нашому, та однаково на росіян нас не перероблять, бо кожен і говорити, і молитися буде тільки так, як мати його навчила... А наостанку я вам ось іще що скажу: давайте, людоньки, стояти тільки за себе! Пани поміж себе гризуться,— то не наш клопіт, нехай хоч і позагризають одне одного! Такі вони нам брати, хай би їх чума не минула!

Люди оточили його тісною юрбою і почали гримати на нього, як на скаженого собаку. Даремно мельник та інші намагалися його захищати. Гжелині прибічники вже й з кулаками на нього кидались, і дійшло б, певне, до чогось гіршого, якби старий Причек не закричав:

— Стражники слухають!

Всі враз мовби поніміли, а Причек вийшов наперед і почав сердито:

— Він святу правду сказав: за себе стійте!.. Ану цить! Ти своє слово сказав, дай ще й іншому сказати! Горлають і думають, що вже розумніших за них немає. Якби від крику розуму прибувало, то в кожного крикуна розуму було б більше, ніж у самого ксьондза. От ви смієтеся, бісові діти, а я вам розкажу, як було в ті роки, коли пани бунтували. Добре пам'ятаю, як вони нас морочили й присягалися, що коли знову буде Польща, то й волю нам дадуть, і землю, і ліс, і все. Говорили, обіцяли, а те, що в нас тепер є, нам не вони, а хтось інший дав, та ще й покарав їх за те, що не хотіли допомагати людям. Слухайте панів, якщо ви такі дурні, а я старий, мене не одуриш. Знаю я, що таке панська Польща. Знову нагай на нашій спині, знову панщина та утиск! Ще мене...

— Дайте-но йому хтось по пиці, щоб не пащекував! — гукнув чийсь голос з юрби.

— А тепер,— провадив далі старий,— я такий самий пан, як і інші, у мене свої права є, і ніхто мене пальцем торкнути не сміє! Для мене там Польща, де мені добре, де я маю...

Його перебили глузливі зауваження, що градом посипалися звідусюди.

— Свиня теж рохкає та свій хліб і повне корито вихваляє!

— А її відгодують, і потім — дубиною по голові й ніж у горло!

— На ярмарку стражник його відлупцював — ось він тепер і знає, що його ніхто пальцем торкнути не сміє!

— Меле, а розуму стільки має, як кінський хвіст!

— Вельможний пан, і волю має, що й казати! Воші його, куди схоче, туди й понесуть!

— Курки помацати не зуміє, а буде тут людей вчити! Бовдур! Отак би й чобіт міг навчати!

Старий скипів, але сказав тільки:

— Паскудники! Вже навіть до сивої голови поваги не мають!

— А хіба до кожної сивої кобили треба з повагою ставитися, бо вона сива?

Розлігся регіт. Але раптом усі відвернулися від старого і стали дивитися на сторожа, який видерся на дах канцелярії і, тримаючись за димар, вдивлявся в далечінь.

— Юзеку, рота закрий, бо ще влетить щось! — гукали сторожеві, побачивши, що над ним кружляє зграя голубів. Але сторож раптом загорлав:

— Їде! Їде! Вже на повороті з Пшиленка!

Юрба зібралася біля канцелярії і терпляче дивилася на дорогу, на якій ще ніхто не з'являвся.

На той час сонце пересунулося вже за покрівлю будинку, і тінь від даху чимраз довшала. В затінку поставили накритий зеленим сукном стіл, а посередині стола — розп'яття. Рудий, товстопикий помічник писаря, який весь час колупав у носі, виніс і поклав на стіл якісь папери.

Писар поспіхом став переодягатись у святкове, по всьому дому знову залунав вереск його дружини, брязкіт посуду, гуркіт меблів, які пересували з кімнати в кімнату, та біганина. За кілька хвилин з'явився і війт. Він зупинився на порозі, червоний, як буряк, спітнілий, захеканий, але вже з ланцюгом на грудях, і, обводячи очима громаду, суворо гукнув:

— Тихо, люди, тут вам не корчма!

— Гей, Пйотре, ходи-но сюди, я тобі щось скажу! — гукнув до нього Клемб.

— Тут я тобі не Пйотр, а начальство,— поважно відрубав війт.

Люди розреготалися і стали голосно глузувати з нього, та війт раптом урочисто проголосив:

— Розступіться, люди! Начальник!

На дорозі з'явилась бричка і, підскакуючи на вибоїнах, під'їхала до канцелярії. Начальник підніс руку до козирка, селяни поскидали шапки, настала тиша. Війт і писар кинулися допомагати начальникові вийти з брички, а стражники, виструнчившись, застигли біля дверей.

Начальник дозволив скинути з себе білий плащ і, обернувшись, окинув поглядом юрбу, погладив біляву борідку, похмуро кивнув головою і зайшов у хату до писаря, куди той запрошував його, зігнувшись у три погибелі.

Бричка від'їхала, селяни знову з'юрмились навколо стола, думаючи, що зараз почнуться збори, але минуло чверть години, минуло півгодини, а начальник все не виходив. З кімнат долинав брязкіт чарок, сміх і смачні пахощі, від яких лоскотало в носі. Людям уже надокучило чекати, та й сонце пригрівало дедалі дужче, і дехто вже став крадькома пробиратися до корчми, але війт закричав:

— Не розходьтеся! Кого не буде — запишу й оштрафую!

І люди, звісно, зупинялись, але лаялися на всі заставки і нетерпляче позирали на вікна, що їх хтось причинив ізсередини й завісив фіранками.

— Ач соромно їм горілку цмулити в усіх на очах.

— І краще, що не бачимо, бо довелося б тільки дурно слинку ковтати! — говорили в юрбі.

З холодної, що була поряд з канцелярією, почулося протяжне сумне мукання, і за хвилину звідти вийшов сторож, ведучи на налигачі велике теля. Теля опиралося щосили й раптом буцнуло сторожа головою, та так, що звалило з ніг, і помчало дорогою, задерши хвоста, аж курява за ним знялася.

— Тримай розбишаку! Лови!

— Насип йому солі на хвіст, тоді повернеться!

— Ну й нахабисько! Втік з-під арешту та ще й панові війту хвіст показав! — сміялися всі, дивлячись, як сторож женеться за телям.

Нарешті вони загнали теля у двір. Не встигли сторож і солтис віддихатись, як війт наказав підмести в холодній і сам за ними пильнував, побоюючись, що начальникові захочеться туди заглянути.

— Війте, ви там покуріть трохи, а то ще начальник рознюхає, який тут сидів арештант.

— Нічого, горілка в нього нюх відіб'є!

Слухаючи всі ці ущипливі зауваження, війт тільки очима поблискував та зціплював зуби. Але кінець кінцем селянам це надокучило, їм так допекли чекання, сонце й голод, що вони, не слухаючи війтових наказів, цілою юрбою рушили під дерева, а Гжеля сказав йому:

— Люди — не собаки, не прибіжать до тебе, хоч до вечора горлай.

І, скориставшись з того, що стражники їх не бачать, знову став ходити між людьми, нагадуючи, як треба голосувати.

— Тільки нічого не бійтесь,— говорив він,— закон на нашому боці. Як ухвалимо, так і буде! Якщо громада не схоче, ніхто її присилувати не може.

Не встигли ще люди посідати в затінку й закусити, як солтиси почали їх скликати, а війт прибіг, гукаючи:

— Начальник виходить! Швидше! Починаємо!

— Наївся смачних страв та й квапиться, а нам не спішно, почекає! — сердито бурчали селяни, неквапливо сходячись до канцелярії.

Солтиси поставали кожен на чолі свого села, а війт і помічник писаря сіли за стіл. Помічник підсвистував голубам, які, злякавшись галасу, злетіли з даху і тріпотливою білою хмарою кружляли в повітрі.

— Тихо! — гукнув раптом один із стражників, виструнчившись біля порога.

Всі прикипіли очима до дверей, але з них вийшов тільки писар і з якимсь папірцем у руках сів до столу.

Війт закалатав у дзвоник і сказав урочисто:

— Ну, люди добрі, починаємо! Тихо там, модліцькі! Пан секретар прочитає вам зараз про школу. Слухайте уважно, щоб кожен зрозумів, про що йдеться.

Писар надів окуляри й почав повільно й виразно читати.

Він уже хвилин десять читав серед цілковитої тиші, коли раптом хтось гукнув:

— Та ми не розуміємо!

— Читайте по-нашому! Не розуміємо! — підхопило багато голосів.

Стражники стали пильно вдивлятися в юрбу.

Писар скривився, але, читаючи далі, став одразу ж перекладати польською мовою.

Знову настала тиша, всі зосереджено слухали, зважуючи кожне слово і не зводячи очей з писаря, а він тягнув:

— ... Через те, що наказано відкрити в Ліпцях школу, яка буде обслуговувати й Модліцу, і Пшиленк, і Ріпки й інші села, то...

Він довго пояснював, яка користь буде зі школи, якою благодійною є освіта, та як уряд день і ніч тільки про те й думає, щоб прийти на допомогу людові, підтримати його й захистити від усякого зла. Потім став підраховувати, скільки коштуватиме ділянка, будівництво й утримання школи та вчителя. Виявилось, що на все це треба затвердити додатковий податок по двадцять копійок з морга.

Нарешті писар скінчив, протер окуляри й сказав, ні до кого не звертаючись:

— Пан начальник каже, що, коли сьогодні затвердимо, він дозволить почати будівництво ще цього року, а наступної осені діти вже підуть до школи.

Він чекав, але ніхто не вимовив і слова. Кожен зважував і обмірковував почуте, наперед уже схиляючись під тягарем нового податку.

Нарешті війт сказав:

— Всі добре чули, що прочитав пан секретар?

— Чули! Не глухі! — озвалися голоси з натовпу.

— Хто проти, нехай виступить наперед і скаже!

Селяни підштовхували один одного ліктями, чухались, перезирались, але ніхто не зважувався виступити першим.

— Ну, коли так, тоді затвердимо податок — і по хатах! — запропонував війт.

— Отже, одноголосно схвалюєте? — урочисто спитав писар.

— Ні! Не схвалюємо! Ні! — гукнув Гжеля, а за ним іще кілька десятків чоловіків:

— Не треба нам такої школи! Не хочемо! Досить і так податків платимо! Ні! — вигукували вже звідусюди, чимраз сміливіше й голосніше.

На галас вийшов начальник і зупинився на порозі. Побачивши його, всі притихли, а він, поскубуючи борідку, сказав дуже ласкаво:

— Як ся маєте, господарі?

— Спасибі! — відповіли ті, хто стояв ближче, ледве витримуючи натиск юрби, яка ринула наперед, аби почути, що говоритиме начальник. Прихилившись до одвірка, він заговорив по-російськи.

Стражники кинулися в юрбу, вигукуючи:

— Шапки скидайте, шапки!

— Гетьте звідси, стерво, не плутайтесь під ногами! — вилаяв їх хтось.

Начальник довго говорив щось солоденьким голосом, а скінчив попольськи і як наказ:

— Затверджуйте зараз же податок, бо мені ніколи!

І суворо глянув на селян. Дехто злякався, юрба захвилювалась, пробіг тривожний, глухий шепіт.

— Ну що, будемо голосувати за школу? Кажи, Плошко, що робити? Де Гжеля? Чуєте, начальник наказує голосувати! То голосуймо, людоньки, голосуймо!

Галас зростав. Нарешті наперед вийшов Гжеля і сказав сміливо:

— На таку школу не дамо ні гро́ша.

— Не дамо! Не згодні! — підтримали його десь сотня голосів.

Начальник грізно насупив брови.

Війт обімлів, у писаря навіть окуляри звалилися з носа, тільки Гжеля не злякався і сміливо дивився на начальника. Він хотів іще щось додати, але виступив старий Плошка і, низько вклонившись, почав покірним голосом:

— Дозвольте, ясновельможний пане начальнику, сказати, як я посвоєму міркую: школу ми, звісно, ухвалимо, та нам думається, що по двадцять копійок з морга багатенько буде. Часи тепер скрутні, і з грішми у нас погано! Оце тільки я й хотів сказати.

Начальник, поринувши у свої думки, не відповідав і тільки час від часу кивав головою, наче згоджуючись. Підбадьорений цим війт, а за ним і його приятелі стали гаряче обстоювати школу; найбільше галасував мельник, не зважаючи на глузування Гжелиних прибічників. Нарешті розлючений Гжеля гукнув:

— Ми тільки з пустого в порожнє переливаємо! — Обравши слушну хвилину, він підійшов до начальника і сміливо запитав: — А яка ж має бути ця нова школа?

— Така, як і всі! — відповів той, розплющивши очі.

— Такої нам не потрібно!

— На свою, польську, школу дамо хоч і по півкарбованця з морга, а на іншу — ні шеляга!

— Нащо нам така школа! Мої діти три роки вчилися, а нічого не тямлять!

— Тихше, люди, тихше!

— Розбрикалися вівці, а вовк собі зиркає, як йому на отару скочити!

— Крикуни прокляті, нове лихо на всіх накликають!

Здіймаючи страшенний галас, селяни гукали один поперед одного. Кожен доводив своє і переконував інших. Натовп розбився на купки, і скрізь кипіли суперечки. Найбільше проти того, щоб ухвалити будівництво школи, галасувала Гжелина компанія.

Марно війт, мельник, господарі з інших сіл умовляли, просили й навіть страхали їх бозна-чим,— більшість селян наче очманіли і гукали, що на думку спаде.

А начальник сидів, ніби нічого не чуючи, і шепотівся з писарем. Давши людям накричатися досхочу, він наказав війтові подзвонити дзвоником.

— Тихо ви! Тихо! Слухайте! — заспокоювали солтиси громаду.

— І тільки-но змовкла громада, як владно залунав начальників голос:

— Школа повинна бути, розумієте? Слухайте й робіть, що вам наказано!

Проте селяни не злякались, а Клемб сказав, наче відрубав:

— Ми нікого не силуємо на голові ходити, то нехай же й нам дозволять ходити на тих ногах, які в нас є.

— Заткни пельку! Цить, пся крев! — лаявся війт, щосили калатаючи дзвоником.

— Я сказав і ще раз скажу: в нашій, польській, школі і вчити повинні по-нашому!

— Карпенко! Іванов! — загукав начальник до стражників, що стояли в натовпі, але селяни вмить оточили й стиснули їх, і хтось шепнув:

— Спробуйте-но тільки зачепити когось! Нас тут чоловіка триста, затямили?

Юрба розступилася, пропускаючи стражників, і, зімкнувшись знову, ринула за ними вслід, ближче до начальника, з глухим лютим гомоном, з якого раз у раз вихоплювалися окремі вигуки:

— Кожне створіння має свій голос, тільки нам наказують мати чужий!

— Скрізь накази й накази, а ти, хлопе, слухайся, плати та шапкою землю замітай!

— Скоро вже без дозволу не можна буде й за клуню піти!

— Коли вони таку владу мають, нехай накажуть, щоб свині заспівали жайворонками!..— гукнув Антек і під загальний сміх провадив далі:— Або гусям замукати, тоді ухвалимо будувати оту школу.

— Податки понакладали — платимо. Рекрутів вимагають — даємо! А щодо цього — зась!

— Тихо, Клемб!.. Сам цар видав такий наказ, де чорним по білому написано, щоб школи й суди були польські. Його й будемо слухатись! — сказав Антек голосно.

— Ты кто такой? — спитав начальник, пильно дивлячись на нього.

Антек здригнувся, але сказав сміливо, показуючи на папери, що лежали на столі:

— Там написано... Не сорока мене загубила! — зухвало додав він.

Начальник поговорив з писарем, і той оголосив, що Антоній Борина, як такий, що перебуває під слідством, не має права брати участі в зборах.

Антек почервонів від гніву, але перш ніж він устиг щось вимовити, начальник гримнув:

— Геть звідси! — і очима показав на нього стражникам.

— Не згоджуйтесь, хлопці! Закон за нас! Нічого не бійтеся! — гукнув Антек.

І поволі пішов убік села, озираючись на стражників, як вовк на собак, так що вони йшли далеко позаду.

А на площі біля канцелярії знову закипіло, наче в казані. Всі кричали, не слухаючи одне одного, тільки окремі слова погроз і лайок шугали над головами, мов каміння. Ніхто навіть не розумів, про що йдеться. Сперечались про школу, про Антека, про всякі дурниці. Хто дорікав сусідові за торішній спаш, хто просто зганяв злість, хто галасував, аби тільки галасувати, і знявся такий гамір, така метушня, що, здавалося,— от-от почнеться бійка. Гжеля пробував їх заспокоїти, інші теж — натовп нічого не слухав. Війт калатав дзвоником, закликаючи до порядку, так, що

в нього рука затерпла, і теж нічого не домігся. Сліпі й глухі до всього, люди наскакували один на одного, мов роздратовані індики.

Аж тоді, коли один із солтисів почав стукати палицею в порожню бочку, що стояла під стріхою, і бочка загула, наче барабан, всі трохи отямилися і стали зацитькувати один одного.

Не дочекавшися тиші, начальник гнівно гримнув:

— Досить розмов! Тихо там! Мовчати й слухати, коли я кажу! Голосуйте за школу!

Одразу ж настала тиша, жах охопив усіх; люди стояли, мов закам'янілі, і тільки безпорадно перезирались. Начальник так грізно вдивлявся в їхні злякані обличчя, що в них аж мороз біг по спині.

Він знову сів, а війт, мельник і ще дехто кинулися в натовп й стали умовляти та залякувати всіх.

— Голосуйте за школу! Інакше лихо буде, чуди?

Тим часом писар перевіряв присутніх, і щохвилини хтось з натовпу гукав:

— Тут! Тут!

Після перевірки війт виліз на стілець і скомандував:

— Хто за школу, переходь праворуч і підіймай руку!

Перейшло чимало, але багато більше залишилося на місці. Начальник скривився й наказав опитувати всіх поіменно, об'явивши, що так буде правильніше.

Це дуже засмутило Гжелю: він добре розумів, що, коли селяни голосуватимуть кожен окремо, ніхто не зважиться піти проти начальства.

Але нічого вже не можна було вдіяти. Помічник писаря почав викликати за списком, і кожен з присутніх підходив, а писар відзначав його прізвище рискою — якщо той був за школу, або хрестиком — якщо проти.

Тривало це довго, бо людей було багато. Нарешті оголосили наслідки:

— Двісті голосів за школу, вісімдесят — проти.

Прибічники Гжелі зняли крик:

— Голосувати наново! Шахрують!

— Я сказав «ні», а він мені рисочку поставив! — вигукнув хтось, а за ним й інші свідчили те саме. Найзапальніші зняли крик:

— Не дозволимо! Подерти список, подерти!

До канцелярії в цю мить під'їхала поміщицька бричка, і людям мимохіть довелося відступити вбік.

А начальник, прочитавши листа, якого подав йому лакей, урочисто оголосив:

— Так, дуже добре, отже, школа в Ліпцях буде.

Ніхто, звісно, й рота не розтулив,— стояли стіною і остовпіло дивилися на нього.

Він підписав якісь папери й сів у бричку.

Йому покірно кланялись, але він не глянув ні на кого, навіть головою не кивнув і, віддавши якісь розпорядження стражникам, рушив путівцем до модліцького маєтку.

Хвилю люди мовчки дивилися йому вслід, потім хтось із Гжелиних прибічників сказав:

— Ач яким ягням прикинувся! М'який, хоч до рани його прикладай! А й незчуєшся, як це ягня вовком обернеться і тобі в горлянку ікла встромить.

— Чим же дурнів стримувати, як не погрозами?

Гжеля тільки зітхнув, окинув поглядом натовп і шепнув:

— Так, програли ми сьогодні. Нічого не вдієш, люди ще не звикли до опору.

— Всього бояться, то нелегко їм буде навчитися.

— І що воно за людина — навіть закон за ніщо має!

— Адже закони вони для нас писали, а не для себе!

Якийсь чоловік з Пшиленка підійшов до Гжелі й жалібно поскаржився:

— Я хотів проти школи голосувати, та як просвердлив він мене очима, мені язика наче відібрало, а писар записав, що сам хотів.

— Та тут стільки шахрайства, що можна було б оскаржити ухвалу.

— Ходімо до корчми, грім би їх побив! — вилаявся Матеуш і, повернувшись обличчям до юрби, закричав:

— А знаєте, що вам начальник забув сказати? Що всі ви вівці й пси лякливі! Добре ви заплатите за свою покору!.. Ну і нехай з вас шкуру деруть. Так вам і треба!

Дехто почав був огризатися, та враз усі змовкли, бо в цю мить мимо проїхала бричка, в якій сидів органістів син Ясь.

Ліпецькі одразу оточили його, і Гжеля розповів про все. Ясь вислухав, поговорив з ними й поїхав собі далі.

Всі пішли до корчми, і після другої чарки Матеуш вигукнув:

— А я вам кажу, що в усьому винні війт і мельник!

— Правда, вони найбільше умовляли та залякували людей,— підтвердив Стах Плошка.

— А коли начальник погрожував, значить, він уже знає щось про Роха,— сказав хтось пошепки.

— Якщо досі не знає, то донесуть йому. Знайдуться такі!

— Де стражники? — занепокоєно спитав Гжеля.

— Пішли начебто у бік Ліпців.

Гжеля ще покрутився в корчмі й непомітно вийшов. Він ґростував до Ліпців полем, уважно роздивляючись навкруги.

IX

Антек, ідучи, все озирався на громаду, мов кіт, що його відігнали від миски, і міркував, чи не повернутися йому назад. Але, бачачи, що за ним ідуть стражники, вирішив інакше, дорогою виламав собі міцну гілку і, зупинившись біля тину, почав, обстругувати кийка, скоса поглядаючи на стражників, хоч як намагалися вони йти якомога повільніше, а проте наздогнали його.

— Куди це, пане старший? На розвідку? — глузливо спитав Антек.

— У службових справах, пане господарю! А може, нам з вами в один бік, га? Може, разом підем?

— Від щирого серця радий би, та, здається мені, що нам не по дорозі.

Він швидко оглядівся: на дорозі нікогісінько, але канцелярія ще надто близько, і рушив поруч із стражниками, тримаючись ближче до тину та пильнуючи, щоб вони, бува, раптом не заступили йому дорогу.

Старший це помітив і заговорив до нього по-дружньому, гірко нарікаючи, що в нього з самого ранку ще рісочки в роті не було.

— Для начальника писар сьогодні нічого не пошкодував, то, напевно, й вам щось перепало. Ну, а на селі смачним не почастують: галушки та капуста — хіба то їжа для панів! — навмисне глузував Антек, аж молодший стражник, дужий хлопець із меткими очима, щось сердито забурмотів, але старший не сказав ні слова.

Антек, усе посміхаючись, пішов швидше, і стражники ледве встигали за ним, ступаючи просто по калюжах та вибоїнах. Село наче вимерло — сонце так припікало, що всі поховалися; тільки зрідка хто-небудь виходив подивитися на них та в затінку видно було русяві голівки дітей, і тільки собаки проводжали їх голосним гавканням.

Старший закурив цигарку і, цвіркнувши крізь зуби, почав скаржитись, що ні вдень ні вночі спокою немає, все служба та служба.

— Авжеж, нелегко тепер хоч би щось з хлопа здерти!

Стражник матюкнувся, і Антек, якому вже набридло все, міцніше стиснув у руці кийка і сказав з викликом:

— Що, хіба не правда? З вашої служби тільки й користі, що по селах собак дратуєте та в хлопа останній грош цупите.

Старший стерпів і це, хоча позеленів від злості й став намацувати шаблю. Та коли дійшли до крайньої хати, він несподівано кинувся на Антека й гукнув товаришеві:

— Тримай його!

Проте вони погано розрахували: перш ніж вони встигли схопити його, Антек, мов цуценят, віджбурнув їх, відскочив до стіни і, вишкіривши зуби, як вовк, розмахуючи кийком, здушеним, уривчастим голосом загарчав:

— Ідіть краще своєю дорогою... зі мною не пограєтесь... І чотирьом не піддамся!.. Зуби вам повибиваю, як псам. Чого причепилися? Я ні в чому не винен. Бійки шукаєте? Гаразд, тільки наймiть спершу підводу для своїх кісток. Ану, підійди та торкни, спробуй!

Він розмахував кийком і вже кричав на повний голос, ладен битися на смерть. Стражники зупинилися, як укопані. Перед ними стояв розлючений велетень, і кий так і свистів у нього в руках. Нарешті старший, бачачи, що нічого не виходить, спробував обернути все на жарт.

— Ха-ха! Здорово ми з тебе пошуткували! — гукнув він з удаваним сміхом і повернув назад. Але, відійшовши на кілька кроків, погрозив Антекові кулаком і вже зовсім іншим тоном крикнув: — Ми ще побачимося з тобою, пане господарю! Тоді поговоримо!

— Щоб тебе раніше чума не минула! — гукнув у відповідь Антек.— Ач злякався, то жартами відбутися хоче. Поговорю і я з тобою, аби тільки мені тебе десь запопасти! — бурчав він, уважно стежачи за ними, поки вони не зникли з очей.

«Той нацькував їх на мене — думав, дурний, що так вони мене візьмуть, як собаки зайця! Це він за те розлютився, що я йому дав відкоша. Не до шмиги йому правда»,— думав собі Антек. Вже далеченько за селом, дійшовши до панського саду, він сів відпочити в холодку, бо й досі тремтів увесь і був мокрий, як хлющ.

Через дерев'яну огорожу видно було серед високих смерек білий будинок. Відчинені вікна чорніли, наче ями, а на терасі з колонами сиділи пани й, мабуть, обідали, бо навколо них весь час метушилися слуги й чути було брязкіт посуду. Інколи до Антека долинали вибухи веселого сміху.

«Цим добре на світі жити! П'ють, їдять і до всього їм байдуже»,— думав Антек, дістаючи хліб з сиром, який Ганка поклала йому в кишеню.

Він їв і дивився на величезні, всипані вже цвітом липи, що

стояли на чатах понад дорогою. Від нагрітого сонцем цвіту линули солодкі, п'янкі пахощі; без упину дзижчали бджоли; десь на ставку крякала качка, сонно кумкали жаби, з лісу ледь чутно долинали голоси всякої дичини, а на полях то сюркотіла, то замовкала музика коників; аж ось, наче захлинувшись сонячним окропом, усе навколо примовкло, світ занімів, все живе заховалося в тіні, і тільки ластівки без упину шугали в повітрі.

Опівденна спека обливала жаром, очі ятрило від блиску, навіть у тіні була задуха, повисихали геть усі калюжі, а від майже дозрілих хлібів та спалених сонцем перелогів повівало, наче з печі, жаром.

Добре відпочивши, Антек рушив до вже недалекого лісу, та тільки-но вийшов з тіні на залиту сонцем дорогу, як його так опекло, наче він кинувся у клекотливий білий вогонь. Він скинув каптан, але й це не допомогло — сорочка, прилипла до спітнілого тіла, пекла, мов розпечена бляха. Скинув чоботи, але босі ноги грузли в піску, наче в гарячому попелі.

Криві берізки понад дорогою не давали тіні, жито хилило додолу важке колосся, знеможено посхилялися збляклі від спеки квіти.

Все навкруги сповила гаряча тиша, ніде не видно було ні людини, ні птаха, жодного живого створіння, не тремтів жоден лист, жодна билинка, наче в цю годину на змучену землю налетіла полудниця і пошерхлими губами висмоктувала з неї останні сили.

Антек ішов чимраз повільніше, думаючи про зібрання, і його то охоплювала злість, то брав сміх, то гризла досада.

«Ну, що з такими вдієш! Всякого стражника бояться. Наказали б їм слухатись начальникового чобота, то і слухалися б! Вівці, та й годі! — думав він з глибоким жалем і водночас із гнівом.— Правда, тяжко їм усім, кожен б'ється мов риба об лід, кожен ледве дихає від злиднів, де вже їм думати про такі справи? Народ темний, убогий, не розуміє навіть, що йому потрібно... Авжеж, людина — як свиня, нелегко їй підняти писок до сонця...»

Так міркував Антек, зітхаючи, і всі ці думки й хвилювання про інших примусили його тільки гостріше відчути, як погано йому самому, може, навіть гірше, ніж іншим.

— Тільки тим добре, хто ні про що не думає!

Махнув рукою і так поринув у задуму, що мало не наскочив на єврея-ганчірника, який сидів край дороги.

— Що, втомилися? Ще б пак, така спека! — заговорив він перший, зупиняючись біля старого.

— Кара божа! Віє, мов з печі! — вигукнув єврей і, підвівшися, накинув лямки на згорблену старечу спину, присмоктався, мов

п'явка, до своєї тачки і став штовхати її поперед себе, напружуючись з усіх сил, бо вона була навантажена мішками з ганчір'ям, дерев'яними ящиками, а нагорі стояв ще повний кошик яєць та клітка з курчатами. Дорога була піщана, а спека стояла й не сказати яка, і хоч як старий напружував останні сили, йому доводилося щохвилини зупинятися й відпочивати.

— Нухіме, ти ж спізнишся на шабес! — жалібно умовляв він сам себе.— Нухіме, штовхай, штовхай, ти ж дужий, мов кінь! Ну, раз, два, три! — І він з розпачем кидався на тачку, штовхав її на кілька кроків уперед і знову зупинявся.

Антек кивнув йому головою і пішов далі, але Нухім став його благати:

— Допоможіть мені, пане господарю, я добре заплачу! Не можу більше, ніяк не можу...— Він упав на тачку, блідий, як мрець, ледве дихаючи.

Антек, ні слова не кажучи, повернувся назад, поклав на тачку свій каптан і чоботи, міцно вхопився за неї і став штовхати її поперед себе так швидко, що аж колесо зарипіло і знялася курява. А єврей дріботів поруч, хапаючи повітря пересохлими губами, й припрохував:

— Тільки до лісу, а там далі дорога добра і вже недалеко! Я вам заплачу цілий п'ятак.

— Заткни його собі в ніс! Дурню, дуже він мені потрібний! І як то євреї думають, що все на світі робиться заради грошей!

— Ну, ну, не гнівайтесь! Не хочете грошей, то я вам дам гарні пищалки для дітей. Ні? То, може, ниток, голок, стрічок якихось? Не потрібно? То, може, булок, цукерок, бубликів або ще чогось? У мене все є. А може, пан господар купить пачку тютюну? Чи, може, почастувати вас чарочкою доброї горілки? Я її залишив для себе, але вам уже по знайомству... По совісті кажу, тільки по знайомству!

Він закашлявся так, що очі в нього полізли на лоба, і коли Антек трохи уповільнив ходу, взявся за тачку й пішов поруч, жалібно поглядаючи на нього.

— Добрий буде врожай, вже ціна на жито впала,— почав він, перейшовши на інше.

— Хоч і не вродить, а купці однаково викручують, щоб менше заплатити. Хлопові завжди збиток.

— Гарну годину дав господь, зерно вже сухе.— Старий дорогою зривав колоски, вилущував зерна і жував їх.

— Еге, господь так добре розпорядився, що ячмінь геть-чисто весь пропав!

Вони знехотя перемовлялися про те, про се. Нарешті зайшла

мова про зібрання, про яке єврей, видно, вже знав, бо сказав, тривожно озираючись навкруги:

— Знаєте, начальник іще взимку підписав контракт з одним підрядчиком на будівництво школи в Ліпцях. Мій зять у них за фактора був.

— Ще взимку, кажеш? Раніше, ніж громада ухвалила? Та хіба це можливо?

— А що він, дозволу питатиметься, чи що? Хіба він не хазяїн у своєму повіті?

Антек став його розпитувати. Єврей знав багато цікавого й відповідав охоче, а наприкінці поблажливо мовив:

— Так уже заведено. Селянина земля годує, купця — торгівля, поміщика — маєток, ксьондза — парафія, а начальника — всі. Кожному треба якось жити. Правду я кажу?

— А мені думається, що не повинно так бути, щоб один одного обдирав! Кожен повинен жити по правді, як бог звелів.

— Що вдієш! Кожен живе, як може.

— Знаю, що кожен собі ріпу скромадить, та через те й погано всім!

Єврей тільки головою покивав, але, видно, думав своє.

Вони дійшли тим часом до лісу й кращої дороги. Антек поставив тачку, купив дітям на цілого злотого цукерок, а коли єврей став йому дякувати, буркнув:

— Облиш, допоміг, бо мені так схотілося.

Він швидко попростував до Ліпців. Його відразу охопила свіжа прохолода. Гіллясті лісові дерева так заслоняли дорогу, що тільки посередені синіла вузька смужка неба і на землі тремтів струмок хисткого світла. Бір був старий, могутні дуби, сосни й берези стояли всуміш тісною юрбою, а внизу до товстих стовбурів тулилась дрібнота — ліщина, осика, ялівець і граби. Подекуди височіли горді ялини, жадібно тягнучись до сонця.

На лісовій дорозі після вчорашньої бурі ще поблискували калюжі й валялися зламані гілки та крона, а де-не-де й видерте з корінням струнке деревце, мов труп, лежало впоперек дороги. Тихо було тут, все заснували прохолодні сутінки, пахло грибами й пліснявою, дерева стояли нерухомо, наче задивившись у небо, і крізь їхні тісно переплетені крони місцями пробивалося сонце, повзаючи золотими павуками по мохові й червоних ягодах, що, мов застиглі крапельки крові, були розсипані по бляклій траві.

Лісова прохолода й глибокий спокій розморили Антека і, примостившися під деревом, він мимохіть задрімав. Розбудив його кінський тупіт і пирхання. Побачивши пана, що їхав верхи, Антек підійшов до нього.

Привіталися, як годиться, по-сусідському.

— Ну й спека! — сказав пан, погладжуючи коня, що ніяк не хотів стояти.

— Так, пече страх як, а за якийсь там тиждень треба вже буде з косою виходити в поле.

— В Модліці вже косять жито, аж гуде.

— Там піски. Та цього року скрізь жнива почнуться рано.

Пан став розпитувати його про зібрання у волості і, почувши про те, що там відбувалось, від подиву широко розплющив очі.

— І ви так одверто, прилюдно вимагали польської школи?

— Ну, я ж вам сказав! Брехати не стану.

— І як це ви зважилися при начальникові! Ну-ну!

— В указі чорним по білому написано, тож маємо право.

— Але чого це ви надумали вимагати польської школи?

— Чого надумали? Адже ми поляки, а не німці або хто інший.

— А хто ж це вас так навчив, га? — спитав пан тихше, нахиляючись до нього з сідла.

— Діти й без учителя доходять до розуму,— ухильно відповів Антек.

— Бачу, що недурно Рох вештається по селах! — тим самим тоном провадив пан далі.

— Так, вони удвох з дядечком вашим навчають люд грамоти, як уміють! — пильно дивлячись йому в очі, з притиском сказав Антек.

Пан якось неспокійно засовався в сідлі і заговорив про щось інше, але Антек навмисне звернув розмову до того ж, говорив і про інші селянські болячки, нарікав на темряву й занедбаність у якій живе народ.

— Все через те, що нікого не слухають! Я знаю, як ксьондзи їх навчають та умовляють працювати, а все, мов горохом об стіну!

— Е, казанням тут допоможеш так, як мертвому — кадилом!

— То чим же вам допомогти? Порозумнішав ти, я бачу, в острозі! — ущипливо зауважив пан.

Антек почервонів, блиснув очима, але відповів спокійно:

— Порозумнішав, правда! Знаю тепер, що в усьому нашому горі пани винні.

— Казна-що верзеш! Що ж пани тобі такого зробили?

— А те, що за польських часів вони тільки й знали, що людей батогами шмагати та утискати, а самі бенкетували й гуляли, от і прогуляли весь люд, а тепер треба починати спочатку.

Поміщик був запальний, отож розсердився і гукнув:

— Зась тобі, хаме, до того, що пани робили! Знай свій гній та вила і тримай язика за зубами, бо коли б тобі його не вкоротили!

Він свиснув нагаєм у повітрі і помчав так швидко, що в коня аж селезінка кевкала.

Антек, так само злий і роздратований, пішов своєю дорогою.

— Собаче поріддя! — бурмотів він люто.— Ач ясновельможний пан, трясця тобі! Коли в хлопа запобігає ласки, то з кожним братається, стерво! Сам гроша ламаного не вартий, а інших хамами обзиває! — З серця він чавив ногами мухомори, що траплялися на дорозі.

Він уже виходив з лісу на тополеву дорогу, аж тут почув начебто знайомі голоси й уважно оглядівся: під хрестом у затінку беріз стояла чиясь запорошена бричка, а на узліссі він побачив органістового сина Яся і Ягусю.

Антек навіть очі протер, цілком впевнений, що це йому привиділося, але ні, вони стояли за кільканадцять кроків від нього й дивилися одне на одного, радісно усміхаючись.

Здивований Антек нашорошив вуха, але чув тільки голоси і не міг розібрати жодного слова.

«Вона з лісу йшла, а він їхав, от і здибалися»,— подумав він, але в цю ж мить його щось наче вкололо, він нахмурився, глуха, болюча підозра заворушилася в ньому:

«Ні, це вони змовились!»

Проте, побачивши Ясеву сутану та його обличчя з виразом якоїсь святої чистоти, Антек заспокоївся і зітхнув з величезним полегшенням. Незрозуміло було йому тільки, навіщо Ягуся, ідучи в ліс, вбралася по-святковому? І чому так синіють її променисті очі, тремтять вишневі губи? Чому від неї так і віє радістю?

Антек обійняв її всю голодним вовчим поглядом, а вона в цю мить, нахилившися вперед високими грудьми, простягала Ясеві козубок. Ясь брав з нього ягоди, сам їв і їй клав у рота.

— Майже ксьондз уже, а бавиться, мов дитина! — поблажливо пробурмотів Антек і швидко пішов до села, побачивши по сонцю, що вже скоро вечір.

«Ця скалка в мені не болить, лише доки її не торкнеш! — думав він про Ягусю.— А як жадібно вона на нього дивилась! Ну й нехай і нехай!»

Але даремно він відмахувався від цих думок, скалка чимраз болючіше встромлялася йому в серце.

«А від мене тікає, наче від чуми! Видно, новеньке ситечко на кілочку! Щастя, що з Ясем у неї нічого не вийде...— Лють розгорялася в ньому дедалі дужче.— Як сука: хто їй свисне, за тим і біжить».

Він ішов швидко, але не міг втекти від гірких думок. Дорогою його обминали якісь люди,— він нікого не помічав. Тільки біля

самого села раптом заспокоївся, побачивши органістиху, що сиділа біля канави і плела панчохи. Найменший синок грався біля неї в піску, а табун гусей скуб траву поміж тополями.

— Он куди ви примандрували з гусями! — сказав Антек, зупиняючись біля неї і витираючи спітніле обличчя.

— Вийшла назустріч Ясеві! — він от-от під'їде.

— Так, я його щойно обминув біля лісу.

— Ася? То він уже їде! — скрикнула вона і схопилася на ноги.— Гусоньки, гуль-гуль-гуль! Куди ви, паскудні? Куди? — закричала вона на гусей, що несподівано побігли в жито біля дороги і почали видзьобувати зерно з колосків.

— Так, бричка стояла біля хреста, а Ясь ваш розмовляв з якоюсь жінкою.

— Значить, він зараз буде тут! Певно, знайому якусь зустрів і заговорився. Такий добрий хлопчик, він і чужого собаки не промине, не погладивши. А кого це він зустрів?

— Я не роздивився добре, але мені здалося, що то Ягуся.

Побачивши, що стара невдоволено скривилася, він додав з багатозначною усмішкою:

— Я не роздивився, бо вони одразу в ліс зайшли... Від спеки, певно...

— Сили небесні! Що це вам на думку спало? Стане Ясь зв'язуватися з такою...

— Вона не гірша, ніж інші, а може, й краща! — несподівано спалахнув Антек.

Органістиха швидко заворушила дротиками, чомусь дуже уважно придивляючись до панчохи, яку плела. «Щоб тобі язик відсох, пліткар проклятий! — думала вона, глибоко вражена.— Став би Ясь з такою... він уже майже ксьондз...» Але тут їй згадалися різні історії по ксьондзів і, занепокоївшись, вона вирішила докладніше розпитати Антека, та він уже пішов. Зате на дорозі знялася хмара куряви й посувалася до неї чимраз ближче. Через кілька хвилин Ясь уже обіймав її, міцно, щосили, і ніжно приказував:

— Мамусю люба! Мамусю!

— Сили небесні! Та ти мене задушиш! Пусти, розбійнику, пусти зараз! — І, коли Ясь її випустив, вона й сама почала обіймати, цілувати й оглядати його повними любові очима.

— Ох, замучили тебе, синочку! Бліднй ти який! І худий!

— Юшкою із свяченої води не дуже підживишся,— сміявся Ясь, підкидаючи на руках братика, а той аж верещав від захоплення.

— Нічого, я вже тебе відгодую! — сказала органістиха, ніжно гладячи його по щоці.

— Ну, їдьмо, мамусю, швидше вдома будемо.

— А гуси? Господи, знову вони в житі!

Ясь кинувся виганяти гусей, що жадібно вилущували колоски. Потім посадив брата в бричку й пішов дорогою, женучи гусей перед собою та розповідаючи про свою подорож.

— Гляди, як він замурзався! — трохи згодом зауважила мати, показуючи на малюка.

— До ягід моїх допався. Іж, Стасю, їж! Це я в лісі Ягусю зустрів, вона ходила по ягоди і мені трішки відсипала,— пояснив Ясь, ледь зашарівшись.

— Так, мені Борина хвилину тому казав, що він вас зустрів.

— А я його й не помітив! Мабуть, він десь бічною стежкою пройшов.

— Синку, на селі люди крізь стіни бачать, навіть і те, чого зовсім не було! — з притиском сказала органістиха, опустивши очі на дротики, які швидко миготіли в руках.

Ясь наче не зрозумів натяку, побачивши зграю голубів, що низько летіла над полем, він жбурнув у них камінцем і весело вигукнув: — Одразу видно, що ксьондзові, ач які вгодовані!

— Тихше, Ясю, ще почує хто! — ласкаво зупинила його мати. Вона замріялась про те, як він стане колись ксьондзом, а вона на старості оселиться в нього і доживатиме свої дні в щасті й спокої.

— А Фелек коли приїде на вакації?

— Хіба ви не знаєте, мамо, що його заарештували?

— Сили небесні! Заарештували! Що ж він такого зробив? Завжди я казала, завжди знала, що Фелек погано скінчить! Такому ледацюзі в писарчуки б іти, а мельникові закортіло лікаря з нього зробити! Адже вони так ним пишалися, так кирпу гнули, а тепер синок у тюрмі; от так втіха! — вона аж тремтіла від якоїсь мстивої радості.

— Та ні, тут зовсім інше — він у цитаделі сидить.

— В цитаделі! Значить, щось з політикою? — вона стишила голос.

Ясь не знав чи, може, не хотів відповісти, а вона тривожно зашепотіла:

— Синочку мій, тільки ти, бога ради, не встрявай у ці справи!

— У нас навіть говорити не можна про таке — одразу ж вижену ть.

— От бачиш! Вижену ть тебе, і ти не зможеш стати ксьондзом! Та я б умерла від сорому й горя! Господи, змилуйся над нами!

— Ви за мене не бійтеся, мамо!

— Ти ж сам бачиш, як тяжко ми працюємо, щоб вам жилося трохи краще. Сам бачиш, як нам скрутно — дітей купа, а доходи дедалі меншають. Якби не земля, ми б із нашим ксьондзом з голоду

повмирали! Знаєш, він тепер сам домовляється з хлопами про платню за вінчання й похорон. Сам! Де це чувано таке? Каже, що батько з людей шкуру дере. Ач який благодійник з чужої кишені!

— Таж і справді дере,— несміливо заперечив Ясь.

— Ти що? Проти батька йдеш? Проти рідного батька? А коли й дере, то для кого? Не для себе ж, а для вас, дітей, для тебе, на твоє навчання,— ображено сказала органістиха.

Ясь став просити пробачення, але раптом замовк, почувши якесь брязкотливе дзеленькання, що долинало від ставу.

— Чуєте, мамо? Це ксьондз пішов до когось із святими дарами.

— Ні, це, мабуть, на бджіл у плебанії дзвонять, щоб не втекли. Вони повинні роїтися. Ксьондз наш більше пильнує свого бугая і пасіку, ніж костьол.

Вони вже підходили до цвинтаря, коли раптом почулося голосне дзижчання, і Ясь ледве встиг гукнути візникові:

— Бджоли! Притримай коней, бо злякаються і помчать!

Справді, над майданом біля костьолу гудів величезний бджолиний рій. Він то кружляв у повітрі гудючою хмарою, шукаючи зручного місця, де б сісти, то спускався нижче й снував між деревами, а за ним біг задиханий ксьондз без капелюха, в самих штанях і сорочці, без упину розмахуючи кропилом. Амброжій був теж тут — він прокрадався осторонь, в тіні, несамовито калатав дзвоником і кричав. Так вони обидва кілька разів оббігли майдан, ні на хвилину не зупиняючись, бо бджоли спускалися дедалі нижче, наче намірялися сісти на дах якоїсь хати. Діти ховалися попід стінами, відмахувалися від них руками. Та враз рій знявся вище і полетів просто на Ясеву бричку. Органістиха заверещала і, задерши спідницю на голову, присіла в канаві. Гуси розлетілися, коні стали шарпатись, і візник зіскочив з брички, щоб затулити їм очі. Тільки Ясь стояв спокійно, піднявши голову. Рій несподівано повернув і полетів просто на дзвіницю.

— Води! — гаркнув ксьондз і галопом помчав за бджолами. Підбігши близько, він став так ретельно кропити їх, що вони вже не могли ворушити промоклими крильцями і стали сідати на вікна дзвіниці.

— Амброжію! Драбину й решето! Швидше, бо втечуть! Та ворушися, ти, шкандибо! А, Ясю, здрастуй! Розпали-но вогонь у кадилі, треба їх підкурити, тоді вони заспокояться! — гукав розгарячкований ксьондз, не перестаючи кропити водою бджіл. Не минуло й п'яти хвилин, як драбина стояла вже під дзвіницею, Амброжій дзвонив, кадильниця у Ясевих руках куріла, наче комин, а ксьондз ліз на дзвіницю. Добравшись до бджіл, він став мацати серед них, шукаючи матку.

— Є! Хвалити бога, тепер не втечуть! Підкури-но їх ще знизу,

Ясю, щоб не розповзалися! — командував він, збираючи бджіл голіруч. Вони сідали йому на лисину, повзали по обличчю, а він безбоязно щось говорив їм і все збирав та збирав їх у решето — рій був величезний.

— Обережно! Сердяться, можуть вжалити! — застерігав він інших, злазячи з драбини, весь у хмарі бджіл, що з голосним дзижчанням літали над ним. Спустившися долі, він пішов до плебанії, несучи у витягнутих руках решето так урочисто й поважно, наче це була чаша із святими дарами. Ясь окурював його, розмахуючи кадилом, Амброжій ревно дзвонив і час від часу кропив бджіл водою. Так вони простували до пасіки за плебанією, де стояло кілька десятків вуликів.

Коли ксьондз почав садовити бджіл у новий вулик, Ясь, геть зголоднілий і втомлений, нишком утік додому.

Тут йому, звичайно, дуже зраділи. Скільки було вереску, поцілунків і розпитувань — сказати не можна! А коли минула перша радість зустрічі, його посадили за стіл, понаносили йому різних смачних страв, припрошуючи, щоб він їв. Весь дім аж двигтів від галасу й біганини. Кожен хотів щось зробити для Яся поперед інших, всі тиснулися ближче до нього.

Саме під час цієї метушні прибіг задиханий Гжеля і став стурбовано розпитувати, чи не бачив хто Роха. Але того ніхто не зустрічав.

— Ніде не можна його знайти! — стривожено сказав Гжеля і, нічого не пояснивши, побіг далі шукати по хатах Роха, тільки-но він пішов, Яся покликали до плебанії. Хоч як йому не хотілось, а довелося іти.

Ксьондз дожидав його, вечеряючи на ганку. Він по-батьківськи розцілував Яся і, посадивши біля себе, ласкаво мовив:

— Радий, що ти приїхав, буде з ким разом правити службу. А знаєш, скільки в мене нових роїв цього року? П'ятнадцять! І сильні такі, як старі рої; деякі вже понаносили меду десь із чверть вулика! Їх ще більше було б, та я наказав Амброжію наглядати за пасікою, а цей дурень заснув, і бджілки ф'ють! Втекли! А один рій у мене мельник украв. Правду тобі кажу: вкрав! Бджоли сіли на його грушу, а він забрав їх і не думає віддавати! Сердитий на мене за бугая, от і мститься як тільки може, грабіжник такий! Ти вже чув про Фелека? От підлі, кусаються, як оси! — закричав він раптом, відганяючи мух, які весь час сідали йому на лисину.

— Чув тільки, що він у цитаделі сидить.

— Хоч би цим скінчилося! Догрався, га? Казав я йому, умовляв,— не слухався, осел, от тепер і має! Старий — телепень і блазень, а Фелека шкода, здібний, шельма, по-латині так швидко читає — і єпископ краще б не зумів! Ну, та що за користь від нього, коли в голові джмелі гудуть! Думають лобом мур пробити. Адже сказано...

стривай, як же це? Ага, згадав: чого не можна — не чіпай, а що заборонено — те обминай здалека. Лагідне телятко дві матки ссе, так...— Ксьондз говорив дедалі тихше і слабшим голосом, відганяючи мух.— Затям це собі, Ясю! Затям, кажу!

Він звісив голову на груди і весь потонув у глибокому кріслі, та коли Ясь підвівся, ксьондз розплющив очі і забурмотів:

— Замучили мене бджілки! То ти приходь увечері требник читати. Та гляди мені, з хлопами не приятелюй: хто в полову влізе, того свині з'їдять! З'їдять, кажу — і край! — Він прикрив лисину хусткою і захропів уже по-справжньому.

Мабуть, так само думав і органіст. Коли наймит погнав коні на пасовисько і Ясь скочив на одного з них, батько гукнув йому:

— Злазь мені зараз же! Не личить ксьондзові без сідла їздити та бути запанібрата з пастухами!

Ясеві дуже хотілося покататися, але він слухняно зліз з коня; вже смеркалося, і він пішов за город читати вечірні молитви.

Але як можна було зосередитись? Десь зовсім поблизу співали дівчата, у сусідньому саду гомоніли жінки, і кожне слово летіло низько по росі. Верещали, купаючись у ставку, діти, звідкілясь долинав сміх, мукали корови, пронизливо кричали ксьондзові цесарки, і все село гуло на різні голоси, мов розтривожений вулик. Ясь раз у раз збивався, а коли нарешті зосередився і, ставши навколішки в житі, побожно втопив очі в зоряне небо, з села долинув такий розпачливий лемент, прокльони й голосіння, що він схопився і побіг додому, дуже стривожений.

Мати саме вийшла, щоб кликати його вечеряти.

— Що там трапилось? Б'ються, чи що?

— Це Юзеф Вахнік повернувся з волості напідпитку і побився зі своєю жінкою. Її давно вже треба було відлупцювати! Не хвилюйся, нічого їй не станеться.

— Але ж вона кричить, наче з неї шкуру деруть.

— Жінки завжди так. Якби він її палицею бив, було б тихо. Нічого, завтра вона йому відплатить! Ходімо, синку, вечеря прохолоне.

Ясь майже нічого не їв і, дуже втомлений, одразу ж після вечері ліг спати. Але рано-вранці, тільки-но зійшло сонце, він уже був на ногах. Оббігав усе поле, приніс коням конюшини, подражнив ксьондзових індиків, що відразу ж ображено забелькотіли, привітався з собаками, які з радощів мало з цепу не позривалися, насипав зерна голубам, допоміг меншому брату вигнати корів, нарубав за Міхала дров, оглянув у саду розквітлі стокротки, погрався з лошам, побував скрізь, все попестив поглядом, мов дорогих друзів,— і мальви, осипані цвітом, і поросят, що грілися на сонці, навіть кропиву й бур'ян, що причаїлися під тинами. Мати стежила за ним закоханими очима й шепотіла, поблажливо всміхаючись:

— Навіжений! От навіжений!

А Ясь усе ходив і оглядав та сяяв радістю, мов цей липневий день. Ясний, усміхнений, він наче випромінював сонячне світло й тепло, обіймаючи весь світ сповненою любові душею. Тільки задзвонив малий дзвін, він одразу ж усе кинув і побіг у костьол.

Коли вийшов правити обідню ксьондз, його супроводив Ясь у новому, оздобленому червоними стрічками стихарі. Мелодійно заграв орган, загримів, аж затремтіли вогники свічок, хор, люди опустилися на коліна перед вівтарем, і обідня почалася.

Хоч Ясь прислужував за обіднею, а в перервах палко молився, він одразу ж помітив Ягусю — вона стояла на колінах трохи осторонь,— і щоразу, підіймаючи голову, зустрічав її променисті сині очі, бачив затаєну усмішку на ледь розтулених губах.

Після обідні ксьондз повів його до плебанії і посадив писати, отже, він лише опівдні пішов до села, щоб відвідати знайомих.

Передусім він зайшов до Клембів, які жили найближче, проте не застав нікого в хаті, і тільки в розчинених навстіж сінях щось заворушилось у кутку і чийсь голос захрипів:

— Це я, Агата!

Вона підвелася і здивовано сплеснула руками:

— Господи! Пан Ясь!

— Лежіть, лежіть спокійно! Хворієте? — турботливо спитав Ясь і, присунувши собі чурбачок, сів біля Агати, ледве впізнавши її висохле, як земля, обличчя.

— Чекаю, коли вже господь покличе мене до себе,— урочисто мовила вона.

— А на що ви хворі?

— Ніякої хвороби в мене немає, це смерть моя надходить. От Клемби дали мені притулок, щоб я у них померла... Лежу, молитви проказую і дожидаю терпляче тієї години, коли постукає костомаха й скаже: «Ходімо зі мною, змучена душе людська».

— А чому ж вони вас до хати не перенесли?

— Поки ще не прийшов мій час, навіщо я буду місце в них займати? Вже й так довелося теля вивести з сіней. Але вони мені обіцяли, що в останню годину перенесуть до хати, покладуть на ліжко під образами... і свічки засвітять... і ксьондза покличуть. А як умру, одягнуть на мене святкову одежу й похорон справлять як слід... Я ж на все гроші дала, і люди вони добрі, то, може, не скривдять сироту. Недовго я тут їм заважатиму, недовго... Вони мені при свідках обіцяли... при свідках...

— А не сумно вам самій лежати? — голос його тремтів від жалю і стримуваних сліз.

— Ні, мені дуже добре, паничу. Двері відчинені, то мені все видко. Хто вулицею пройде, хто заговорить десь, а хто й сюди загляне,

іноді навіть добрим словом обізветься... Наче я по селу ходжу. А підуть усі в поле — кури на подвір'ї в смітті порпаються, свиня за стіною порохкає, собачка забіжить часом або горобці залетять у сіни... А навзаході сонце трохи сюди посвітить, іноді шибеник якийсь камінчиком жбурне... Так непомітно день і минає... А ночами теж... приходять до мене...

— Хто ж це? Хто приходить? — Ясь зблизька зазирнув у її розплющені, але наче невидющі очі.

— Свої... ті, що давно померли, і рідня, і знайомі. Правду кажу, паничику, приходять... А раз,— зашепотіла Агата з усміхом невимовного щастя,— раз прийшла до мене пресвята діва і каже тихенько: «Лежи собі, Агато, Ісус тебе винагородить!» Саме Ченстоховська, я її одразу впізнала... в короні й плащі, вся в золоті й коралах. По голові мене погладила й каже: «Не бійся, сирота, будеш ти першою господинею на небесах, поміщицею будеш, панією...»

Стара бурмотіла, мов засинаюча пташка, а Ясь, нахилившись над нею, слухав, і здавалося йому, що він заглядає у якусь неосяжну глибочінь, де діється щось, зовсім не підвладне людському розуму. Йому стало страшно, але він не міг піти, не міг одірватися од цієї жалюгідної людської істоти, цієї зів'ялої билинки, котра, тремтячи, мовби згасаючий у мороці промінь мріє іще про якесь нове життя. Ясь вперше так зблизька зазирнув у вічі невблаганній людській долі, і не диво, що жах стиснув йому серце, очі набігли слізьми, глибоке співчуття тягарем своїм прихилило його до землі, і палка благальна молитва сама рвалася з тремтячих уст.

Агата отямилась і, піднявши голову, в захваті прошепотіла:

— Ангел найсвятіший! Паночик ти мій сердечний!

Вийшовши від неї, Ясь ще довго стояв під якоюсь стіною, гріючись на сонці і радіючи ясному прекрасному дню, життю, яке вирувало навколо.

Байдуже, що якась душа людська стогне в пазурах смерті.

Сонце так само світило, все так само хвилювали жита, білі хмари пропливали високо в блакиті, на вулицях бавилися діти, рум'яніли в садах яблука, в кузні лунко гупали молоти, хтось лагодив воза, а хтось, готуючись до жнив, клепав косу. Пахло свіжим хлібом, гомоніли жінки, на тинах сушилося полотно, на полях і подвір'ях кипів рух і, як завжди, як день у день, гомонів людський рій у праці й турботах, не думаючи про те, хто перший скотиться в прірву. Та й нащо про це думати?

Отож і Ясь швидко струсив з себе смуток і пішов далі.

Він посидів трохи біля Матеуша, який будував Стахові хату і вже підводив зруб під покрівлю. Постояв біля ставу з Плошковою, яка білила полотно, відвідав хвору Юзьку, вислухав усі скарги війтової дружини, подивився в кузні, як коваль гартує коси і гострі серпи,

заскочив і на городи, де працювали дівчата й жінки, і скрізь йому були раді, скрізь його приязно вітали й дивилися на нього з гордістю: адже він народився й виріс у Ліпцях, а отже, був для всіх рідний.

Тільки наостанку зайшов Ясь до Домінікової. Стара сиділа біля хати й пряла вовну. Яся це дуже здивувало, бо очі в неї були зав'язані.

— А я пальцями намацую, яка нитка — затонка чи грубша, ніж треба,— пояснювала вона йому, дуже задоволена з того, що він її відвідав, і гукнула до Ягусі, яка поралась на подвір'ї.

Покинувши роботу, Ягуся одразу ж прибігла — не одягнена, в самій тільки спідниці й сорочці, і, побачивши Яся, почервоніла, як вишня, затулила груди руками і втекла до хати.

— Ягусь, принеси-но молока, може, пан Ясь вип'є холодненького.

Ягуся хутко принесла повний глечик молока і кухоль. Вона встигла переодягтися й запнутися хусткою, але чомусь так ніяковіла, що, коли наливала молоко в кухоль, руки в неї тремтіли, і вона то блідла, то червоніла, не зважуючись підвести очей.

Поки Ясь сидів у них, вона не сказала й слова, і коли він ішов — провела його на вулицю і дивилася йому вслід, поки він не зник з очей.

Її раптом охопило таке непереможне бажання бігти за ним, що, боячись піддатися спокусі, вона пішла в сад, обхопила обіруч стовбур яблуні і, притулившись до нього, стояла, майже не дихаючи, у блаженному тремтінні, вкрита, мов плащем, гілками, низько звислими під тягарем яблук. Стояла, опустивши повіки, з усміхом, що вгадувався у кутиках уст, сповнена щастя й страху, почуваючи, що до горла піступають радісні сльози, мов тієї весняної ночі, коли вона дивилася на Яся у вікно.

Та й Яся, видно, вабило до неї, бо він часто заходив до Домінікової і, посидівши хвилину, йшов, охоплений дивною радістю. Він щодня бачив Ягусю в костьолі. Протягом усієї обідні вона стояла на колінах і так ревно молилась, що Ясь зворушено милувався нею і навіть вдома якось згадав про її побожність.

Його мати тільки знизала плечима.

— Має за що просити прощення в бога, має...

Ясь був надто чистий душею, щоб зрозуміти цей натяк. Ягуся бувала в них, її любили всі в домі, він бачив, яка вона побожна, і йому навіть на думку не могла спасти ніяка підозра. Якось він уголос висловив свій подив, що, відколи він приїхав, Ягуся ще ні разу не була в них.

— Я саме сьогодні послала по неї, щоб допомогла мені прасувати, дуже багато білизни набралося,— сказала його мати.

Незабаром прийшла Ягуся, так гарно вбрана, що навіть Ясь здивувався:

— Ви що, мабуть, на весілля йдете?

— А може, до тебе старости приходили, Ягусю? — тоненьким голоском спитала одна з Ясевих сестер.

— Нехай тільки посміють, я їх під чотири вітри вижену! — засміялась Ягуся, зашарівшись, мов троянда, бо на неї всі дивилися.

Стара одразу ж погнала її прасувати, але дівчата і Ясь пішли за нею, і такі почалися в них веселощі, вони так реготали через усякі дурниці й так верещали, що органістиха гримнула на них:

— Цитьте ви, сороки! Ясю, іди-но краще на город, не годиться тобі тут пустувати.

І Ясеві хоч-не-хоч довелося взяти книжку й піти, як завжди, в поле. Там, далеко за селом, під грушами або на межових пагорках, він часто сидів, читаючи або думаючи про що-небудь.

Ягуся добре вже знала всі його схованки, знала, де шукати його тужними очима, куди линути за ним хоча б тільки радісними думками. Вона блукала навколо нього, кружляла, наче метелик навколо вогню, не могла не кружляти, бо її нестримно вабило до нього. Вона вже бездумно віддавалася цій солодкій силі, наче бурхливим хвилям, які несли її в омріяний світ щастя. Вона віддавалась своїй любові всім серцем і душею, навіть не думаючи про те, на який берег її винесе, яка її чекає доля.

І пізно вночі, коли вона лягала спати, і вранці, коли вставала, серце її промовляло завжди одне, як молитву:

«Побачу його! Знову побачу!»

Коли вона стояла навколішки перед вівтарем, і ксьондз виходив правити обідню, і лунали ніжні звуки органа, і в хмарах кадильного диму чути було палкий шепіт молитов, а Ясь, весь у білому, стрункий, вродливий, склавши руки, поволі проходив у цьому диму й різноколірних променях, що падали з шибок, Ягусі іноді здавалося, що це ангел зійшов з образа і з ясним усміхом іде до неї. І тоді вона молитовно дивилась на нього, перед нею відкривався рай, вона падала ниць, припадаючи губами до тих місць, де ступала його нога, і, охоплена захватом, шепотіла з усією силою людського щастя:

— Святий! Святий! Святий!

Не раз бувало — обідня скінчиться, розійдуться всі, і в збезлюднілому костьолі Амброжій побрязкує ключами, а вона все ще стоїть на колінах, дивлячись на те місце, де стояв Ясь, поринувши у тишу, в радість, що мучить до болю, і, мов важке й чисте зерно, мимоволі котилися в неї з очей сльози.

Кожний день став для неї святом, бо в душі її відбувалась урочиста літургія вічної радості. І коли вона йшла в поле, їй про те ж саме шелестіло стигле колосся, дзвеніла спалена сонцем земля й сади,

що схиляли обважніле від плодів гілля. Далекі ліси і мандрівниці хмари, і піднесена над землею свята чаша сонця — все співало разом із її душею молитву щастя й подяки.

Господи, який прекрасний світ, коли на нього дивляться очі закоханих!

І яка ж дужа людина, коли кохає! З самим богом, здається, стала б вона на двобій, смерті не піддалася б, змагалася б навіть із долею. Життя для закоханого — вічне свято, найнікчемніше створіння дороге йому, наче брат рідний. Він ладен на колінах дякувати кожному дневі, благословляти кожну ніч, щохвилини ладен роздарювати людям всього себе, і все-таки залишається багачем; все прибуває в нього і сил, і любові, і чудових днів.

Душа закоханого ширяє над землею, вдивляється в зорі зблизька, зухвало сягає в небо, мріє про вічне щастя, бо здається їй, що немає ні меж, ні краю її силі і її любові.

Те саме відчувала й Ягуся.

Були звичайні дні тяжкої праці, дні приготувань до жнив, і вона працювала без утоми, виспівуючи, мов жайворонок, і вся променіла щастям. Розквітла, мов троянда в її садку, стрункa, як рожа, завжди весела, вона приваблювала всі очі, чарувала людей, і навіть старі люди не могли відірвати від неї очей, а хлопці знову крутились навколо, як бувало, зітхали й годинами простоювали біля її хати, але Ягна гнала всіх.

— Хоч би ти навіть у землю вріс — однаково нічого не вистоїш!— казала вона, глузуючи.

— З усіх кепкує! А гарна, як панянка,— скаржились хлопці Матеушу, а він тільки сумно зітхав, бо й сам добився небагато,— тільки того, що міг іноді зайти до них смерком, поговорити з Домініковою і дивитися на Ягусю, що поралася по хазяйству, та слухати, як вона наспівує.

І він дивився й слухав так жадібно, що виходив звідти щоразу похмуріший і дедалі частіше зазирав до корчми, а потім бешкетував удома. І, звичайно, найбільше попадало Терезці. Вона чахла з горя, і раз, зустрівши Ягусю, повернулася до неї спиною й плюнула. Але замріяна Ягуся пройшла, навіть не помітивши її.

Терезка сердито сказала дівчатам, що прали в ставу:

— Бачили, яка пава! Пройде — і ні на кого не гляне.

— А причепурилася, мов на храмове свято!

— До обіду коси свої розчісує!

— І завжди купує собі стрічки та всякі обнови,— перемовлялися заздрісниці.

Останнім часом тільки-но Ягна з'являлася на вулиці, як знову її проводжали погляди, гострі, мов пазури, і отруйні, мов змії. При всякій слушній нагоді жінки судили її й паплюжили на чому світ

стоїть,— не могли вони їй подарувати того, що вона одягалася краще за всіх, була вродливіша за всіх, що на неї задивлялися чоловіки й хлопці.

— Чваниться так, що просто стерпіти не можна!

— А одягається, мов пані! І звідки тільки гроші на це беруться?

— Еге, дурно вона, чи що, перед війтом стелеться?

— Кажуть, і Антек не скупує,— казали одна одній на вухо молодиці, збираючись у Плошкової на подвір'ї.

— Потрібна вона Антекові, як собаці п'ята нога,— встряла в розмову Ягустинка.— Ні, в неї вже хтось інший є на прикметі! — І вона так багатозначно посміхнулась, що жінки стали її благати, щоб вона сказала — хто. Проте Ягустинка не пробовкнулася і тільки під кінець сказала:

— Я пліток не розношу. Є у вас очі — самі дивіться!

І відтоді сто пар очей ще пильніше стали вистежувати кожен Ягусин крок, мов гончаки — зайця.

А Ягуся, хоч і помічала на собі ці косі, пильні погляди, ні про що не здогадувалась. Їй було до всього байдуже, коли вона могла завжди бачити Яся, тонути в його очах.

Мало не щодня вона заходила тепер до органіста, і завжди в ті години, коли Ясь бував вдома. Він сідав біля неї, і вона, відчуваючи на собі погляд, завмирала від насолоди, її обсипало жаром, ноги тремтіли, а серце молотком стукотіло в грудях. А коли Ясь у другій кімнаті навчав сестер, вона, затаївши подих, слухала його голос, мов солодку музику. Навіть його матері це раз упало в око.

— Чого це ти так дослухаєшся?

— Бо пан Ясь говорить по-вченому, нічого не можна зрозуміти.

— Ще чого захотіла! — поблажливо усміхнулась органістиха.— Адже він не в абиякій школі вчиться! — І вона завела нескінченну розмову про сина. Стара ставилась до Ягни прихильно й охоче запрошувала її, бо Ягна завжди радо допомагала в усякій роботі і до того ж частенько приносила що-небудь: то грушки, то ягоди, а іноді й грудку свіжого масла.

Ягуся слухала її розповіді про сина завжди з однаковим захватом, але тільки-но Ясь виходив з дому, вона теж квапливо йшла, кажучи, що поспішає до матері. Вона любила здалека стежити за Ясем і не раз, причаївшись у житі або за деревом, подовгу дивилася на нього, і серце її повнилось такою ніжністю, що вона не могла стримати сліз.

Але найдорожчі їй були ті короткі, теплі, ясні ночі, коли вона, тільки-но мати засне, виносила постіль у сад і, лежачи горілиць та дивлячись у небо, що синіло крізь гілля, поринала в бездонні, солодкі мрії.

Гарячий подих ночі пестив їй обличчя, зорі зазирали у широко

розплющені очі, голоси запашної, сповненої хвилюючої палкої жаги темряви, задиханий шепіт листя, сонне дзижчання якихось комах, шелести, схожі на придушене зітхання, поклики, які линули наче з самої землі, чийсь тривожний сміх — вливалися в неї дивною музикою, обсипали жаром, тремтінням, стискували їй горло, обіймали такою млостю, що вона важко, мов достиглий плід, падала на холодні росяні трави... і лежала безвладно, сповнена святої, животворної сили, наче гілля, обважніле від плодів, наче лан стиглої пшениці, що от-от похилиться під серпом, наче ті птахи чи поривчастий вітер, що їм байдуже, яка чекає їх доля.

Так збувала Ягуся короткі теплі ночі і спекотливі задушливі липневі дні, і вони линули, мов солодкі, завжди жадані сни.

Вона ходила, наче уві сні, ледве відрізняючи день від ночі.

Домінікова почувала, що з дочкою діється щось незвичайне, але не розуміла нічого, і тільки раділа її несподіваній палкій побожності.

— Повір мені, Ягусь, хто з богом, з тим бог! — весь час казала вона їй ласкаво.

Ягуся тільки всміхалася, сповнена тихого щастя й покірного чекання.

Якось удень вона зовсім несподівано здибала Яся — сидів на межі з книжкою. Повертати назад було пізно, і вона зупинилася перед ним, зашарівшись і знітившись.

— Що ви тут робите? — прошепотіла, побоюючись, чи не догадується Ясь про її почуття.

— Сідайте. Ви, мабуть, стомилися.

Вона вагалась, але Ясь потягнув її за руку, і вона сіла поруч, поспіхом заховавши під спідницю босі ноги.

Ясь теж, здавалося, зніяковів, і якось безпорадно позирав навкруги.

В полі було безлюдно, мов далекі острівці, здіймалися над нивами ліпецькі хати й сади. Вітер тихенько бавився колоссям, пахло нагрітим сонцем, житом і материнкою. Якийсь птах пролинув над їх головами.

— Страшенна спека сьогодні! — сказав Ясь, щоб якось почати розмову.

— Та й учора ще й як припікало!

Радість і страх так стиснули Ягусі горло, що вона ледве вимовила ці слова.

— Не сьогодні-завтра почнуться жнива.

— Авжеж...— підтвердила вона, піднявши на нього очі.

Ясь усміхався і намагався говорити невимушено, навіть жартівливо.

— А ви, Ягусю, що день, то гарнішаєте!

— Яка вже моя краса! — Вона зашарілась, очі її потемніли, по губах перебіг усміх стримуваної радості.

— Ви, Ягусю, справді не хочете заміж іти?

— І не думаю! Мені й самій добре.

— Невже вам ніхто не подобається? — допитувався, набравшися сміливості, Ясь.

— Ніхто, ніхто! — Вона заперечливо похитала головою, не зводячи з Яся замріяних очей. Ясь нахилився ближче, глибоко зазирнув у їхню блакитну безодню і прочитав у них святобливий захват, глибоке довір'я, палкий крик закоханого серця. Душа тріпотіла в ній, мов сонячні зблиски над полями, мов птах, що співає високо над землею.

Ясь відсунувся з якоюсь незрозумілою тривогою, потер очі й підвівся.

— Ну, мені вже пора додому! — Він кивнув Ягусі на прощання і пішов широкою межею до села, то читаючи на ходу свою книжку, то блукаючи поглядом навколо. Пройшовши трохи, Ясь озирнувся і, побачивши, що Ягуся йде позаду, за якихось кілька кроків од нього, зупинився.

— Мені теж так ближче,— пояснила вона злякано, ніби виправдуючись.

— То ходімо разом,— сказав Ясь не дуже радо, опустив очі на розгорнуту сторінку і, читаючи щось півголосом, поволі пішов далі.

— Про що тут написано? — заглядаючи в книжку, спитала Ягуся несміливо.

— Якщо хочете, я вам трохи почитаю.

Неподалік стояло гіллясте дерево. Ясь сів у затінку й почав читати, а Ягуся присіла навпроти і, підперши руками підборіддя, слухала уважно, не зводячи з нього очей.

— Ну, як вам подобається? — спитав Ясь за хвилину, підіймаючи голову.

Вона почервоніла і, уникаючи його погляду, зніяковіло пробурмотіла:

— Не знаю... Це не про королів, ні?

Ясь тільки скривився і знову почав читати, але вже повільніше і якомога виразніше. Читав про поля й ниви, про якийсь маєток у березовому гаю, про панича, який повернувся додому, про панянку, яка сиділа з дітьми в саду... і все це було написано так гарно, віршами, достоту як ті молитви, що їх співають з амвона, і йшло просто до серця; не раз хотілося Ягусі зітхнути, перехреститися й заплакати.

В затишку, де сиділи вони з Ясем, було страшенно душно, навколо стояла щільна стіна жита, переплутана волошками, польовим горошком і запашною повитицею. Жоден подих вітерця не охолоджував повітря. У спекотній тиші лише часом шаруділо колосся, цвіринькали горобці в гілках, дзижчала, пролітаючи, бджола та

дзвенів сповнений невимовної ніжності голос Яся. Ягна дивилася на нього, не відриваючись, мов на прекрасну картину, і чула кожне його слово, але від спеки її розморило й стало хилити на сон. На щастя, Ясь урвав читання й заглянув їй в очі.

— Краса яка, правда?

— Правда, що краса... наче казання в костьолі слухаєш.

У Яся навіть очі заблищали, і на щоках спалахнув рум'янець, він став захоплено перечитувати їй ті місця, де говорилося про поля й ліси, але Ягуся перебила його:

— Адже й мале дитя знає, що дерева ростуть у лісі, в річках тече вода, а на полях сіють збіжжя. Для чого ж друкувати про все це?

Ясь з подиву аж відсунувся.

— А я люблю тільки розповіді про королів та крилатих зміїв, і про всякі страхіття. Як слухаєш про це — наче мурашки по тілу бігають, ніби жарин тобі хто насипав на груди! Коли Рох розповідає такі історії, я б слухала його день і ніч. А в пана Яся таких книжок немає?

— Та хто ж стане читати такі дурниці? — зневажливо мовив глибоко обурений Ясь.

— Дурниці! Таж це надруковано в книжках, Рох нам читав.

— Дурниці він вам читав, все то брехня!

— Невже ж такі чудеса вигадали, аби тільки людей дурити?

— Авжеж, усе то казки й вигадки.

— І про полудниць неправда? І про зміїв? — дедалі сумніше допитувалась Ягна.

— Неправда, я ж вам кажу! — гостро відрубав Ясь.

— І те, що Ісус мандрував із святим Петром, теж неправда?

Ясь не встиг відповісти — біля них раптом, наче з-під землі, виросла Козлова. Стояла і глузливо дивилася на них.

— Таж пана Яся по всьому селу шукають! — сказала вона солоденьким голоском.

— Що там трапилося?

— Аж три брички жандармів приїхали до плебанії!

Ясь занепокоєно підхопився і щодуху побіг до села.

Ягуся підвелася й пішла за ним, чомусь одразу похмурнівши.

— Певно, перебила я вам ваше моління? — просичала Козлова, ідучи поряд.

— Яке там моління! Він мені з книжки різні історії читав... у віршах.

— Ти бач... А я зовсім інше подумала!.. Органістиха послала мене його шукати... біжу в цей бік, роздивляюсь... ніде нема... аж тут наче осяяло мене щось — заглянула під грушу, а вони сидять та воркочуть, мов два голубки... Звісно, місце гарне — від людських очей далеко!

— Щоб тобі паскудний язик відсох! — спаленіла Ягуся й пішла швидше.

— І буде кому тобі розгрішення давати! — ущипливо гукнула їй вслід Козлова.

X

Увійшовши в село, Ягуся одразу помітила, що діється щось незвичайне: собаки голосно гавкали на подвір'ях, діти ховалися в садах, обережно визираючи з-за дерев і тинів; люди поприходили з поля, хоча сонце було ще високо; жінки збиралися купками і про щось шепотілися, і на всіх обличчях знати було велику тривогу, в усіх очах — страх і чекання.

— Що тут трапилося? — спитала вона, здибавшись на розі з Бальцерківною.

— Не знаю, кажуть, від лісу солдати йдуть.

— Господи милосердний! Солдати! — У Ягни підломилися від страху ноги.

— А Клембів хлопчисько каже, що козаки їдуть з Волі! — гукнула їм, пробігаючи, Причекова дочка.

Ягуся заквапилася й прийшла додому дуже стривожена. Мати сиділа на порозі й пряла, а біля неї жваво цокотіло кілька жінок.

— Я їх бачила, оце як вас: сидять на ганку, а старший — в покоях у ксьондза.

— І Міхала, органістового небожа, послали по війта.

— По війта! Ох, людоньки, значить, щось неабияке! І що воно тільки буде?

— А може, вони приїхали збирати недоїмки?

— Еге, нащо б для цього стільки людей приїжджало? Ні, тут щось інше.

— Що б то не було, але нічого доброго від цього не сподівайтеся! Згадаєте мої слова.

— А я вам скажу, навіщо вони приїхали,— почала Ягустинка, підходячи до них.

Жінки збилися в купку і, мов гуси, повитягали шиї, з жадібним зацікавленням готуючись слухати.

— Позабирають усіх вас у солдати! — Ягустинка залилася своїм рипучим сміхом, але ніхто їй не вторував, а Домінікова сказала ущипливо:

— У вас завжди дурні жарти на думці!

— А ви з голки робите вила! Усі зубами цокотять, а потай кожна радіє такій пригоді. Ото ще велике діло — жандарми!

На подвір'я вкотилася гладка Плошкова і почала розповідати, як вона побачила брички, і тут її наче щось штовхнуло... і як...

— Цитьте! Дивіться-но, Гжеля і війт біжать до плебанії.

Всі глянули на той берег, на дві постаті, які хутко посувалися понад ставом.

— Еге, і Гжелю кличуть!

Але вони не вгадали: Гжеля пропустив брата наперед, а сам глянув на брички, що стояли біля плебанії, розпитав візників, придивився здалека до жандармів на ганку і, дуже стурбований, побіг до Матеуша, який працював у Стаха. Матеуш сидів верхи на стіні, вирубуючи пази для кроков.

— Ну що, не поїхали ще? — спитав він, не припиняючи роботи.

— Ні. Лихо в тому, що ніхто не знає — нащо вони приїхали.

— Має бути щось недобре! — прошамкав старий Билиця.

— А може, це через зібрання? Начальник погрожував чоловікам, а стражники вже скрізь рознюхували, хто бунтує в Ліпцях,— сказав Матеуш, злазячи долі.

— Тоді, значить, вони по мене,— пошепки мовив Гжеля, неспокійно поглядаючи навколо. Він зблід і важко дихав.

— Мені думається, швидше за Рохом,— зауважив Стах.

— Правда — вони ж про нього розпитували! І як це мені на думку не спало! — Гжеля полегшено зітхнув, але одразу ж знову занепокоївся і сказав сумно: — Авжеж, коли вже когось мають забрати, то тільки Роха.

— Як же ми можемо його виказати? Це ж однаково, що батька рідного! — гукнув Матеуш.

— Таж проти них не підеш, про це й мови бути не може.

— Нехай би десь заховався, треба його попередити,— сказав Билиця.

— А може, тут щось інше? Може, це через війтові штуки? — нерішуче втрутився Стах.

— Хоч би там що, а побіжу попереджу його! — гукнув Гжеля й пірнув у жито, щоб городами пробратися до Борин.

Антек сидів на ганку і на маленькому ковадлі клепав серпи. Почувши, що сталося, він злякано схопився.

— Старий щойно прийшов. Роху, йдіть-но сюди! — гукнув він.

— Що таке? — спитав Рох, визирнувши з вікна. Але не встигли вони йому відповісти, як прибіг задиханий органістів небіж Міхал.

— Антонію, до вас жандарми йдуть! Вони вже біля ставу.

— Це по мене! — зітхнув Рох, сумно похиливши голову.

— Господи! Матір божа! — зайшовши знадвору до хати, скрикнула Ганка і голосно заплакала.

— Цить! Треба щось зробити! — задумавшись, прошепотів Антек.

— Скличемо все село, і не дамо вас, Роху! — гарячкував Міхал, виламуючи товсту палицю і грізно поводячи очима.

— Не дурій! Роху, біжіть за клуню — і в жито, це перш за все! Посидьте десь у борозні, поки я вас не покличу. Швидше, поки не надійшли!

Рох заметушився по хаті, тицьнув Юзі, що лежала в ліжку, якісь папери і шепнув:

— Сховай це під себе і не кажи нікому!

І, як був, без каптана й шапки, вискочив у сад і наче у воду впав — тільки десь за клунею зашелестіло жито.

— Іди звідси, Гжелю! Ганко, роби, що робила. А ти, Міхале, тікай і нікому ані шелесь! — командував Антек, сідаючи і беручися знову до роботи. Він клепав серп так само спокійно, як досі клепав, тільки щохвилини поглядав на лезо проти світла, і очі в нього зиркали на всі боки. Гавкання собак наближалося, і незабаром почулися голоси, важке гупання і брязкання шабель...

В Антека гучно закалатало серце, затремтіли руки, але він і далі клепав рівно, акуратно, не підводячи очей, аж поки жандарми не зупинилися перед ним.

— Рох удома? — спитав війт, видно, дуже переляканий.

Антек окинув поглядом увесь гурт і неквапливо відповів:

— На селі, мабуть, бо я його зранку ще не бачив.

— Відчиніть! — гаркнув хтось із жандармів, певне, старший.

— Таж відчинено! — буркнув Антек, підводячись.

Урядник і жандарми увійшли до хати, а стражники залишилися вартувати в саду й на дворі.

На вулиці зібралася мало не половина села. Всі мовчки дивилися, як жандарми перетрушують весь дім, мов копицю сіна. Антека примушували все показувати і відчиняти, а Ганка сиділа біля вікна з дитиною на руках.

Звісно, жандарми нічого не знайшли, хоч і шукали скрізь, не проминаючи жодного кутка, і один навіть поліз під ліжко.

— Еге, сидить він там й вас дожидається! — пробурчала Ганка.

Урядник, побачивши на столі під розп'яттям якісь книжки, накинувся на них, як рись, і почав уважно їх гортати.

— Звідки це у вас?

— Мабуть, Рох поклав, от і лежать.

— Боринова неписьменна,— пояснив війт.

— Хто ж із вас уміє читати?

— Ніхто. Нас у школі так учили, що тепер ніхто навіть у молитовнику й слова не розбере,— відповів Антек.

Урядник передав книжки жандармові і пішов на другу половину хати.

— Вона що, хворіє? — Він підійшов до постелі, де лежала Юзька.

— От уже тижнів зо два лежить, віспа в неї.

Урядник поспіхом відступив у сіни.

— А Рох у цій кімнаті жив? — спитав він у війта.

— І в цій, і де попало, як усякий жебрак.

Обшукали всі закутки, навіть за образи заглянули. Юзя, тремтячи від страху, стежила за ними блискучими очима, а коли хтось із стражників підійшов ближче, вона заверещала не своїм голосом:

— Під себе я його заховала, чи що? Шукайте!

Коли обшук скінчився, Антек підійшов до урядника і, кланяючись йому в пояс, покірно спитав:

— А дозвольте спитати, цей Рох щось поцупив?

Урядник зблизька глянув йому в обличчя і сказав з притиском:

— Якщо виявиться, що ти його переховуєш, то удвох з ним підете, чуєш?

— Та чую, тільки ніяк не доберу, що до чого! — Антек заклопотано чухав потилицю. Урядник ще раз пильно глянув на нього й нарешті пішов.

Вони ходили й по інших хатах, зазирали туди-сюди, опитували всіх, кого зустрічали, і тільки коли зайшло сонце і по всіх вулицях вже гнали худобу з пасовиська, поїхали, так нічого й не дізнавшися.

Село зітхнуло вільніше, почалися розмови, кожен поспішав розповісти, як робили обшук у Клембів, у Гжелі, у Матеуша, і кожен оповідач бачив усе найкраще за всіх, найменше боявся і найбільше допікав жандармам.

Антек, коли вони з Ганкою залишилися самі, сказав їй тихо:

— Справа, бачу, обертається так, що не можна нам більше тримати його в себе.

— Як же так! Невже виженеш його? Таку святу людину, благодійника нашого?

— Ех, чорт би їх забрав! — вилаявся Антек, не знаючи, що робити. На щастя, зараз же прийшли Гжеля і Матеуш, і вони всі втрьох пішли радитися в клуню, бо до хати раз у раз хтось забігав розповідати, як усе було.

Вже зовсім стемніло, коли вони вийшли з клуні; Ганка подоїла корів, а Петрек приїхав з лісу. Антек негайно почав запрягати коней у бричку, а Гжеля і Матеуш, щоб замилити очі, пішли по селу, начебто шукати Роха.

Всіх це дивувало,— кожен ладен був присягнути, що Рох ховається в Борини.

— Ні, він одразу ж після обіду кудись зник і відтоді й не чути його! — казали всім обидва приятелі.

— Щастя його, бо він би вже в колодках мандрував!

І, як цього і хотіли Гжеля і Матеуш, по селу вмить поширилася чутка, що Рох опівдні пішов з села.

— Пронюхав і накивав п'ятами! — раділи всі.

— І нехай би не приходив більше — нічого йому тут робити,— сказав старий Плошка.

— Заважав він вам? Чи, може, скривдив хоч чимось? — пробурчав Матеуш.

— А мало він тут баламутив? Мало вас бунтував? Ще через нього все село покарають.

— То спіймайте його і викажіть!

— Якби ви розумніші були, то вже давно б так зробили...

Матеуш вилаяв його і навіть кинувся, щоб побити, ледве його втримали. Погрозивши кулаком Плошці, він пішов, та й усі стали розходитися по хатах, бо було вже пізно.

Антек тільки того й чекав. Коли вулиці збезлюділи й на селі тільки-но посідали вечеряти, а з вікон полинули пахощі смаженого сала, брязкання посуду і тихий гомін, він привів Роха до хати, де лежала Юзька, не дозволивши запалити там світла.

Старий нашвидку попоїв, зібрав свої речі і став прощатися з жінками. Ганка впала йому в ноги, а Юзька гірко, жалібно розплакалась.

— Залишайтеся з богом, може, ще колись та побачимося! — шепотів Рох із слізьми на очах, обіймаючи їх і по-батьківськи цілуючи в голову.

Антек квапив його, і він, поблагословивши дітей, перехрестився і пішов за клуню до перелазу.

— Коні чекатимуть у Шимека на Підліссі, а повезе вас Матеуш.

— Мені ще треба забігти до декого на селі... Де ми зустрінемось?

— Біля хреста на узліссі, зараз туди підемо.

— Це добре, мені треба ще багато про що з Гжелею поговорити,— І він зник у темряві, навіть кроків не чути було.

Антек запріг коні, поклав у бричку чвертку жита і мішок картоплі, довго щось пояснював Вітеку, відвівши його вбік, потім сказав голосно:

— Вітеку, одведи коней до Шимека на Підлісся й повертайся. Зрозумів?

Хлопчик тільки очима блиснув, шмагнув коней і так помчав, що Антек гукнув йому вслід:

— Тихше, поганцю, коней мені заженеш!

Тим часом Рох непомітно пробрався до Домінікової, де лежали якісь його речі, і замкнувся там у спальні.

Єнджик вартував на вулиці, Ягуся раз у раз виглядала на подвір'я, а стара, ходячи по кімнаті, тривожно дослухалась.

Рох вийшов хвилин за десять, поговорив тихенько з Домініковою і, завдавши клунок на спину, зібрався іти, але Ягуся стала благати, щоб він дозволив їй донести клунок хоча б до лісу. Рох згодився, і вони пішли через сад у поле.

Ішли межею, повільно, обережно й мовчки.

Ніч була ясна, зоряна, земля спала в тиші, і тільки в селі валували собаки.

Коли вони вже підходили до лісу, Рох зупинився і взяв Ягну за руку.

— Ягусь,— шепнув він лагідно,— слухай уважно, що я тобі скажу.

Вона кивнула, затремтівши від поганого передчуття.

Рох заговорив, мов ксьондз на сповіді. Картав її за Антека, за війта, а найбільше за Яся. Просив і заклинав усіма святими отямитись і жити інакше.

Ягуся відвернула засоромлене, почервоніле обличчя, серце в неї стискалося від муки, та коли Рох заговорив про Яся, вона сміливо підвела голову.

— А хіба я робила з ним щось погане?

Рох став лагідно пояснювати їй і доводити, якої спокуси вони обоє зазнають та до якого гріха й ганьби може довести їх нечистий.

Але вона вже не слухала його, тільки зітхала й линула думками до Яся. Її палкі уста жагуче шепотіли його ім'я, а променисті очі линули до нього і, мов птахи, кружляли над любою головою.

— Та я б пішла за ним світ за очі! — вихопилося в неї мимоволі, Рох здригнувся, зазирнув у її широко розплющені очі й замовк.

На лісовій галявині під хрестом замаячіли каптани.

— Хто там? — Рох занепокоєно зупинився.

— Це ми! Свої!

— Відпочину трохи, ноги мене вже не тримають,— сказав Рох і сів на землю. Ягуся поклала клунок і сіла трохи осторонь під хрестом у густій тіні беріз.

— Хоч би у вас не було через мене нових неприємностей!

— Е, найгірше те, що ви від нас ідете! — сказав Антек.

— Може, ще повернусь коли-небудь... може.

— Прокляті! Цькують людину, мов пса скаженого! — гукнув Матеуш.

— І за що? Боже мій, за що? — зітхнув Гжеля.

— За те, що хочу правди й справедливості для людей,— урочисто відповів Рох.

— Всім важко жити в світі, а найгірше — справедливій людині.

— Не сумуй, Гжелю, ще все зміниться на краще.

— Тільки на це й сподіваємось, страшно було б думати, що всі зусилля марні.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть! — зітхнув Антек, дивлячись туди, де в темряві біліло Ягусине обличчя.

— А я вам кажу: хто виполює бур'яни і сіє добірне зерно, той матиме у жнива добрий урожай.

— А якщо не вродить? Буває ж таке?

— Буває. Але кожен сіє з надією, що вродить удесятеро.

— Ну, ще б пак, кому охота дурно працювати!

Всі примовкли й глибоко замислились над тими словами.

Війнув вітер, зашелестіли над ними берези, глухо зашумів ліс, полинув нивами шелест колосся; місяць біг по небу, наче вулицею поміж рядами білих хмар; стелилися від дерев тіні, пронизані місячним сяйвом; безшумно кружляли над головами кажани. Дивний смуток стиснув усім серця.

Ягуся раптом тихо заплакала.

— Що з тобою? Що? — питав Рох лагідно, гладячи її по голові.

— Хіба я знаю... сумно мені чогось...

І всім було сумно — мов камінь лежав у всіх на серці, вони згаслими очима дивилися на Роха, який зараз здавався їм божим святим. А він сидів під розп'яттям, і Христос наче благословляв закривавленими руками його сиву, змучену голову. Старий заговорив, і в голосі його вчувалася глибока віра:

— За мене не журіться. Що я? Порошинка, мала билинка на широкій ниві. Нехай візьмуть мене, занапастять — та що ж? Адже таких, як я, залишиться багато, і кожен ладен віддати життя за народне діло... А настане час — і будуть таких тисячі, прийдуть вони з міст, прийдуть із сільських хат, з маєтків і віддадуть життя, віддадуть кров свою, впадуть одні за одними, нагромадяться, мов камені, і на каменях тих піднесеться святий жаданий храм... Він буде, кажу вам, і стоятиме століття, ніякі лихі сили не зруйнують його, бо виросте він на жертовній крові й любові...

Рох говорив, що жодна краплина крові, жодна сльоза, жодне зусилля не пропаде марно, бо, мов хліб на угноєній землі, завжди народжуються нові борці, нові сили, і настане святий день, день воскресіння з мертвих, день правди й справедливості для всієї нації.

Він говорив палко, а іноді так піднесено, що не все можна було зрозуміти, але серця слухачів окрилювали захват, і віра, і жадоба подвигу. Антек скрикнув:

— Господи! Ведіть! Піду, хоча б на смерть!

— Всі підемо, а що стане нам на заваді — зруйнуємо!

— Хто нас подужає, хто нас зупинить? Нехай тільки спробує!

Всі гукали з таким захватом і так голосно, що Рох змушений був їх стримувати. Присунувшись іще ближче, він став пояснювати, яким буде цей жаданий день, та що́ їм треба робити, щоб він настав швидше.

Рох говорив такі важливі й несподівані речі, що вони слухали, затаївши подих, стривожено й радісно водночас, серцем приймаючи кожне слово, мов найсвятішу молитву. Бо ж він відкривав їм небо,

показував рай, і очам їхнім увижалися вже найдивовижніші чудеса, а душі живила солодка надія.

— Від вас залежить, щоб так сталося! — закінчив Рох, дуже стомлений. Місяць сховався за хмарку, небо посіріло, поля запнуло туманом. Тихо загомонів ліс, тривожно зашелестіло колосся, з навколишніх сіл долинало валування собак. А всі сиділи мовчки, незвичайно тихі, сп'янілі від почутого, такі урочисті, ніби щойно прийняли велику присягу.

— Мені вже пора йти! — сказав Рох, підводячись, і став прощатися з кожним окремо. Потім, ставши навколішки, проказав коротку молитву, впав долілиць на землю і заплакав, обіймаючи її руками, наче матір, з якою прощаються навіки.

Ягуся заридала, та й чоловіки крадькома витирали сльози.

Й одразу ж порозходились.

До села поверталися лише Антек і Ягуся,— інші зникли десь біля лісу.

— Гляди, нікому не кажи про те, що чула,— сказав Антек після тривалої мовчанки.

— Я з новинами по сусідах не бігаю! — сердито огризнулась Ягуся.

— Та, боронь боже, щоб війт не дізнався! — суворо провадив він далі.

Ягна, нічого не сказавши, пішла швидше, але Антек наздогнав її і йшов поруч, раз у раз зазираючи у її сердите, заплакане обличчя.

Місяць уже знову засяяв просто над дорогою, і вони йшли наче срібною, облямованою химерними тінями дерев стежкою. В Антека раптом затремтіло серце, туга розкрила свої ненаситні обійми... Він підступив так близько, що, простягши руки, міг би обняти Ягусю, але не зробив цього: не вистачило сміливості й стримувало її гнівне, зневажливе мовчання. Він тільки сказав гостро:

— Ти так летиш, наче хочеш втекти від мене.

— Правда. Побачить нас хтось — і знову плітки підуть.

— А може, квапишся до когось іншого?

— А хто ж мені заборонить? Я тепер удова.

— Правду, видно, кажуть на селі, що ти хочеш стати економкою в одного ксьондза... молодого...

Ягна шарпнулася й побігла, як вихор, з її очей пекучими потоками бігли сльози.

XI

Вже подекуди на піщаних грунтах люди виходили з серпами, де-не-де на пагорках поблискували й коси. Але в тих селах, де поля лежали в низинах, до жнив ще тільки готувалися.

В Ліпцях через кілька днів після втечі Роха всі квапливо почали лагодити все потрібне для жнив — поспіхом тесали драбини, замочували у ставку розсохлі вози, прибирали в клунях, і вони скрізь стояли повідчинювані навстіж.

Де в кого вже крутили, сидячи в холодку, перевесла, й майже біля кожної хати господарі клепали коси. Жінки пекли хліб, готували їжу на жнива, і така стояла скрізь метушня та галас, як буває в селі тільки перед великим святом.

До того ж у Ліпці з'їхалося чимало люду з інших сіл, і на шляхах та біля млина кипіло, мов на ярмарку. Селяни приїхали, щоб змолоти зерно, але, мов на злість, води було мало, на млині працювало тільки одне жорно, та й то ледь-ледь. Люди терпляче дожидали своєї черги, кожному хотілося змолоти до жнив.

Чимало люду юрмилося й біля мельникової хати — купували борошно, різні крупи, а дехто навіть і печений хліб.

Мельник лежав хворий, але все робилося за його наказом. Він гукав жінці, яка сиділа надворі, біля відчиненого вікна:

— Ріпецьким не давай у борг ні на грош — вони своїх корів водили до ксьондзового бугая, а не до нашого, то нехай тепер ксьондз їм і борошно дає!

І не могли зарадити ні прохання, ні скарги. Даремно мельничиха просила за найбідніших — мельник затявся і жодному з тих, хто водив корову до плебанії, не дозволив відпустити в борг ні фунта борошна.

— Сподобався їм ксьондзів бугай, то нехай його доять! — гукав він.

Мельничиха, яка сьогодні теж нездужала, заплакана, з підв'язаною щокою, тільки плечима знизувала і крадькома від чоловіка не одному давала в борг, скільки могла.

Прийшла Клембова і попросила півчвертки ячних круп.

— Якщо заплатите зараз, то беріть, а в борг і крупинки не дам.

Клембова дуже засмутилась: вона, звісно, прийшла без грошей.

— Томаш з ксьондзом заодно, то нехай у нього й крупи просить!

Клембова образилась і сказала з викликом:

— Авжеж, він за ксьондза стояв і стоятиме, а у вас ноги його більше не буде!

— Невелика шкода, малий жаль! Спробуйте молоти в іншому місці.

Клембова пішла дуже заклопотана, бо в домі не було ні гроша, і,

здибавши ковалиху, що сиділа біля замкненої кузні, стала їй скаржитися на мельника й навіть заплакала.

Але Магда, усміхнувшись, сказала:

— Не журіться, недовго йому панувати!

— Та хто ж подужає такого багатія? Хто?

— Як збудують у нього під боком вітряк, то подужають.

Клембова аж очі витріщила від подиву.

— Мій вітряк ставить. Зараз тільки пішов у ліс з Матеушем дерево вибирати. Будуватимуть на Підліссі, біля хреста.

— Ну-ну! Міхал вітряк будуватиме! От не сподівалася! А цьому жмикруту так і треба, тепер з нього пиху зіб'ють!

Повеселіла Клембова швидко йшла додому, але, побачивши Ганку, яка прала біля хати, підійшла до неї поділитися несподіваною новиною.

Антек, який щось майстрував біля воза, почув їхню розмову і сказав:

— Магда правду каже: коваль купив у пана двадцять моргів на Підліссі і поставить там вітряка. Мельник сказиться від люті, але так йому й треба, тепер полагіднішає! Він так уже всім допік, що його ніхто не пожаліє.

— А ви про Роха нічого не знаєте?

— Нічого.— Антек відвернувся.

— Навіть дивно — третій день, як зникла людина, і невідомо, що з нею.

— Таж не раз уже так бувало, що він ходив кудись, а потім знову повертався.

— А хто з ваших до Ченстохова йде? — спитала Ганка.

— Іде Євка моя з Мацюсем. Цього року з Ліпців небагато людей збирається.

— І я піду — от перу на дорогу легшу одежу.

— А з інших сіл, кажуть, багато піде.

— Слушний час вибрали — саме, коли найбільше роботи! — буркнув Антек, але жінці не перечив, знаючи, з якої нагоди дала вона обіцянку піти на богомілля.

Поговорили ще про те, про се, аж тут прибігла Ягустинка.

— Знаєте новину? — гукала вона.— Десь з годину тому повернувся з війська Ясек!

— Терезчин чоловік? А вона ж казала, наче він повернеться тільки восени.

— Я його щойно бачила. Такий хлоп! Каже, що дуже за своїми скучив.

— Добрий він чоловік, тільки запальний дуже. А Терезка вдома?

— Вона льон у ксьондза вибирає і ще не знає, що на неї чекає вдома.

— Знову в Ліпцях зчиниться колотнеча — бо ж йому одразу про все розкажуть!

Антек уважно слухав — новина була цікава,— але до розмови не втручався. Ганка і Клембова, щиро вболіваючи за Терезку, говорили про найгірше, що могло її спіткати, але Ягустинка перебила їх:

— Під три чорти таку справедливість! Піде такий бичок на кілька років світ за очі, жінку саму покине, а потім, якщо з нею, бідолахою, гріх трапиться, ладен убити її. І всі проти неї! Де ж тут справедливість? Чоловік може там гуляти, як схоче, і ніхто йому за це лихого слова не скаже! Ну й дурні ж порядки на світі! Що ж, жінка — не жива людина, з дерева вона зроблена, чи що? А вже якщо доведеться їй відповідати, то нехай і коханець розплачується — бо ж удвох грішили! Чого це — йому тільки втіха, а їй — сльози?

— Голубонько, так воно вже споконвіку заведено, так і залишиться,— мовила Клембова.

— Залишиться людям на погибель, дияволу на втіху! Ні, я б інакше ухвалила: коли вже взяв хтось чужу жінку, то нехай вона з ним і залишається назавжди, а не схоче він, бо йому вже інша до смаку припала,— киями таке стерво та до криміналу!

Антек розреготався — його дуже насмішив Ягустинчин запал. Вона підскочила до нього і зарепетувала:

— Для вас це тільки смішки, так? Розбійники ви кляті, вам кожна люба, доки ви свого не доб'єтесь! А потім ще й знущаєтесь!

— Розкричалися, мов сороки на дощ! — невдоволено мовив Антек.

Ягустинка побігла в село і прийшла аж надвечір уся в сльозах.

— Що це з вами таке? — занепокоєно спитала Ганка.

— А те, що напилась я людського горя досхочу, аж мене знудило,— крізь сльози і схлипування вимовила Ягустинка.— Знаєте, Козлиха взяла Ясека під свою опіку і все йому вибовкала.

— Не вона, то хтось інший йому розповів би — такого не приховаєш.

— Кажу вам, там вони щось страшне замишляють! Побігла я до них — нікого в хаті не було. А оце щойно заходжу — сидять обоє і плачуть, а на столі розкладені подарунки, які він їй привіз. Господи, мене наче морозом обсипало, наче я в могилу заглянула. Нічого не говорять, тільки плачуть. Матеушева мати розповіла мені, як усе було,— в мене аж волосся дибом стало.

— Не знаєте, він про Матеуша щось згадував? — стурбовано спитав Антек.

— Проклинає його так, що хай бог боронить! Матеушу це так не минеться, ні!

— А Матеуш у нього ласки не проситиме! — сердито кинув Антек і, не слухаючи більше, пішов на Підлісся попередити друга.

Він застав його в Шимека — сиділи з Настусею на призьбі і

про щось тихо радилися; Антек відкликав його вбік і розказав усе.

Матеуш спершу аж захлинувся, а отямившись, вилаявся:

— Щоб її грім розбив, таку новину!

Вони пішли до села, Матеуш кривився й болісно зітхав.

— Бачу, що тобі нелегко. Шкода розлучатися? — обережно спитав Антек.

— Де там шкода, вона вже мені давно мов кістка в горлі. Ні, мене інше тривожить...

Антек здивувався, але розпитувати не став.

— За кожною шкодувати — часу не вистачить. Потрапила вона мені до рук, я її взяв — і кожен на моєму місці зробив би так само! А втіхи мав, як той пес у колодязі! Скільки того плачу, скиглення та нарікань наслухався — на десятьох вистачило б! Втечу — то вона, мов тінь, за мною ходить. Нехай тепер Ясек нею тішиться! Ні, не любощі мені в голові, а щось зовсім інше!

— Звісно, тобі вже пора одружитися.

— От і Настка мені те саме говорила.

— Дівчат у селі, як маку, вибрати неважко.

— Я вже собі давно одну нагледів,— мимохіть вихопилося в Матеуша.

— То клич мене в старости та весілля справляй — хоч би й одразу ж після жнив.

Але Матеуш тільки нахмурився і знову перевів розмову на Ясека, а випивши все, став розповідати про Шимекове господарство і, наче ненароком, згадав, що Єнджик під секретом говорив Настусі, ніби Домінікова хоче судом правити землю, яку Мацей записав Ягні.

— Що батько записали, того ніхто в неї не відбере, землі я, звісно, не віддам, але чесно заплачу, скільки вона коштує. Відьма стара, хочеться їй судитися!

— А правда, що Ягуся віддала запис Ганці? — обережно спитав Матеуш.

— Що з того, адже в нотаріуса вона відмови не підписувала.

Матеуш чомусь раптом повеселішав, і вже не міг стриматись — раз у раз згадував про Ягусю і з захватом вихваляв її.

Антек, дотумкавши нарешті, що в нього на думці, сказав ущипливо:

— А ти чув, що про неї знову кажуть?

— Е, жінки завжди її паплюжать.

— За Ясем, органістовим синком, бігає, кажуть, як сука,— правив далі Антек з притиском.

— А ти бачив? — Матеуш навіть почервонів від гніву.

— Я за нею не ходжу, бо мені від цього ні гаряче, ні холодно, але інші бачать щодня, як вони з Ясем зустрічаються то в лісі, то на межі.

— Дати б доброї прочуханки одній та другій — одразу б пліткувати покинули.

— А ти спробуй! Може, злякаються й покинуть! — поволі вимовляючи кожне слово, сказав Антек. Несподівані, болючі ревнощі збурилися в ньому, і думка, що Матеуш може побратися з Ягусею, гризла його, мов скажений собака.

Він не відповідав нічого на зачіпливі й часто неприязні зауваження Матеуша, боячись зрадити свою муку, але кінець кінцем не витримав і, прощаючись, сказав із злим усміхом:

— Хто з нею одружиться, свояків багато матиме.

Приятелі розійшлися досить холодно.

Пройшовши кілька кроків, Матеуш тихо засміявся.

«Мабуть, вона його до себе не підпускає, от він і казиться, і лає її! Ясь ще зовсім хлопчисько, нехай собі бігає за ним! Її вабить до нього більше через те, що він ксьондз».

Матеуш міркував так поблажливо, бо, випитавши в Антека, як стоїть справа з Мацеєвим дарчим записом, він остаточно поклав собі, що одружиться з Ягною. Ішов не поспіщаючи, подумки обчислюючи, скільки йому доведеться сплатити Єнджику й Шимеку, щоб самому залишитися господарювати на цілих двадцяти моргах.

— Стара — справді відьма, але ж не вік вона житиме.

Згадалися йому Ягусині грішки — і це його трохи засмутило.

— Ну, та це було та й загуло, а як схоче знову в гречку скочити, я з неї це швидко виб'ю!

Біля перелазу його чекала мати.

— Ясек повернувся! — стривожено зашепотіла вона.— Йому все розказали!

— Це й краще, не доведеться брехати!

— Терезка вже кілька разів прибігала... казала, що втопиться...

— А вона й справді може таке зробити! — з жахом вигукнув Матеуш. Це так його схвилювало, що, сівши на призьбі вечеряти, він зовсім не міг їсти та все дослухався, що діється в саду в Ясека, який був межа в межу з їхнім садом. Його проймала чимраз більша тривога й неспокій, він відсунув миску і, курячи одну цигарку за одною, марно намагався побороти внутрішній дрож. Проклинав себе, проклинав усіх жінок, пробував звести все на жарти, але страх за Терезку мучив його нестерпно. Він разів зо два поривався встати й піти кудись, але все сидів, чекаючи невідомо чого.

Було вже темно, коли він раптом почув чиїсь кроки, і, перш ніж збагнув, з якого боку вони наближаються, Терезка повисла в нього на шиї.

— Рятуй мене, Матеуше! Господи, я так чекала тебе, так виглядала.

Він посадив її поруч, але вона знову впала йому на груди, мов

дитина, і крізь сльози, що лилися струмками, зашепотіла з болем і розпачем:

— Йому вже все сказали! Я швидше смерті сподівалася, ніж його повернення... Саме робила в ксьондза — льон вибирала... Прибігає хтось і каже... Я мало мертва не впала... йшла додому, мов на страту... а тебе вдома не було... Пішла тебе шукати... і в селі тебе не було. Ходила, ходила цілу годину, але ж треба йти додому... Заходжу... а він стоїть посеред хати білий, мов стіна... Підскочив до мене з кулаками: «Правду кажи! Правду!»

Матеуша навіть дрож пройняв, він витер з обличчя крижаний піт.

— Я йому призналася... Брехнею вже нічого не зарадиш... З сокирою на мене кинувся... Я думала — кінець... і перша йому кажу: «Вбий! Легше буде нам обом!» А він пальцем мене не торкнув. Тільки глянув в обличчя, сів біля вікна та як заплаче! Господи милосердний, хоч би він бив мене, ногами тупав, сварив — мені легше було б, легше... А він сидить і плаче! І що ж я, злощасна, тепер робитиму, що? Де мені дітися? Рятуй мене, Матеуше, бо я в криницю кинуся або іще щось з собою зроблю. Рятуй! — заволала вона, впавши йому в ноги.

— Чим же я тобі допоможу, сердешна, чим? — безпорадно бурмотів Матеуш.

Терезка раптом схопилася в дикому пориві божевільного гніву:

— То навіщо ж ти мене брав? Навіщо дурив? Навіщо до гріха призводив?

— Цить, бо все село збіжиться!

Вона знову кинулась йому на шию і, безтямно цілуючи, припавши до нього з усією силою жаху, любові й розпачу, заголосила:

— Ой мій однісінький, убий, а тільки не жени від себе! Кохаєш? Кохаєш? То обійми ж, пригорни до себе востаннє! Забери мене до себе, не віддавай на муку, на погибель! Один ти в мене в усьому світі, один... Залиш мене в себе, служитиму тобі, як пес вірний, як остання наймичка!

Так благала вона жагучими словами, що вихоплювалися з глибини її змученого серця.

А Матеуш знітився, наче його хто обценьками стиснув, і всіляко викручувався від рішучої відповіді. Силкуючись заспокоїти Терезку пестощами й поцілунками, він підтакував усьому, що вона говорила, і водночас позирав навкруги дедалі стривоженіше й нетерплячіше, бо здалося йому, що Ясек сидить на перелазі.

Терезка, збагнувши нарешті всю правду до краю, відштовхнула його і закричала, мов батогом, хльоскаючи його словами:

— Брешеш ти, як пес! Завжди мене дурив, а тепер уже не обдуриш! Боїшся Ясека, от і крутишся, наче хробак під чоботом. А я йому вірила

найбільше в світі! Боже мій, боже! А Ясек такий добрий, подарунків мені понавозив, ніколи лихого слова не сказав,— і я так йому віддячила! Повірила такому дурисвіту, такому розбійнику, собаці такому!.. Іди за своєю Ягусею! — заверещала вона раптом, підскочивши до нього з кулаками.— Іди, нехай вас гицель оженить — ото буде пара: злодій і хвойда!

Вона впала на землю, захлинувшись страшним, божевільним плачем.

Матеуш стояв над нею, не знаючи, що йому робити, мати його схлипувала десь під хатою. Раптом з теміні саду виступив Ясек і, підійшовши до жінки, тремтячим від сліз голосом зашепотів їй ніжні, ласкаві слова:

— Ходімо додому, ходімо, горопахо моя! Не бійся, не скривджу тебе, досить ти за свій гріх натерпілась. Ходімо, жінко...

Він узяв її на руки й поніс до перелазу, гукнувши Матеушеві:

— А тобі, поки живий, кривди її не подарую,— бог мені свідок!

Матеуш мовчав. Його пік сором, заливав серце такою гіркотою, такою нестерпною мукою, що він побіг до корчми і пив цілу ніч.

Про все це миттю знало все село, здивовано і з повагою говорили люди про Ясеків учинок.

— Іншого такого із свічкою не знайдеш,— запевняли зворушені жінки й суворо ганили Терезку, яку палко захищала одна тільки Ягустинка.

— Терезка не винна! — репетувала вона скрізь, тільки-но почує, що нападають на Терезку.— Вона ще шмаркачка була, коли Ясека забрали в солдати, залишилась сама-самісінька, навіть без дитини, то й не диво, що за стільки років затужила без чоловіка. Жодна не витримала б такого довгого посту. А Матеуш пронюхав, як пес, і став їй баки забивати, ласкавими словами туманити, на музику водити — от і збив дурненьку з пуття!

— І суду на них немає, на дурисвітів! — зітхнула одна з жінок.

— У нього вже макітра линяє, а ще за молодицями гасає.

— Нежонатий він, бідолаха, то чим же йому поживитися, як не чужим,— жартували парубки.

— Матеуш теж не винен, хіба не знаєте, що, як сучка не схоче, пес не скочить,— засміявся Стах Плошка, та його за це мало не побили.

Проте балачки скоро ущухли — надходили жнива, дні стояли напрочуд сухі й гарячі, на пагорках жито вже просилося під косу, достигав і ячмінь. Щодня хтось з селян виходив подивитися на поля, а багатші хазяї вже шукали поденщиків.

Перший вийшов у поле органіст і поставив жати десятка півтора жінок. Навіть його дружина й дочки взялися за серпи, а він тільки пильно наглядав за всім. Примчав після обідні Ясь, але недовго

тішився роботою,— тільки-но настала полуденна спека, мати прогнала його додому, побоюючись, щоб йому не напекло голову.

— Пошукає тіні в Ягусі, це йому на руку! — буркнула йому вслід Козлова.

Вдома теж було спекотно й нудно, і так кусалися мухи, що Ясь не витримав і пішов до села. Проходячи повз Клембів, він почув із навстіж розчинених дверей чиїсь глухі стогони.

Агата лежала в сінях біля порога, а в хаті не було ні душі живої — вся сім'я пішла на жнива.

Ясь переніс Агату до хати, поклав на ліжко, дав їй води і приводив до пам'яті, аж поки вона не розплющила залиті сльозами очі.

— Вмираю вже я, паничу,— сказала вона, всміхаючись, мов розбуджена дитина.

Ясь хотів був побігти по ксьондза, але вона схопила його за сутану.

— Богородиця сказала мені сьогодні: «Готуйся на завтра, змучена душе!» Тож маємо ще час, паничику. Завтра!.. Дякую тобі, милосердний боже! — Вона стогнала дедалі тихіше, на її зів'ялих устах з'явився усміх, вона склала руки і, вдивляючись кудись далеко-далеко, здавалося, вся поринула у палку молитву. Ясь, розуміючи, що почалась агонія, побіг кликати Клембів.

Він заглянув до неї знову вже пополудні. Агата лежала в ліжку цілком притомна, скринька її стояла біля неї на лаві. Вона холонучими руками витягала з неї все, приготовлене на смертну годину: чисте простирало й пошивки, пляшечку свяченої води, майже нове кропило і чималий шматок свічки-грімниці, образок матері божої Ченстоховської і нову сорочку, добру вовняну спідницю, плоєний чепець, хустку і зовсім нові черевики — весь цей посаг на смерть, що його вона, жебраючи, збирала ціле життя. Вона порозкладала все біля себе на ліжку, радіючи кожній речі та вихваляючись нею перед жінками, а чепець навіть приміряла, і, подивившись у дзеркальце, прошепотіла, променіючи від щастя:

— Я в ньому на багату господиню схожа.

Вона наказала, щоб завтра від самісінького ранку на неї наділи увесь той скарб.

Їй, звісно, не перечили, ходили навшпиньки, роблячи все, щоб якомога скрасити її останні хвилини.

Ясь просидів біля неї до смерку, вголос читаючи молитви, а вона проказувала їх за ним, але щохвилини засинала з легкою усмішкою на губах.

За вечерею вона попросила яєчні, та тільки колупнула ложкою раз-другий і відсунула її від себе, а після того цілий вечір уже лежала тихо.

Коли всі полягали спати, Агата підкликала Томаша.

— Не бійся, я недовго тут вам заважатиму,— сказала вона несміливо.

На другий ранок її вбрали, як вона наказувала, поклали на ліжко Клембової, на її власній постелі. Вона сама пильнувала, щоб усе було, як годиться, сама тремтячими руками підбила ріденьку перину, налила в тарілку свяченої води, поклала на неї кропило і, впевнившись, що все зроблено як слід, попросила піти по ксьондза.

Ксьондз прийшов із святими дарами, приготував її в останню путь і доручив Ясеві залишитися з нею до кінця, бо сам кудись поспішав.

Ясь, сидячи біля ліжка, тихо читав требник. Клемби теж залишилися вдома, а незабаром прибігла Ягуся і заховалася в куток тихенько, як заєць. У хаті тільки чути було, як дзижчать мухи, люди ходили безгучно, наче тіні, співчутливо поглядаючи на Агату. Вона лежала з чотками в руках, ще цілком притомна, і прощалася з кожним, хто заходив до хати, а дітям, що юрмилися в сінях і під вікном, роздала по кілька грошів.

— Нате, помоліться за Агату!

А потім уже замовкла і кілька годин не озивалася ні до кого й словом.

Лежала, як господиня, в ліжку, під образами, як мріяла все життя. Лежала, сповнена тихої гордості й несказанного щастя, і радісні сльози сріблилися в неї на віях. Ворушила мовчки губами, щасливо усміхалася й дивилася з вікна на бездонне небо, на неозорі поля, де вже зблискували й подзвонювали коси і лягало стигле, важке жито, дивилася ще далі, на щось, видне тільки її вмираючій душі.

І от у годину, коли день уже хилився до заходу і хату залили червонясті відсвіти вечірньої заграви, вона раптом стріпнулася, сіла на ліжку і, простягши вперед руки, скрикнула якимсь чужим голосом: «Пора вже мені, пора!» — і впала горілиць.

В хаті вйнуло жахом, залунали ридання, всі поставали навколішки біля ліжка, Ясь почав читати відхідну, Клембова засвітила грімницю, вмираюча промовляла за Ясем слова молитви, але дедалі тихше, дедалі слабше, язик у неї плутався, очі згасали, мов цей літній, змучений спекою день, обличчя вкривала імла вічної ночі, випустила з рук грімницю і вмерла.

Вмерла, наче найперша господиня, і Амброжій, що встиг прийти в останню хвилину, закрив їй очі. Ясь прочитав за неї палку молитву. Все село приходило помолитися і поплакати біля її тіла та заздрило такій легкій і щасливій смерті.

Тільки Ясь, зазирнувши в її мертві очі, в застигле й сіре, як земля, обличчя, позначене пазурами смерті, відчув такий жах, що побіг додому, кинувся на ліжко і, зарившись обличчям в подушки, розплакався.

Ягуся побігла за ним і, сама вражена жахом і жалем, стала його заспокоювати і витирати заплакане обличчя. А Ясь притулився до неї, мов до матері, поклав голову їй на груди і, обнявши за шию, захлинаючись риданнями, бурмотів:

— Боже мій, як це страшно, як страшно!

До кімнати зайшла органістиха і, побачивши їх, аж затіпалася з люті.

— А це що таке? — засичала вона, ледве стримуючись.— Ач яка ніжна опікунка! Шкода тільки, що Ясеві нянька вже не потрібна, сам може носа собі витерти!

Ягуся підняла на неї заплакані очі і, тремтячи від страху, почала розповідати про смерть Агати. Ясь теж поспіхом почав пояснювати матері, що з ним було, але органістиха, вже добре під'юджена кумасями, нагримала на нього:

— Дурний ти, мов теля! Мовчи краще, бо й тобі перепаде!

Вона підскочила до дверей, розчинила їх навстіж і гукнула Ягусі:

— А ти забирайся геть і щоб ноги твоєї тут більше не було, бо собаками нацькую!

— Що я такого зробила? Що? — бурмотіла Ягуся, майже непритомна від сорому й горя.

— Іди геть зараз же мені! Я тобі не Ганка і не війтиха, що плакали через тебе! Ти в мене знатимеш, як Ася зводити, пам'ятатимеш ти мене, шлюхо! — репетувала органістиха на все горло.

Ягуся, вибухнувши плачем, вибігла на вулицю й помчала наосліп.

А Ясь стояв, наче його грім вразив.

XII

В першу хвилину він хотів бігти за Ягусею.

— Куди! — грізно гукнула мати, заступаючи йому дорогу.

— Чому ви її вигнали, за віщо? За те, що вона така добра до мене? Це несправедливо, я такого не допущу! Що вона поганого зробила, що? — знавісніло викрикував Ясь, видираючись із міцних материних рук.

— Сядь мені спокійно, бо тата покличу! За що? А от я зараз тобі скажу: ти маєш стати ксьондзом, і я не хочу, щоб у моєму домі ти завів собі полюбовницю! Не хочу дожити до такого сорому й ганьби, бачити, як люди на тебе пальцями тицяють! От через те я її й вигнала. Розумієш тепер?

— В ім'я отця й сина! І що це ви, мамо, кажете! — йойкнув глибоко обурений Ясь.

— Кажу те, що знаю! Думаєш, я не примічала, що ти з нею зустрічаєшся? Але бог мені свідок, я нічого поганого й на думці не мала, я завжди вважала, що як мій син одягнув сутану, він ніколи

не зважиться її заплямувати. Та я прокляла б тебе навіки й вирвала б зі свого серця, хоч би воно в мене кров'ю обливалось! — Очі її заблищали так грізно й невблаганно, що Ясь заціпенів від жаху.— Спасибі, Козлова мені очі розкрила, та я тепер і сама бачу, куди хотіла тебе припровадити ця сука!..

Ясь жалібно розплакався і крізь схлипування, скаржачись на ці жахливі обвинувачення, з такою щирістю розповів про всі свої зустрічі з Ягусею, що мати йому повірила і, пригорнувши до грудей, стала витирати йому очі й заспокоювати.

— Не дивуйся, що я за тебе злякалась,— бо ж це найперша в усьому селі хвойда!

— Ягуся! Найгірша за всіх на селі?! — Ясь не вірив власним вухам.

— Хоч мені й соромно, та заради тебе таки я мушу все розповісти.

І вона почала розповідати йому все, що чула про Ягусю, зібравши докупи всі плітки та власні вигадки.

У Яся волосся дибом стало. Він схопився і крикнув:

— Неправда це, нізащо не повірю, що Ягуся така підла! Нізащо!

— Мати тобі це каже, розумієш? Не з пальця ж я це висмоктала!

— Все це вигадки і більш нічого! Бо то був би жах! — він розпачливо заломив руки.

— А чого це ти її так захищаєш, га?

— Я захищаю кожного, хто невинуватий!

— Дурний ти, як пень,— розсердилася мати, глибоко вражена його недовірою.

— Думайте як хочете. Але якщо Ягуся така погана, навіщо ви дозволяли їй приходити до нас? — затявся Ясь, настовбурчившись, як молодий півень.

— Я перед тобою виправдуватись не буду, коли ти такий дурний, що нічого не розумієш! Але попереджаю: тримайся від неї далі, бо якщо я заскочу десь вас удвох, то, хоч би й усе село збіглося,— дам їй такого прочухана, що вона довго мене пам'ятатиме! Та й тобі перепаде...

Вона вийшла, хряпнувши дверима.

А Ясь, навіть не усвідомлюючи ще, чого його так хвилюють плітки про Ягусю, довго пережовував материні слова, давився ними, мов будяками, насичував душу їхньою полиновою гіркотою.

— То ось яка ти, Ягусь! Ось яка! — повторював він з гірким докором. Якби вона з'явилась в цю мить, він відвернувся б від неї з гнівом і презирством. Чи міг він сподіватися чогось подібного? Навіть на думці йому не були такі страшні речі!

Він думав про них з дедалі більшою мукою і сто разів схоплювався, пориваючись бігти до Ягусі, стати перед нею, кинути їй у вічі весь цей

довгий перелік гріхів. Нехай знає, що говорять про неї, нехай спростує, якщо може... нехай скаже голосно, що це неправда!

Так думав Ясь, наче в лихоманці, але чимдалі, тим більше вірив він у Ягусину невинність, і в серці його зростав жаль і тиха туга. Зринали спогади про їхні зустрічі, і сонячне марево незбагненного щастя застеляло очі й пекло душу. Він раптом схопився й закричав, наче звертаючись до всього світу:

— Неправда це! Неправда! Неправда!

За вечерею він уперто дивився в тарілку, уникаючи материних очей, і, хоча говорили про смерть Агати, не втручався до розмови. Він вередував, не хотів їсти, сперечався із сестрами, скаржився на задуху в кімнаті і, тільки-но прибрали зі стола, побіг до плебанії. Ксьондз сидів на ганку з люлькою в зубах і про щось розмовляв з Амброжієм. Ясь здалека обминув їх і, походжаючи під деревами, сумно міркував:

«А може, це й правда? Мама не стали б вигадувати!»

З вікон плебанії падали смуги світла на квітник де гралися собаки і весело гарчали один на одного. З ганку озвався грубий голос:

— А ячмінь у Свинячій балці дивився?

— Дивився, солома ще зеленкувата, але зерно вже сухе, як перець.

— Треба б завтра ризи провітрити, вони зовсім заплісняві. Стихар віднеси до Домінікової — нехай Ягуся його випере. А хто це приводив опівдні корову до нашого бугая?

— З Модліци хтось. Мельник зустрів його на мосту і хотів до себе перетягти, обіцяв навіть грошей з нього не брати, але хлоп усе-таки пішов до нас!

— І розумно зробив — заплатить карбованця, а на все життя матиме добрі корови. Не знаєш, як там Клемби збираються Агату ховати?

— Таж вона на похорон цілих десять злотих залишила.

— Значить, поховаємо її з пошаною, як господиню. Та от що: скажи братству, що воску на свічки я їм продам, хай тільки трохи топленого докуплять. Завтра Міхал буде прислужувати в костьолі, а ти йди з поденщиками в поле і підганяй їх, бо барометр якийсь непевний: хоч би ще не було грози!.. Коли ж це наші богомольці йдуть до Ченстохова?

— Молебень замовили на четвер, то, певно, відразу після нього й вирушать.

Яся дратували ці розмови, він відійшов далі, до низенького тину між садом і пасікою, і став походжати по вузькій зарослій травою стежці, раз у раз зачіпаючи головою обвислі від яблук гілки.

Вечір був задушливий, пахло медом і скошеним десь за городами житом. У нерухомому гарячому повітрі важко було дихати. Обмазані

вапном стовбури біліли у присмерку, наче хто порозвішував савани. Десь біля ставу дзявкотіли собаки, а з хати Клембів долинав жалобний спів.

Втомлений пережитими хвилюваннями, Ясь пішов нарешті додому. Раптом звідкілясь, наче з пасіки, до нього долинув здушений жагучий шепіт.

Він нікого не бачив, але зупинився й слухав, затаївши подих.

— Щоб тобі! Пусти, бо кричатиму!

— Дурненька... чого вириваєшся? Скривдити я тебе хочу, чи що?

— Ще почує хто! Ой, бійся бога, ти ж мені ребра переламаєш! Пусти!

Боринин Петрек і Марина, ксьондзова наймичка! Ясь пізнав їх з голосу й, усміхнувшись, пішов був далі, але, ступнувши кілька кроків, повернувся і став підслухувати, відчуваючи, як шалено калатає в нього серце. Густі кущі й темрява приховували обох, але Ясь дедалі виразніше чув короткі, уривчасті, палкі слова, що вихоплювалися, мов язики полум'я. Часом після якоїсь німотної хвилі чути було важке, часте дихання і борюкання.

— ...таку самісіньку, як у Ягусі, от побачиш! Тільки не відштовхуй мене, Марисю, люба!..

— Отак я тобі й повірила! Я не з тих... Ой, дай дихнути!..

Кущі раптом зашаруділи, щось важко впало на землю, але за хвилину знову залунав уривчастий, жагучий шепіт, приглушений сміх і звуки поцілунків.

— Вже й спати не можу, все про тебе, Марись... про тебе, кохана моя...

— Ти кожній те саме говориш! Чекала я тебе до півночі, а ти в іншої був...

Ясь наче оглух і тремтів, мов осиковий листок. Полинув садом вітер, заворушилися дерева, зашепотіли тихенько, мов крізь сон, а з пасіки так повівало пахощами меду, що дух захоплювало. Ясеві набігали на очі сльози, його кидало в жар, і тіло наливалось такою солодкою мукою, що він потягався й зітхав.

— Я про неї так тепер думаю, як про ці зорі... Вона Яся приворожила... Всі кажуть.

Ясь отямився, притулився до тину і слухав, охоплений дедалі дужчим трепетом.

— Правда... кожної ночі до нього виходить... Козлова їх у лісі заскочила...

Світ закружляв навколо Яся, в очах потемніло, і він ледве встояв на ногах. А там, у кущах, все лунали дражливі звуки поцілунків, сміх, шепіт:

— ... побачиш, ошпарю тебе окропом, як пса.

— ... тільки разик, кохана... Я ж тебе не скривджу... ось побачиш...

— Пйотрасю, бога ради, Пйотрасю!

Ясь відскочив і вихором помчав геть, чіпляючись сутаною за кущі. Прибіг додому, червоний, як буряк, весь мокрий від поту, збуджений. На щастя, ніхто не звернув на це уваги. Мати пряла біля печі, тихенько співаючи «Всі клопоти денні наші...», сестри вторували їй тоненькими голосами, підспівував і Міхал, начищаючи костьольні свічники. Батько вже спав.

Ясь замкнувся у своїй кімнаті і засів за требник, але, хоча він уперто повторював латинські слова, у вухах у нього досі лунав той шепіт, ті поцілунки. Кінець кінцем він припав головою до молитовника і мимохіть віддався на волю думок, що несли його, мов палючий вихор.

«Так от воно що! — думав з дедалі більшим жахом і солодким трепетом.— Так от воно що!»

Щоб позбутися цих надокучливих думок, він узяв требник під пахву й пішов до матері.

— Піду, помолюся над Агатою,— сказав він тихо й покірно.

— Іди, іди, синку, я пізніше прийду по тебе.

Вона ласкаво глянула на нього.

В хаті у Клембів не було майже нікого. Один Амброжій бурмотів молитви над Агатою, тіло якої було накрите полотном. Блимала прикріплена до бильця ліжка грімниця, у відчинені вікна зазирали обліплені яблуками гілки і ясна зоряна ніч, а іноді й здивоване обличчя якогось прохожого.

Ясь став навколішки під грімницею і так поринув у молитву, що й не зауважив, як пошкутильгав додому Амброжій. Клемби полягали спати в саду, а він залишився у хаті сам. Проспівали вже перші півні, а він усе молився. Добре, що мати не забула і прийшла по нього.

Проте і вдома Ясь не спав цієї ночі. Тільки-но він починав дрімати, перед ним, мов жива, вставала Ягуся, і він схоплювався з ліжка, протирав очі і злякано озирався навкруги. Але ніде не було нікого, весь дім поринув у глибокий сон, у сусідній кімнаті хропів батько.

«То, може, вона через те...— Ясь замислився, згадуючи її палкі поцілунки, блискучі очі, тремтячий голос.— А я думав!..»

Ним аж затіпало від сорому, він схопився з ліжка, відчинив вікно і, сівши на підвіконня, аж до світанку думав і каявся у своєму мимовільному гріхові.

Наступного ранку, під час обідні, він не смів підвести очі на людей, але тим палкіше молився за Ягусю, бо вже цілком упевнився в її тяжких провинах. А проте чомусь ніяк не міг викликати в собі до неї ні гніву, ні огиди.

— Що з тобою? Ти так зітхав під час обідні, що мало свічок не погасив,— запитав у нього ксьондз у ризниці.

— Дуже жарко в сутані! — поскаржився Ясь, квапливо відвернувшись.

— Призвичаїшся, то носитимеш її, наче другу шкіру.

Ясь поцілував у нього руку й пішов снідати. Пробираючись у затінку понад ставом, він здибався з Марисею, ксьондзовою наймичкою, що вела за гриву сліпого коня й верескливо виспівувала на все село. Прикрий спогад шпигонув Яся ніби шилом, і він з несподіваною злістю підступив до неї.

— Чого ж це ви, Марисю, так радієте?

— Бо мені весело! — засміялася вона, блиснувши білими зубами, шарпнула коня й заспівала ще голосніше.

— Це, мабуть, після вчорашнього! — кинув Ясь їй навздогін і поспіхом відвернувся, побачивши, як біліють з-під високо підтиканої спідниці її ноги.

Дорогою він заскочив до Клембів. Агата лежала вже посеред хати у святковій одежі — в чепці з плоєною оборкою, з намистом на шиї, у новій спідниці і у зашнурованих червоними шнурками черевиках. Обличчя її з виразом глибокої радості було наче вилите з воску, в застиглих руках вона тримала образок, дві свічки горіли у неї біля узголів'я. Ягустинка відганяла від небіжчиці мух зеленою гілкою, ялівцевий дим курився в печі й стелився по хаті. Весь час хтось заходив, щоб помолитися над небіжчицею. Кілька дітей тулилося під стіною.

Ясь якось стривожено оглянув похмуру хату.

— Клемби поїхали до міста,— шепнула йому Ягустинка.— Агата немало їм залишила, то вже мусять справити похорон як слід. Панахида буде ввечері, бо Матеуш не встиг іще зробити труну...

В хаті була задуха, і такою тривогою сповнювало Яся жовте, застигле в усміху обличчя покійниці, що він перехрестився й зараз же вийшов... і на порозі зіткнувся віч-на-віч з Ягусею. Вона йшла з матір'ю і, побачивши його, зупинилась, але він проминув її, не сказавши й слова, навіть не привітавшись, і тільки вже на вулиці несамохіть озирнувся. Вона стояла на тому самому місці й сумно дивилася йому вслід.

Вдома він не схотів снідати, поскаржившись, що в нього дуже болить голова.

— А ти піди трохи погуляй. Може, голова перестане боліти,— порадила мати.

— Куди ж я піду? Ви одразу ж бозна-що подумаєте.

— Ясю, що ти вигадуєш!

— Ви ж не даєте мені кроку ступити з дому, ви мені забороняєте навіть розмовляти з людьми! Ви...

Він зганяв на матері своє роздратування. Скінчилося тим, що вона зав'язала йому голову змоченою в оцті ганчіркою, поклала

спати в темній кімнаті і, випровадивши всіх дітей на подвір'я, стерегла його, мов квочка, поки він добре не виспався і не поїв як слід.

— А тепер іди погуляй, іди на тополеву дорогу, там прохолодно.

Ясь нічого не відповів, але, почуваючи, що мати пильно стежить за ним, на злість їй, пішов зовсім в інший бік. Він блукав по селу: постояв у кузні, дивлячись, як коваль працює молотом, зайшов на млин, блукав по городах, виходив до поля, де брали льон, та й скрізь, де тільки червоніли спідниці жінок, посидів з паном Яцеком, який пас на межі Верончиних коней, напився молока в Шимека й Настусі на Підліссі і повернувся на село тільки смерком, так ніде й не зустрівши Ягусі.

Він побачив її другого дня, на похороні Агати. Весь час, поки правили панахиду, вона так дивилася на нього, що літери стрибали в нього перед очима і він плутав слова молитви, а коли проводжали труну на кладовище, Ягуся, не зважаючи на грізні погляди органістихи, ішла майже поруч з Ясем, і, чуючи її сумні зітхання, він танув, мов сніг під весняним сонцем.

Коли труну опускали в могилу й жінки заголосили, Ясь почув і її гіркий плач, але зрозумів, що не за Агатою вона так плаче, а від тяжкої муки наболілого, скривдженого серця.

«Я мушу з нею поговорити»,— вирішив він, повертаючись з кладовища, але довго не міг звільнитися: з полудня почали з'їжджатися в Ліпці люди з далеких сіл і навіть з інших парафій, усі ті, хто хотів іти до Ченстохова. Прочани мали рушити в путь наступного ранку, одразу ж після урочистого молебня, і вже потроху збиралися, загативши своїми возами всі дороги понад ставом. Багато хто з них приходили до плебанії, і Ясеві довелося сидіти там і залагоджувати замість ксьондза всякі справи. Вже надвечір, коли випала слушна хвилина, він узяв книжку й непомітно вийшов на межу за клунею, під ту грушу, де вони не раз сиділи з Ягусею.

Звичайно, книжки він і не розгорнув, кинув її в траву і, оглядівшись на всі боки, скочив у жито. Скрадаючись, мало не рачки, пробрався він на город Домінікової.

Ягуся підгортала картоплю. Не думаючи, що хтось на неї дивиться, вона раз у раз втомлено випростувалась і, спершись на лопату, сумними очима дивилась кудись у далечінь і важко зітхала.

— Ягусь! — несміливо покликав Ясь.

Ягуся зблідла, як полотно, і застигла на місці, не вірячи власним очам. Їй раптом забило дух, вона дивилася на Яся, мов на чудове видіння, щаслива усмішка заграла на враз почервонілих устах і, мов сонце, осяяла обличчя.

У Яся теж сяяли очі, а серце наче сповнилося меду. Він мовчав і, присівши на грядку, дивився на Ягусю з дивною ніжністю.

— А я боялася, що ніколи вже не побачу пана Яся.

Наче запашний вітер війнув з лук і хлюпнув Ясеві в обличчя. Він навіть голову похилив — таким невимовним щастям відлунював у його душі цей голос.

— А вчора біля Клембової хати пан Ясь і не глянув на мене...— Вона стояла перед ним, від хвилювання зашарівшися, мов квітучий кущ шипшини, ніжна, мов яблуневий цвіт, що знемагає від спеки, невимовно чарівна.— А в мене мало серце не розірвалось! Думала — збожеволію.

Сльози заблищали у неї на віях — ніби алмази набігли на блакить очей.

— Ягусь! — вихопилося в нього з самого серця.

Вона стала навколішки в борозні й, тулячись до його ніг, втопила в нього очі, глибокі, як безодня, і сині, як блакить, п'янкі, мов цілунки, сповнені спокуси і водночас по-дитячому невинні.

Ясь затремтів і, ніби захищаючись від її чар, почав гостро дорікати їй, вичитувати всі її гріхи, про які він чув від матері. А Ягна, не зводячи з нього очей, вбирала в себе кожне його слово, але смисл тих слів не доходив до неї, вона відчувала тільки, що біля неї стоїть коханий, єдиний в усьому світі, і щось говорить, і очі в нього палають, а вона стоїть перед ним на колінах, мов перед святим, і молиться на нього з безмежною вірою і коханням.

— Скажи, Ягусю, що все це неправда! Скажи! — благав Ясь.

— Неправда! Неправда! — підтвердила вона так щиро, що він повірив їй одразу, не міг не повірити. А вона припала грудьми до його колін і, потонувши в глибині його очей, пошепки призналася у своєму коханні. Мов на сповіді, розкрила перед ним душу, кинула йому до ніг, мов заблукану пташку, вся віддалася в його владу, на його ласку й неласку.

Ясь затріпотів, мов листок під бурею, хотів відштовхнути Ягусю й тікати, але тільки шепотів млосним, ледь чутним голосом:

— Тихо, Ягусь, так не можна, гріх це! Мовчи!

Нарешті вона замовкла, знеможена.

Не зважуючись зустрітися очима, вони сиділи мовчки, так близько, що кожен чув, як б'ється серце другого, відчував його тихий подих. І було їм на диво добре й радісно, по блідих обличчях текли сльози, а червоні уста сміялися. Душі їхні були оповиті найсвятішою тишею й глибокою таємницею і линули кудись у височінь, у зоряні світи.

Сонце зайшло, землю, оббризкану золотою росою, затопила червона вечірня заграва, все принишкло, наче заслухалось вечірніх дзвонів, і шепотіло подячну молитву згаслому дню.

Ягуся і Ясь ішли полем, осипаним рожевим відсвітом, ішли якимись межами, рясно поростими квітами, ішли серед достиглого збіжжя, торкаючи руками колоски, ішли, дивлячись на розжеврений захід у

золотій безодні неба, з небом у серці і небом в очах, з небесним сяйвом над головами...

Вони не промовили більше й слова, і тільки вряди-годи їхні осліплі від внутрішнього жару й невидющі погляди, зіткнувшись, металися, наче блискавки.

Не тямили навіть, що співають якоїсь пісні, що сама народжувалась у їхніх серцях і, мов птах, линула над захмареними полями у далекий світ. Не тямили навіть, де вони, куди йдуть і навіщо.

І раптом на голови їм упав рішучий сухий голос:

— Ясю, додому!

Ясь умить протверезився. Вони були на тополевій дорозі, а його мати стояла перед ними з грізним, невблаганним обличчям. Він щось забурмотів.

— Іди додому!

Вона взяла його за руку і сердито потягла за собою, а він ішов покірно, не думаючи опиратись.

Ягуся йшла за ними, мов заворожена. Раптом органістиха підняла з землі камінь і з страшною люттю жбурнула в неї.

— Іди геть! В конуру, ти, суко! — гукнула вона з презирством.

Ягуся поглянула круг себе, не розуміючи, кому вона це каже, і, коли вони зникли з очей, довго ще блукала по дорозі.

Коли вдома всі заснули, вона вийшла і до ранку сиділа під хатою.

Збігали години, заспівали півні, почулося іржання коней біля возів над ставом, засірів ранок, село прокидалось — люди йшли до ставу по воду, виганяли худобу на пасовище, дехто вже йшов у поле, цокотіли жінки, плакали діти. А Ягуся все сиділа на одному місці і з широко розплющеними очима снила про Яся. Знову розмовляла з ним, і вони зблизька дивилися одне одному в очі, аж її поймав млосний вогонь, знову ішли кудись удвох і співали щось, чого вона не могла пригадати, і так увесь час одне й те ж, одне й те ж.

Від цих чудових марень розбудила її мати, а певніше — Ганка, яка прийшла, вже одягнена в дорогу, і несміливо простягла їй руку на знак примирення.

— Я йду до Ченстохова, то ви вже пробачте мені, в чому я перед вами згрішила.

— На доброму слові спасибі, але кривда кривдою і залишиться! — пробурчала стара.

— Не будемо цього згадувать! Прошу я вас від щирого серця: пробачте мені.

— Я вже більше не маю до вас злості,— тяжко зітхнула Домінікова.

— І я теж ні, хоч немало я натерпілась! — поважно сказала Ягуся і, почувши дзеленькання малого дзвону, пішла одягатись, щоб іти до костьолу.

— А знаєте, з нами іде й органістів Ясь,— помовчавши, сказала Ганка.

Почувши цю новину, Ягуся вибігла на ганок напіводягнена.

— Мені оце щойно органістиха сказала, що він неодмінно хоче йти до Ченстохова. Що ж, веселіше нам буде йти з молодим ксьондзом, та й почесніше! Ну, залишайтеся з богом.— Ганка приязно попрощалася з ними й пішла до костьолу, дорогою розповідаючи всім новину. Люди, звичайно, дивувалися, і тільки Ягустинка похитала головою й сказала тихо:

— Тут щось є! Не з доброї волі він іде, ні!

Але для розмов і здогадів не було часу, бо половина села зібралася вже в костьолі, і ксьондз почав правити молебень.

Ясь, як завжди, прислужував йому. Обличчя в нього було бліде, змучене, а очі, облямовані синіми тінями, ще блищали від сліз. Мов крізь туман, бачив він усе навколо: Терезку, що впродовж усієї відправи лежала, розкинувши руки, перед вівтарем, наполохані Ягусині очі, свою матір, яка сиділа на панській лаві, прочан, що підходили до причастя.

Все це, затуманене болем, невиразно маячіло перед ним крізь ледь стримувані сльози, краяло його серце глибоким, смертельним смутком.

Стоячи перед вівтарем, ксьондз прощався з прочанами, і вже на майдані покропив їх свяченою водою та благословив. Підняли корогву, заблищав попереду хрест, хтось заспівав — і прочани рушили в далеку дорогу.

З Ліпців ішли: Ганка, Марися Бальцерківна, Клембова з дочкою, криворотий Гжеля, Терезка з чоловіком — вони дали обітницю всю дорогу не їсти гарячої страви — і кілька халупниць. Разом з людьми з інших сіл усіх зібралося чоловіка сто.

Випроводжали їх усім селом, позаду їхали навантажені клунками підводи. Незважаючи на ранню годину, було вже жарко, сонце сліпило очі, і курява туманом здіймалася в повітрі, так що люди йшли, наче в сірій задушливій хмарі.

З усіма йшла і Ягуся з матір'ю. Вона за ці дні страшенно змарніла. Здригаючись від невимовного болю, ковтаючи гіркі сльози, вона дивилася на Яся, мов на сонце, здалека, бо органістиха з дітьми не відходила від нього ні на мить, і не було змоги поговорити з ним, чи принаймні підійти так близько, щоб він побачив її.

Їй щось говорив Матеуш, заговорювала мати й інші, але вона не відповідала й думала тільки про одне: Ясь іде від неї назавжди, вона його не побачить ніколи, ніколи.

Під хрестом біля лісу всі попрощалися з прочанами; вони попро-

стували, віддаляючись із співом, аж поки не зникли з очей,— тільки в сонячній далечині над дорогою здіймалися клуби куряви.

— Чому? Чому? — стогнала Ягуся, мов нежива, повертаючися до села.

«Зараз упаду й умру!» — думала вона, ніби відчуваючи вже наближення смерті, і йшла дедалі повільніше, зморена спекою, втомою і страшною мукою.

«Що ж мені тепер робити, що?» — запитувала вона себе, вдивляючись у цей такий на диво пустий і боляче яскравий день.

Вона жадібно чекала ночі й тиші, але й ніч не принесла їй полегшення. До самого світанку тупцяла вона навколо хати, блукала вулицями, дійшла навіть аж до лісу, до хреста, де вона востаннє бачила Яся, і застиглими від страждання очима шукала чогось на широкій піщаній дорозі — хоч слідів його, хоч тіні, хоч грудки землі, до якої він доторкнувся ногою.

Не було, не було ніде нічого, не було їй пощади й порятунку!

Під кінець уже й сліз не стало, і повні розпачу сухі очі зяяли, мов бездонні колодязі скорботи.

І тільки іноді під час молитви зривалася з пошерхлих уст гірка скарга:

— За що ж це все, боже мій, за що!

. . . . . .

. . . . . .

XIII

В Домінікової вже ніхто не міг втриматися в хаті. Ягуся блукала, мов причинна, нічого навкруги не помічаючи, Єнджик робив аби день до вечора, й дедалі частіше сидів у Шимека, і господарство Домінікової зовсім занепало. Траплялося, що корови йшли на пасовисько недоєні, кувікали голодні свині, коні іржали біля порожніх ясел. Стара не могла сама з усім упоратись — вона й досі ще ходила з пов'язкою на очах, спираючись на костур,— тож не дивно, що голова в неї йшла обертом від різних клопотів.

Ще б пак: у полі, призначеному під пшеницю, гній висох, і нікому було його заорати, льон аж просився, щоб його вибирали, треба було вдруге полоти й підгортати картоплю. Навіть палити в хаті не мала чим. Реманент псувався, а тим часом надходили жнива, і роботи вистачило б на десять рук, а тут усе — як мокре горить. Домінікова навіть наймичку найняла, і сама працювала з останніх сил, і дітей примушувала працювати, але Ягуся була глуха до всіх

благань і умовлянь, а Єнджик у відповідь на погрози зухвало огризався.

— Ось покину все й піду світ за очі! Вигнали Шимека, то робіть тепер самі! Він за вами не плаче — хата в нього є, і гроші є, і корова, і жінка є — господар на всю губу! — дражнив він матір, про всяк випадок тримаючись від неї далі.

— І справді, розбійник цей зумів з усім упоратись! — Домінікова важко зітхнула.

— Ще й як зумів! Настуся аж дивується.

— Треба було б ще когось домовити чи, може, наймита взяти? — вголос міркувала стара.

Єнджик почухав потилицю й несміливо сказав:

— Нащо когось чужого шукати, коли Шимек міг би... вам би тільки йому слово сказати.

— Дурню! Не лізь, куди не просять! — нагримала стара. Її дуже пригнічувала свідомість, що хоч так, хоч сяк, а доведеться поступитися й помиритись із Шимеком.

Але найбільше непокоїла її Ягуся. Марно намагалася вона випитати в дочки, що з нею. Єнджик теж нічого не знав, а кумась вона розпитувати не зважувалась, боячись, щоб вони не набрехали хтозна-чого. Цілих три дні після того, як прочани пішли до Ченстохова, Домінікова мучилася різними здогадами. Тільки в суботу опівдні, доведена до розпачу, вона взяла під пахву жирного гусака й пішла до ксьондза.

Повернулась вона вже надвечір, заплакана, похмура, як осіння ніч. Раз у раз зітхала, ні з ким не говорила, а після вечері, залишившись на самоті з Ягусею, зачинила двері й почала:

— Ти знаєш, що говорять про тебе і Яся?

— Мене плітки не цікавлять! — понуро мовила Ягуся, підводячи гарячкові, блискучі очі.

— Хоч цікавлять, хоч ні, а мусиш знати, що від людей нічого не приховаєш! Хто потай робить, про того голосно славлять! Про тебе таке вигадують, що хай бог боронить!

І вона докладно розповіла дочці те, що чула від ксьондза й органіста з жінкою.

— Тієї ж ночі вчинили над Ясем суд, органіст його відшмагав ременем, а ксьондз від себе чубуком додав, і, щоб уберегти від тебе, спровадили його до Ченстохова. Розумієш? От що ти наробила! — сердито кричала стара.

— Пресвята богородице! Били його! Яся били! — Ягуся схопилася, ладна бігти до нього на допомогу, але отямилась і тільки простогнала крізь зціплені зуби:

— Щоб у них руки повідсихали, щоб на них чума напала!

З її почервонілих очей ринули гіркі сльози, наче всі рани серця відкрились і стікали живою кров'ю.

Але Домінікова, не звертаючи уваги на її розпач, нагадувала їй всі її гріхи й провини, жодного не забувши, дорікала всім тим, що з давніх-давен терзало материнське серце й мучило день і ніч.

— Цьому назавжди треба покласти край! Розумієш? Далі так тобі жити не можна! — гукала вона дедалі запальніше, хоч сльози текли з-під пов'язки на очах.— Це щоб тебе мали на селі за найгіршу, щоб на тебе пальцями тикали! Такий сором на мою старечу голову, такий сором, господи!

— І ви, кажуть, замолоду не кращі були! — люто огризнулася Ягна.

Мати аж захлинулася гнівом й ледве спромоглася вимовити:

— Хоч свята будь — і тоді тебе не минуть!

І більше вона вже не сміла дорікати дочці. Ягуся почала прасувати. Вечір був вітряний, за вікнами шуміли дерева, по небу між дрібними хмарками плив місяць. Десь на селі співали дівчата, і скрипка трепетно виводила сумну ноту.

За вікнами почувся голос війтової жінки, що йшла вулицею повз їхню хату:

— Як поїхав учора до канцелярії, так і досі нема...

— Вони з писарем ще вчора ввечері в місто поїхали. Солтис каже, що їх викликав до себе повітовий начальник,— відповів їй Матеушів голос.

Коли вони пройшли, стара озвалася знову, але вже лагідніше:

— А чого це ти прогнала Матеуша?

— Бо він мені набрид, і нічого йому тут стовбичити. Я чоловіка не шукаю!

— А пора б уже й пошукати, пора! Одразу б пащекувати про тебе перестали. Хоч би й Матеуш — чим не хлоп? Розумний, меткий.

Довго ще вона вихваляла Матеуша, але Ягуся не відповідала, зайнята роботою і своїми сумними думками, і мати нарешті дала їй спокій і стала перебирати чотки. На вулиці змовкли голоси, тільки дерева сперечалися з вітром та торохкотів млин. Була вже пізня ніч, місяць зовсім потонув у хмарах, і тільки подекуди вони світилися по краях та просочувались крізь них сріблясті промені.

— Ягусь, треба тобі завтра до сповіді піти. Тобі полегшає, як гріхів збудешся.

— Навіщо це мені? Не піду!

— Не хочеш піти до сповіді? — У Домінікової аж голос охрип від жаху.

— Ні. Ксьондз на покарання швидкий, а допомогти нікому не квапиться.

— Мовчи, щоб тебе Христос не покарав за такі грішні слова! А я тобі кажу: іди на сповідь, покайся та богу молись — тоді ще все може змінитися на краще.

— А в чому я грішна? В чому мені каятись? Хіба мало мені й так покути? Це за моє кохання, за всі муки така мені винагорода! Гіршої, ніж моя доля, і в світі немає! — жалібно сказала Ягуся.

Не передчувала, бідолаха, що впаде на неї щось іще страшніше, несподіваніше і ще несправедливіше.

На ранок, у неділю, до обідні, село раптом приголомшила зовсім неймовірна звістка — наче війт заарештований за нестачу грошей у касі.

Ніяк було цьому відразу повірити, і, хоча мало не щогодини хтось повідомляв дедалі нові й гірші подробиці, люди ще не брали цього близько до серця.

— Вигадають, брехуни, щось таке й базікають для втіхи,— говорили статечніші.

Проте, коли повернувся з міста коваль і підтвердив усе до слова, довелося повірити, а опівдні Янкель сказав привселюдно:

— Все правда! В касі бракує п'яти тисяч, і в нього заберуть усе господарство, а коли й цього не вистачить, доведеться Ліпцям за нього доплатити.

Це страшенно обурило всіх. Ще б пак, людей злидні гризуть, їсти нічого, багато хто вже напозичався, де хто міг, щоб хоч якось дотягти до нового врожаю, а тут плати за злодія! Це вже було понад усяку міру! І не диво, що все село завирувало, і прокляття, погрози, лайки посипалися, мов каміння.

— Щоб ти, паскудо, здох, як собака!

— Я з ним разом не крав, то й платити за нього не буду!

— І я не буду! Він розкошував, гуляв, а ти тепер плати за чуже! — стривожено говорили селяни, мало не плачучи.

— Давно я за ним стежив і казав, до чого це йдеться; не слухали, ось тепер маєте! — з притиском говорив старий Плошка, а жінка йому допомагала, розповідаючи всім, хто тільки хотів слухати:

— Знаєте, мій Антек уже підрахував, що за пана війта доведеться платити по три карбованці з морга! Але за такого приятеля не шкода й по десять заплатити!

І так це всіх приголомшило, що мало хто пішов до костьолу. Люди, збираючись на подвір'ях, біля хат, а найбільше над ставом, радилися та скаржились одне одному. Всі марно сушили собі голову, силкуючись угадати, куди війт подів таку силу грошей.

— Мабуть, обікрали його, не міг він один стільки процвиндрити!

— Він писареві довіряв, а той, відома річ, яке зілля.

— Шкода чоловіка! Нам він заподіяв кривду, а вже себе й зовсім занапастив! — говорив дехто, а товста Плошкова, почувши це, з удаваним співчуттям витирала сухі очі й зітхала:

— А мені так шкода війтової жінки! Бідолаха, вона ж перша на селі була, кирпу гнула, а тепер що? Хату заберуть, землю продадуть і доведеться їй, сердешній, халупницею стати та на роботу ходити. І хоч би вона порозкошувала досхочу на ці гроші!

— От ще! Мало вона хіба панувала? — заверещала Козлова.— Жили, паскуди, мов якісь поміщики. Щодня м'ясо їли! Вона півкухля цукру собі в каву сипала й чисту рисову склянками цмулили! Бачила я, як війт щоразу привозив з міста повну бричку всякої всячини. А з чого це в них черева порозносило? Напевно ж не від посту!

Її слухали уважно, але під кінець вона вже стала молоти всякі нісенітниці. Зате органістиха вразила всіх у саме серце. Вона, наче випадково, прийшла до села і, послухавши розмови, сказала, мов знехотя:

— Як це, невже ви не знаєте, на що війт стільки грошей витратив?

Її зразу ж оточили і стали з усіх боків розпитувати.

— Ясна річ, на Ягусю!

Цього ніхто не сподівався, і люди здивовано перезирнулись.

— Про це вже з весни вся парафія говорить! Я повторювати не хочу, а от спитайте в когось, хоч би й з Модліці, тоді дізнаєтеся правду.

І вона хотіла піти, наче боячись пробовкнутися. Але жінки її не відпустили, притисли до тину й так благали, що вона стала по секрету розповідати їм, як війт привозив Ягусі персні із щирого золота, шовкові хустки, найтонше полотно й корали та ще й скільки грошей давав! Все це, звісно, була чистісінька брехня, але їй усі свято повірили, і тільки одна Ягустинка сердито сказала:

— Язик без кісток — мели що хоч! А ви самі це бачили, пані?

— Бачила і можу навіть у костьолі присягнути, що він для неї вкрав, а може, вона його й намовила! Ого, вона на все здатна, для неї нема нічого святого, ні сорому в неї, ні совісті! Бігає по селу, як та скажена сука, і сіє тільки спокусу й горе! Навіть Яся мого звести хотіла! Хлопчик невинний, як немовля, він утік від неї і все мені розказав. Хіба це не жах — вона навіть ксьондзу спокою не дає! — швидко говорила органістиха, задихаючись від люті.

І, наче іскра впала в порох, раптом спалахнули одразу всі давні образи, вся заздрість, лють, ненависть до Ягусі. Стали викладати все, що в кого було в пам'яті, і знявся неймовірний галас. Жінки верещали, перебиваючи одна одну й дедалі більше скаженіючи:

— І як тільки таку земля носить!

— А через кого Мацей помер? Згадайте-но!

— Все село бог покарає за таку розпусницю!

— І ксьондза навіть до гріха призвести хотіла! Господи, помилуй нас!

— А скільки було через неї сварок, бійок та гріха!

— Вона ганьбить усе село! Через неї на Ліпці вже пальцями тикають!

— Поки така живе на селі, завжди буде гріх, розпуста і зло: сьогодні війт украв для неї, завтра інший те ж саме зробить!

— Кілками її вбити і собакам падло кинути!

— Вигнати її з села, мов чуму, під чотири вітри!

— Вигнати! Один рятунок — вигнати! — галасували розлючені жінки, ладні вже на все, і, підмовлені органістихою, юрбою посунули до війтової жінки.

Вона вийшла до них, запухла під плачу, така нещасна і змучена, що жінки стали її обіймати, плакати над нею і жаліти її від щирого серця.

Трохи перегодя органістиха нагадала їй про Ягусю.

— Щира правда! Це вона в усьому винна! — заголосила та розпачливо.— Вона, ця хвойда, ця чортиця! А щоб ти здохла під тином, щоб тебе черви сточили за моє нещастя, за мою ганьбу! — Вона впала на лаву, здригаючись від ридань.

Жінки наплакались над нею досхочу і розійшлися по хатах, бо сонце вже хилилось до заходу. Зосталася тільки органістиха. Замкнувшись удвох у хаті, вони довго радились і, видно, вирішили щось дуже важливе, бо ще до смерку побігли по хатах і почали якусь таємну, тиху роботу.

До них приєдналися Плошки, підбили ще декого й пішли всі до ксьондза. Він вислухав їх, але тільки руками розвів і заволав:

— Я ні в що не втручаюся! Робіть що хочете, а я нічого не знаю і завтра рано-вранці їду на цілий день до Жарнова!

Настав вечір — неспокійний, сповнений таємних шепотів. Коли зовсім стемніло, зібралися в корчмі й знов почали гадати та міркувати, а органіст частував усіх горілкою. Тут були найперші господарі і майже всі заміжні жінки. Радилися вже досить довго, коли Плошкова раптом закричала:

— А де ж Антек Борина? Все село тут, а він перший господар у Ліпцях, без нього не можна вирішувати.

— Правда! Послати по нього! Мусить прийти! Без нього не можна! — загаласували й інші.

— А може, він стане її захищати, хто його знає,— шепнула одна з жінок.

— Не зважиться проти всього села йти. Коли всі, то всі!

Солтисові, який побіг по Антека, довелося стягти його з ліжка, бо він уже спав.

— Ти маєш сказати своє слово. Не підеш, то галасуватимуть, що

ти її захищаєш і йдеш проти громади! Жінки не подарують тобі давніх гріхів. Ходімо, з цим треба раз назавжди покінчити.

І Антек, знітивши серце, пішов, бо не можна було не йти.

В корчмі ніде було пальцем ткнути. Органіст стояв на лаві і говорив, мов казання читав, а йому тихим гомоном вторувала юрба:

— Іншого засобу немає! Село мов хата: нехай один витягне з-під неї балку, другий схоче сволок забрати, а третій — вирізати шматок стіни. Кінець кінцем хата завалиться і всіх задушить. Затямте це собі! Якщо кожному дозволити красти, ламати, шкодити людям, в розпусті жити, то що ж станеться з селом? Кажу вам: не село це тоді буде, а хлів диявольський, ганьба і страм для всіх чесних людей! Всі будуть його здалека обминати і хреститися на саму згадку про нього. Кажу вам: раніше чи пізніше кара божа мусить впасти на таке село, як впала на Содом і Гоморру! І всі загинуть, бо всі однаково винні — і ті, хто творить зло, і ті, хто потурає тому, щоб це зло розросталося. Святе писання вчить нас: якщо согрішить рука твоя, відрубай її, якщо спокушає тебе око твоє — вирви його й кинь собакам! Кажу вам, Ягуся гірша від чуми, бо сіє спокусу, грішить проти всіх заповідей і накликає на село гнів божий! Виженіть її, поки не пізно! Міра гріхів її вже переповнилась, і настав час покарати її! — ревів органіст, як бик, аж очі йому вилазили на лоба, а обличчя дедалі більше червоніло.

— Так, так! Пора! Люд має владу карати й нагороджувати! Вигнати її з села! Вигнати! — дедалі голосніше лементувала юрба.

Говорив ще війтів брат Гжеля, говорив старий Плошка, вигукував щось Гульбас, але їх не слухали, бо всі галасували разом. Органістиха без упину розповідала, як усе було з Ясем, війтиха теж виливала своє горе, і гармидер стояв, мов на ярмарку.

Тільки Антек мовчав. Похмурий, як ніч, стояв він біля прилавка, зціпивши зуби, блідий від муки. Бували хвилини, коли йому хотілося схопити лаву й бити нею по всіх цих роззявлених ротах, топтати всіх ногами, як мерзенних черв'яків. І так йому все остогидло, що він пив чарку за чаркою, раз у раз спльовував і тихо лаявся.

До нього підійшов Плошка і голосно, на всю корчму, спитав:

— Всі вже згодились, що Ягусю треба вигнати з села. Скажи й ти своє слово, Антонію.

В корчмі раптом запала тиша. Всі очі враз прикипіли до Антека. Люди були майже впевнені, що він буде суперечити, але Антек перевів подих, випростався і сказав голосно:

— Я в громаді живу, значить, з громадою повинен заодно бути. Хочете її вигнати — виганяйте. А хочете на вівтар поставити — ставте. Мені байдуже!

Він відсторонив рукою тих, що стояли в нього на дорозі, і вийшов, не дивлячись ні на кого.

Після того, як він пішов, в корчмі радилися ще довго, до самого світанку, і ранком уже всі знали, що ухвалено вигнати Ягусю з села.

За неї мало хто заступався, бо таким не давали слова сказати. Один лише Матеуш, не боячись нікого, глаяв усіх в очі, кляв усе село і нарешті, розлючений до краю, побіг шукати рятунку в Антека.

— Знаєш про Ягусю? — Матеуш був блідий, мов труп, і весь тремтів.

— Знаю. Вони мають право...— коротко відповів Антек, вмиваючись біля криниці.

— Щоб їх чума побила з таким правом! Це органістова робота! Невже ми допустимо таку несправедливість? В чому вона винна? Те, в чому її звинувачують,— неправда, чистісінька брехня! Господи, вигнати людину, мов скаженого собаку! Як же це можна!

— Що ж, підеш один проти всієї громади?

— Так говориш, наче ти з ними заодно! — гнівно дорікнув Матеуш.

— Я ні з ким не заодно, але мені до неї ніякого діла немає.

— Рятуй, Антеку, придумай що-небудь. Господи, в мене голова обертом іде! Ти подумай: що вона робитиме, де дінеться? Ех, грім їх побий, розбійники, вовки прокляті! Схоплю сокиру, рубатиму всіх, а цього не допущу, не допущу!

— Нічим я тобі допомогти не можу! Ухвалили всі, то що одна людина може вдіяти? Нічого.

— Ти лихий на неї! — несподівано гукнув Матеуш.

— Лихий чи ні, нікому до цього діла немає,— суворо відповів Антек.

Прихилившись до криниці, він дивився кудись у далечінь. В один болючий клубок сплелися в ньому причаєне, але вічно живе кохання й ревнощі, і серце його кидалося й стогнало, наче дерево, шарпане бурею.

Антек обернувся. Матеуша вже не було, а село здалося йому раптом чужим, на диво гидким і галасливим.

Цей пам'ятний день був якийсь незвичайний. Бліде й наче набрякле, сонце повзло сьогодні дуже повільно, стояла задуха й нестерпна спека, небо низько нависло над землею, завалене брудними хмарами. Щохвилини зривався вітер і здіймав на вулицях куряву; насувалась гроза, десь над лісом уже мигтіли блискавки.

І серед людей уже з самого ранку знялася буря. Всі бігали по селу, мов очманілі, в усіх хатах аж кипіло, біля ставу побилися якісь жінки, без упину гавкали собаки, і майже ніхто не пішов у поле. Худоба, яку сьогодні ніхто не вигнав на пасовисько, ревла в

хлівах. Навіть обідні сьогодні ксьондз не правив і поїхав кудись ще вдосвіта. Метушня дедалі дужчала, неспокій зростав з кожною хвилиною.

Антек, побачивши, що на подвір'ї в органіста збирається юрба, узяв косу на плече й поспіхом пішов на далеке поле, аж до лісу.

Вітер заважав, плутаючи колосся і жбурляючи піском в очі, але він косив уперто, широкими, рівними помахами, дослухаючись до віддаленого гомону.

«Може, вже...— майнула раптом думка, і серце молотком застукотіло в грудях, гнів випростав спину. Він хотів кинути косу й бігти рятувати Ягусю, але вчасно схаменувся: — Хто винен, нехай прийме кару... Нехай терпить, нехай...»

Жито з шелестом хилилося долі, билось об нього, мов схвильована вода, вітер розвівав волосся і сушив зрошене від муки обличчя, очі майже нічого не бачили. Він весь був там, біля Ягусі, і тільки тверді звичні руки самі водили косою, кладучи покіс за покосом.

Вітер доніс від села чийсь довгий, протяжний крик.

Антек випустив косу і сів під стіною жита. Він наче вріс у землю, вчепився в неї з усіх сил залізними пазурами — і витримав, не піддався, хоча погляди його, мов знавіснілі птахи, линули туди, до села, хоча стривожено скімлило серце, хоча весь він тремтів від жаху.

«Все повинно йти своїм шляхом... Треба орати, щоб сіяти, треба сіяти, щоб жати, а все, що перешкоджає, виривати, мов той бур'ян»,— говорив у ньому якийсь суворий правічний голос — може, голос самої землі. Він іще бунтував, але слухав з чимраз більшою покорою.

«Звісно, кожен має право боронитися від вовків!»

Його ще мучили рештки жалю, і думки, мов лютий, рвучкий вихор, підіймали його з місця. Майже несвідомо, він схопився, нагострив косу, перехрестився і взявся до роботи. Валив покоси так шалено, що коса свистіла в повітрі, і стогнало під нею жито.

А на селі тим часом настала страшна година суду й кари. Ніякими словами змалювати не можна, що там діялось! Якесь божевілля охопило Ліпці. Всі розважливіші люди замкнулись у себе в хатах або повтікали в поле, а решта, зібравшись юрбою біля ставу й наче сп'янівши від ненависті, галасували дедалі лютіше, підбурюючи одне одного вигуками, прокльонами, лайками, і все це зливалося в дике ревище, схоже на грім близької бурі.

За хвилину все село, мов гомінлива ріка в повінь, ринуло до хати Домінікової. На чолі йшли органістиха й війтова жінка, а за ними з ревом сунуло все знавісніле стадо.

Вони вдерлися до хати, мов буря, аж задвигтіли стіни. Домінікова заступила їм дорогу, та її повалили й затоптали, Єнджик кинувся захищати матір, але й з ним в одну мить зробили те ж саме. Нарешті,

Матеуш, озброївшись кілком, намагався не пустити їх у комірчину, та хоч він одчайдушно захищався, але за кілька хвилин і він лежав біля стіни з розбитою головою, непритомний.

Ягуся була замкнена в комірчині. Коли вибили двері, вона стояла, притулившись до стіни, і не захищалась, не подала навіть голосу. Вона була бліда, як мрець, в широко розплющених очах горів похмурий вогонь передсмертного жаху.

Сто рук простяглося до неї, сто рук голодними, жадібними пазурами вчепилися в неї з усіх боків, вирвали, мов кущик, що ледве вкоренився в землі, і потягли на вулицю.

— Зв'язати її, бо ще видереться і втече! — наказала війтиха.

На вулиці вже стояв наготований віз, до самого верху наповнений свинячим гноєм і запряжений двома чорними коровами. Ягусю зв'язали, мов вівцю, кинули на гній і серед пекельного галасу рушили в путь. Образливі прізвиська, глузування й прокльони сипались на неї.

Біля костьолу похід зупинився.

— Треба її роздягнути догола і на паперті відшмагати різками! — гукнула Козлова.

— Таких завжди шмагали біля костьолу до крові! Беріть її! — верещали інші.

На щастя, ворота були замкнені, а біля хвіртки стояв Амброжій з ксьондзовою рушницею в руках і, тільки-но юрба зупинилась, гаркнув щосили:

— Хто зважиться ступити на костьольний майдан, богом присягаюся, стрілятиму! Уб'ю, мов собаку! — Він тримав заряджену рушницю і так грізно блискав очима, що юрба відступила й рушила далі на тополеву дорогу.

Люди поспішали, бо насувалась гроза. Небо дедалі хмурнішало, вітер шарпав тополі так, що вони хилилися мало не до землі, з-під ніг знімалася курява, засипала очі і вже зовсім поблизу гуркотів грім.

— Поганяй, Петреку, поганяй швидше,— квапили всі, стривожено дивлячись на небо. Юрба якось принишкла, розсипалася безладно обабіч дороги, бо пісок посередині був дуже глибокий, і тільки час від часу якась із найзатятіших молодиць підскакувала до воза й репетувала:

— Ти свиня! Шлюха! До солдатів іди, паскуднице!

— Порозкошувала, то нажерись тепер сорому, покуштуй горя! — знущалися з неї.

Петрек, Боринин наймит, який взявся її везти, бо ніхто інший не схотів, ішов поруч з возом, підхльоскуючи корів, і, обравши слушну хвилину, співчутливо шепотів Ягусі:

— Вже недалечко! Потерпіть трохи! Це їм так не минеться!

А Ягуся, зв'язана, у подертій одежі, побита, закривавлена, зганьблена навіки, упосліджена понад усяке людське розуміння й невимовно нещасна, лежала в гною, і ніби не чула, не відчувала, що діється навколо, і тільки гіркі сльози безупинним потоком струмували по її спотвореному синцями обличчю, та час від часу, наче від німого крику, здіймалися груди.

— Швидше, Петреку, швидше! — дедалі частіше лунали вигуки юрби. Люди наче отямились і прагнули швидше все скінчити. До межового пагорка біля самого лісу всі майже бігли.

Підняли дошки воза і разом з гноєм, як мерзенне падло, жбурнули Ягусю на землю, аж гупнуло — впала навзнак і навіть не ворухнулась.

Війтова жінка підбігла до неї і, копнувши ногою, заверещала:

— Повернешся на село, то собаками тебе зацькуємо!

Вона підібрала якусь грудку чи каменюку і щосили жбурнула в Ягусю:

— Ось тобі за кривду моїх дітей!

— За ганьбу всього села! — вдарила її інша.

— Щоб ти пропала навіки!

— Щоб тебе свята земля не прийняла!

— Щоб ти здохла з голоду й спраги!

Били її словами, камінням, грудками, пригорщами піску, а вона лежала нерухомо й дивилася на дерева, що колихалися над нею.

Раптом стемніло, і полив рясний, чистий дощ.

Петрек з возом чогось затримався біля Ягусі, і люди, не чекаючи його, купками рушили назад до села, якось дивно притихлі. На півдорозі зустріли Домінікову — вона йшла закривавлена, у пошматованій одежі, плачучи і через силу намацуючи ціпком дорогу, а коли зрозуміла, які люди її обминають, закричала страшним голосом:

— Щоб вас чума напала! Щоб на вас господь бог погибель наслав! Щоб вам від води й вогню не було порятунку!

Люди тільки втискали голови в плечі і з жахом тікали геть.

А вона, розгонисто ступаючи, побігла рятувати Ягусю.

. . . . . .

. . . . . .

Гроза мов оскаженіла, небо стало сизе, курява величезними клубами кружляла в повітрі, тополі, стогнучи, хилилися до землі. Налетів

вихор і, завиваючи, щораз лютіше й лютіше став шарпати хліба, що захвилювали в усі боки, а потім, мов череда оскаженілих биків, вдерся в ліс, і ліс загойдався, грізно зашумівши.

Удари грому розлягалися один за одним, двигтіла земля, тремтіли хати. Клубочили мідно-сині хмари, низько звісивши над землею свої набряклі черева, і раз у раз якась із них розчахувалася, гуркотів грім, і линули потоки сліпучого світла.

Інколи зривався град, що сипався, лопотячи по листю й гілках.

А в синій імлі, серед куряви й граду шалено метушилися дерева, кущі, колосся. Здавалось, вони поривалися бігти, але, розтерзані вихором, осліплі від блискавок, знетямлені від грому, з диким посвистом тільки шарпалися на всі боки. А десь високо, крізь хмари, морок і бурю линули блакитні, тремтячі блискавки, наче вогненні змії, мчали невідомо звідки й невідомо куди, сліпучі, але й самі сліпі й німі, мов людська доля.

Так тривало з перервами до пізнього вечора, і тільки смерком гроза угамувалась, і незабаром настала тиха, прохолодна ніч.

А на завтра день устав розкішний — безхмарне небо яскраво синіло, наче щойно вмите, земля виблискувала росами, радісно співали птахи, і все живе з насолодою купалося в свіжому, запашному повітрі.

В Ліщях усе повернулося до давнього, і тільки-но зійшло сонце, селяни, наче змовившись, стали виходити в поле жати. З усіх хат ішли в поле сім'ями, скрізь поблискували коси й серпи, з кожного подвір'я виїжджали вони на межі й польові дороги.

І коли на костьолі задзвонив найменший дзвін, кожен уже стояв на своїй смужці. Почувши його — а на ближчих полях і звуки органа,— хто шепотів молитву, хто ставав навколішки й молився вголос, а хто тільки побожно зітхав, хрестився і, поплювавши на долоні, міцно впирався ногами в землю, схилявся і, стискаючи косу чи серп, починав працювати. Велика, урочиста тиша залягла над полями, наче тут відбувалася священна літургія тяжкої, невпинної і плідної праці.

Сонце підносилося чимраз вище, спека щохвилини дужчала, поля купалися у вогненному сяйві, і день жнив плинув, як плинуло золото пшениці, і, як золотом, видзвонював дорідним, важким зерном.

Село збезлюділо, ніби вимерло, хати були позамикувані, і всі, хто тільки міг рухатися, пішли в поле, навіть діти, старі діди й баби та хворі.

Собаки, і ті рвалися з прив'язі й тікали із безлюдних подвір'їв слідом за господарями.

На всіх полях, куди лишень оком кинь, у страшну спеку, серед

золотистих хлібів, у миготливому сліпучому повітрі, від світанку до пізнього вечора, поблискували серпи й коси, біліли сорочки, червоніли спідниці, невтомно снували люди і йшла тиха, напружена робота. Ніхто вже не лінувався, не поглядав на сусіда, ні про що інше не думав, а, схилившись над своєю смужкою, працював у поті чола.

Тільки поля Домінікової лежали занедбані, забуті. Зерно вже сипалося з перестиглого колосся, збіжжя жухло від спеки, але ніхто сюди не з'являвся. І люди, проходячи мимо, з боязким жалем відводили очі. Не один зітхав, зніяковіло чухав потилицю і, тривожно оглядаючись на інших, ще з більшим завзяттям брався до роботи — ніколи було роздумувати про чужі збитки й занепад.

І котилися жнивні дні, мов колеса з золотими спицями сонячного проміння, і минали один за одним, все такі ж жаркі й сповнені важкої, радісної праці.

Через кілька днів, бо година стояла напрочуд суха, почали в'язати товсті снопи. Їх складали в полукіпки і помаленьку стали звозити до села.

Без упину посувалися важкі, горою навантажені вози, їхали з усіх полів, всіма дорогами до навстіж розкритих клунь. Наче хвилі сипучого золота розлилися по шляхах, подвір'ях і токах, і навіть на берегах ставу та з дерев обабіч дороги звисали золоті солом'яні бороди і скрізь пахло травами й молодим зерном.

Вже де-не-де в клунях застукотіли ціпи — молотили на хліб. А на просторих спорожнілих полях, на золотистій стерні цілі табуни гусей жадібно полювали на колоски, паслися вівці й корови. Тут і там диміли перші вогнища, розлягалися веселі дівочі пісні, лунав гомін, гуркотіли вози й скрізь сяяли усмішками засмаглі, щасливі обличчя.

Не встигли скосити жито, а вже на пагорках овес просився під косу, ячмінь достигав майже на очах, дедалі дужче золотилась пшениця — людям ніколи було перепочити, навіть попоїсти.

Але, незважаючи на таку тяжку працю, незважаючи на те, що не один від утоми засинав над мискою, вечорами, коли всі поверталися з поля, Ліщі аж гули від веселого гамору, сміху, пісень і музики.

Адже скінчився найскрутніший час, час переднівку. Тепер клуні були повні, зерна багато, і кожен селянин, навіть найбідніший, гордо підносив голову, впевнено чекав завтрашнього дня і вже бачив наяву давно омріяні радощі.

Одного з таких золотих жнивних днів, коли вже звозили з поля ячмінь, проходив селом сліпий жебрак з собакою-поводирем. Незважаючи на спеку, він нікуди не зайшов, бо дуже поспішав до Підлісся.

Важко шкутильгаючи на костурах, він плентався поволі і раз у раз, наставляючи вуха, зупинявся біля женців, вітався, частував їх тютюном, коли йому хто давав грош — бурмотів молитву, а потім, ніби ненароком, заводив розмову про Ягусю та ліпецькі події.

Проте вивідав він небагато — всі відповідали неохоче, аби тільки швидше його позбутися.

На Підліссі, де він присів під хрестом відпочити, окликнув його Матеуш, що тесав неподалік балки для ковалевого вітряка.

— Покажіть мені дорогу до Шимека Пачеся,— попросив дід, підводячись і беручи костури.

— Не підживитеся ви в них — там тепер плач та горе,— стиха промовив Матеуш.

— Ягуся ще хворіє? Казали мені, наче вона не при своєму розумі...

— Неправда! Але вона все лежить і майже не приходить до пам'яті. Камінь, і той би над нею зласкавився. Ох, люди, люди!

— Так занапастили душу християнську! А стара, здається, скаргу подає на все село?

— Нічого вона не доб'ється! Всією громадою ухвалили... Вони право мають...

— Який страшний гнів усього народу! Ох, страшний! — старий навіть здригнувся.

— Правда! Та тільки буває він і дурний, і злий, і несправедливий! — з запалом гукнув Матеуш.

Провівши старого до Шимекової хати, він зайшов усередину, але одразу ж вийшов, крадькома витираючи сльози,

Настуся пряла на призьбі льон. Дід сів поруч і дістав з кишені синю пляшечку.

— Ось цією водою треба оббризкувати Ягусю тричі на день і тім'я їй змочувати — то через тиждень все мов рукою зніме. Мені цю воду дали монашки в Пширові.

— Спасибі вам! От уже два тижні минуло, а вона все лежить без пам'яті, часом тільки рветься з ліжка, мов хоче втекти, та плаче і кличе Яся.

— А як Домінікова?

— Теж на мерця схожа. Все біля Ягусі сидить. Але не протягне вона довго, ні.

— Господи милосердний, як гинуть люди!.. А де ж це Шимек?

— У Ліпцях живе. Бо ж тепер усе господарство на його плечах — я тут мушу обох їх доглядати.

Вона сунула жебракові цілих десять грошів, але він не хотів брати.

— Я від щирої любові до неї приніс. І ще молитимусь за Ягусю, може, бог все змінить на краще. Добра вона була до бідних людей, як мало хто у світі, добра.

— Правда, правда, в неї добре серце. Може, через те вона й перестраждала стільки! — прошепотіла Настуся, зажурено втопивши погляд у далечінь.

В Ліщях дзвонили на вечірню, часом чути було стукіт коліс, дзенькіт мантачок і далеку-далеку пісню. Золотиста призахідна імла вже опускалася на село, поля і ліси.

Дід устав, відігнав собак, поправив торбу на спині і, спершись на костури, сказав:

— Ну, залишайтеся з богом, люди добрі!

ЗМІСТ

СЕЛЯНИ
Роман

Частина III
ВЕСНА
3

Частина IV
ЛІТО
237

ВЛАДИСЛАВ РЕЙМОНТ

МУЖИКИ

Роман (части III, IV)

Перевод с польского
Марии Пригары
Киев,
издательство художественной
литературы «Днипро»,
1985

(На украинском языке)

Редактор *Г. Г. Лозинська*
Художнє оформлення *Є. Ф. Сендзюка*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічні редактори *П. Д. Цуркан, С. М. Величко*
Коректор *А. Л. Алейникова*

Інформ. бланк № 3760

Здано до складання 31.05.85.
Підписано до друку 10.11.85.
Формат $84\times108^{1}/_{32}$
Папір друкарський № 2.
Гарнітура таймс.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 22,68.
Умовн. фарбовідб. 22,68. Обл.вид. арк. 30,637.
Тираж 100 000 пр. Зам. 5—469. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»,
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства на Київській
книжковій фабриці 252054, Київ, Воровського, 24.

Реймонт В.

Р35 Селяни: Роман, частини III, IV / З пол. перекл. М. Пригара.— К.: Дніпро, 1985.— 430 с.

Роман видатного польського художника слова — один з кращих творів світової літератури про життя селян. В центрі оповіді — історія сільського багатія Мацея Борини, історія стосунків Мацея з сином Антеком, що покохав його молоду дружину Ягусю.

Письменник показує, як жадоба багатства калічить душу людини,— діставши у спадок землю Борини. Антек витравляє з серця любов до Ягусі, віддає її на поталу знавіснілій юрбі, що чинить над молодою красунею звірячу розправу, і стає таким самим «міцним господарем», яким був його батько.

Р $\frac{4703000000—250}{М205(04)—85}$ Бз10.15.85 И(Пол)